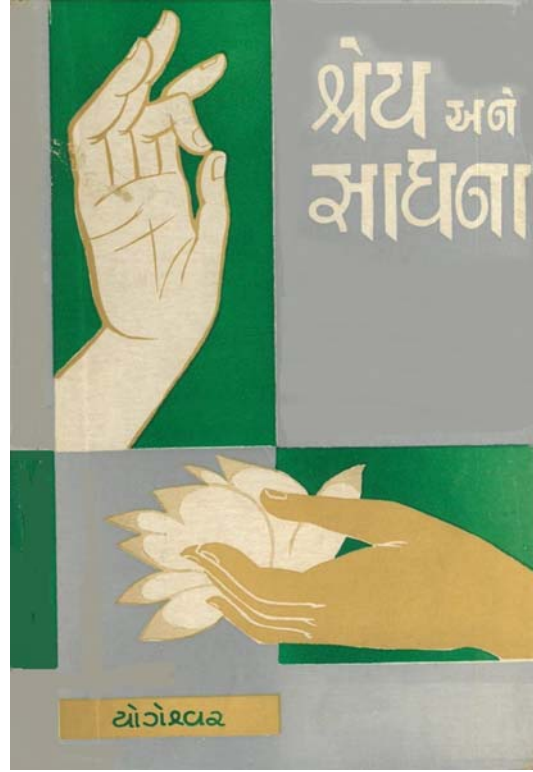

श्रेय अने साधना

- श्री योगेश्वर

NOTICE

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન
All rights reserved by Author

The content of this e-book may be used as an information resource. Downloading or otherwise transmitting electronic copies of this book or portions thereof, and/or printing or duplicating hard copies of it or portions thereof is authorized for **individual non-profit use ONLY**. Any other use including the reproduction, modification, distribution, transmission, republication, display or performance of the content of this book for commercial purposes is strictly prohibited.

Failure to include this notice on any digital or printed copy of this book or portion thereof; unauthorized registration of a claim of copyright on this book; adding or omitting from the content of it without clearly indicating that such has been done; or profiting from transmission or duplication of it, is a clear violation of the permission given in this notice and is strictly prohibited. Violators will be prosecuted.

Permission for use beyond that specifically allowed by this notice may be requested in writing from Swargarohan, Danta Road, Ambaji (North Gujarat) INDIA.

*

e-book

Title : શ્રેય અને સાધના (Shrey ane Sadhana)
Language : Gujarati
Version : 1.0
Pages : 220
Created : June 6th 2020.

*

NOTE

This e-book is a manifestation of our humble effort to present Shri Yogeshwarji's literary work in digital format. Due care has been taken in preparing the material of this e-book from its original print version. However, if you find any error or omissions, please let us know. We welcome your comments.

For the information of our esteemed readers, this book was published before the publication of 'Prakash Na Panthe', complete and unabridged autobiography of Shri Yogeshwarji.

* * *

પ્રસ્તાવના

‘શ્રેય અને સાધના’ ને વાચકો સમક્ષ રજૂ કરવાનો અવસર સાંપડે છે એથી એક પ્રકારની અનેરી લાગણી અનુભવું છું.

આ પુસ્તકના પ્રકરણો મારી અપ્રકટ આત્મકથાના જ પ્રકરણો છે. આત્મકથામાં એમનો ક્રમ એકસરખો નથી. પરંતુ વચ્ચે વચ્ચેથી એમને છૂટા પાડીને આ પુસ્તકમાં એકઠાં કર્યાં છે. ભવિષ્યમાં જ્યારે આત્મકથાનું પ્રકાશન થશે, ત્યારે આ પ્રકરણો એમાં યથોચિત સ્થાને રજૂ થશે જ. પરંતુ ત્યાં સુધી પણ, એમનું વાંચન રસપ્રદ થઈ પડશે એવી આશા છે.

ભારત પોતાની સાધના અથવા આધ્યાત્મિકતાને માટે વખણાય છે. એ સાધનાને પંથે પ્રવાસ કરી ચૂકેલા કે પ્રવાસ કરનારા મહાપુરુષો પણ એને ખોળે વસે છે. એમની મુલાકાત માટે અનેક મહત્વકાંક્ષી માણસો પરદેશમાંથી પણ આવે છે. એમનાથી પ્રભાવિત થઈને, એમનો પરિચય આપતાં લેખો લખીને એ ભારતવાસીનું ધ્યાન પણ ખેંચે છે. ભારતવાસીમાંના કેટલાક તો ત્યારે જ જાણે છે કે આવા આવા મહાપુરુષો આપણે ત્યાં વસે છે!

આ પુસ્તકમાં મારા જીવનકાળ દરમ્યાન મેં જોયેલા કેટલાક મહાત્માઓનું વર્ણન છે. એમની સાથેના પ્રસંગો કે વાર્તાલાપો છે. એમાં ભિક્ષુ અખંડાનંદ, મહાત્મા ગાંધી, શ્રી રમણ મહર્ષિ, માતા આનંદમયી, પ્રભુદત્ત બક્ષચારી ને હનુમાનદાસજી જેવા જાણીતા મહાત્માઓથી માંડીને નેપાલીબાબા, વેદબંધુ, ચેલના મહાત્મા, હરિદાસજી, અન્નદાતા જેવા અજ્ઞાત અથવા ઓછા જ્ઞાત મહાત્માઓનું વર્ણન છે. એ ઉપરાંત, એમની સાથે મારો સંબંધ કેવા સંજોગોમાં અથવા તો સાધનાની કેવી અવસ્થામાં થયો તેનો ચિતાર આપતાં બીજા પ્રકરણો પણ છે. સાધનાના માર્ગે મુસાફરી કરતા કે કરવા માંગનાર માનવોને એ બધી સામગ્રી એક યા બીજી રીતે ઉપયોગી થઈ રહેશે એવી ખાતરી છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે, રાજકોટ સુધારણના પ્રમુખ ભાઈ શ્રી ચંપકલાલ વોરાએ ભારે ઉત્સાહ બતાવ્યો, તથા જહેમત ઉઠાવીને શક્ય એટલી બધી જ મદદ કરી છે. તે માટે એમને ખાસ અભિનંદન આપું છું.

- યોગેશ્વર

* * *

આમુખ

વરસો પહેલાં આઝાદી સંગ્રામના દિવસો દરમ્યાન મારે ગુપ્તવાસ સેવવાનો વખત આવ્યો ત્યારે હિમાલયની ગોદમાં યોગસાધના કરતા યોગેશ્વરજીએ મને આશ્રય આપેલો. એ દિવસોમાં મેં એમનું તપ, સાધના અને કષ્ટો ઉઠાવવામાં રહેલા નિજાનંદનો સ્વાનુભવ નજરો નજર જોયો હતો. એ દિવસોથી હું યોગેશ્વરજીનો અનન્ય પ્રશંસક રહ્યો છું.

‘શ્રેય અને સાધના’માં તેમણે જુદા જુદા સંતો, જ્ઞાનીઓ અને સત્પુરુષો સાથેના સંભારણા રજૂ કર્યા છે. એક રીતે જોઈએ તો આ પુસ્તક યોગેશ્વરજીની સાધનાનો તાદૃશ ઇતિહાસ છે.

ભાષાની કોઈ પણ જાતની ભભક વિના આલેખાયેલા આ સંસ્મરણો અભ્યાસી વાચકો માટે ચિંતનશીલ વાંચન પૂરું પાડે છે.

મને આશા છે કે આ પુસ્તક માત્ર યોગેશ્વરજીના પ્રશંસક વર્ગને જ નહીં પણ આખા સમાજને માટે ઉપયોગી સંગ્રહ બની રહેશે.

- ચંપકલાલ વોરા

‘સહયોગ’, ભક્તિનગર સોસાયટી,
રાજકોટ.

અનુક્રમણિકા

૧. રૂપીબાની સ્મૃતિ
૨. સાપનું સ્વપ્ન
૩. સરસ્વતીનું સ્વપ્નદર્શન
૪. ભગવાન બુદ્ધનું સાક્ષાત્ દર્શન
૫. સંતોનો સમાગમ
૬. વાળમાંથી દૂધનો ચમત્કાર
૭. ભિક્ષુ અખંડાનંદનો મેળાપ
૮. ભિક્ષુ અખંડાનંદની મદદ
૯. સંન્યાસીનું દર્શન
૧૦. હરદ્વાર ને ઋષિકેશ
૧૧. સ્વામી શિવાનંદની મુલાકાત
૧૨. અલૌકિક અનુભવ
૧૩. ઋષિકેશની વિદાય
૧૪. શાંતાશ્રમની મુલાકાત
૧૫. દીક્ષા
૧૬. ફરી ઋષિકેશ
૧૭. વસુધારાનો વૈરાગી
૧૮. ત્રિકાળજ્ઞ મહાત્માનો મેળાપ
૧૯. દશરથાયલ પર
૨૦. દશરથાયલ પર અનુભવ
૨૧. ભગવાન રામનું દર્શન
૨૨. શંકરદર્શનની વાત
૨૩. વેદબંધુ : એક સાચા સંતનો સમાગમ
૨૪. મહાત્મા વેદબંધુ સાથેનો વાર્તાલાપ
૨૫. વેદબંધુનો અનેરો અનુભવ
૨૬. કુંડલિનીનો ઉત્તમ અનુભવ
૨૭. ખેયરીનો પ્રયોગ ને ફરી ઋષિકેશ
૨૮. એક અજ્ઞાત મહાપુરુષનું સાક્ષાત્ દર્શન
૨૯. ખેયરી અને આત્મજ્યોતિનો અનુભવ
૩૦. બે આશ્ચર્યકારક અનુભવો
૩૧. રમણ મહર્ષિ ને સંત જ્ઞાનેશ્વરનું દર્શન
૩૨. સંતનો મેળાપ
૩૩. ગંગોત્રી ને કેદારનાથ,
૩૪. બદરીનાથમાં
૩૫. બદરીનાથના ધામમાં
૩૬. માતાજીની માંદગી ને રામનું દર્શન
૩૭. શાંતાશ્રમનો ફરી મેળાપ
૩૮. મહર્ષિના દર્શને
૩૯. કાળી આકૃતિનો અનુભવ
૪૦. દક્ષિણેશ્વરનું દર્શન
૪૧. કુમારીરૂપે મા
૪૨. અલૌકિક દીક્ષા
૪૩. માતા આનંદમયીનું મિલન
૪૪. સોલનની વિશેષ સ્મૃતિ
૪૫. ચેલના મહાત્મા
૪૬. હનુમાન દર્શન ને મારું જ દિવ્ય દર્શન
૪૭. સિમલા ને નેપાલીબાબા
૪૮. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની આલંદીમાં કૃપા
૪૯. નારદજીનો અદભૂત અનુભવ
૫૦. એક મહાત્માની મુલાકાત
૫૧. જાદુગરી સાધુ
૫૨. એક સુખદ મુલાકાતે ને શારદા દેવીનો અનુભવ
૫૩. શિરડીની યાત્રા
૫૪. અન્નદાતાનો મેળાપ
૫૫. નર્મદાતટની યાત્રા-બુદ્ધ દેવ
૫૬. સાંઇબાબાનો અલૌકિક અનુભવ
૫૭. બદરીનાથ યાત્રાના સંસ્મરણો - રામદાસજી
૫૮. હનુમાનદાસજીનો મેળાપ
૫૯. ભગવાન બુદ્ધનું દર્શન
૬૦. સ્વામી નિત્યાનંદનું દર્શન
૬૧. જલારામ બાપાની કૃપા

*

શ્રી યોગેશ્વરજી

(૧૫ ઓગષ્ટ, ૧૯૨૧ - ૧૮ માર્ચ, ૧૯૮૪)

The ultimate aim of Human Life is Self-Realization.

- Shri Yogeshwarji

શ્રવણ એક ક્ષુભ.
 એને સ્વેચ્છવંતું કરીએ. પાપને સ્વેચ્છ કરીએ.
 શ્રવણ એક સચિત્તા.
 એને સ્વેચ્છવંતું કરીએ. પાપને સચિત્ત કરીએ.
 શ્રવણ એક શ્રેયોતિ.
 એને સ્વેચ્છવંતું કરીએ. પાપને શ્રેયોતિ કરીએ.
 શ્રવણ એક આત્મ, વિરાટ આત્મ,
 એને સ્વેચ્છવંતું કરીએ. પાપને આત્મ કરીએ.

| યોગેશ્વરજી આશિષિ

૧. રૂખીબાની સ્મૃતિ

જે ઘરમાં મારો જન્મ થયો હતો તે ઘર તદ્દન સાધારણ ને ઝૂંપડા જેવું હતું. તેમાં માતાજીના બા રહેતાં. તેમનું નામ રુક્મિણી હતું. પણ ગામડાંની રોજીઠી ભાષામાં તે રૂખીબા કહેવાતાં. તે પણ ઘણી જ ગરીબ દશામાં પોતાનું જીવન પૂરું કરતાં. તે લગભગ અભણ જેવા જ હતાં. એટલે કે શાળાના અભ્યાસથી વંચિત જેવાં છતાં તેમની સમજણશક્તિ ને તેમનું વ્યવહારિક જ્ઞાન વિશાળ હતું. તે બાબતમાં તેમની સલાહ લેવાનું ને પ્રશંસા કરવાનું મન સૌ કોઈને થતું. દયાની તો તે મૂર્તિ હતાં. કોઈનુંયે દુઃખ જોઈને તે તરત દ્રવી ઉઠતાં ને બનતી મદદ કરવાનો પ્રયાસ કરતાં. ભક્તિભાવ પણ તેમનામાં ઘણો ભારે હતો. ભજનો ગાવા ને સાંભળવામાં તેમને ખૂબ આનંદ આવતો. ગામમાં આવેલા રણછોડજીના મંદિરમાં રોજ રાતે તે દર્શન કરવા જતાં, ને ત્યાં ભગવાનની પ્રતિમાનું દર્શન કરતાં કલાકો લગી બેસતાં, ત્યારે તેમના રામમય ને નિર્મળ હૃદયમાંથી પ્રકટેલા ભાવો આંસુના રૂપમાં આંખમાંથી કેટલીય વાર ટપકવા માંડતાં. તેમનું હૃદય ઘણું પ્રેમાળ ને પવિત્ર હતું. કોઈનું બુરું કરવામાં તો તેમને રસ હતો જ નહિં. પણ કોઈ દ્વારા કોઈનું બુરું થતું હોય, તો તે પણ તેમને ગમતું નહિ. તે જોઈને પણ તેમનો આત્મા કકળી ઉઠતો.

તેમનું મૃત્યુ ઘણી અલૌકિક રીતે થયું. તે પ્રસંગ ઘણો અનેરો હતો. તે વખતે મારી ઉંમર લગભગ સત્તરેક વરસની હશે. વેકેશનનો વખત હતો એટલે હું મુંબાઈથી સરોડા આવ્યો હતો. વૈશાખ મહિનાનો વખત હતો. વૈશાખી પૂનમનું ગ્રહણ હતું. તે દિવસે સાબરમતી સ્નાન કરી આવીને તે દેવમંદિરે દર્શન કરવા ગયા. તે પછી તેમને તાવ આવ્યો. એટલે પથારીમાં પડ્યાં, વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેમને શારીરિક નબળાઈનો અનુભવ સારી પેઠે થતો હતો. તે તેમના જીવનનો છેલ્લો તાવ હતો.

બીજે દિવસે પણ તાવ ચાલુ જ રહ્યો. પણ તે દરમિયાન તેમને અવનવા અનુભવો થવા માંડ્યાં. તેમને કેટલાંક અજબ લાગે તેવા દૃશ્યો દેખાવા માંડ્યાં, તેનું તે વારંવાર વર્ણન કરવા માંડ્યા. સાધારણ માણસો તેમની વાતોના રહસ્યને સમજી શકે તેમ ન હતાં. પણ તે વાતો સાચી હતી, ને મનમાં ભાવ ઉઠતો ત્યારે આનંદપૂર્વક તે તેનું વર્ણન કર્યા કરતાં. એકવાર તે કહેવા માંડ્યા કે હવે મારે જવાનો વખત આવી ગયો. આજે વહેલી સવારે બે સંન્યાસી જેવા પીતાંબર પહેરેલા માણસો અને એક સુંદર રેશમી વસ્ત્રો પહેરેલી બાઈ મારા ખાટલા પાસે આવ્યાં અને મને કહેવા માંડ્યા કે તારે વિદાય થવાનો વખત આવી ગયો છે. માટે અમે તને લેવા માટે આવ્યા છીએ. તારે અમારી સાથે ચાલવાનું છે. એમ કહીને તે મને લેવા માટે તૈયાર થઈને ઊભા રહ્યાં. પણ મેં તેમને ઉત્તર આપ્યો કે અત્યારે ને અત્યારે મારાથી તમારી સાથે આવી શકાય તેમ નથી. સંસારની મને માયા નથી. સંસારમાંથી વિદાય થવું પડે તેનો શોક પણ નથી. જે જન્મ્યું તેણે જવાનું જ છે. ઈશ્વરના દરબારનો એ નિયમ છે, ને તે અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. તેમાંથી યક્ષ, ગંધર્વ ને દેવ પણ બચી શકે તેમ નથી, તો પછી સાધારણ માણસનું તો શું કહેવું ? એટલે મૃત્યુનો શોક નથી. પરંતુ હજી મારું એક કામ બાકી રહી ગયું છે. મારો દીકરો વડોદરામાં છે. અંતકાળે તેને મળવાની મારી ઈચ્છા અધૂરી રહી જાય તે બરાબર નહિ. તે ઈચ્છા પૂરી થાય પછી મને તમારી સાથે આવવાનું જરૂર ગમે. પછી હું શાંતિથી શરીરને છોડી શકું. મારાં બધાં કામ થઈ ગયાં છે. ફક્ત આટલું કામ બાકી રહ્યું છે.

થોડીવાર શ્વાસ લેવા અટકીને તે વળી કહેવા માંડ્યાં કે તેમણે મારી વાત માની લીધી છે, ને મારો કોલ લઈને વિદાય થયાં છે. જતાં જતાં કહી ગયાં છે કે હવે અમે આજથી ત્રીજે દિવસે જરૂર આવીશું ને તમને સાથે લેતાં જઈશું. ત્યાં સુધીમાં વડોદરાથી તમારા દીકરા પણ આવી જશે ને તમે તેમને મળી લેશો. માટે હવે હું બે-ત્રણ દિવસની મહેમાન છું. વડોદરાથી રમણને વહેલામાં વહેલા તેડાવી લો.

તેમની વાતો સાધારણ માણસોને માટે સમજવી મુશ્કેલ હતી. પણ તે તેને તદ્દન સહજપણે પ્રગટ કરી રહ્યાં હતાં. રમણભાઈ વડોદરા હતા. આવા અસાધારણ પ્રસંગે તેમને બોલાવવાની જરૂર તો હતી જ. એટલે વાત ને પરિસ્થિતિની ગંભીરતા સમજી લઈને તેમને તાર કરીને બોલાવવામાં આવ્યા. એક-બે દિવસમાં તાવ ઊતરી જતાં સારું થઈ જશે એવી સૌને આશા હતી. પણ તે આશા ખોટી ઠરી. તાવ ચાલુ જ રહ્યો. તાવને પાંચમે દિવસે રમણભાઈ આવી પહોંચ્યા. એટલે રૂખીબાને સંતોષ થયો. તે દિવસે બપોરે તેમણે ધીનો દીવો કરાવ્યો, ને મને પાસે બેસીને ગીતાપાઠ કરવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે મેં ગીતાપાઠ પૂરો કર્યો. પછી જે પ્રસંગ બન્યો તે હજી પણ યાદ છે. સાંજે તેમણે રમણભાઈને પોતાની પાસે બેસાડ્યા ને તેમના હાથમાં માતાજીનો હાથ મૂકીને કહ્યું કે ભાઈ, આ બેન. રમણભાઈ ઘણા જ પવિત્ર ને સમજી હતા. તેમણે કબૂલ કર્યું કે બેનની સંભાળ હું જરૂર રાખીશ. તમે ચિંતા ના કરશો. ત્યારે તેમને શાંતિ થઈ.

તે દિવસે સાંજે તેમણે જે મળવા આવ્યા તેમને પ્રેમથી બોલાવ્યાં. તેમના દિલમાં કોઈના પ્રત્યે અણગમો, તિરસ્કાર કે દ્વેષભાવ નહોતો. પછી રાત પડી એટલે કહેવા માંડ્યાં કે પેલા સંન્યાસી જેવા બે માણસો ને પેલી રૂપાળી સ્ત્રી મારા ખાટલા પાસે આવીને હવે મને જોયા કરે છે. તે કહે છે કે કેમ ડોશીમા, હવે તમારું કામ પતી ગયું ને ? હવે અમારા વચન પ્રમાણે અમે તમને લેવા આવ્યાં છીએ. આજે તમારે અમારી સાથે જરૂર આવવાનું છે. એટલે આજે હવે હું જરૂર જઈશ.

તે જ રાતે-મધરાત પછી તેમણે શરીરનો ત્યાગ કર્યો. મૃત્યુનો વખત પહેલેથી જણાવીને જેણે શરીર છોડ્યું હોય એવી વ્યક્તિ મારી જાણ પ્રમાણે આ પહેલી જ હતી. યોગી કે ભક્તોને મૃત્યુનું જ્ઞાન પહેલેથી થઈ શકે છે. પણ રૂખીબા કંઈ યોગી ન હતાં. કોઈ મોટાં ભક્ત કે જ્ઞાની પણ ન હતાં. તે તો સાધારણ વ્યક્તિ હતાં. તેમની વિશેષતા તેમનું નિર્મળ ને ભાવભીનું હૃદય હતું. ઈશ્વર પરની તેમની ઊંડી આસ્થા હતી. તેને લીધે જ તેમને જીવનમાં કેટલીક વાર આવા અનેરા અનુભવો થતા હતા. એટલે જ વિદ્વાનો કહે છે તે સાચું છે કે ઈશ્વરની કૃપા માટે પંડિતાઈની જરૂર નથી. જેની જરૂર છે તે તો સરળ ને સાફ હૃદયની છે. તેની હાજરીથી નિરક્ષર પણ અવનવા અનુભવથી સંપન્ન ને સાક્ષર થઈ જાય છે ને તેની ગેરહાજરીથી ભલભલા પંડિતો પણ કોરાધાકોર ને નિરક્ષર રહી જાય છે.

તે દિવસે મૃત્યુના વખતે જ ગામમાં એક કુંભારને સ્વપ્નું આવ્યું કે ગામના પાદરે વિમાન ઊતર્યું છે, ને તેમાં રૂખીબાને બેસાડીને ત્રણચાર દૈવી માણસો વિદાય થાય છે. ગમે તેમ, પણ મૃત્યુ થઈ ચૂક્યું એ નક્કી. પિંજર પડી રહ્યું ને હંસલો ઊડી ગયો. કુદરતની લીલા અજબ છે. કોઈ તેનો પાર પામી શક્યું નથી. ભલભલા જ્ઞાની ને વિજ્ઞાની પણ તેમાં પાછા પડ્યા છે. પોતાના નક્કી નિયમો પ્રમાણે કુદરત કામ કર્યે જ જાય છે. તેના પ્રભાવમાંથી કોઈયે માનવપ્રાણી છૂટી શકતું નથી. જે ઈશ્વરનું શરણ લે છે અથવા તો પરમાત્માની સાથે અનુસંધાન સાધી લે છે તે જ તેના પ્રભાવથી મુક્તિ મેળવી તેના રહસ્યનો પાર પામી શકે છે.

રૂખીબાની સ્મશાનયાત્રામાં હું પણ સામેલ થયો. સાબરમતીના તટ પર ચિતા ખડકીને તે પર તેમના શરીરને મુકવામાં આવ્યું. તે પછી પ્રચંડ અગ્નિજ્વાળા સળગી ઊઠી; તે દૃશ્ય હજી પણ મારી આંખો સામે એવું ને એવું જ તરવરે છે. દૂર નદીના કિનારા પર બેસીને હું એ જ વાતને વિચારી રહ્યો હતો કે શરીર નાશવંત છે: છેવટે આ જ પ્રમાણે ભસ્મીભૂત થનારું છે. માટે તેનો મોહ મિથ્યા છે. તેમાં મમતા કર્યા વિના, તેનો સદુપયોગ કરીને કરવાનું જરૂરી કામ-આત્મોન્નતિનું કામ-વહેલામાં વહેલી તકે કરી લેવું જોઈએ. તે માટે જાણે કે મેં સંકલ્પ કર્યો.

* * *

૨. સાપનું સ્વપ્ન

ભૂતકાળના એ દિવસો અત્યંત ઝાંખા સ્વરૂપમાં સ્મૃતિપટ પર તાજા થાય છે. ને તેમનામાંથી કેટલાકનું આલેખન હું તદ્દન તટસ્થપણે કરી રહ્યો છું. આજે તો ગંગાતટના આ સ્થાનમાં બેસીને હિમાલયના પાવન પ્રદેશની હવા લઈ રહ્યો છું. દિલના ભાવો બદલાઈ ગયા છે. વિચારો વધારે વિશદ અને વિશાળ બન્યા છે અને આદર્શમાં અલૌકિકતા આવી ગઈ છે. બીજામાંથી જેમ અંકૂર ફૂટે, ને તેમાંથી ફૂલ ને ફળની દુનિયા બહાર આવે તેમ બાળપણના સાધારણ સંસ્કારબીજોમાંથી નવી દુનિયા ઉગી નીકળી છે. એ બીજોની કીમત આંકી ના અંકાય તેવી ભારે છે ને તેમનું મહત્વ પણ ભૂલવા જેવું નથી, કેમ કે તેમના વિના ફૂલ ને ફળથી ભરેલી જીવનની વાડીની આ નવી દુનિયા ક્યાંથી થાત? મૂળ જ ના હોત તો શાખાની સૃષ્ટિ ક્યાંથી થાત? પાયા વિના મકાનનું ચણતર જેમ થઈ શકે નહિ, દૂધ વિના દહીં બની શકે નહિ, ને કૌમાર્ય દશામાંથી પસાર થયા વિના સ્ત્રી વૃદ્ધા બની શકે નહિ તેમ બાલ્યાવસ્થાનો અનુભવ કર્યા વિના યુવાવસ્થાના અનુભવ માટેનો અધિકાર ના મળી શકે. બાલ્યાવસ્થા જીવનની ઇમારતનો પાયો છે. તેની અસર સમગ્ર જીવન પર ઘણી જ પ્રબળ પડે છે. એટલે તેની ઉપેક્ષા કે અવગણના કેવી રીતે થઈ શકે?

ગીતાના સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોકોના વાચનથી મને આનંદ મલ્યો, ને જીવનને પવિત્ર બનાવી મહાન પુરુષ થવાની ભાવના મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ ગઈ. એ વાતનો ઉલ્લેખ આગળ પર થઈ ચૂક્યો છે. મહાન પુરુષ થવા માટે જીવનને નમ્ર ને સદગુણી બનાવવાની જરૂર પહેલી હતી, ને તે માટેના શક્ય તેટલા સઘળા પ્રયાસ મેં કરવા માંડ્યા. મહાન પુરુષ થવાની ભાવના મારા દિલમાં ઘર કરી ગઈ હતી એમ કહું તો ચાલે. તે ભાવનામાં સ્નાન કરતાં કરતાં રામકૃષ્ણદેવ જેવા સંતપુરુષના જીવનને હું દૃષ્ટિ સામે રાખતો, ને તેના સારભાગને આચરણમાં ઉતારીને એક મહાન ને આદર્શ સંતપુરુષ થવાનાં સ્વપ્ન સેવતો. ને સ્વપ્નાની શક્તિ અજબ છે તે વિશે કોને સંદેહ છે? માણસ જેવી ભાવનામાં રમે છે, જેવા વિચારો કરે છે, ને જેવાં સ્વપ્નાં સેવે છે તેવો વત્તે ઓછે અંશે થઈ શકે છે, એ વાત સાચી છે. ભાવના ને વિચારોની તાકાત એવી પ્રબળ છે, કે તે જીવનને પલટાવી નાખીને નવો આકાર અર્પણ કરે છે. માટે જ આપણે માણસને ઉત્તમ ભાવો ને વિચારોથી સંપન્ન થવાનું કહીએ છીએ. અલબત્ત, વિચાર કે સ્વપ્નનું સેવન કરીને બેસી રહેવાથી જ કોઈના જીવનમાં ક્રાંતિ નહિ થઈ શકે. વિચાર કે સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે જરૂરી શ્રમ પણ કરવો પડશે. જીવનની ઉન્નતિ ત્યારે જ થઈ શકશે, ને ભાવના પ્રમાણે જીવનનું ઘડતર પણ ત્યારે જ થશે. બીજાને માટે ગમે તેમ હોય, મારે માટે તો એ વાત દીવા જેવી ચોકખી થઈ ગઈ છે, મારું જીવન એ મહાન સિક્કાંતનો નમૂનો છે. મારા જીવનમાં સમયેસમયે મેં જે વિચારો કર્યા, ને જીવનના ઘડતરનાં જે સ્વપ્નાં સેવ્યા, તે જીવનમાં વાસ્તવિક હકીકત રૂપમાં પ્રકટી નિકળ્યાં છે. કર્મો પહેલાં વિચારના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે પ્રકટ થયાં, ને પછી સ્થૂલરૂપે તેમણે આકાર ધર્યો એવું બનતું આવ્યું છે. એટલે વિચાર ને ભાવનાની શક્તિ વિશેનો મારો વિશ્વાસ ઘણો વધી ગયો છે. બાળપણથી જ ઉચ્ચ જીવનના વિચારોનું સેવન હું કર્યા કરતો.

તે દિવસોમાં મને એક સ્વપ્ન આવ્યું. તે હજી પણ એવું જ યાદ છે. અમારી સંસ્થામાં એક નાનું મંદિર અને એની બહાર નાનું સરખું મેદાન હતું. તે મેદાનમાં હું ઊભો છું એવું સ્વપ્ન શરૂ થયું. થોડીવાર

સુધી હું ઊભો રહ્યો કે તરત જ મેદાનના છેડા તરફથી નીકળીને એક સાપ મારી તરફ આવવા માંડ્યો. મને જરા ભય લાગ્યો એટલે મેં મેદાનમાં દોડવાનું શરૂ કર્યું. પણ મારા અસાધારણ આશ્ચર્ય વચ્ચે મેં જોયું કે સાપ પણ મારી પાછળ દોડવા માંડ્યો. હું આગળ ને સાપ પાછળ. કેટલાય વખત સુધી મેદાનમાં દોડવાનું ચાલ્યા જ કર્યું. છેવટે મને થાક લાગવા માંડ્યો. મને થયું કે હવે મારાથી દોડાશે નહિ ને સાપ મને જરૂર પકડી પાડશે. પણ ત્યાં તો એક બીજું આશ્ચર્ય થયું. સાપને જાણે કે વાચા ફૂટી. સાપને કદી બોલતાં જોયો કે સાંભળ્યો નથી. પણ આ સાપ તો બોલવા માંડ્યો. તેણે મને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું કે 'શા માટે દોડ્યા કરો છો? મારાથી શા માટે ડરો છો? હું તમને કાંઈ નહિ કરું. ઊભા રહો.'

કેટલું વિચિત્ર? સાપ તે વળી આવું શુદ્ધ ગુજરાતીમાં બોલે? મારું આશ્ચર્ય વધી ગયું. પણ ખરેખર તે સાપ જ બોલતો હતો. તેના આશ્વાસનથી ઉત્સાહિત થઈને ભયને ત્યાગીને મેં તેની સામે જોયું. ત્યાં તો તે ઊભો રહ્યો. મસ્તકને ઊંચું કરીને હલાવવા માંડ્યો. તે વખતે તેનું શરીર અદૃશ્ય થઈ ગયું, ને તેને ઠેકાણે એક મૂર્તિ થઈ ગઈ. મૂર્તિ નાની હતી પણ કોની હતી તે મારી સમજમાં આવ્યું નહિ. મારી તરફ જોઈને તે બોલવા માંડી કે 'તમે એક મહાન પુરુષ થશો. તે માટે જ તમારો જન્મ છે.' ને એટલું કહીને તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. મારી નિંદ્રા પણ તે પછી પૂરી થઈ. જાગ્યા પછી મને થયું કે સ્વપ્નમાં દેખાયેલો સાપ કોણ હશે ને મારી પાછળ શા માટે દોડતો હશે? શું તે કલિયુગ કે માયાનું સ્વરૂપ હશે? અથવા ઈશ્વર પોતે હશે? તે પ્રશ્નોના ઉત્તર મારા મનને મળી શક્યા નહિ. પરંતુ સ્વપ્નની ખુમારી લાંબો વખત રહી. મને લાગવા માંડ્યું કે હું જરૂર એક મહાન પુરુષ થઈશ. કેવી રીતે તે મને ખબર નથી. પણ ઈશ્વરને તે ખબર છે ને તે મને જરૂર મહાન બનાવશે. તેની તે ઇચ્છા છે ને તે ઇચ્છાને તેણે આ સ્વપ્ન દ્વારા મારી આગળ રજૂ કરી છે.

એવી સમજને પરિણામે મારો ઉત્સાહ ખૂબ વધી ગયો ને મહાન થવાની મહત્વકાંક્ષા વધારે ને વધારે મજબૂત બનવા માંડી.

* * *

૩. સરસ્વતીનું સ્વપ્નદર્શન

જીવનને મહાન બનાવવા માટે સદગુણોના વિકાસ તરફ મેં વધારે ને વધારે લક્ષ આપવા માંડ્યું. મને ખબર પડી કે જીવનને મહાન બનાવવા માટે અધિક ધનની, રૂપની, યશની કે સંપત્તિની જરૂર નથી. વળી બીજા લોકો મહાન માને એવા કેટલાક લોકો છે જે લોકોની નજરમાં મહાન કહેવાય છે, પરંતુ તેમનામાં મહાનતાનો છાંટો પણ નથી હોતો. એથી ઊલટું કેટલાક મહાન પુરુષો સાચા અર્થમાં મહાન હોવા છતાં લોકોમાં જરાય પંકાયેલા હોતા નથી. એટલે લોકોમાં પંકાવું તે મહાનતાની પારાશીશી નથી. અધિક વિદ્વતા કે જ્ઞાન પણ માણસને મહાન બનાવી શકતું નથી. મહાન બનવા માટે મુખ્ય વાત તો એ છે કે માણસે સદગુણી ને સદાચારી થવું જોઈએ. દૈવી સંપત્તિના ગુણોથી સંપન્ન થવું જોઈએ. વિચાર, વાણી, વર્તનમાં એક થવું જોઈએ, અથવા તો એ બધા ભાવોને એક જ વાક્યમાં સમાવી લઈને કહેવું હોય તો કહી શકાય કે તેણે સાચા અર્થમાં માનવ બનવું જોઈએ. તેની સાથે સાથે પોતાના ને બીજાના હિતને માટે શ્રમ કરીને, મન ને ઈન્દ્રિયોનો સંયમ સાધીને પરમાત્મા કે પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તો જ તેને સાચા અર્થમાં મહાન ને માનપાત્ર માની શકાય. તેવો માણસ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ જ હોય એવું કશું નથી. લોકકીર્તિ કે નામનાથી દૂર રહીને પણ તે પોતાનું જીવન જીવી રહ્યો હોય અથવા તો કોઈવાર સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ને યશની પ્રાપ્તિ પણ કરી ચૂક્યો હોય. તે નિરક્ષર કે સાક્ષર પણ હોય શકે, પરંતુ બંને દશામાં વિવેકશક્તિથી સારી પેઠે સંપન્ન હોય. તેનામાં બહારના રૂપનો છાંટોયે ના હોય અથવા એમ પણ બને કે તે રૂપરૂપનો અંબાર હોય, પરંતુ બંને દશામાં બાહ્ય રૂપ ને રંગની આસક્તિથી પર હોય. ધનને જીવનનું પ્રધાન અંગ ના માનતો હોય, તેને જરૂર જેટલું જ મહત્વ આપતો હોય, ને જીવનના પ્રધાન બળ તરીકે આત્મબળ કે ઈશ્વરને જ માનતો હોય. એવા જ પુરુષને મહાન પુરુષ કે મહાત્મા કહી શકાય. તેવા લોકોત્તર પુરુષની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા એવી જ હોઈ શકે તે વિશે મને સંશય ન હતો. એટલે કિશોરાવસ્થાના તે કાળમાં જ તે ખ્યાલને સાકાર કે સફળ કરવાની શરૂઆત મેં કરી દીધી. મારી નાની ઉંમરના પ્રમાણમાં મહાન જીવનનો એ ખ્યાલ જરાક મોટો હતો. પરંતુ તેને સ્પષ્ટતાથી સમજવામાં બુદ્ધ, રામકૃષ્ણદેવ, દયાનંદ ને વિવેકાનંદ જેવા મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રો તથા ગીતામાંથી મને મદદ મળી. તેમણે મારા કામને પ્રમાણમાં સહેલું કરી દીધું.

એટલે મારા જીવનની શુદ્ધિ માટે મેં વ્યક્તિગત પ્રયાસ કરતાં કરતાં ઈશ્વરરૂપી 'મા'ને પ્રાર્થના કરવા માંડી. તે દિવસોમાં એક બીજું યાદગાર સ્વપ્ન આવ્યું. તે સ્વપ્ન ઘણું સુંદર ને રસિક હતું. તેમાં મેં આકાશમાં સફેદ રૂના ઢગલા જેવાં વાદળો પર સુંદર મેઘધનુ જોયું. તેના પર જગદંબા-માતા સરસ્વતી બેઠેલાં હતાં. તેમણે સફેદ દૂધ જેવાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. તેમનું સ્વરૂપ અતિશય સુંદર ને ગૌર વર્ણનું હતું. લાંબા લાંબા ખુલ્લા વાળ તેમના મુખની આજુબાજુ ઊડી ને શોભી રહ્યા હતા, ને છેક કમર સુધી પહોંચી રહ્યા હતા. તેમના હાથમાં વીણા હતી. તેના તાર પર તેમની કિસલય કરતાં પણ કોમળ દેખાતી પાતળી અંગુલિ ફરી રહી હતી. તેમની આંખ ને વદનના ભાવો કેટલા અનુપમ હતા તે તો કોઈ મોટામાં મોટો કવિજન પણ કેવી રીતે કહી શકે? હું તો એટલું કહી શકું કે તેમના વદન પર અખૂટ શાંતિ ને મધુરતા દેખાતી. તેમની બંને બાજુ બે-બે બીજી સ્ત્રીઓ ઊભી હતી. તેમાંથી કોઈ પંખો નાખતી હતી, તો કોઈ પ્રણામ કરીને જોઈ રહેલી. સ્વપ્નનું એ

દર્શન એટલું બધું સાફ હતું કે વાત નહિ. અંતરિક્ષમાં છતાં છેક પાસે જોવામાં આવેલું 'મા'નું એ સ્વરૂપ આજે પણ સ્મૃતિપટ પર એવું જ સાફ દેખી શકાય છે. એ સ્વપ્ન વીણાપાણિ સરસ્વતીનું હતું એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય. કેમ કે વીણાપુસ્તકધારિણી સરસ્વતીની કલ્પના સાથે તે બંધ બેસે છે. વળી પેલા પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે તે સ્વરૂપ કુંદ, ઈન્દ્ર ને તુષારહાર જેવું ધવલ ને સ્વચ્છ શ્વેત વસ્ત્રોથી સંપન્ન હતું. પરંતુ મારે માટે તો તે 'મા'નું દર્શન હતું. જે 'મા'ને મેળવવા માટે મારું હૃદય રડી રહેલું ને જેને જોવા માટે મારી આંખમાં ઝંખના હતી, તે 'મા'એ જ પોતાના સુંદર સ્વરૂપને સ્વપ્નમાં મારી પાસે આ રીતે પ્રગટ કર્યું, એમ મેં માની લીધું. ને મારું માનવું બરાબર ન હતું એમ કોણ કહેશે? શાસ્ત્રકારોએ સાધનાની સરળતા ખાતર, સાધકોની જુદી જુદી રુચિ કે પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી ને મહાસરસ્વતી એવાં ત્રણ શક્તિસ્વરૂપોનું વર્ણન કર્યું છે. તે ત્રણે સ્વરૂપો બહારથી ભિન્નતાવાળાં દેખાવા છતાં પણ અંદરખાને એક છે અને એક જ જગદંબાના ત્રણ રૂપ છે એ વાતની કોણ ના કહેશે? તે દ્વારા 'મા'ના મહિમાની અભિવ્યક્તિ નથી થઈ રહી એવું કહેવા કયો વિચારશીલ ને અનુભવી પુરુષ તૈયાર થશે? આપણા ઋષિવરો તો કહી ગયા છે કે સત્યરૂપી પરમાત્મા એક જ આ સંસારમાં વિરાજી રહ્યા છે. બીજા જુદાં જુદાં નામ ને રૂપ તેમનાં જ છે. એકં સદ્વિપ્રા બહુધા વદન્તિ એટલે કેવલ પુરુષ રૂપો જ નહિ જ પણ સ્ત્રી ને પુરુષનાં બધાં જ રૂપો એક પરમાત્માનાં જ છે. સૌમાં તત્ત્વરૂપે તે જ રહેલા છે. ભેદભાવને દૂર કરીને અભેદભાવના આ અનુભવની માણસે પ્રાપ્તિ કરવાની છે. અનેકતામાંથી એકતામાં તેણે પ્રવેશ કરવાનો છે. ઈશ્વરની કૃપાથી મને જીવનનાં એ શરૂઆતના વરસોમાં એમ જ લાગતું કે જડ ને ચેતનનાં જુદાં જુદાં રૂપોમાં એ ઈશ્વરરૂપી 'મા' જ વિલસી રહી છે. એટલે તે જ 'મા'એ કૃપા કરીને મને સ્વપ્નમાં પોતાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું એમ મેં માની લીધું.

માનું એ અલૌકિક સ્વપ્નદર્શન લગભગ વીસેક મિનિટ રહ્યું. તેને શબ્દોમાં સનાતન બનાવવા મેં તે વખતે એક નાની સરખી કવિતા પણ લખી હતી. શબ્દોમાં તે સનાતન થઈ શકે છે કે કેમ તે તો સાક્ષરો જ કહી શકે. બાકી સાક્ષરોની શક્તિ જ્યાં પહોંચતી નથી, ત્યાં મારા સ્મૃતિપટ પર તો તે કાયમ જ છે.

માના એ સ્વપ્નદર્શનથી મને આનંદ થયો. સાથે સાથે મને વિચાર થયો કે 'મા'નું સ્વરૂપ કેટલું બધું સુંદર છે? સમસ્ત સંસારની સુંદરતા સાથે પણ તેની સુંદરતાની સરખામણી ભાગ્યે જ કરી શકાય. સંસારની સ્ત્રીઓમાં જે સુંદરતા દેખાય છે, તે તો માની સુંદરતાના એક સહસ્રાંશ બરાબર પણ નથી. સંસારમાં સુંદર દેખાતાં ને કહેવાતા બધાં જ શરીરો વ્યાધિ, વૃદ્ધાવસ્થા, ગંદકી ને મરણને શરણ થનારાં છે. તેમાં કોઈએ શાશ્વત નથી. પછી તેમની સુંદરતા ક્યાંથી શાશ્વત હોઈ શકે ? માનવ શરીરમાં પ્રગટ થનારું ચૌવન ને તેનું સૌંદર્ય તો આકાશમાં ક્ષણવાર ચમકીને અદૃશ્ય થઈ જનારી ચપલાની પેઠે ચંચળ છે. તેનો મોહ ને ગર્વ અસ્થાને છે. તેની પ્રીતિ પણ મિથ્યા છે. કોઈ પણ વિવેકી પુરુષ સુંદરતાના સદન સમા ઈશ્વરરૂપી 'મા'ના આવા સનાતન ને સુખમય સ્વરૂપને છોડીને સંસારનાં સાધારણ સ્વરૂપોમાં આસક્ત થવાનું ભાગ્યે જ પસંદ કરશે. બીજા ગમે તેમ કરે પણ મારે તો 'મા'ના એ સુંદર સ્વરૂપમાં જ મન લગાડવું જોઈએ. ને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાના પ્રયાસ કરવા જોઈએ. 'મા'નું આવું સુંદર સ્વરૂપ ઉઘાડી આંખે જોવાનો લહાવો મળે તો કેટલો આનંદ આવે? જીવન ત્યારે જ સફળ ને ધન્ય બને.

એ પ્રમાણે 'મા'ના સ્વપ્નદર્શનથી 'મા'નો સાક્ષાત્કાર કરવાની મારી ભાવનાને બળ મળ્યું. મને થયું કે 'મા'ની મારા પર કૃપા છે ને તેને પરિણામે 'મા'નું સાક્ષાત્ દર્શન મને એક ધન્ય દિવસે જરૂર થશે.

* * *

૪. ભગવાન બુદ્ધનું સાક્ષાત્ દર્શન

ધ્યાન કેવી રીતે કરવું તેની મને ખબર ન હતી. સમાધિની સમજ પણ તે દિવસોમાં બરાબર ન હતી. માત્ર તેની ઝાંખી સરખી કલ્પના હતી. એકાંતમાં આંખ મીંચીને શાંતિપૂર્વક બેસી રહેવું ને મનને નિર્વિચાર કરી દેવું તેને હું ધ્યાન માનતો. એવું ધ્યાન મને ગમતું. તેનો અભ્યાસ વહેલી સવારે તથા રાતે કરવાનો મેં નિયમ રાખ્યો. તેથી મને શાંતિ મળી. એમ કરતાં કરતાં શરીરનું ભાન ભૂલાઈ જશે, મન સંપૂર્ણપણે એકાગ્ર બનીને પોતાના મૂળ સ્વરૂપ પરમાત્મામાં મળી જશે, ત્યારે સમાધિની સિદ્ધિ થશે, એવો મારો ખ્યાલ હતો. તેવી સિદ્ધિ માટે હું પ્રયાસ કરતો પણ તેની પ્રાપ્તિનું કામ જરા કઠિન હતું. મોટામોટા સાધકો ને જ્ઞાનીઓને માટે પણ તે કઠિન છે તો પછી હું તો એક સાધારણ અનભિજ્ઞ બાળક હતો. મારામાં જ્ઞાન કે સાધનશક્તિનો છાંટો પણ ન હતો. મારે માટે તે કામ સહેલું ક્યાંથી થઈ શકે? છતાં પણ મારા પ્રયાસ ચાલુ હતા. મને વિશ્વાસ હતો કે 'મા'ની કૃપાથી એક દિવસ મારા પ્રયાસ જરૂર સફળ થશે ને મને સમાધિ અવસ્થાના અનેરા આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. વિશ્વાસની એ શક્તિની સહાયતાથી મારું જીવન આગળ ને આગળ વધી રહ્યું હતું.

તે વરસોમાં જ્યારે જ્યારે ઉનાળાની રજા પડતી ત્યારે હું વડોદરા ને સરોડામાં રહેતો. સરોડાના ગ્રામજીવનમાં મને વધારે ગમતું. સરોડામાં રહેતો તે દરમિયાન સવારે સાબરમતી નદીમાં સ્નાન કરવાનો મેં નિયમ રાખ્યો હતો. તે ઉપરાંત રોજ બપોરે ગામથી દૂર એકાંતમાં આવેલા સિદ્ધેશ્વરી માતાના સ્થાનમાં જઈને હું બેસતો. ત્યાં માતાના મંદિરમાં બેસીને પ્રાર્થના ને ધ્યાન કરતો. એવી રીતે મારો વખત શાંતિપૂર્વક પસાર થઈ જતો. વડોદરામાં પણ સાંજે રાજમહેલ રોડ તરફ ફરવા જવાની મેં ટેવ પાડી હતી. મારે મુંબાઈની સંસ્થામાં દાખલ થવાનું થયું તે પછી પાછળનાં વરસોમાં માતાજી વડોદરા રસોઈ કરવા રહ્યાં હતાં. તેમના ભાઈ રમણભાઈના પરિચયો વડોદરામાં ઘણા હતા. વળી માતાજી તરફ તેમને લાગણી પણ હતી. તેથી માતાજીને પ્રતિષ્ઠિત ને સારાં કુટુંબોમાં રસોઈનું કામ મળી શક્યું હતું. તે વખતે તારાબેનની ઉંમર ખૂબ નાની હતી. તેથી તે પણ માતાજીની સાથે જ રહેતી. રજામાં હું વડોદરા થોડા દિવસ રહેતો ત્યારે તેમને મળી શકતો.

એવી જ રીતે એક વેકેશનમાં હું વડોદરા ગયો હતો. તે વખતે મારી ઉંમર સોળેક વરસની હતી. રમણભાઈ વડોદરાની લોહાણા બોર્ડિંગના મકાનમાં જ રહેતા. તેમના મકાનમાં એક નાનું સરખું માળિયું હતું. ત્યાં બેસીને હું કોઈ સારા પુસ્તકનું વાચન ને સાંજે એકાદ કલાક પ્રાર્થના ને ધ્યાન પણ ત્યાં જ કરતો. સૂર્યાસ્ત થયા પછી થોડીવારે માળિયામાં અંધારું છવાઈ જતું. એટલે મને આનંદ આવતો. કારણ કે અંધારું મને પ્રથમથી જ પ્યારું લાગતું હતું. અંધારા એકાંતમાં પ્રાર્થના ને ધ્યાન કરતાં કલાકો લગી બેસી રહેવાની કેટલાય વખતથી મેં ટેવ પાડી હતી.

એક દિવસ સાંજનો સમય હતો. માળિયાની નાની સરખી બારીમાંથી બહારનું ખુલ્લું આકાશ દેખાતું. તેમાં છવાઈ ગયેલા સંધ્યાના સુંદર રંગોનું દર્શન કરતાં હું બારી પાસે ઊભો હતો. તે વખતે મને ધ્યાનમાં બેસવાનું મન થયું. હું ધ્યાનમાં બેઠો.

તે દિવસે કોણ જાણે કેમ પણ મને ધ્યાનમાં ખૂબ શાંતિ મળી. જાણે કોઈ શીતળ સરિતામાં સ્નાન કરતો હોઉં એમ મારું મન છેક શીતળ થઈ ગયું. લગભગ કલાક જેટલો સમય વીતી ગયો. ધ્યાનનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો. આંખ ઉઘાડીને થોડીવાર ત્યાં ને ત્યાં જ પ્રાર્થના કરવાનો મેં વિચાર કર્યો. તે પ્રમાણે મેં આંખ ઉઘાડી. ત્યાં મારી નવાઈનો પાર રહ્યો નહિ. અત્યાર સુધી કદી પણ ના જોયેલું ને જેની કલ્પના પણ ન હતી એવું એક દૃશ્ય મારી સામે ઉપસ્થિત થયું. આ કદાચ મારા મનનો ભ્રમ કે મારી આંખોની નબળાઈ તો નથી ને, એમ વિચારીને મેં ધ્યાનાવસ્થામાંથી તાજી ઉઘડેલી મારી આંખને ચોળી જોઈ, એકવાર ફરી બંધ કરી ને ઉઘાડી. પણ તે દૃશ્ય તો તેવું જ અચલ રહ્યું. વાત એમ હતી કે મારી સામે લગભગ બે ફૂટ જેટલે જ દૂર માળિયામાં બધે પ્રકાશ પથરાઈ ગયો હતો, ને તેની વચ્ચે મારી બરાબર સામે એક મહાપુરુષની આકૃતિ હતી. તે મહાપુરુષ આંખ બંધ કરીને સનાતન શાંતિની મૂર્તિ બનીને બેઠા હતા. તેમણે પીળા રંગનું વસ્ત્ર-ચીવર પહેર્યું હતું. તેમના મુખ પર મધુરતા ને નિશ્ચલતા હતી. તે ખૂબ જ તેજસ્વી ને સુવર્ણ જેવી દિપ્તિ વાળું હતું. તેમના શિર પર કાળા કોમળ કેશ હતા. તે શિરની વચ્ચે કોઈ પ્રાચીન ઋષિવરની પેઠે બાંધેલા હતા. એવી અપાર શોભાના સાકાર સ્વરૂપ જેવા એ મહાપુરુષ મારી તદ્દન નજીક વિરાજેલા હતા. તેમને ઓળખી કાઢતાં મને વાર ના લાગી. તેમના ચિત્રો મેં જોયાં હતાં. તેમની સાથે તેમની આકૃતિ તદ્દન મળતી હતી. એટલે મને નક્કી કરતાં વાર ના લાગી કે આ મહાપુરુષ બીજા કોઈ નહિ પણ ભગવાન બુદ્ધ છે. પ્રભુના એક મહાન પ્રતિનિધિ, અવતાર, પ્રેમ ને ત્યાગની મૂર્તિ ને અહિંસાના ઉપદેશક ભગવાન બુદ્ધ જ કૃપા કરીને મારી સામે પ્રગટ થયા છે, ને મને તેમના દર્શનનો દુર્લભ લાભ મળી રહ્યો છે, એ વિશે હવે મને તિલમાત્ર સંદેહ ના રહ્યો. રામકૃષ્ણદેવ જેવા મહાપુરુષોના જીવનમાં આવા દર્શનના પ્રસંગ મેં વાંચ્યાં હતાં. સાધકના જીવનમાં મહાપુરુષો, દેવતાઓ ને ઈશ્વરના અવતારના દર્શનના આવા પ્રસંગો આવે છે તે વાતની ખબર પણ મને તેથી જ પડી હતી. ભગવાન બુદ્ધનું જીવન મેં વાંચ્યું હતું. તે મને ખૂબ જ ગમી ગયું હતું. તેમની જેમ જ આત્મોન્નતિ કરવાનો મારો વિચાર હતો. તે વિચારને જાણી લઈને ભગવાન બુદ્ધ, પોતે મને આશીર્વાદ આપવા આવ્યા કે શું? મારા સુષુપ્ત સંસ્કારને જાગૃત કરવા ને મારી સાથેનો પોતાનો પુરાતન સંબંધ ફરી ચાલુ કરવા, તેમણે આ ઉત્તમ તક ઊભી કરી કે શું? એક સારા સાધક તરીકે મારી યોગ્યતા તલભાર પણ ન હતી. જ્ઞાન, ધ્યાન, ભક્તિ ને યોગના રહસ્યથી હું અજાણ હતો. ટૂંકમાં કહું તો તદ્દન કોરો હતો. છતાં પણ ઈશ્વરની કૃપાથી દર્શનનો આ અનેરો અવસર મને પ્રાપ્ત થયો હતો. કૃપાના એ રહસ્યનો એ ઉકેલ કોણ કરી શકે? તેનો પાર કોણ પામી શકે? તે કોના પર, ક્યારે ને ક્યાં કૃપા કરવા માગે છે તેનો ભેદ કોણ જાણી શકે? મોટા મોટા મુનિવરોની મતિ ત્યાં મૂંઝવણમાં મુકાય છે તો મારું શું ગજું? હું તો એક બાળક છું.

ગમે તેમ, પણ દર્શનનો આનંદ અનેરો હતો. ભગવાન બુદ્ધની આકૃતિ કેટલી બધી પ્રેમમય અને અલૌકિક હતી? તેનું પાન કરતાં આંખ થાકતી ન હતી, ને અંતરને તૃપ્તિ પણ વળતી નહિ. લગભગ પાંચેક મિનિટ સુધી એ દર્શન કાયમ રહ્યું. પછી ભગવાનની છાતી પર મોટા રૂપેરી અક્ષરો લખાયા. પહેલા 'યુ' લખાયો. તે અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી 'ગા' લખાયો. તે પણ અદૃશ્ય થયો. એમ ક્રમેક્રમે 'યુગાવતાર' એમ પાંચ અક્ષરો શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લખાયા ને અદૃશ્ય થઈ ગયા. તેનો સાચો મર્મ મારા સમજવામાં આવ્યો નહિ. તે

પછી બુદ્ધ ભગવાનનું સ્વરૂપ સહેજ ઝાંખું થયું, પછી વધારે ઝાંખું થયું, ને છેવટે અવકાશમાં મળી ગયું કે અદૃશ્ય થયું.

દર્શનનો આવો પ્રસંગ માટે પહેલો જ હતો તેથી મારો ઉત્સાહ વધી ગયો. સાધકના જીવનમાં આવા અનુભવથી ઉત્સાહ વધે ને શ્રદ્ધા બળવત્તર બને એ સમજી શકાય તેમ છે. તેથી સાધનામાં મન પણ વધારે લાગે અને એકાગ્રતા વધે છે. એથી ઈશ્વર કેટલીકવાર સાધકોના જીવનમાં આવા પ્રસંગો ઊભા કરે છે. પણ જેને આવા અનુભવો ના મળતા હોય તેણે પણ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. કેમ કે દરેકના અનુભવ એકસરખા ભાગ્યે જ હોય છે. અનુભવની વધારે ચિંતા કર્યા વિના સાધનાના માર્ગે તેમણે આગળ ને આગળ વધતા રહેવું જોઈએ.

રામકૃષ્ણદેવે કહ્યું છે કે કેટલાક ઝાડને પહેલાં ફળ ને પછી ફૂલ આવે છે તેમ કેટલાક સાધકોને પહેલાં અનુભવ થાય છે ને પછી તે સાધકો સાધના કરે છે. મારા સંબંધમાં એ વાત સાચી ઠરી. નહિ તો કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષ સાધના વિના મને આવો અનુભવ ક્યાંથી થાત? કદાચ તેમાં જન્માંતર સંસ્કારો કારણરૂપ હશે.

એ અનુભવ આજે પણ એવો જ યાદ છે. ભગવાન બુદ્ધની એ અલૌકિક આકૃતિ આજે પણ એવી જ યાદ આવે છે. તે પછી તો તેમના પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ ઘણો વધી ગયો છે. તેવી રીતે ભગવાન બુદ્ધને માટે જેના દિલમાં પ્રેમ હોય, ને જેનું અંતર તેમનું દર્શન કરવા આતુર હોય, તે આજે પણ દર્શન કરી શકે છે, એવો મારો વિશ્વાસ છે. આજે કે કાલે કોઈયે તેમની મુલાકાત કરી શકે છે. મારા સ્વાનુભવના આધાર પર હું આ વાત કરી રહ્યો છું. મારામાં તે વખતે વિશેષ પ્રેમભાવ ન હોવા છતાં તેમણે મને દર્શન આપ્યું, તો જે રાતદિવસ તેમના પ્રેમમાં રંગાઈ જશે ને તેમની યાદમાં ચકચૂર બનશે, તેને તો તે દર્શન દેશે જ. એ નક્કી છે. ભગવાન બુદ્ધના આદેશોને માનનારી ને બૌદ્ધ ધર્મને પાળનારી સંસારની પ્રજાઓને મારી મારફત મળતો ભગવાન બુદ્ધનો આ સંદેશ છે. એ સંદેશના પ્રદાતા ભગવાન બુદ્ધને મારા પ્રણામ છે, વારંવાર પ્રણામ છે! એમના આશીર્વાદ સમસ્ત સંસાર પર ઉતરે, ને યુદ્ધ ને શોષણથી અશાંત બનેલી માનવજાતિ શાંતિ, સમભાવ ને સદાચારની સુવાસથી પ્રકૃલ્લિત બને એમ ઈચ્છું છું.

* * *

પ. સંતોનો સમાગમ

મુંબઈના નિવાસ દરમ્યાન કોઈ સંતપુરુષના દર્શનની ઇચ્છા મને અવારનવાર થયા કરતી. સંતોનો મહિમા કોણ નથી જાણતું? સંતોની શક્તિ અનંત છે. સંતો સંસારને માટે આશીર્વાદરૂપ છે. તાપથી તપેલા લોકોને તે શીતળ છાયાનું દાન કરે છે, અને આરામ આપે છે. માનવજાતિ પર તેમનો ઉપકાર ઘણો મોટો છે. દાનવતાને દૂર કરીને સાચા અર્થમાં માનવ થવાનો ને છેવટે પરમાત્માને મેળવવાનો માર્ગ તે માણસને બતાવે છે. તેમની છત્રછાયામાં રહીને માણસ બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે, પોતાની સુષુપ્ત શક્તિઓને ખીલવીને પૂર્ણ બને છે, ને શાંતિ મેળવે છે. તેમનો સમાગમ સદાયે સુખમય ને મંગલ હોય છે. પરંતુ વિવેકી પુરુષો કહે છે કે તે દુર્લભ છે. સંતોનો સત્સંગ તો દુર્લભ છે જ, પણ સંતોનું દર્શન પણ ઓછું દુર્લભ નથી. તેમાંયે વળી મુંબઈ જેવા શહેરમાં તો તે દુર્લભ હોય જ, એ સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું છે. ઈશ્વરની કૃપા હોય તો જ ત્યાં સંતસમાગમ થઈ શકે.

એનો અર્થ એવો નથી કે સાચા સંતો કોઈ પર્વતમાળા કે નદીના પ્રદેશમાં જ રહે છે, અથવા ગામડામાં જ વસવાટ કે વિચરણ કરે છે, ને મુંબઈ જેવા શહેરોમાં નથી રહેતા. શહેરોમાં પ્રવેશ કરતાં તે ડરે છે, એવું નથી સમજવાનું. ઈશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે તે ગમે ત્યાં રહે છે ને ગમે તે પ્રદેશમાં વિચરણ કરે છે. ગ્રામજીવન ને શહેરી જીવનના ભેદ તેમને મૂઝવણમાં નથી મૂકતાં. તેમનું દર્શન જેમ એકાંત નદીતટ પરના પ્રદેશમાં, તીર્થોમાં ને પર્વતના પ્રદેશમાં થાય છે, તેમ કોઈ કોઈવાર શહેરના રાજસી ને પ્રવૃત્તિથી ભરેલા વાતાવરણમાં પણ થઈ શકે છે, એટલું જ નહિ, શહેરમાં પણ તે જન્મે છે, જીવે છે, ને કામ કરે છે. શહેરીજીવનનો આધાર લઈને પણ તે પોતાની જાતને ઘડે છે ને આગળ વધે છે. ઈશ્વરની કૃપા હોય, તો એવા આદર્શ અને સાચા સંતોના દર્શનનો લાભ શહેરોમાં પણ મળી જાય છે ને એમના સમાગમથી અંતર શાંતિ ને આનંદ અનુભવે છે. છતાં પણ તેમનું દર્શન દુર્લભ છે એ વાતનો ઇન્કાર કરી શકાય તેમ નથી.

પુસ્તકો દ્વારા સંતોનો પરોક્ષ સમાગમ મને મળી ચૂક્યો હતો. પરંતુ તેવા કોઈ સંતના પ્રત્યક્ષ સમાગમની ઇચ્છા મને કદી કદી થયા કરતી. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનું મન થતું. સંતોના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજવાની શક્તિ તે વખતે મારામાં મુદ્દલ ન હતી. તેમને પારખવાની કળા મને હસ્તગત ન હતી. એટલે તે વખતે મને જે બે-ત્રણ સંતોના સમાગમનો લાભ મળ્યો તે ખરેખર કેવા ને કેવી કોટિના હતા, તે કહેવાની શક્તિ મારામાં નથી. પણ તેઓ સંતના પ્રચલિત વિશાળ અર્થમાં સંત હતા તેની ના નહિ. તેથી જ તેમનો ઉડતો ઉલ્લેખ કરી રહ્યો છું.

(૨) એક સંન્યાસી મહાત્મા

મારા કોલેજના પ્રથમ વર્ષ દરમ્યાન એક મહાત્મા રોજ સવારે ચોપાટી પર ફરવા આવતા ને ત્યાંની રેતીમાં લગભગ પા કલાક શીર્ષાસન કરતાં. તેમનું શરીર ગોરું ને તેજસ્વી હતું. તેમની ઉંમર ૪૦-૪૫ જેટલી હશે. તેમનું શીર્ષાસન હું ખૂબ જ રસપૂર્વક જોયા કરતો. બીજા પણ કેટલાક માણસો જરા નવાઈ પામતા ને ટોળે વળતાં. તે મહાત્માના મુખના ભાવો ઘણાં સારા ને સાત્વિક હતા. તેમને જોઈને મને બહુ આનંદ થતો.

થોડા દિવસો પછી તે પણ મારા પર પ્રેમ રાખતા થયા હતા. હું યોગાશ્રમમાં જઈને આસનો શીખ્યો છું, ને તે નિયમિત કરું છું, એ જાણીને તે ખૂબ ખુશ થયા હતા. કોઈવાર તે પ્રાણાયામ કરતા પણ દેખાતા. બપોરે ગાર્ડન પર ફરવા જતો ત્યારે બગીચામાં કોઈ ઝાડ નીચે સૂતેલાં તેમને હું વારંવાર જોતો. તેમના લક્ષણો સારાં હતા. તેમનો સ્વભાવ શાંત હતો. તેથી તેમની પાસે બેસવાનું મને ગમતું. સાંજે હું નરીમાન પોંઈટ તરફ દરિયાકિનારે પાળ પર બેસતો, ને સૂર્યાસ્ત થયા પછી ધ્યાન ધરતો. તે વખતે તે કેટલીયવાર ત્યાંથી પસાર થતા. એકવાર તો તેમણે મને સૂચના પણ આપેલી. ધ્યાનમાંથી જાગ્રત થઈને હું સાગરના તરંગોને જોતાં પાળ પર બેઠેલો ત્યારે તે મારી પાસે આવી પહોંચ્યા ને કહેવા લાગ્યા, 'તમે ધ્યાન કરો છો તે સારું છે પણ આ પ્રમાણે પાળ પર બેસીને ધ્યાન કરવું બરાબર નથી. ધ્યાન કરતાં કરતાં જો ઝોકું આવી જાય ને પાણીમાં ગબડી પડો તો તમારી દશા કેવી ભયંકર થઈ જાય તેની કલ્પના કરો. માટે આ સ્થળે ધ્યાન કરવાનું બંધ કરો તે સારું છે.'

તેમની વાત સાવ ઉડાવી દેવા જેવી કે હસી કાઢવા જેવી ન હતી. તેમની શંકા સાચી હતી. તેની ઉપેક્ષા કરવાનું કામ બરાબર ન હતું. તેમનો સાવધાનીનો સૂર તેમના આજ સુધીના ઊંડા અનુભવમાંથી ઉતરી આવેલો હતો. પરંતુ મને લાગ્યું કે મારે તેથી ડરવાની ને મારા કામને મૂકી દેવાની જરૂર નથી. ધ્યાનમાં બેસવાની મારી ટેવ કાંઈ નવી ન હતી. છેલ્લાં ચારેક વરસથી તે ચાલુ હતી. તેના પરિણામે મારું મન અમુક રીતે ધ્યાન કરવા ટેવાઈ ગયું હતું. તેથી ધ્યાનમાં ઝોકું આવવાનો સંભવ ન હતો. મેં તે વાતનો ખુલાસો કરતાં તેમને કહ્યું કે 'તે વાતની ચિંતા ના કરશો, ધ્યાનની શરૂઆત કરનારને માટે તમે કહ્યો તેવો ભય રહે છે, પરંતુ મારે માટે તેવા ભયનું કોઈ કારણ નથી. હું આવી રીતે આજકાલથી નહિ પણ લાંબા વખતથી ધ્યાન કરું છું. વળી ઈશ્વર મારી સંભાળ રાખે છે પછી મારે ભય પામવાની જરૂર નથી.'

મારો ઉત્તર સાંભળીને તેમને આનંદ થયો તોપણ તેમણે મને સાવધાન રહેવાની સૂચના તો આપી જ. તે મેં સાભાર સ્વીકારી લીધી; કેમ કે સાવધ રહેવું સઘળા સંજોગોમાં હિતાવહ છે.

તે મહાપુરુષ મુંબઈમાં બહુ લાંબો વખત રહેલા. તેમને છેલ્લી મુલાકાત ક્યારે થઈ તે યાદ કરું છું તો એક નાનો સરખો પ્રસંગ યાદ આવે છે. કોલેજની વાર્ષિક પરીક્ષા ચાલતી હતી. તે દિવસે ઇતિહાસનું પેપર હતું. પરીક્ષા પૂરી કરીને હું ચોપાટી પર ફરવા ગયો તો તે મહાપુરુષ ત્યાં ઊભા હતા. તેમણે મારી પાસેથી પરીક્ષાની માહિતી મેળવી. પછી ઇતિહાસનું પેપર લઈને તે પ્રત્યેક પ્રશ્નનો વારાફરતી ખુલાસો કરવા માંડ્યા ને મેં તે પ્રમાણે જ લખ્યું છે કે નહિ તે પૂછવા લાગ્યા. છેવટે બીજી કેટલીક વાતો કરીને અમે છૂટા પડ્યાં. તે પછી આજ સુધી પાછા મળી શક્યા નથી, પણ તેમના પ્રત્યેના માનની લાગણી મારા દિલમાં આજેય કાયમ છે. તેમની સ્મૃતિ વારંવાર થઈ આવે છે ત્યારે હૃદય રંગમાં આવીને કહેવા માંડે છે કે ભારતમાં સારા અને શિક્ષિત સંતો પણ છે. ત્યાગ ને સેવાની પરંપરાને ટકાવી રાખનારા ને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિના સ્વરૂપને સાચવનારા સંતો પણ છે. આત્મિક અનુભવની દૃષ્ટિએ તે કદાચ કોરા કે અધૂરા હશે તોપણ જે સ્વરૂપમાં છે તે સ્વરૂપમાં કિંમતી ને કામના છે તેની ના કહી શકાય તેમ નથી. તેમની કાયા પર કેટલોક કચરો ને સડો જરૂર છવાઈ ગયો હશે. પણ તેને દૂર કરવાથી તેની અંદરનો સાત્વિક અને પ્રાણવાન

ભાગ આજે પણ જોઈ શકાશે. માટે બધા જ સાધુસંત ને ત્યાગીઓ ખરાબ છે એવું છડેચોક જાહેર કરવાની ને માની લેવાની જરૂર નથી.

(૩) પ્રવાસી મહાપુરુષની મુલાકાત

બીજા સંતપુરુષના દર્શનનો લાભ મને હેન્ગીંગ ગાર્ડન પર મળ્યો હતો. જે બાંકડા પર હું સવાર-સાંજ નિયમિત બેસતો તે જ બાંકડા પર તે એક સાંજ બેઠેલા. તેમણે સફેદ વસ્ત્રો પહેર્યા હતા, ને પંચકેશ રાખેલા. તેમની મુખાકૃતિ ખૂબ શાંત હતી. મુંબઈમાં તે તેમના કોઈ પરિચિત ભક્તને ત્યાં ઊતર્યા હતા. લગભગ આખા દેશમાં તેમણે પરિભ્રમણ કરેલું. તાજેતરમાં તે બ્રહ્મદેશ જઈ આવ્યા હતા. તેમની પાસે કાકા કાલેલકરનું 'બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ' નામે પુસ્તક હતું. તેથી તે સુશિક્ષિત હતા ને વાચનમાં રસ લેતા હતા, એમ લાગતું હતું. મારી જિજ્ઞાસાના જવાબમાં તેમણે ભારતના અનેક પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ સ્થળોની માહિતી મારી પાસે રજૂ કરી. તેથી મને આનંદ થયો. તેમનો વિચાર હવે રામેશ્વર તરફ ફરી વાર જવાનો હતો. તેમને જોઈને મને પણ તેમના જેવું જીવન જીવવાનું મન થઈ ગયું. કેટલું સરસ જીવન! ના કોઈનો રાગ, ના કોઈ સાથે દ્વેષ, અહંકાર, મમતા કે તૃષ્ણા નહિ; ઈશ્વર સિવાય કોઈની ચિંતા ને ગુલામી તથા કોઈનું બંધન નહિ. વહેતા પ્રવાહની પેઠે કોઈની દખલગીરી વિના મન માને ત્યાં જવાનું ને રહેવાનું. કેટલું સ્વતંત્ર ને સ્વમાની જીવન? માણસ આજે પરાધીન બની ગયો છે. એવા પરાધીન જીવનમાં શો આનંદ મળી શકે? છતાં માણસ આનંદ માને છે ને પરાધીનતાને દૂર કરવા તૈયાર થતો નથી, એ આશ્ચર્ય છે. પણ મને એક શંકા થઈ. સંતપુરુષને મેં પૂછ્યું કે, 'પ્રવાસી જીવનમાં ધ્યાન વિગેરે આત્મોન્નતિનાં સાધન થઈ શકે? આત્મોન્નતિની સાધના વિનાનું એકલું પરિભ્રમણ વિવેકી પુરુષને ભાગ્યે જ પસંદ પડે.'

તેમણે શાંત સ્વરે ઉત્તર આપ્યો, 'જરૂર. પ્રવાસ કરતાં-કરતાં સમય બચાવીને નિયમિત રીતે સાધના કરી શકાય છે. જેને સાધનામાં રસ છે, તે તો ગમે તેમ કરીને પણ સમય શોધી કાઢશે. સાધનામાં રસ વિનાનો માણસ એકેય દિવસ ભ્રમણ નહિ કરે, ને એક જ ઠેકાણે બેસી રહેશે તો પણ સાધનાનું કામ નહિ કરે. એટલે મર્યાદા મુજબનો પ્રવાસ સાધનામાં નડતરરૂપ નથી. બાકી તો આ પ્રશ્ન પ્રત્યેકની રુચિનો છે.'

મેં જરા હિંમત કરીને પૂછ્યું, 'તમે સાધના કરો છો?'

તેમણે કહ્યું, 'હા.'

'ત્યારે તમને નિર્વિકલ્પ સમાધિ થઈ છે ખરી?' મેં ફરી પૂછ્યું.

એવી જ શાંતિથી પ્રત્યુત્તર આપતાં તેમણે જાહેર કર્યું, 'ના, હજી એ દશાએ હું નથી પહોંચ્યો પણ પહોંચવાનો પ્રયાસ કરું છું. એટલે શ્રદ્ધા છે કે થોડા વખતમાં પહોંચી જઈશ. ધ્યાનમાં મને સારા અનુભવો થાય છે.'

તેમના ઉત્તરથી મને આનંદ થયો. મને ખાતરી થઈ કે તે એક અનુભવસંપન્ન મહાપુરુષ છે. તેમની નમ્રતા ને નિરાડંબરતાએ મારા પર ખૂબ જ અસર કરી. તેમણે મને પણ ધ્યાન કરતાં રહેવાની સલાહ આપી.

'આ માર્ગ ભારે વિકટ છે.' તે બોલ્યા, 'વળી લાંબો પણ છે. તેમાં ધીરજપૂર્વક પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે. પણ તેની સત્યતા વિશે શંકા કરવાની જરૂર નથી. જેને ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા ને સાધના પર પ્રેમ છે તે ક્રમે ક્રમે તેમાં જરૂર સફળતા મેળવે છે.'

તેમના વચન ડહાપણથી ભરેલાં હતાં. તેમાં શંકા કરવાનું કારણ નથી. મોડે સુધી વાતો કરીને છેવટે અમે છૂટાં પડ્યાં. આજે તે છે કે નહિ ને છે તો ક્યાં છે તેની ખબર નથી. પણ તેમનો પુરુષાર્થ ચાલુ રહ્યો હશે તો આજે તેમની દશા અનેરી હશે તે નક્કી છે.

(૪) ગાંધીજીનું દર્શન

કોલેજના પ્રથમ વરસ દરમિયાન મને મહાત્મા ગાંધીજીના દર્શનનો લાભ મળ્યો હતો. મહાત્માજી તે વખતે બિરલા હાઉસમાં ઉતર્યા હતા. જી.ટી. બોર્ડિંગ હોસ્ટેલમાંથી બે-ત્રણ ભાઈઓ તેમના દર્શને જતા હતા. તેમની સાથે એક સાંજે હું પણ તેમના દર્શને પહોંચી ગયો હતો. અમે પહોંચ્યા ત્યારે ગાંધીજીની સાંજની પ્રાર્થનાનો વખત હતો. બિરલા હાઉસની બહાર ઘાસના મેદાનમાં ગાંધીજી બેઠા હતા. વાતાવરણ તદ્દન શાંત હતું. ગાંધીજી સફેદ વસ્ત્રો પહેરીને શાંતિથી બેઠા હતાં. તેમની આંખો નીચી નમેલી ને તેમનું મુખ તેજસ્વી ને પ્રસન્નતાથી ભરેલું હતું. તેમને જોઈને મને આનંદ થયો. શા માટે ના થાય? ભારતની સ્વતંત્રતાને માટે તે પરિશ્રમ કરતા. દેશના લાખો લોકોને સુખી કરવા તેમણે જીવનને હોડમાં મૂક્યું હતું. તેમનું વ્યક્તિત્વ દેશ પૂરતું જ મર્યાદિત ન હતું. તેમનો ઉન્નતિકારક ને પ્રેરણાપ્રદાયક અવાજ વિદેશોમાં પણ દૂર દૂર સુધી પહોંચતો હતો. ને વિદેશોમાં પણ તેમના ભક્તો, પ્રશંસકો, પ્રેમીજનોનો પાર ન હતો. પ્રાચીન ઋષિઓની યાદ આપનારા, સંયમી ને શુદ્ધ જીવનની મૂર્તિ જેવા, તે મહાપુરુષ દેશ ને દુનિયાની એક મહાન વિભૂતિ હતા. ભારતની ઉન્નતિ ને આઝાદી માટે તે જે પરિશ્રમ કરી રહ્યા હતા, તેનો મને ખ્યાલ હતો. જો કે તે વખતે મારી વયના પ્રમાણમાં તે ખ્યાલ ઘણો જ ઝાંખો હતો, પરંતુ તેથી તેમના પ્રત્યેના મારા પ્રેમભાવમાં વધારો થયો હતો. પહેલાંની સંસ્થામાં તે થોડા દિવસ સવારે સવારે પ્રાર્થના કરવા આવ્યા હતા. તેનો ઉલ્લેખ હું આગળ પર કરી ગયો છું. પણ તે વખતે તેમના દર્શનનો લાભ મને મળેલો નહિ. કેમકે સંસ્થાનાં કાર્યક્રમમાં મારે રોકાઈ રહેવું પડતું, ને તેમનો પ્રાર્થનાનો વખત ઘણો વહેલો હતો. તે લાભ આવી રીતે અચાનક મળી જવાથી મારી પ્રસન્નતાનો પાર રહ્યો નહિ.

(૫)

ગાંધીજીના દર્શનની અસર મારા પર ઘણી ભારે થઈ. એક મહાન સંતપુરુષ થવાની ભાવના મારા મનમાં કેટલાય વખતથી જાગૃત થઈ હતી. તેને પોષવા ને સાકાર કરવા મારાથી બનતો પ્રયાસ હું કર્યો જતો. ગાંધીજીના દર્શનથી તે ભાવનાને વધારે પુષ્ટિ મળી. જો કે ગાંધીજી સાથે કોઈ જાતની વાત કરવાનો મને અવસર મળ્યો નહિ, પરંતુ તેમના દર્શનની કિંમત પણ મારે માટે ઘણી ભારે હતી. તેમનું દર્શન કરીને મને થયું કે મારે પણ મહાન બનીને દેશ ને દુનિયાની ભલાઈનાં કામ કરવા જોઈએ. સૌથી પહેલાં તો મારે ઈશ્વરદર્શન કરવું જોઈએ, ઈશ્વરની કૃપાથી લોકોત્તર શક્તિ મેળવવી જોઈએ, ને તે દ્વારા બીજાને મદદ કરવી જોઈએ. મને થયું કે દેશને આઝાદ કરવાના કામમાં હું ગાંધીજીને કોઈ મોટી મદદ કરી શકું તો કેવું સારું?

ઈશ્વર કરે ને મારે જ હાથે દેશને આઝાદી મળે તો કેવું સારું? ઈશ્વરની ઇચ્છાથી સર્વ કાંઈ થઈ શકે છે. તેની કૃપાથી કોઈયે કામ અશક્ય નથી રહેતું. પણ તે માટે સૌથી પહેલાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર જેને થઈ જાય છે તેનામાં અનંત શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેની મદદથી તે ધારેલું કામ સહેલાઈથી કરી શકે છે. એટલે ઈશ્વરની પૂર્ણ કૃપાની પ્રાપ્તિ કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. પહેલાંનો જે નિર્ણય હતો તેને વધારે મજબૂત કર્યો. તેની સાથે સાથે મારા દિલમાં એવી ભાવના જાગી ઊઠી કે મારો જન્મ દેશ ને દુનિયાનું મંગલ કરવા માટે જ છે. ઈશ્વરની કૃપા પામી, બુદ્ધ ને ઇશુની જેમ, સંસારને હું શાંતિ ને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો માર્ગ બતાવું એવી ઈશ્વરની ઇચ્છા છે. મારા શરીરધારણા પાછળ એ જ હેતુ કામ કરી રહ્યો છે, તે સમય પર કામ કર્યા કરશે ને સિદ્ધ થશે એની મને ખાત્રી થઈ.

એ બધા વિચારોથી મારું મન અને અંતર નાચી ઊઠ્યું. પછી તો દિવસો ને વરસો સુધી હું એ વિચારો ને ભાવોમાં ન્હાતો રહ્યો. એ વિચારો મારે યાદ કરવા પડતા ન હતાં પણ મારા મનમાં આપોઆપ ઉઠતાં હતા. એ વિચારોએ મારા આગળ ઉપરના જીવનમાં ખૂબ જ મોટો ભાગ ભજવ્યો. બીજરૂપે રહેલા એ વિચારોએ આગળ ઉપર અંકુરિત બનીને મારા જીવનની ઉન્નતિમાં ભારે મદદ કરી છે. દેશ ને દુનિયાની સેવા કરવાનો એ વિચાર મારા મનમાં આજે પણ કાયમ છે. મને થાય છે કે આ સંસારમાં શ્વાસ લેવાનો સમય મળ્યો ત્યારથી છેક આજ સુધી મેં બીજાની સેવા ને સહાયતા લઈને જ જીવન પસાર કર્યું છે, એમ કહો કે મારો બધો જ બોજો બાળપણથી એક ઈશ્વરે જ ઉપાડી લીધો છે. તેણે જ મારી રક્ષા કરી છે. તે ઈશ્વરને માટે મારા સમગ્ર જીવનને સમર્પણ કરી દેવાનો મારો પવિત્ર સ્વધર્મ થઈ પડે છે. તે ઉપરાંત, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેના સમાજ ને સંસારની પણ કૈંક સેવા કરી શકું તે જરૂરી લાગે છે. તે માટે જે જે તક મળે છે તેનો લાભ હું ઉઠાવી રહ્યો છું ને વધારે મોટી તક મળે તેની રાહ જોઈ રહ્યો છું. બાકી ઈશ્વરના ચરણોમાં જીવનનું સમર્પણ તો થઈ ચૂક્યું છે ને ચાલશે પણ તે જ રીતે.

દેશને સ્વતંત્રતા મળે તે માટે પાછલા જીવનમાં મેં ઈશ્વરને સતત પ્રાર્થના કરી છે. તે માટે વિચારો ને વ્યૂહો પણ ઘડ્યા હતા. તેનો વિચાર ક્રમે ક્રમે આવ્યા કરશે. અહીં તો એટલું જ કહીશ કે દેશની આઝાદી મને ઘણી જ પ્રિય હતી ને તે માટે હિમાલયમાં રહીને સાધના કરતાં કરતાં મેં નિયમિત ચિંતા ને પ્રાર્થના ચાલુ રાખેલી. ભારતની આઝાદીની પાછળ ઈશ્વરની ઇચ્છા ને યોજના કામ કરી રહી છે તેની મને ખાત્રી હતી. પણ તેમાં વધારે નહિ તો થોડા પણ નિમિત્તરૂપ બનાવ તેવી મારી ઇચ્છા હતી. હિમાલયવાસ દરમિયાન તો દેશ મારે જ હાથે આઝાદ થાય ને ઈશ્વર મને જ એ સદભાગ્ય આપે, એવી ભાવના હું સેવ્યા કરતો, ને ઈશ્વર આગળ રોજે રોજ રજૂ કરતો. એ પરથી ગાંધીજી પર મને કેટલો બધો આદરભાવ હતો તેની કલ્પના કરી શકાશે. તેમના દર્શનથી મને આનંદ થયો. તે તેમનું પહેલું ને છેલ્લું દર્શન હતું. આજે પણ તેની યાદ એવી જ તાજી છે ને તાજી રહે તે જરૂરી છે. કેમ કે તેમાં પ્રેરણાની સામગ્રી ભરેલી છે.

* * *

૬. વાળમાંથી દૂધનો ચમત્કાર

એક સાધુપુરુષનો બીજો પ્રસંગ યાદ આવે છે. તેનો ઉલ્લેખ કરી લઉં. તે વખતે પણ યાદ છે ત્યાં સુધી, પરીક્ષાના દિવસો હતા. એક દિવસ બપોરે પરીક્ષા આપીને હું વિલ્સન કોલેજના દરવાજામાંથી નીકળતો હતો ત્યાં દરવાજાની બહાર મેં એક સાધુપુરુષને ઊભેલો જોયો. તેનો દેખાવ કોઈ ફકીર જેવો હતો. તેણે મને સંકેત કરીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. હું કુતૂહલવશ તેની પાસે ગયો એટલે તેણે મને વધારે ને વધારે પાસે બોલાવ્યો. તેણે તાપથી બચવા માટે છત્રી ઓઢેલી, તેને ઊંચી કરીને તેણે કોલેજના મકાન તરફ ને આગળ પાછળ બધે નજર ફેરવવા માંડી. તેને ખાતરી થઈ કે કોઈ આવે તેવો સંભવ નથી. એટલે તેણે મને પૂછ્યું કે ખિસ્સામાં કેટલા પૈસા છે?

એ માણસનું વર્તન મને ઘણું વિચિત્ર લાગ્યું. એવો સાધુ એ પહેલાં મારા જોવામાં કદી આવ્યો ન હતો. તેના ચહેરા પર સાત્ત્વિકતા ભાગ્યે જ દેખાતી. એટલે તેને જોઈને મને આશ્ચર્ય તો થયેલું જ. તેણે પૂછેલા પ્રશ્નથી તે આશ્ચર્ય વધી પડ્યું. એક અજાણ્યા વિદ્યાર્થીને બીજું કાંઈ પૂછવાને બદલે સીધો પૈસાની માહિતી માંગતો પ્રશ્ન પૂછી કાઢવો તેમાં મને વિવેકની ખામી દેખાઈ આવી. મને થયું કે મારા ખિસ્સામાં કેટલા પૈસા છે, તેની સાથે એ સાધુપુરુષને શી નિસ્ખત ! એ બધા વિચારોએ મારા મુખ પરના ભાવોને પલટાવી નાખ્યા હશે. તેને જોઈને સાધુપુરુષનું મન પણ પલટાયું હોત. પણ તે તો પોતાના વલણમાં મક્કમ હતા. તેણે તેના પહેલાંના પ્રશ્નનું પુનરાવર્તન કર્યું, ને આજુબાજુ કોઈ આવે છે કે કેમ તેની ખાતરી કરી લઈને મારી તરફ જિજ્ઞાસાભરી દૃષ્ટિથી જોવા માંડ્યું.

'એક વિદ્યાર્થી પાસે કેટલા પૈસા હોય?' મેં તેની જિજ્ઞાસાને શાંત કરવા કહેવા માંડ્યું, 'આ તો ભણવાનું સ્થાન છે, પૈસા કમાવાનું નથી. અમે તો અહીં ભણવા આવીએ છીએ. વળી તમે તો કોઈ સાધુપુરુષ જેવા દેખાવ છો. તમારે પૈસા સંબંધી પૂછપરછ કરવાનું શું કામ? મારા ખિસ્સામાં કેટલા પૈસા છે એ જાણવાથી તમને શો લાભ છે, ને ન જાણવાથી નુકસાન પણ શું થવાનું છે? કોઈ પણ પ્રકારના પરિચય વિના કોઈને એકદમ પૈસા વિશે પ્રશ્ન કરવાનું કામ શું ડહાપણ ભર્યું છે કે? તમારો પ્રશ્ન સાંભળીને મને ખરેખર નવાઈ લાગે છે.'

મારા વાત પરથી તેને લાગ્યું કે પરિસ્થિતિ જરા જુદી દિશામાં વળાંક લઈ રહી છે. તેની કલ્પના એવી હતી કે તેના પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે મારા ખિસ્સાને હું તેની આગળ ખૂલ્લું કરી દઈશ. પણ તેની આશા ફળી નહિ, વધારામાં, અમારી વાતચીત દરમિયાન ત્રણ-ચાર માણસો અમારી પાસે કુટપાટ પર થઈને રવાના પણ થયા. વધારે માણસો પણ પસાર થાય એવો સંભવ હતો. તેમાંથી કોઈને અમારા જેવા બે તદ્દન જુદા જ રૂપરંગના માણસોને તદ્દન જુદી જ રીતે અને આશ્ચર્યકારક અવસ્થામાં ઊભેલા ને વાતે વળગેલા જોઈને કુતૂહલ થાય, અને અમારી વાતોમાં દરમિયાનગીરી કરવાનું મન થાય તે પણ સમજી શકાય તેમ હતું. એટલે વખતને વરતી લઈને મને પ્રભાવિત કરવા માટે સાધુપુરુષે બીજો દાવ અજમાવ્યો. તે દાવ તદ્દન નવો, અદૃષ્ટપૂર્વ અને અસરકારક હતો. ભલભલા ડાહ્યા ને અનુભવી માણસને પણ પ્રભાવિત કરવાની તેનામાં

તાકાત હતી. તેની શરૂઆત કરતાં પહેલાં તેણે મને કહ્યું, 'સાધુઓની શક્તિની તમને ખબર નથી, તેનો પરચો જોવાની ઈચ્છા હોય તો જુઓ.'

એમ કહીને તેણે વળી પાછી આજુબાજુ નજર નાખી ને કોઈ આવતું નથી તેની ખાતરી કરી, છત્રીને જરા ઊંચી કરી, લાંબા લાંબા વાળની સાત-આઠ લટ હાથમાં પકડી રાખી. તરત જ તેણે તે લટને દબાવીને નિયોવવા માંડી. તે જ ક્ષણે તેમાંથી દૂધની ધારા ટપકવા માંડી! તે જોઈને મને નવાઈ જરૂર લાગી. પણ તેનું પ્રદર્શન મને પ્રભાવિત કરવા માટે જ હતું, તે વાત મારા ધ્યાન બહાર ન હતી. તેથી મને તેની ચમત્કારશક્તિ અથવા જાદુવિદ્યા જોઈને તેના ગુણગાન ગાવાનું મન ના થયું. મને તેમાં કોઈ સાધારણ વિદ્યાની કરામત કે મદારી વિદ્યા દેખાઈ. મદારી ખેલ કરે છે, માંકડાને નચાવે છે, ને છેવટે માગવા નીકળે છે. એવા મદારી ચોપાટી પર તે વખતે કેટલાય આવતા ને ખેલ કરતા. તેના કરતાંય એ માણસનો ખેલ મને ખરાબ લાગ્યો. કેમ કે તેની પાછળ ઠગવિદ્યા હતી. ત્રણ-ચાર મિનિટ સુધી વાળમાંથી દૂધ ટપકાવીને પછી તે સાધુપુરુષે હાથ લૂછી નાખ્યો, ને ચમત્કાર બંધ કર્યો. તેની નજર હજી મારા ખિસ્સા તરફ જ હતી. ચમત્કાર પૂરો કરીને તરત જ તેણે પૈસાની વાત આગળ ધરી, 'હવે સાચું કહો, ખિસ્સામાં કેટલા પૈસા છે? જેટલા હોય તેટલા મને આપી દો.'

વાત બે ડગલાં આગળ વધી ગઈ. પૈસાની માહિતી મેળવવાને બદલે હવે તેણે પૈસાની માગણી કરી. તેનું વર્તન જોઈને મને વિચિત્ર લાગણી થઈ આવી. તેની કરામતથી પ્રભાવિત થયા વિના મેં તેને હિંમતપૂર્વક પૂછ્યું, 'પૈસાનું શું કામ છે? મારી પાસેથી પૈસા લઈને તમે શું કરશો?'

તેણે ઉતાવળથી કહેવા માંડ્યું, 'હવે ખૂબ વાર થઈ ગઈ છે. વિલંબ ના કરો. મારે ચા પીવી છે. માટે પૈસા આપી દો. ભગવાન તમારું ભલું કરશે. તમે ખૂબ જ વિદ્યા તથા નામના મેળવશો, ને સુખી થશો.'

મને થયું કે જે માણસ વાળમાંથી દૂધ કાઢી શકે છે તે ચાને માટે ભીખ શા માટે માગે છે? તે દૂધ જ પી લે તો? અથવા દૂધ વેચે તો શું તેને બીજા પાસે માંગવાની જરૂર પડે ખરી? બીજાને પ્રભાવિત કરવા તે આવી ઠગવિદ્યાનો આશ્રય શા માટે લે? પણ મને વિચાર આવ્યો કે એ વિચારોને મનમાં જ રાખવા ઠીક છે. તેને જાહેર કરવામાં ડહાપણ નથી. તો પણ મેં તેને નિર્ભયતાથી કહ્યું, 'તમે પહેલેથી જ મને કહી દીધું હોત કે મારે ચા પીવા પૈસા જોઈએ છે તો હું તમને પૈસા આપત કે ચા પીવડાવત. પણ તમે તો જુદી જ પદ્ધતિ નો આધાર લીધો. છતાં પણ લો, હું તમને ચા પીવા માટે પૈસા આપું છું.'

પરંતુ મારા આપેલા બે આના તો તેને ઓછા પડ્યા. તેણે તો મારી પાસેથી કોઈ મોટી રકમની ઈચ્છા રાખી હતી. એટલે ખિસ્સામાંથી બધા પૈસા કાઢીને બતાવવાની તેણે મને ફરી સૂચના કરી.

હવે મેં જરા મજબૂત વલણ અખત્યાર કરતાં કહેવા માંડ્યું, 'મારી પાસે તમને આપવા માટે આટલા જ પૈસા છે. આટલી રકમ તમારે ચા પીવા માટે પૂરતી થઈ રહેશે.'

હવે તેને લાગ્યું કે વધારે આગ્રહ કરવો નકામો છે. એટલે તેણે મને ફરમાવ્યું, 'ઠીક, હવે પાછળ જોયા વિના જે દિશામાં જવું હોય તે દિશામાં સીધા જાવ; પાછળ જોશો તો સારું નહિ થાય.' અને અમે બંનેએ જુદીજુદી દિશામાં ચાલવા માંડ્યું. મારે હેન્ડીંગ ગાર્ડન જવું હતું એટલે મેં ગાર્ડનનો રસ્તો પકડ્યો.

આ અનુભવ મારા જીવનમાં અનેરો હતો. તે પહેલાં મેં સાધુપુરુષો ઠીક ઠીક સંખ્યા જોયા હતા. પણ આ સાધુપુરુષ છેક જુદા હતા. તેમની સાથેનો પ્રસંગ મારા મનમાં ઘણા લાંબા વખત સુધી રમ્યો.

બીજે વરસે પણ એવો જ પ્રસંગ બન્યો. બપોરના વખતે હું વડોદરાના વિશાળ રસ્તા પરથી પસાર થતો હતો. કમાટીબાગનો દરવાજો પસાર કરીને હું આગળ વધ્યો કે તરત જ મારી પાસે ત્રણેક સાધુ જેવા વેશધારી પુરુષો આવી પહોંચ્યા. તે મને કેમ્પના રસ્તા તરફ એક ઝાડ પાસે લઈ ગયા. પછી તેમાંના એકે છત્રીની આડમાં ઊભા રહીને મને કહેવા માંડ્યું, 'તમારું કપાળ ખૂબ જ ચમકે છે. તમે ભાગ્યશાળી છો. પુષ્કળ ધન મેળવશો, યશ મેળવશો ને સુખી થશો. તમારું નસીબ જોરદાર છે. હવે ખિસ્સામાં જેટલા પૈસા હોય તેટલા મને આપી દો.'

એટલું કહીને તેણે આજુબાજુ જોવા માંડ્યું. પછી લાંબા વાળની લટને હાથમાં લીધી. હું બધી વાત સમજી ગયો. મને મુંબઈનો પૂર્વપ્રસંગ યાદ આવ્યો. મેં હિંમત કરીને કહેવાનું શરૂ કર્યું, 'હું તમારો વિચાર સમજી ગયો છું. હવે મારે તમારી કોઈ કરામત જોવી નથી. મારી પાસેથી તમને એકપણ પૈસો નહિ મળી શકે. તમે બધા આવા કીમિયા કરીને લોકોને ફસાવો છો ને હેરાન કરો છો તેની મને ખબર છે. પણ તમે મને નહિ ફસાવી શકો. હમણાં જ હું પેલા પોલીસને બોલાવું છું ને તમારી કરામત ખુલ્લી કરું છું.'

મારી વાત સાંભળીને તે અજાયબીમાં મૂકાઈ ગયા. મારા તરફથી આવો હિંમતભર્યો સામનો થશે તેની તેમને કલ્પના પણ ન હતી. સદ્ભાગ્યે થોડેક દૂર એક પોલીસ પણ ઊભો હતો. એટલે તેમનું વલણ બદલાયું. તે બોલ્યા, 'બસ, બહુ જોરથી ના બોલશો. કોઈ સાંભળી લેશે. પૈસા ના આપવા હોય તો હરકત નહિ. શાંતિથી ચાલ્યા જાવ.'

ને મારી પહેલાં તો તે જ વિદાય થઈ ગયા.

સાધુના સ્વાંગમાં ફરનારા ને લોકોને હેરાન કરનારા આવા માણસો દેશમાં કેટલા છે તે કોણ કહી શકે? પણ તેમની સંખ્યા ઘણી મોટી છે તે નિર્વિવાદ છે. જુદી જુદી જાતની ઠગવિદ્યાનો આધાર લઈને તે લોકોને ઠગે છે, ને તેમની પાસે પૈસા પડાવે છે. ધનને બમણું કરી આપવાની લાલચ આપીને, ચમત્કાર કરી બતાવીને, હાથ પર ઓમકાર જેવો મંત્ર લખી આપીને, એમ અનેક પ્રકારના કીમિયા કરીને તે લોકોના ભોળપણનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે. ગુજરાતના એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષનો લેખ થોડા દિવસ પહેલાં મારાં વાંચવામાં આવ્યો હતો. તેમના હાથ પર એક સાધુએ દૂર રહીને ઓમકાર લખી આપ્યો. તેથી પ્રભાવિત થઈને પૈસાની માગણી કરવા આવેલા એ સાધુને તેમણે તરત જ પચ્ચીસ રૂપિયા કાઢી આપ્યા. આ તો સમાજના સુશિક્ષિત માણસની વાત છે. તો પછી દેશના હજારો નિરક્ષર લોકોનું તો કહેવું જ શું? જ્યાં સુધી આધ્યાત્મિકતાનું અજ્ઞાન કાયમ રહેશે, ત્યાં સુધી એમને ઠગવાનું ને ભોળવવાનું કામ ચાલુ જ રહેશે. એવા માણસોથી સૌએ જાગૃત રહેવાની જરૂર છે. તેમને સાધુ કહેવામાં સાધુ શબ્દ ને સાધુ સંસ્થાનું અપમાન રહેવું છે.

* * *

૭. ભિક્ષુ અખંડાનંદનો મેળાપ

અખંડાનંદને લખેલા પત્રના પ્રત્યુત્તર માટે મારે વધારે પ્રતીક્ષા ના કરવી પડી. અઠવાડિયું પૂરું થાય તે પહેલાં તો ઉત્તર આવી ગયો. સ્વામીજીએ પત્રમાં સૂચના આપી હતી કે મારે તેમનો પત્ર મળે તે જ દિવસે નડીયાદમાં મળવા આવવું, સ્વામીજી પોતે ત્યાં સ્ટેશન પાસે આવેલા સંન્યાસ આશ્રમમાં આવી રહ્યા છે. ત્યાં બધી જ વાતનો ખુલાસો વ્યક્તિગત રીતે થઈ શકશે.

પત્રના એવા સહાનુભૂતિભર્યા ઉત્તરથી મને આનંદ થયો. અંતરમાં આશા પ્રકટી કે મારું કામ ઈશ્વરકૃપાથી જરૂર સિદ્ધ થઈ જશે. આવા ઉત્તરની મને આશા ન હતી. મારા મનમાં એમ હતું કે મારા લેખોને જોઈને સ્વામીજી પ્રસન્ન થશે ને તે લેખો તેમને તાત્કાલિક છાપવા જેવા નહિ લાગે તોપણ, મારી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરીને મને પ્રોત્સાહન આપવા તે પુરસ્કાર જરૂર મોકલી આપશે. પણ તેને બદલે તેમણે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેની પાછળ પણ મને ઈશ્વરનો કોઈ ગૂઢ સંકેત જણાયો. મને થયું કે સ્વામીજીને મળવાનો પ્રસંગ મારે માટે આ પહેલો જ છે. તોપણ મારે હિંમત હારવાની કે સંકોચ પામવાની જરૂર નથી. તેમને પ્રત્યક્ષ રીતે મળવાથી મને મોટી મદદ મળશે. કેમકે મારા વર્તમાન જીવન અને વિચારોને પારખવામાં તેમને સુગમતા થશે, ને મારી સાચી આધ્યાત્મિક જાગૃતિ જોઈને મને ઇચ્છાનુસાર મદદ કરવા તે જરૂર પ્રેરાશે. એ વિચારથી મારી હિંમત વધી ગઈ, ને પત્ર વાંચીને બે કલાક બાદ ઉપડનારી ગાડીમાં હું રવાના થયો.

નડીયાદ શહેરમાં ફરવાનો પ્રસંગ મારે માટે એ પહેલો જ હતો. તેથી સંન્યાસ આશ્રમની શોધ કરવામાં સારો એવો સમય નીકળી ગયો. સંન્યાસ આશ્રમમાં જઈને તપાસ કરતાં ખબર પડી કે સ્વામીજી આવી ગયા છે, ને હાલ ઉપરના ઓરડામાં કામ કરી રહ્યા છે. મેં તેમને મારા પહોંચ્યાના સમાચાર મોકલ્યા. તેમણે મને તરત જ ઉપર આવવાની આજ્ઞા કરી. ઉપર મેડા પરની ઓરડીમાં તે બેઠાં હતાં. ઓરડીમાં પ્રવેશ કરીને મેં તેમને પ્રણામ કર્યાં. તેમણે મને સંકેત કર્યો, એટલે તેમના સંકેત પ્રમાણે હું તેમની બાજુની ખુરશીમાં બેસી ગયો.

પછીનો પા કલાક જેટલો સમય લગભગ મૌનમાં જ વીતી ગયો. એક સાધારણ ખુરશીમાં બેસીને સ્વામીજી ભજનોના પુઠ્ઠ તપાસતા હતા. તેમની પાસેના ટેબલ પર કેટલાક પુસ્તકો પડ્યાં હતાં. તેની બાજુમાં બે મોટી મૂર્તિઓ મુકેલી હતી. તેમનું શરીર સાડું દેખાતું હતું. મોઢું ને માથું જરા વધારે ભારે લાગતું હતું. તેમણે ભગવો ઝભ્ભો પહેર્યો હતો. તેમની આકૃતિ જરા પ્રભાવશાળી હતી. થોડા વખત સુધી હું તેમના તરફ જોઈ રહ્યો. મારા મનમાં તેમને માટે પહેલેથી જ આદરભાવ બંધાઈ ગયો હતો. તેમણે પ્રકાશિત કરેલા ગ્રંથોમાંના કેટલાક ધાર્મિક ગ્રંથો મેં જોયા હતા. બોરસદના વતની એક લોહાણા ગૃહસ્થે મુંબઈમાં ગીતાની તપાસ કરી. ગીતાની કિંમત તેને વધારે લાગી. ને પછી તો તેણે ઓછી કિંમતે ગીતા જેવા ઉપયોગી ગ્રંથો બહાર પાડવાનો સંકલ્પ કર્યો. તે સંકલ્પમાંથી સ્વામી શ્રી ભિક્ષુ અખંડાનંદનો જન્મ થયો. પોતાના સંકલ્પને સાચો કરવા તેણે ભારે પ્રયાસો કરી જોયા, ને છેવટે તેમને સફળતા મળી. ખૂબ ઓછા અને ઉછીના લીધેલા ભંડોળની મદદથી લોકોની સેવા કરવા તે એકલે હાથે આગળ વધ્યા ને સંકલ્પના બીજમાંથી છેવટે સસ્તુ

સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય નામે મોટી સંસ્થાની, કહો કે એક વિશાળ સેવાવૃક્ષની સ્થાપના કરી. એ સંસ્થામાંથી તેના નામ પ્રમાણે, ખરેખર સસ્તા પુસ્તકોનું પ્રકાશન થવા માંડ્યું. પણ સસ્તા પુસ્તકો કેવળ સસ્તાં જ નહિ, જીવનની ઉન્નતિ માટે ઉપયોગી ને સારાં પણ હતા. તે સંસ્થામાંથી તેમણે કિંમતી પુસ્તકો બહાર પાડવા માંડ્યા. તેની પાછળ વ્યાપારવૃત્તિ ન હતી, પણ નિર્ભેળ ને સાચી સેવાવૃત્તિ હતી. વળી ઈશ્વરની અમીદૃષ્ટિ હતી એટલે થોડા જ સમયમાં સંસ્થા ને તેના સંચાલક સ્વામીજીનું નામ લોકજીભે ચઢી ગયું, લોકોના હૃદયમાં રમતું થયું, ને લોકોને માટે શ્રદ્ધાભક્તિનો વિષય બની ગયું. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, રામતીર્થ ને ચૈતન્ય મહાપ્રભુના જીવનનો તથા જ્ઞાનેશ્વરી, ભાગવત, રામાયણ, યોગવશિષ્ઠ ને દાસબોધ જેવા ઉત્તમ ગ્રંથોનો ગુજરાતીમાં તેમણે પરિચય કરાવ્યો, ને નવા ભાવમાં ભગીરથ બનીને જ્ઞાનની પવિત્ર ગંગાને વહેતી કરી. છતાં પણ તે વાતનું તેમને અભિમાન ન હતું. તેમની નમ્ર અને સરળ આકૃતિ ને વાણી પરથી તે સાફ જણાઈ આવતું. તે સેવાના સાચા ભેખધારી હતા. ઈશ્વરના હાથમાં હથિયાર બનીને તે પ્રામાણિકપણે કામ કર્યે જતા. ગુજરાતના એ મહાન કર્મયોગી કેવળ સૂકા કર્મઠ ન હતાં. તેમનું હૃદય ભક્તિભાવથી ભરેલું. પ્રભુના પ્રેમની તરસ તેને લાગી ગઈ હતી. તેથી જે સફળતા, શ્રી ને યશને જોઈને સાધારણ માણસ છકી જાય તેમજ વિષયગામી બની જાય, તેમાં તે વિવેકી, નમ્ર ને નિર્મળ થઈને જીવી રહ્યા હતા. પોતાની સ્તુતિની તેમને સૂગ હતી. ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરોમાં તેમનું નામ ને કામ પ્રથમ પંક્તિમાં શોભી રહ્યું હતું. છતાંપણ તે ગુણગાનથી સદાને માટે દૂર રહેતા. પોતાના લખાણોની નીચે સહી કરતી વખતે તે પોતાનો જે વિચિત્ર પરિચય આપતા તે વાંચીને મને નવાઈ લાગતી. આ પ્રશંસાપ્રિય જમાનામાં પોતાના નામની આગળ બ્રહ્મનિષ્ઠ, મહામંડલેશ્વર કે એવા બીજા ઇલ્કાબો લગાડવાને બદલે અત્યંત અનોખા શબ્દોમાં પોતાનો પરિચય આપતાં તે લખતાં કે 'જાણે તેટલું પળાય નહિ છતાં પરોપદેશે પાંડિત્ય જેવું લખે, તેથી ગાળોના દાવનો ખરાબ ભિક્ષુ અખંડાનંદ.' કેટલાક માણસો માનની ઇચ્છાથી પણ પોતાને માટે આવું સાધારણ લખાણ લખતા હોય છે. પણ સ્વામીજીનું દર્શન કરનારને તેમની નમ્રતા પરથી ખાતરી થતી કે તેમને માનની સૂગ છે, અને એ લખાણ એમના અમાની અંતરનું સહજ લખાણ છે.

એવા મહાન પુરુષની પાસે બેસવાનો અવસર પ્રભુની કૃપાથી મને અચાનક પ્રાપ્ત થયો એટલે મારા આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. મને થયું કે શું આ જ એ મહાપુરુષ શ્રી ભિક્ષુ અખંડાનંદ છે? મને એમ થતું કે મળતાંવેંત તે મારા લેખોને માટે મને શાબાશી આપશે ને મારી મરજી મુજબ મદદ પણ કરી દેશે. પણ તે તો શાંત ચિત્તે પોતાનું કામ કર્યે જ જતા હતા. જાણે મને ઓળખતા ના હોય તેમ મારા પત્ર કે લેખો વિશે તે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારતા ન હતા. વિચારો ને ભાવોના હિંચકા પર બેઠો હોઉ તેમ હું તેમની પાસે બેઠો હતો.

લાંબા સમય સુધી તેમણે કામ કર્યાં કર્યું. પછી પુસ્તકને બાજુ પર મૂકીને મારી તરફ મુખ ફેરવ્યું, ને મારી સાથે વાતો કરવાની શરૂ કરી. મારા જીવનમાં આટલી નાની ઉંમરમાં વૈરાગ્ય કેમ થયો, હિમાલય જવાની ઇચ્છા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ, મારે હિમાલય શા માટે જવું છે, તે વિશે તેમણે મને પૂછવા માંડ્યું. તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તરો મેં ક્રમેક્રમે શાંતિપૂર્વક આપવા માંડ્યાં. તે સાંભળીને તેમને આનંદ થયો. મારા જીવનની આધ્યાત્મિક ભૂમિકાનો ખ્યાલ આપીને મેં તેમને કહેવા માંડ્યું, 'મારો વૈરાગ્ય સાચો અને ચોક્કસ વિકાસના પરિણામરૂપ છે. તેની પાછળ કોઈ ઉર્મિ, ગાંડપણ, મગજની નબળાઈ કે ઘેલછા નથી. મારું મન

સંસારમાં લાગતું નથી. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાની મને લગની લાગી છે. તેને માટે મારું મન રડ્યા કરે છે. મને લાગે છે કે તેના વિના મારું જીવન વ્યર્થ વહી રહ્યું છે. તેને માટે હું ગમે તેવો ભોગ આપવા પણ તૈયાર છું. સ્ત્રીમાત્રમાં જગદંબાની ઝાંખી કરવાની મેં ટેવ પાડી છે, એટલે મને કામવાસના નથી થતી ને લગ્ન કરવાની જરૂર નથી જણાતી. બ્રહ્મચર્ય મારે માટે સહજ થઈ ગયું છે, ને તેના પાલનનું મેં વ્રત લીધું છે. મને શ્રદ્ધા છે કે જો હિમાલયના શાંત ને સુંદર વાતાવરણમાં રહેવા મળે, તો વધારેમાં વધારે છ મહિનામાં મને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકશે ને શાંતિ મળી જશે. આ જીવન પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે જ છે, તેની મને ખાતરી થઈ છે. તેના વિના મને ચેન પડતું નથી. માટે જ મેં તમને મને બનતી મદદ કરવાની વિનંતી કરી છે.'

થોડીવાર શ્વાસ ખાઈને મેં સ્વામીજી તરફ જોયું તો મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેમની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેતી હતી ને તેમના મુખ પર કડુણાની લાગણી ફરી વળી. મારે માટે એ બીજા અખંડાનંદનું - તેમના બીજા સ્વરૂપનું દર્શન હતું. તે બોલ્યા, 'તમારું સદભાગ્ય છે કે આટલી નાની ઉંમરમાં તમને આવા સુંદર વિચારો સુઝે છે. બાકી અમારું જીવન તો એમ ને એમ જ વહી ગયું.'

એ શબ્દોમાં તેમના નવા જ સ્વરૂપનું દર્શન થયું. તેમનું પ્રેમ ને ભક્તિથી ભરેલું હૃદય એમાં પ્રકટ થતું હતું. જે મહાપુરુષે ગુજરાતના લાખો લોકોને ઉત્તમ સંસ્કારસાહિત્યનો વારસો આપ્યો ને નિસ્વાર્થ વૃત્તિથી જીવનને કર્મયોગમાં ખર્ચી નાખ્યું; સમય ને સંજોગો સાનુકૂળ હોવા છતાં જે શ્રી ને સંપત્તિની મોહિનીથી સદાયે દૂર રહ્યા, ને લોકસંગ્રહને માટે ઈશ્વરના હાથમાં મહાન અસરકારક હથિયારરૂપ બન્યા; તે મહાપુરુષનું જીવન એમ ને એમ વહી ગયું એમ કહેવાય? તેમનું જીવન તો સાચા અર્થમાં ધન્ય ને ઉપકારક બનીને અમર થઈ ગયું. છતાં પણ તે મહાપુરુષ પોતાનું જીવન એમ ને એમ વહી ગયું એમ કહી રહ્યા છે તો તે તેમની નમ્રતા છે. વળી કર્મ કરતાં કરતાં પણ પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે તેમનું હૃદય કેટલું બધુ જાગ્રત છે, તેની તે પરથી સૂચના મળી રહે છે. તેમના જેવા વિવેકી પુરુષ જ દિનરાત કર્મ કરતાં કરતાં પણ, આટલા બધા જાગ્રત રહી શકે, ને તેમના જ મુખમાંથી નમ્રતાની આવી સરળ વાણી નીકળી શકે. બીજા સાધારણ માણસના મુખમાંથી નહીં. અખંડાનંદને જે કેવળ કર્મઠ સમજે છે, તેમણે પોતાની ભૂલ સુધારી લેવી જોઈએ. તે ભાવભક્તિથી ભરેલા એક પ્રભુભક્ત પણ હતા. તેમના શબ્દો કોઈનાય દિલમાં તેમને માટે આદરભાવ ઉત્પન્ન કરે તેવા હતા. હું પણ તેમાં અપવાદરૂપ કેવી રીતે હોઈ શકું ?

થોડાક વખત સુધી અમે કેટલીક ધાર્મિક વાતો કરતા રહ્યા. પછી તેમણે તેમના ટેબલ પર પડેલી મૂર્તિ તરફ આંગળી કરીને મને પૂછ્યું: 'આ મૂર્તિ કેવી છે?'

મૂર્તિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની હતી ને ઘણી સુંદર હતી. એટલે મેં કહ્યું કે તે ઘણી સુંદર છે.

'તો શું તમને ગમે છે?' તેમણે ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

મેં કહ્યું: 'હા.'

'તો પછી એ મૂર્તિ તમે લઈ લો.' મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે તેમણે તદ્દન નવો જ પ્રસ્તાવ મૂક્યો.

મેં કહ્યું: 'મૂર્તિ મને ગમે છે એનો અર્થ એવો નથી કે મારે તે જોઈએ છે. મૂર્તિ લેવાની મારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી.'

પણ તે ક્યાં માને તેમ હતા? તેમણે તો પોતાનો આગ્રહ ચાલુ જ રાખ્યો.

'તમને ગમે છે તો તમે તેને જરૂર લઈ જાવ. જે વસ્તુ તમને ગમતી હોય તે મારે ના જોઈએ.'

તેમનું વલણ મજબૂત હતું. એટલે વધારે વિરોધ કરવાનું છોડી દઈને તેમણે મારી પાસે લાવી મૂકેલી મૂર્તિને મેં લઈ લીધી.

બે-ત્રણ મિનીટ વીત્યા પછી ટેબલ પર પડેલી બીજી મૂર્તિ તરફ જોઈને તેઓ પૂછવા માંડ્યા, 'આ મૂર્તિ કેવી લાગે છે?'

મને થયું કે આ પ્રશ્નનું પરિણામ પણ શું પહેલા જેવું જ આવશે કે? તેવું પરિણામ આવવાનું હોય તો મારે શો ઉત્તર આપવો? પણ તેમના પ્રશ્નનો ખોટો ઉત્તર તો અપાય જ નહિ. એટલે મેં કહ્યું, 'આ તો ભગવાન કૃષ્ણની મૂર્તિ છે. આ પણ સુંદર છે.'

'તમને ગમે છે?'

'હા.' મેં ઉત્તર આપ્યો.

'તો પછી આ પણ મારે ના જોઈએ. તમે લઈ લો.' અને બીજી મૂર્તિ પણ તેમણે મારી પાસે મૂકી દીધી. તે પણ મારે લઈ લેવી પડી. મને થયું કે આ પુરુષનું વ્યક્તિત્વ કેટલું વિચિત્ર લાગે તેવું છે !

એટલી વારમાં સાંજનો વખત થઈ ગયો. તેમણે મને તેમની સાથે ફરવા આવવા કહ્યું. ફરવાની ટેવ મને ગમતી એટલે મેં તેમની સાથે ફરવા નીકળવાની સંમતિ આપી. ધીરે ધીરે રસ્તો કાપતા અમે સ્ટેશને પહોંચ્યા, ને ઝાડ નીચે એક બાંકડા પર બેઠા. તેમણે ઋષિકેશનો પ્રવાસ કર્યો હતો એટલે ત્યાંના વાતાવરણથી પરિચિત હતા. તે ઉપરાંત, બીજા કેટલાય સાધુ સંતોના સંપર્કમાં આવ્યા હતા. તેના કડવામીઠા અનુભવો તેમના સ્મૃતિપટ પર તાજાં થયા. તે વિશે તેમણે થોડીક વાતચીત કરી. મેં હિમાલય જઈને સાધના કરવાના મારા સંકલ્પનું પુનરુચ્ચારણ કર્યું, ને મારા જીવનપ્રવાહની યોખવટ કરી. સંન્યાસ આશ્રમમાં પાછા ફરતાં તેમણે મને સહૃદયતાથી સાંજના ભોજન વિશે પૂછી જોયું. તેના ઉત્તરમાં મેં કહ્યું: 'વધારે ભાગે હું એક ટંક જમું છું. રાતે ભોજન ના કરવાથી પેટ હલકું રહે છે ને સાધનભજન કરવામાં મુશ્કેલી નથી પડતી. સવારે વહેલા ઉઠવામાં પણ મદદ મળે છે. તે ઉપરાંત, બીજા પણ ઘણાં લાભ થાય છે.'

મારા શબ્દો સાંભળીને તેમને આનંદ થયો.

આશ્રમમાં આવીને તેમણે મને પૂછ્યું: 'તમે ચંપલ કે બૂટ કશું જ પહેરતા નથી, તેનું કારણ શું?'

'પહેલાં હું ચંપલ પહેરતો. પણ આ વરસથી નથી પહેરતો. કેમ કે હું વિદ્યાર્થી છું, ને બીજા પર નબું છું. માટે મારો ખર્ચ બનતો ઓછો જોઈએ, ને જીવનની જરૂરતોને પણ તે માટે મારે ઘટાડવી જોઈએ. વળી મારે હિમાલય જવું છે ને ત્યાગમય જીવન જીવવું છે. એટલે અત્યારથી મારે ત્યાગ ને સંયમની તાલીમ લેવી જોઈએ. શરીર પણ સુદૃઢ કરવું જોઈએ ને સહનશક્તિ વધારવી જોઈએ. તેથી મેં કોટ ને ચંપલ બન્નેનો ત્યાગ કર્યો છે.'

મારા ઉત્તરથી તે સંતોષ તો પામ્યા, પરંતુ તેમનો વિચાર જુદો જ હતો. તેમના ઓરડામાં એક તરફ સપાટો ને ચંપલોનો ઢગલો પડ્યો હતો. 'આ ઢગલામાંથી જે ફાવે તે પહેરી લો.' તેમણે મને આદેશ આપ્યો.

મેં કહ્યું: 'ચંપલ મને નથી મળતાં માટે હું નથી પહેરતો એમ નથી. મને તે સહેલાઈથી મળી રહે છે. છતાં મારે એની આવશ્યકતા નથી તેથી હું તેનો ઉપયોગ નથી કરતો.'

'તોપણ મારા આગ્રહ ને મારી ઇચ્છાને માન આપીને આમાંથી તમે એક જોડી પહેરી લો.' તેમણે તેમનો આગ્રહ છેવટ સુધી ચાલુ રાખ્યો. આખરે તેને માન આપવા માટે મેં સપાટની એક જોડ લઈ લીધી. મોટા માણસની આગળ આવી સાધારણ વસ્તુને માટે હઠ કરવી ને તેમનું મન-દુઃખ કરવું તે પણ સારું નહિ.

રાત પડી ચૂકેલી. આસો મહિનાની શરૂઆતનો સમય હતો. એટલે ઠંડક પણ ઠીક ઠીક હતી. રાતે વહેલા સૂઈને વહેલા ઉઠવાની મારી ટેવ હતી. એટલે સ્વામીજી મારે માટે સૂવાની સગવડ કરી આપવા આજ્ઞા કરે તેની રાહ જોતો હું તેમની પાસે ખુરશી પર બેઠો. પણ તેમને ઊંઘવા કે ઊંઘવા દેવાની ઇચ્છા હોય તેમ લાગ્યું નહિ. કેમ કે મારી વિચારમાળાને વચ્ચે જ તોડતાં તેમણે પૂછ્યું: 'તમને ભજન ગાતાં આવડે છે ખરું?'

મેં કહ્યું : 'બહુ સારું તો નહિ. પણ સાધારણ જેવું આવડે છે. બાકી ભજન ને ગીતો મને ઘણાં જ ગમે છે.'

પણ તેમને ક્યાં સંગીતશાસ્ત્રી કે ગીતવિશારદની જરૂર હતી? તેમના દિલમાં લાગેલી ભજનની ભૂખને તૃપ્ત કરવાની જ તેમની ઇચ્છા હતી. પછી તે સાધારણ રોટલાથી તૃપ્ત થાય કે પકવાનથી તેની ચિંતા તેમને ક્યાં હતી? ભજનના મોટા પુસ્તકને મારા હાથમાં મૂકીને તેમણે કહ્યું: 'આમાંથી છૂટાછવાયાં થોડા ભજનો સંભળાવો.'

તેમની સૂચના અનુસાર મેં ભજન ગાવાની શરૂઆત કરી. એક ભજન પૂરું થાય એટલે બીજું ગવાય, ને બીજા પછી ત્રીજું, એમ ભજનનો ક્રમ ચાલ્યા જ કરે. વચ્ચે બંધ કરું કે અટકી જાઉં તો તે તરત બોલી ઊઠે કે 'કેમ અટકી ગયા?' ને ભજન વળી શરૂ કરવું પડે. ભજન સાંભળતા સાંભળતા વચ્ચે તે આંખ બંધ કરી દે એટલે મને થાય કે હવે સૂઈ ગયા, માટે ગાવાનું બંધ કરું. પણ ગાવાનું બંધ થતાં તે તરત જાગી ઊઠે ને ભજન ગાવાની આજ્ઞા કરે. એમ કરતાં કેટલો બધો સમય વીતી ગયો ને કેટલા બધાં ભજનો ગવાઈ ગયા તેનો હિસાબ કોણ કરે? પછી તો મને પણ કંટાળો આવવા માંડ્યો. વિચાર થયો કે હવે તો સૂવાની આજ્ઞા મળે તો સારું. ભજન પણ ઘણાં થઈ ગયા હતા. બીજું કોઈ સારું ભજન હાથમાં આવતું ન હતું તેથી મેં મારું જ બનાવેલું એક ભજન ગાઈ સંભળાવ્યું. ને સ્વામીજીની બંધ આંખ પરથી તે સૂઈ ગયા છે એવું અનુમાન કરીને હું બેસી રહ્યો. પણ થોડી જ વારમાં આંખ ખોલીને તે કહેવા માંડ્યા, 'આ ભજન આ ચોપડીમાં નથી. આ તમે ક્યાંથી બોલ્યા?'

મેં કહ્યું, 'આ ભજન મેં બનાવ્યું છે.'

'તમે ભજન બનાવો છો?' તેમણે ફૂતુહલ બતાવ્યું.

'હા, મેં ઘણાં ભજનો બનાવ્યા છે.'

મારા ઉત્તરથી તેમને અજબ આનંદ થયો. મારું ભજન છેક સાધારણ હતું. તોપણ તેમને તે ગમી ગયું હતું. ભજન આ પ્રમાણે હતું. રામ, રામ. રામ, રામ.

ગમે તેમ, પણ મારા ભજનથી તેમને ઘણો સંતોષ થયો. તેમણે પ્રેમપૂર્વક કહેવા માંડ્યું : 'સવારે તમારે મારી સાથે અમદાવાદ આવવાનું છે. અત્યારે બે વાગવા આવ્યા છે. ચાર વાગ્યે મેલ માટે તૈયાર થઈ જવાનું છે. હવે આરામ કરો.' અને મારે માટે જરૂરી વ્યવસ્થા કરવાની તેમણે એક સેવકને સૂચના કરી.

ઓરડાની બહાર ગેલેરીમાં મારે સૂવાનું હતું. સૂતાં સૂતાં મને વિચાર થયો કે આ સંન્યાસી પુરુષનો ભજનપ્રેમ કેટલો ભારે છે? પણ જે મૂળ કામ માટે તેમણે મને બોલાવ્યો છે તેની વાત તો તે કરતાં જ નથી ! સુદામાને સ્નેહ કરનાર કૃષ્ણનું સ્વાગત જોઈને સુદામાને આનંદ થાય છે પણ તેથી તેની ભૂખ ભાંગતી નથી કે તેને શાંતિયે નથી મળતી. મારી ભૂખ પણ ભાંગશે કે નહિ એ પ્રશ્ન મારી સામે ઉભો થયો. પણ સ્વામીજીએ મને અમદાવાદ લઈ જવાની ઇચ્છા બતાવી તેથી મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી આશા બળવત્તર બની. મને વિશ્વાસ હતો કે ઈશ્વર દયાળુ છે ને તે જે કરશે તે મારા મંગલ માટે જ કરશે.

થોડા જ વખતમાં મને ઊંઘ આવી ગઈ.

* * *

૮. ભિક્ષુ અખંડાનંદની મદદ

સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠીને મુંબઈથી આવતો મેલ પકડવા અમે સ્ટેશન પર આવી પહોંચ્યા. મેલ માટે વધારે રાહ જોવી પડી નહિ. ગાડી નિયમિત હતી. થોડીવારમાં જ અમે સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં ગોઠવાઈ ગયા. આખા ડબ્બામાં અમારા બે વિના બીજું કોઈ જ ન હતું. વળી હજી બધે અંધારું હતું. રાતના ઉજાગરાની અસર પણ તાજી હતી. એટલે મને થયું કે હવે નિરાંતે જરી આરામ કરી શકાશે. પરંતુ ગાડી ઉપડી કે તરત જ સ્વામીજીએ મારા હાથમાં ભજનની પેલી ચોપડી મૂકી ને મને ભજન ગાવાની સૂચના કરી.

તેમની સૂચના મને ક્વખતની લાગી તો પણ તેનો વિરોધ કરવાની મને ઇચ્છા ન હતી. આખરે એ એક મહાપુરુષ હતા. તેથી તેમની સાથેના વ્યવહારમાં એક જાતની મર્યાદાનું પાલન જરૂરી હતું. મન માનતું ન હતું તો પણ તેમની સૂચનાનો અમલ કરવા માટે મેં ભજન ગાવાનું શરૂ કર્યું. વચ્ચે તેમને ઝોકાં આવતા તે દરમ્યાન હું ગાવાનું બંધ રાખતો પરંતુ તરત જ તે જાગ્રત થઈ જતા, ને ભજન આગળ ગાવાની સૂચના કરતા. નડિયાદથી અમદાવાદ વચ્ચેનું વધારે ભાગનું અંતર એ રીતે કપાઈ ગયું. બ્રાહ્મ મુહૂર્તનો સમય પ્રભુસ્મરણ કે ભજનનો અનુકૂળ અને ઉત્તમ સમય કહી શકાય. પરંતુ ચાલતી ગાડીના ડબ્બાને તેને માટેનું યોગ્ય સ્થળ ભાગ્યે જ કહી શકાય. ગાડી ઝડપથી દોડતી હોય, ત્યારે કેટલો બધો ધીર અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે ! એ અવાજની સાથે કોઈ ઉસ્તાદ ગવૈયા કે ભારે સાદવાળા માણસનું ગળુ જ ટકી શકે, તે જ તેની સાથે હરિફાઈ કરી શકે: મારા જેવા સાધારણ સાદવાળાનું તો ત્યાં ગજું જ શું? ગાડીના ભયંકર અવાજમાં મારો સ્વર હું જ બરાબર ના સાંભળી શકું તો બીજાને તો તે સંભળાય ને સમજાય જ ક્યાંથી? ને હદ ઉપરાંત સૂર કાઢીને ગળાને બેસાડી દેવાની કે ઘસી નાખવાની નિરર્થક હોડમાં પણ કોણ પડે? છતાંપણ એક મહાપુરુષની ભાવનાને સંતોષવા મારાથી બનતો પ્રયાસ મેં કર્યા કર્યો. અખંડાનંદ કેવા ભારે ભજનપ્રેમી હતા ને સતત પ્રવૃત્તિમાં રહેવા છતાં તેમનું મન કેવું પ્રભુપરાયણ રહેતું તેના ખ્યાલ માટે આ નાનો સરખો પ્રસંગ પૂરતો છે. તેમના હૃદયને ઓળખવામાં આ પ્રસંગ મદદરૂપ થઈ પડશે.

(૨)

માણસો વહેલી સવારે ભજનો બોલે છે, પ્રભાતિયાં ગાય છે, ધૂન બોલે છે ને બોલાવે છે. પણ મારા મનનું બંધારણ જરાક જુદું છે એટલે વહેલી સવારે મને મૂક રહેવાનું ને મનોમન પ્રભુસ્મરણ કે ધ્યાનાદિ કરવાનું ગમે છે. તે વખત શાંતિપૂર્વક પરમાત્માના ચિંતન મનનમાં વીતાવવાનું સાડું લાગે છે. એટલે સુધી કે સવારે ચાર કે પાંચ વાગ્યે થતી સમૂહ પ્રાર્થના ને સમૂહ કીર્તનની પ્રવૃત્તિ મારા મનને આકર્ષી શકતી નથી. સમૂહમાં મળીને તેવી પ્રવૃત્તિ કરવાની જરૂર હોય તોપણ સવારે છેક સાતેક વાગ્યા સુધી મને તેમાં ભાગ લેવાનું ગમતું નથી. ત્યાં સુધી અંતરંગ કે બહિરંગ જે પ્રકારનું કામ કરવાનું હોય તે કામ હું એકલો રહીને મારી મેળે જ કરવાનું વધારે પસંદ કરું છું. એનો અર્થ એવો નથી કે વહેલી સવારે ઉચ્ચ સ્વરે ભજન કીર્તન ને સમૂહ પ્રાર્થના કરવાની પદ્ધતિ ભૂલભરેલી છે. તેનો વિરોધ પણ હું નથી કરતો. કેટલાક માણસો એવા છે, જેમને તે વખતે તેવી જ પદ્ધતિ વધારે પસંદ પડે છે. તેમને તેમાં જ રસ પડે છે ને તેથી જ શાંતિ મળે છે. તે પદ્ધતિનો આધાર તે ખુશીથી લઈ શકે છે. આ આખોય વિષય મૂળ તો રુચિનો છે ને જુદા જુદા માણસોની

રુચિ પણ જુદી જુદી હોવાની. પોતપોતાની રુચિ પ્રમાણે પ્રત્યેક માનવ પોતાની પદ્ધતિની પસંદગી કરવામાં સ્વતંત્ર છે. પદ્ધતિઓ અનેક હોવાની અને અનેક રહે તેમાં કશી હરકત પણ નથી. માણસ ગમે તે પદ્ધતિનો આધાર લે, તે દ્વારા તેણે મનને સંયમી, શાંત ને પ્રભુપરાયણ કરવાનું છે. સવારનો સમય દિવસભરનો સોનેરી સમય છે. તે સમય દરમ્યાન માણસે સદવિચાર ને સદભાવનામાં સ્નાન કરીને નિર્મળ થવાની કળા શીખવાની છે. તે સોનેરી સમય વ્યર્થ વહી જાય નહિ કે બરબાદ ના થાય તે જોવાનું છે. સ્વામીજીએ તે સમય દરમ્યાન મારી પાસે ભજન ગવડાવીને તે વાતની સત્યતાની જાણે સાક્ષી પૂરી.

(૩)

અમદાવાદ સ્ટેશને કાર્યાલયના એક ભાઈ આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે અમે આગળ વધ્યા. રસ્તામાં ફૂટપાથ પર બેઠેલા માણસોને સ્વામીજીની આજ્ઞાથી તે ભાઈ પૈસા આપતા જતા. સ્વામીજી ઘણા દયાળુ હતા. બીજાનું દુઃખ જોઈને તેમનું દિલ દ્રવી જતું ને તેને મદદ કરવા તે તરત તૈયાર થતા. કહે છે કે ગરીબોને પૈસાની મદદ કરવા ઉપરાંત બીજી મદદ પણ તે કરતા રહેતા. રાતે પોતાના માણસને કામળા સાથે બહાર મોકલતા ને શિયાળાની ઠંડીમાં પૂરતું ઓઢ્યા વિના બહાર ખુલ્લામાં કે ફૂટપાથ પર સૂતેલાં લોકોને કામળા ઓઢાડીને પાછા આવવાની આજ્ઞા કરતાં. કર્મનિષ્ઠ ને ભક્તિભાવવાળા સ્વામીજીનું આ ત્રીજું પાસું અથવા સ્વરૂપ હતું. સેવાવ્રતના તે મહાન દીક્ષાધારી હતા. તે સેવા કીર્તિ કમાવવા કે વાહ વાહ બોલાવવા થનારી નહિ, પણ સેવાની આવશ્યકતા સમજીને થનારી નિષ્કામ સેવા હતી. જનતામાં જ નહિ પણ જીવમાત્રમાં જનાઈનની ઝાંખી કરીને સૌની સેવા કરવા તે સદાય તૈયાર રહેતા.

છેવટે અમે સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયમાં આવી પહોંચ્યા. તેને કાર્યાલય કહો કે એક પ્રકારનું સરસ્વતીનું મંદિર કહો, બધું એક જ છે. ખરેખર તે સરસ્વતીનું મંદિર જ હતું. ભિક્ષુ અખંડાનંદ તેના પૂજારી હતા. સરસ્વતીની પ્રસાદીરૂપ માનવજીવનને ઉજ્જવળ કરનારી સામગ્રીથી ભરેલા સસ્તાં છતાં સુંદર ગ્રંથો તે એ નાના સરખાં મંદિરમાંથી પ્રકટ કરતાં. આજે હું પણ તેનું દર્શન કરી રહ્યો હતો. તે મારે માટે ઓછા આનંદનો વિષય ન હતો.

કાર્યાલયમાં આવતાંવેત સ્વામીજી તેમના કામમાં પડી ગયા. સ્નાનાદિથી પરવારીને જ અમે ગાડીમાં બેઠા હતાં તેથી તેની ચિંતા ન હતી.

(૪)

થોડો સમય પસાર થઈ ગયા પછી સ્વામીજી મારી સાથે વાતે વળગ્યાં. કાર્યાલયમાં થોડે દૂર ખુરશી પર એક સંન્યાસી મહારાજ બેઠેલા, તેમના તરફ સંકેત કરીને તેઓ કહેવા માંડ્યા: 'એમને મેં કાર્યાલયની વ્યવસ્થા જાળવવા રાખ્યા છે. હજી થોડા દિવસ જ થયા છે. પણ તેમનું કામ મને ખાસ સંતોષકારક નથી લાગતું. જેમતેમ કરીને ચલાવું છું. મારી ઇચ્છા એવી છે કે હિમાલય જવાનો વિચાર પડતો મૂકીને તમે આ સંસ્થામાં રહી જાવ. આ સંસ્થા દ્વારા પ્રભુની સેવા જ થઈ રહી છે. તેથી તમને ગમી જશે. છ મહિનામાં તો તમે બધા કામકાજથી માહિતગાર થઈ જશો, ને પછી સંસ્થાની વ્યવસ્થા કરી શકશો. મારે છૂટાં થવાની ઘડી પાસે આવી લાગી છે. મારું શરીર હવે કથળતું જાય છે. તેથી મને પણ નિરાંત થશે. મારી જગ્યાએ કામ કરી

શકે તેવા બીજા માણસને શોધું છું પણ કોઈ માણસ મારી નજરમાં ઠરતો નથી. તમે રહી જાવ તો મને ઘણો જ આનંદ થાય.'

એટલું કહીને તે મારા પ્રત્યુત્તરની પ્રતીક્ષા કરવા માંડ્યા. મને થયું કે આટલા માટે જ મને અહીં લાવ્યા હશે કે શું? મેં તેમને શાંતિપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: 'હાલ તો મારી ઇચ્છા ફક્ત હિમાલય જવાની છે. બીજી કોઈ વાત મને ગમતી નથી. મને પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની લગની લાગી છે. તે લગની જ્યાં સુધી શાંત નહિ થાય ત્યાં સુધી મને શાંતિ વળશે નહિ ને બીજા કોઈ કામમાં મારું મન પણ નહિ લાગે.'

'તો પછી એક બીજી વાત.' તેમણે આગળ ચલાવ્યું, 'મારો વિચાર હિંદુસ્તાનના પ્રવાસે નીકળવાનો છે. મારી તબિયતને લીધે મારાથી એકલા નીકળી શકાય નહિ. કોઈ માણસ મારી સાથે જોઈએ, તો તમે મારી સાથે ચાલો. આપણે દેશના અનેક સુંદર સ્થળોમાં ફરીશું ને સત્સંગ તથા સંતસમાગમનો લાભ લઈશું. ઋષિકેશ તરફ પણ જઈશું. પછી તમારી ઇચ્છા થાય તેમ કરવાની તમને છૂટ છે.'

મારા જેવા એક સાધારણ પરિચિત બાળક પરના તેમના પ્રેમ, વિશ્વાસ ને મમત્વનો વિચાર કરીને મારું હૃદય ગદગદ થઈ ગયું ને આંખ ભીની થઈ. પણ તેમની માગણી સંતોષવાની મારામાં શક્તિ ન હતી. કેમ કે મારી અંતરદશા તદ્દન જુદી હતી. તેથી મેં કહ્યું: 'તમારી સાથે પ્રવાસ કરવાનું મને જરૂર ગમે. પણ હાલ તે પણ શક્ય નથી. ઈશ્વરદર્શન સિવાયની બીજી કોઈપણ વાત મને આકર્ષક લાગતી નથી. ને તે માટે હું એક દિવસ પણ વ્યર્થ ગુમાવવા તૈયાર નથી. આ જીવન અત્યંત મૂલ્યવાન છે. તેનો કોઈ ભરોસો નથી. તેનો ઉપયોગ કરીને બનતી વહેલી તકે પરમશાંતિની પ્રાપ્તિ કરવાની જરૂર છે. તે માટે મેં સંકલ્પ કર્યો છે. તેને ફેરવવાની કે શિથિલ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. પ્રવાસ તો પછી ગમે ત્યારે થઈ રહેશે.'

મારા શબ્દો સાંભળીને તે જરા ગળગળા બની ગયા. તેમની આંખો ભરાઈ ગઈ. થોડીવાર શાંત રહીને તે બોલી ઊઠ્યા : 'આટલી નાની ઉંમરમાં તમારામાં આવો વૈરાગ્ય છે ને તમારા વિચારો આટલા ઊંચા છે તે જોઈને મને ખરેખર ઘણો આનંદ થાય છે. બીજા કોઈને હું હિમાલય જવાની ભલામણ ભાગ્યે જ કરું પણ તમે જરૂર જાવ. તમને શાંતિ જરૂર મળશે ને ભવિષ્યમાં તમે ઘણો સારો વિકાસ કરી શકશો એમ મને નક્કી લાગે છે. ફક્ત સમય ખરાબ છે માટે જરા સંભાળજો. ને મારી એક શરત છે. તેનું પાલન કરવાનું વચન આપો. હિમાલય જઈને ને ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી પણ મને પત્ર લખતા રહેજો, સમાચાર જણાવજો, ને બને તો પાછા મળજો.'

તેમનો ભાવ જોઈને મને આનંદ થયો. તેમની શરત મેં કબૂલ કરી. તેથી તે પ્રસન્ન થયા ને કહેવા માંડ્યા: 'આ સંસ્થા સાર્વજનિક છે. તેમાંથી અમે કોઈને બીજા કારણો માટે પૈસાની મદદ આપતા નથી. પણ તમારે માટે એ નિયમનો ભંગ કરું છું. તમને તેમાં અપવાદરૂપ ગણીને મદદ કરું છું.' તે પછી તેમણે ટિકીટ અને માર્ગવ્યયનો હિસાબ કરીને બધા મળી એકસો વીસ રૂપિયા મને ગણી આપવાનો સંસ્થાના કર્મચારીને હુકમ કર્યો. તેની નોંધ સંસ્થાના ચોપડામાં કેવી રીતે કરવી તેની પણ સૂચના કરી.

(૫)

સ્વામીજીની એ આકસ્મિક સહાયથી મને આનંદ થયો. છેક છેલ્લી વખતે સુદામાનું નસીબ ફરી ગયું - ભગવાને તેના પર કૃપા કરી, તેમ મારા સંબંધમાં પણ બની ગયું. સ્વામીજીની મદદ પર મારી ભાવિ

જીવનપ્રવૃત્તિનો મોટો આધાર હતો. હવે મને થયું કે મારી ભાવિ પ્રવૃત્તિનો પંથ સાફ થઈ ગયો. હિમાલય જવાનું ભાવિ મારે માટે નક્કી થઈ ગયું. તેની પાછળ ઈશ્વરની ઇચ્છા કામ કરી રહી હતી તે પણ નક્કી થયું. ઈશ્વરની ઇચ્છા વિના સ્વામીજીને પત્ર લખીને મારી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવાનો વિચાર મને ભાગ્યે જ થાત, ને તેના વિના સ્વામીજીને મળવાનો અવસર પણ મળત નહિ. સ્વામીજીના દિલમાં મારે માટે પ્રેમભાવ પણ જાગત નહિ, ને મારી મરજી મુજબની મદદ પણ ના મળત. આખરે પ્રાણીમાત્રના દિલમાં રહીને પ્રેરણા કરનારી શક્તિ ઈશ્વરની જ છે. તેની અસર નીચે આવીને પ્રાણીમાત્ર આ પૃથ્વીમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેની કૃપા વિના મારો માર્ગ ભાગ્યે જ સરળ થયો હોત.

જમવાનો સમય થઈ ગયો એટલે સ્વામીજીએ મને વીણીમાં લઈ જઈને જમાડવાની પોતાના માણસને આજ્ઞા કરી. મને ખબર પડી કે સ્વામીજી પોતે તે વખતે ચણાનો ઉપયોગ કરીને ચલાવતાં. તેથી તેમને જમવાની ઉતાવળ ન હતી. જમ્યા પછી હું ફરીવાર તેમની પાસે બેઠો, એટલે તેમણે મને કેટલાંક પુસ્તકો બતાવ્યા. તેમાંથી થોડાક પુસ્તકો મેં વાંચેલા તોપણ, તેમણે પંદરેક પુસ્તકો ભેટ આપ્યા ને રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ ને સ્વામી વિવેકાનંદના બે મોટાં ચિત્રો પણ અર્પણ કર્યાં. તે પુસ્તકો તેમની સ્મૃતિરૂપે આજે પણ કાયમ છે.

તે દિવસે સાંજની મોટરમાં મારો સરોડા જવા વિચાર હતો. માતાજી તે વખતે સરોડા હતાં, એટલે હિમાલય જતાં પહેલાં તેમને મળી લેવાની ને બધી પરિસ્થિતિથી માહિતગાર કરવાની જરૂર હતી. મોટર ચારેક વાગ્યે ઉપડતી હતી. સમય થઈ ગયો હતો એટલે મને થયું કે સ્વામીજીની છેલ્લી વિદાય લઈ લઉં. જે મહાન પુરુષે ઈશ્વરની કૃપાથી અણીને વખતે મને મદદ કરી તેમનો આભાર માની લઉં. સ્વામીજી કાર્યાલયના અંદરના ખંડમાં કાર્ય કરી રહ્યા છે તેવી માહિતી મળવાથી હું અંદરના ભાગમાં તેમની પાસે ગયો. તેમનો કર્મયોગ સતત ચાલી રહેલો. આરામની તો તેમને જાણે પડી જ ન હતી. કામ, કામ ને કામમાં જ તેમનું મન રાચતું. વિચાર કરતાં તે વાત લાગે છે પણ બરાબર. સ્વામીજીની મહાન સફળતાનો મંત્ર પણ તેમાંથી જ મળી રહે છે. એ મંત્રના બળથી જ તેમણે એકલે હાથે મહેનત કરીને એક મોટી સાહિત્ય સંસ્થાનું સર્જન કરેલું ને ગુજરાતના હજારો ઘરમાં સસ્તાં ને શક્તિસંચારક સાહિત્યને વહેતું મૂકેલું. આટલી મોટી ઉંમરે, શરીર અનુકૂળ ના હોવા છતાં તેમનો ઉત્સાહ અને પુરુષાર્થ એવો જ કાયમ હતો. તેની ગતિ હજી એવી જ ઝડપી ને ગૌરવ ભરેલી હતી. આળસુના પીર જેવો કોઈ સામાન્ય માણસ અથવા પ્રતિફૂળતાથી બેસી રહેનારો સાધારણ શક્તિવાળો માણસ તેમના જેવો કર્મયોગ ભાગ્યે જ કરી શકત, ને સફળતાના શિખરે પણ ભાગ્યે જ ચડી શકત. તેમને કામ કરતા જોઈને મને આનંદ થયો. તે મહાપુરુષ પ્રત્યેના મારા માનમાં વધારો થયો. તે એક સાધારણ ખુરશી પર બેઠેલા. શરીર પર વસ્ત્રો નહિ જેવાં જ હતા. તેમણે મારા તરફ જોયું એટલે મેં તેમને નમસ્કાર કર્યાં ને તેમની રજા માંગી. વધુમાં તેમણે કરેલી મદદ માટે તેમનો આભાર માનતાં મેં કહ્યું: 'તમે મને જે મદદ કરી છે તે મને સદાયે યાદ રહેશે. એ માટે ...'

પણ મારું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં તો તે ખુરશી પરથી ઉભા થઈ ગયા. તેમનું સ્વરૂપ જ ફરી ગયું. મુખાકૃતિ બદલાઈ ગઈ. હાથ ધૂજવા લાગ્યા. કંપિત સ્વરમાં ખૂબ જ ક્રોધે ભરાયા હોય તેમ તે બોલી ઊઠ્યા: 'શાની મદદ? કોણે મદદ કરી? કોણ કોને મદદ કરે છે?'

તેમના રોષભર્યા શબ્દો સાંભળીને મેં ફરી નમસ્કાર કર્યા ને બહારના ખંડ તરફ ચાલવા માંડ્યું. તેમના રૌદ્ર સ્વરૂપનું દર્શન મારે માટે આ સૌથી પહેલું હતું. પણ તેથી તેમના પ્રત્યેના મારા પ્રેમભાવમાં વધારો જ થયો હતો. આજે વધારે ભાગના માણસો કીર્તિદાન કરે છે. પોતે કરેલી મદદ બનતા વધારે પ્રમાણમાં ગવાય ને જાહેર થાય તે તેમને ગમે છે. તેમનો આભાર મનાય તે તેમને ગમે છે. ઘણાં માણસોની મંડળીમાં કે જાહેર સભામાં પોતે કરેલી મદદની રકમ જાહેર થાય, તેના બદલામાં તેમની પ્રશસ્તિ થાય, કોઈ ઉગતો કવિજન પણ ભાંગીતૂટી ભાષાવાળી કવિતામાં તેમની સ્તુતિ ગાય, ભોજ, કર્ણ ને રતિદેવ જેવા દાનેશ્વરી સાથે તેમને સરખાવવામાં આવે, ને છેવટે ફૂલહાર પહેરાવી તે દશામાં ફોટા લઈને તેમનું સન્માન થાય, તેથી તેમનું દિલ ડોલી ઊઠે છે. એવા માણસો કેટલીક વાર તો ગુણગાન સાંભળીને વધારે રંગમાં આવે છે ને દાનની મોટી રકમો જાહેર કરે છે. જાહેર સભા કે માણસોની મંડળીમાં તેમનું શૂરાતન ઓર રંગ ધારણ કરે છે. એવા જાહેરાતપ્રિય પુરુષો સ્વામીજીના વર્તન ને શબ્દોને ભાગ્યે જ સમજી શકશે. ને કદાચ સમજી શકશે તોપણ તેમને સહાનુભૂતિ ને સન્માનની ભાવનાથી ભાગ્યે જ જોઈ શકશે. પરંતુ બધા પુરુષો કાંઈ એક માળાના મણકા જેવા થોડાં જ હોય છે? સંસારમાં સાચા, સદાચારી ને સમજી માણસો પણ છે. પછી તેમની સંખ્યા ભલે પ્રમાણમાં થોડી હોય. તેવા માણસો સ્વામીજીને સમજી શકશે તેમાં શંકા નથી.

સ્વામીજી એટલા બધા નિષ્કામ સેવા કરનાર હતા કે તેમણે કરેલી સેવાની સ્તુતિ તેમને જરા પણ પસંદ પડતી નહિ. કેવળ સેવાને માટે, પોતાની ફરજ સમજીને જ સેવા કરવાનો તેમનો સ્વભાવ હતો. તે ગુપ્ત રીતે કરાતી મદદમાં માનતા અને જાહેરાત ને ગુણગાનથી સદાચે દૂર રહેતા. પોતપોતાની પ્રારબ્ધ પ્રમાણેની વસ્તુ સૌને મળી રહે છે. તે વસ્તુ કોઈની મારફત મળે તો પણ ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ મળે છે. આપનાર વ્યક્તિ તો તેમાં માત્ર નિમિત્તરૂપ બની રહે છે. માટે જ તેણે કોઈ જાતનો અહંકાર કરવાનો નથી ને ઈશ્વરની લીલામાં સહાયક બનીને પોતાના ફાળે આવતો ભાગ ભજવી બતાવવાનો છે. મદદ લેનારે પણ એ જ ભાવનાને કાયમ રાખીને ઈશ્વર તરફથી મદદ મળી રહી છે એવો અનુભવ કરવાનો છે. સ્વામીજીની એવી માન્યતા હતી. આટલી સદ્ગર સંસ્થાનું સંચાલન કરવા માટે કોઈ તેમના ગુણગાન ગાતું તો તે પણ તેમને ખૂબ જ કડવું લાગતું. તેના મૂળમાં તેમની એવી મજબૂત માન્યતા હતી. એટલે કામ, કામ ને કામ કરવામાં માનનારા તે કોઈક કર્મઠ પુરુષ ન હતા પણ સાચા કર્મયોગી હતા, એ વાતનો ખ્યાલ રાખવાનો છે. એ ભૂમિકા પર ઉભા રહીને, કર્મયોગી પુરુષની દૃષ્ટિ ધારણ કરીને તેમનું દર્શન કરવાનું છે. એમ કરવાથી તેમના શબ્દો સારી પેઠે સમજી શકાશે ને તેમને ન્યાય કરી શકાશે. તેમના ત્રણ વાક્યોમાં મહામૂલ્યવાન સંદેશ છૂપાયલો છે તેની ખાતરી થશે.

ખરેખર, તેમના વાક્યોને સમજી માણસે સદા યાદ રાખવા જેવા છે. તેમાં પ્રેરણાનો ભંડાર ભરેલો છે. તેમને સદા નજર સામે રાખવાથી ને હૃદયમાં ઉતારવાથી મોટો લાભ થશે. પોતાનો આભાર માનવામાં આવે તે પણ સ્વામીજીને ગમતું નહિ. તેથી જ મારા આભારના વચન સાંભળીને તે ઉશ્કેરાઈ ગયા ને ઊકળી ઊઠ્યા. રોષે ભરાવાની વાત કદાચ સારી નહિ લાગે પણ તેની પાછળ જે કારણ છે, તેની સાથે જ આપણે તો કામ છે. તેનો જ વિચાર આપણે માટે મદદરૂપ છે. તે વિનાનો વ્યર્થ વિવાદ આપણે માટે જરૂરી નહિ ગણાય.

સ્વામીજીના વિશાળ વ્યક્તિત્વનું એક બીજું પાસું આ નાના સરખા પ્રસંગમાં જોવા મળે છે અને આપણા દિલમાં તેમને માટે પૂજ્યભાવ પ્રકટી ઊઠે છે. તેમના જીવનમાંથી શિક્ષા ગ્રહણ કરીને આપણે પણ તેમની જેમ નિષ્કામ કર્મ કરતાં શીખી જઈએ, તો બીજાની સાથે આપણને પણ લાભ પહોંચાડી શકીએ.

(૬)

હિમાલયથી પાછા આવ્યા પછી મેં સ્વામીજીને પત્ર લખ્યો. તેમને મળવાનો ઘાટ પણ હું ઘડી રહ્યો હતો. ત્યાં જ તેમનું શરીર શાંત થઈ ગયું. મારા હિમાલય ગયા પછી તે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શક્યા નહિ એટલે તેમના પુનર્દશનની ઇચ્છા અધૂરી જ રહી ગઈ. તેની પાછળ પણ ઈશ્વરનો કોઈ ગૂઢ સંકેત સમજીને મેં શાંતિ રાખી. તેમનું શરીર શાંત થયું, ત્યારે હું ભાદરણ હતો. તેમના મહાપ્રયાણના સમાચાર સાંભળીને માટું હૈયુ હાલી ઊઠ્યું. એમના પ્રસંગોની સંસ્મૃતિ સ્મૃતિપટ પર ફરી વળી. ભારતવર્ષના મહાપુરુષોની હરોળમાં ગૌરવપૂર્વક ઊભી રહી શકે એવી જે કેટલીક વિશિષ્ટ વિભૂતિઓ ગુજરાતના પુનિત પ્રદેશમાં છેલ્લે છેલ્લે પ્રાદુર્ભાવ પામી તેમાં મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રીમાન નથુરામ શર્મા અને મહાત્મા ગાંધીજીની જેમ ભિક્ષુ અખંડાનંદનું નામ પણ નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતમાં હીરાપારખુ ઝવેરીઓ ઘણાં છે. તે પરપ્રાંતના હીરાને ઓળખે છે ને સન્માને છે, પરંતુ પોતાની પાસેના હીરાને કેટલીક વાર ઓળખતા ને સન્માનતા નથી એવું કહેવાય છે. એ સાચું હોય કે ખોટું પણ ગુજરાતી ભાષા જાણનારી પ્રજામાં એ મહાપુરુષનું નામ ને કામ અમર છે, ને અમર રહેશે, તેમાં લવલેશ શંકાને સ્થાન નથી. તે મહાપુરુષની સ્મૃતિ સદાને માટે કાયમ છે. આજે આ અક્ષર રૂપે તેને સાકાર કરવાનો પ્રસંગ પૂરો થાય છે ત્યારે, એ મહાન ને સાચા સેવક ને સંતપુરુષને હું પ્રેમથી પ્રેરાઈને ફરી વાર પ્રણામ કરું છું.

* * *

૯. સંન્યાસીનું દર્શન

વડોદરાથી રેલ્વે મારફત દિલ્હી પહોંચીને મેં હરદ્વારની ગાડી પકડી. આટલી લાંબી મુસાફરી મારે માટે આ સૌથી પહેલી હતી. પણ અંતરમાં ઉત્સાહ હોવાથી મને તેનો થાક ના લાગ્યો કે કંટાળો પણ ના આવ્યો. મારું ચિરસેવિત સ્વપ્ન સાચું પડવાની હવે તૈયારી હતી. હિમાલયના પાવન પ્રદેશની વધારે ને વધારે પાસે હું પહોંચતો જતો હતો એટલે કુદરતી રીતે જ મારું મન મલકાતું ને અંતર ઉછાળા મારતું. હિમાલયની મારી કલ્પના કેવી હતી? ગંગાના કિનારા પર નાની નાની પર્ણકુટિમાં મોટા ઋષિમુનિઓ ને ત્યાગી પુરુષોનો વસવાટ હશે, તે બધા પરમાત્માના ચિંતન મનનમાં મગ્ન હશે ને તેમના મુખ પર પરમ શાંતિ ને પ્રકાશની છાયા પથરાઈ રહી હશે. ઊંચા ઊંચા હિમાચ્છાદિત પર્વતો અનંત કાળથી પોતાના મસ્તક ઊંચા કરીને અતિથીનો સત્કાર કરતાં ઊભા હશે, ને તેમનું દર્શન કરવાથી જ સાધકને પરમશાંતિની પ્રાપ્તિ થતી હશે. કેટલો ભવ્ય ને મંગલમય એનો પ્રદેશ હશે? એવા એવા વિચારોમાં મારું મન ડૂબતું જતું ને ગાડી આગળ વધતી જતી હતી.

ત્યાં તો એક અનેરો પ્રસંગ ઉભો થયો. સહરાનપુર તરફના કોઈ નાના સ્ટેશનને છોડીને અમારી ગાડી આગળ વધતી હતી, ત્યાં તો જંગલ તરફથી બે સંન્યાસી આવી પહોંચ્યા ને અમારા ડબ્બાનું બારણું બળજબરીથી ઉઘડાવીને અંદર પેઠા. તેમના શબ્દો ગાડીના અવાજની બરાબરી કરે તેમ જોરથી બોલાતા. અંદર માણસોની ભીડ હતી. કેટલાય માણસો ઊભા ઊભા મુસાફરી કરી રહેલા. પરંતુ સંન્યાસી મહારાજને ઊભા રહેવાનું પસંદ ન હતું. તેથી તેમણે હરિનામ બોલીને તથા સેવાધર્મનો મહિમા કહી બતાવીને મારી સામેની બારી પાસે જગ્યા કરાવી, ને ત્યાં પોતાની બેઠક જમાવી. જીવનભર સેવા લેવાનો હક્ક માનનારા ને તે માટે જ પોતે જનમ્યા છે એવું માનનારા એ ત્યાગવીરોનું વર્તન જોઈને મને નવાઈ લાગી. તેમના શરીર ખૂબ માંસલ ને ભારેખમ હતાં. પેટ બહાર નીકળેલાં કે કુલેલાં હતાં. તેમની ઉંમર મોટી હતી. બેઠેલા માણસોને ઉઠાડીને તેમણે બેઠક લીધી, ને પછી 'બ્રહ્મ સત્ય ને જગત મિથ્યા'ની ફિલસૂફી શરૂ કરી. એ મલ્લકાય ત્યાગવીરોનો વર્તાવ જોઈને મને નવાઈ લાગી. હિમાલયનો પ્રદેશ હવે પાસે હતો. તે વખતે થયેલા એ સંન્યાસી પુરુષોના દર્શનથી મને વિચાર થયો કે હરદ્વાર-ઋષિકેશ જેવા પ્રદેશોમાં પણ શું આવા જ સંન્યાસી ને ત્યાગવીરો વસતા હશે? આ સાધુઓ શું તેમનું જ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હશે? સંન્યાસી, ત્યાગી, ભક્ત ને સંતપુરુષ તો શાંતિની મૂર્તિ હોય; નિઃસ્વાર્થ સેવા માટે તેમનું જીવન હોય; દૈવી સંપત્તિની તે પ્રતિભા હોય; ઈશ્વરને માટે તેણે જીવનને સમર્પિત કર્યું હોય ને સૌમાં ઈશ્વરનું દર્શન કરીને સૌ પ્રત્યે તે પ્રેમમય વહેવાર રાખતો હોય; તેના વદન ને વચનમાં પ્રેમ, મધુરતા ને સત્યતાની છાપ હોય, ને ટુંકમાં તે પ્રભુનો સાચો પ્રતિનિધિ હોય; એવી મારી માન્યતા હતી. તેને બદલે એવા સંન્યાસી વીરોને જોઈને મને ભારે નવાઈ લાગી. એ સંન્યાસી વીરો હરદ્વાર તરફ જ આવતા હતા, તેથી મારી નવાઈમાં વધારો થયો. મને થયું કે બધા સંન્યાસીઓ સારા ને ઉચ્ચ કોટિના જ હોય છે એવું માની લેવાની જરૂર નથી.

હિમાલયના પ્રવેશના થોડાં જ વખત પહેલા થયેલા એ સંન્યાસીઓના દર્શને મને ખૂબ જ વિચાર કરતો કરી મૂક્યો.

૧૦. હરદ્વાર અને ઋષિકેશ

વિચારમાં ને વિચારમાં હરદ્વાર ક્યારે આવી પહોંચ્યું તેની ખબર પણ ના પડી. હરદ્વાર આવી પહોંચતા ઠંડા પવનની શરૂઆત થઈ. કોઈ નવી ઠંડી આબોહવાવાળા પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યાની ખાતરી થઈ. મને લાગે છે કે હરદ્વાર આવી પહોંચતાં પ્રત્યેક પ્રવાસીને એવો અનુભવ થાય છે. પવનની ઠંડી લહેરીઓ સૌનું સ્વાગત કરવાની જાણે હરિફાઈ કરે છે. હરદ્વાર હિમાલયનું પ્રવેશદ્વાર છે. ત્યાંથી હિમાલય શરૂ થાય છે. પર્વતની વચ્ચેથી વહી આવતી ગંગા હરદ્વારમાં પર્વત પ્રદેશના બનાવટી બંધન તોડીને ખૂબ મોકળી બને છે ને વિશાળતાથી વહેવા માંડે છે. સાથે સાથે મોકળા મેદાની પ્રદેશમાંથી પસાર થવાનો પ્રસંગ મળતા તે કૈંક સંકોચ અનુભવતી હોય તેવું લાગ્યા વિના રહેતું નથી. પોતાના ચિરપરિચિત પર્વત પ્રદેશને મૂકીને તે સાગરની દિશામાં વહેવાનું શરૂ કરે છે, ત્યારે તેનું દિલ દ્વિવિધ ભાવે ભરાઈ જાય છે. પોતાનો પિતૃપ્રદેશ યાદ આવતાં ને તે પ્રદેશમાં સેવેલા પૂર્ણકામ ઋષિવરોના સત્સંગનું સ્મરણ થતાં, તેની ગતિ શંભી જાય છે. આગળ વધવું કે નહિ તેનો તેને વિચાર થઈ પડે છે. પરંતુ પોતાના સ્વધર્મ ને લક્ષ્યસ્થાન સાગરની યાદ આવતાં, વળી તે ધીરે ધીરે વહેવા માંડે છે. તન આગળ ને મન પાછળ એવી તેની દશા છે. તેના પવિત્ર પ્રેમમાં સ્નાન કરીને વહેનારો વાયુ સંપૂર્ણપણે સંતુષ્ટ થયો હોય તેમ શીતળતા ધારણ કરે છે. તેનો સ્પર્શ થતાં પ્રવાસી રોમાંચ અનુભવે છે.

હરદ્વારનું સ્થળ ઘણું પુરાતન છે. ત્યાંથી થોડેક દૂર કનખલ છે. ત્યાં પુરાણ પ્રસિદ્ધ દક્ષ પ્રજાપતિનો યજ્ઞ થયો હતો. તે ઉપરાંત, હરદ્વારમાં સપ્ત સરોવર નામે બીજી એક સુંદર જગ્યા છે. કહે છે કે ગંગા જ્યારે ત્યાં થઈને પહેલવહેલી પસાર થવા માંડી, ત્યારે ત્યાં સાત ઋષિના સાત આશ્રમ હતા. કોઈ એક જ ઋષિના આશ્રમ આગળથી પસાર થવાને બદલે તે સાત પ્રવાહમાં પલટાઈને સાતે ઋષિના આશ્રમ આગળથી પસાર થઈ. તેથી તે જગ્યાનું નામ સપ્ત સરોવર પડી ગયું.

ગંગાનું પાણી કેટલું બધું પવિત્ર છે? તપશ્ચર્યાથી નિર્મળ થયેલા તપસ્વીના હૃદય જેવું તે નિર્મળ ને સુમધુર છે. તેનું દર્શન કરીને મને આનંદ થયો. ગંગાના ઘાટ પર મોટું ટાવર છે. તેને લીધે તેની શોભા વધી જાય છે. તેની પાસે જઈને હું ઊભો રહ્યો, ને ગંગાના વિશાળ છતાં શાંત પ્રવાહને શાંતિથી જોવા લાગ્યો. પવિત્ર ઋષિમુનિઓની યાદ મારા મનને વીંટી વળી. તેમની ચરણરજથી પવિત્ર થયેલા આ પ્રદેશમાં લાવવા માટે મેં ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો. એટલામાં તો સામેથી સૂર્યોદય થયો. સૂરજના સોનેરી કિરણો ગંગામાં નહાવા ને રમવા પડ્યા. તે વખતનું દૃશ્ય અત્યંત અલૌકિક થઈ ગયું. મને વિચાર થયો કે મારે પણ હવે નહાવું જોઈએ. ને પછી તો કટિવસ્ત્ર પહેરીને હું નહાવા પડ્યો. એ આનંદ અજબ હતો. મને થયું કે બસ. આજે મારું જીવન કૃતાર્થ થયું. જન્મ મરણનો ફેરો હવે ટળી ગયો. તન, મન, અંતર નિર્મળ ને અલૌકિક થઈ ગયા. આજે મને નવો અવતાર મળી ગયો. બંધનો તૂટી ગયાં, ગ્રંથિ છૂટી ગઈ, મુક્તદશાની પ્રાપ્તિ થઈ. મારું અંતર ઉત્સાહથી ભરપૂર બની ગયું. તેમાં પ્રેમ ને શાંતિના કુવારા ફૂટી નીકળ્યા. રોમેરોમમાં જાણે કે રસ ફરી વળ્યો.

સૂર્યદેવતા સામે આંખ મીંચીને થોડો વખત મેં ધ્યાન કર્યું ને પછી લાંબા વખત લગી ઘાટ પર બેસી રહ્યો. ઘાટ હવે જનસમૂહથી ઉભરાઈ ગયો હતો. દેશના જુદા જુદા પ્રદેશમાંથી આવેલા ભાત ભાતના ને જાત જાતના માણસોનો જાણે કે મેળો ભરાયો હતો. કેટલાક સ્થાયી રહેનારા માણસો પણ હતાં. તેમની ઝાંખી કરીને મેં સ્ટેશનનો માર્ગ લીધો. હરદ્વારની સ્વચ્છતા ને શોભાથી હું આકર્ષાયો હતો. તેનું વાતાવરણ મારા મનમાં વસી ગયું હતું. પણ હું પરમાર્થનો એક પ્રવાસી છું તેનો મને ખ્યાલ હતો. મારા પ્રવાસનું લક્ષ્ય હરદ્વાર નહિ પણ ઋષિકેશ હતું તે વાતનું મને સ્મરણ હતું. હરદ્વાર આટલું બધું સુંદર છે, તો ઋષિકેશ કેટલું બધું સુંદર હશે તે કલ્પના મારા મનમાં રમી રહી. એટલે જ ખાસ પ્રયોજન વિના હરદ્વારમાં વધારે વખત બેસી રહેવાનું ઠીક ના લાગવાથી મેં ઋષિકેશની ગાડી પકડવા સ્ટેશન તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પરમાર્થના પ્રવાસીએ આ વાતને ખાસ યાદ રાખવાની છે. પોતાના લક્ષ્ય કે ગંતવ્યસ્થાનને તેણે કદી ભૂલવાનું નથી. પ્રવાસ કરતાં કરતાં પંથમાં સુંદર સ્થળો આવે, મમતા ને માયા બતાવનારા માણસો મળે, ને આંખ અને અંતરને આકર્ષી લેનારા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય, તોપણ તેણે ડગવાનું કે ભ્રાંતિમાં પડવાનું નથી. વિસામની જરૂર હોય, તો થોડીવાર તે વિસામો જરૂર કરી લે, સુંદર સ્થળોની સુંદરતા ને માદકતાને આંખમાં ભરી લે. માયાળુ માણસોની માયાળુતાનો સ્વાદ પણ લેવો હોય તો ભલે લઈ લે, ને આકર્ષક પદાર્થોના અમૃતથી આંખને આંજી દે, પરંતુ કશામાં આસક્તિ કરીને પોતાના ધ્યેયને તે ભૂલે કે મૂકે નહિ. જ્યાં સુધી ધ્યેયની પ્રાપ્તિ ના થાય, ત્યાં સુધી કોઈનામાં મમતા કરીને સુખશાંતિનો મિથ્યા શ્વાસ લઈને બેસે નહિ. જેનું મનોબળ નબળું ને જેની બુદ્ધિ ચંચળ છે, તથા ધ્યેયવસ્તુની નિષ્ઠા જેણે કેળવી નથી તે વચગાળાના સ્ટેશનોએ ધર કરીને બેસી જાય છે, ઈશ્વરને ભૂલીને સાધારણ સ્ત્રીપુરુષોમાં મમતા કરીને આસક્તિના દોરે બંધાઈ જાય છે, ને ઈશ્વરને બદલે અંતરને આકર્ષી લેનારા સાધારણ પદાર્થો પર વારી જાય છે. તે આત્મોન્નતિની સાધનામાં સફળ થઈ શકતા નથી. પરમાર્થના પ્રકાશમય પંથનો તેમનો પ્રવાસ અધૂરો જ રહી જાય છે.

(૨)

હરદ્વારના સ્ટેશન પર વધારે વખત રાહ જોવી ના પડી. થોડા જ વખતમાં ઋષિકેશની ગાડી આવી પહોંચી. હરદ્વાર ને ઋષિકેશ વચ્ચે એકાદ કલાકનું અંતર છે. ગાડીનો માર્ગ જંગલમાંથી પસાર થાય છે ત્યારે દેખાવ ઘણો રમણીય લાગે છે. પાણી, પર્વત ને જંગલ વિના આ માર્ગમાં બીજુ કાંઈ જ દેખાતું નથી. હિમાલયના કુદરતી સૌંદર્યથી ભરેલા પ્રદેશનું દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળા પ્રવાસીને કુદરતી સૌંદર્યથી છલકાતા એ પ્રદેશને જોઈને અપૂર્વ સંતોષ થાય છે. નાની સરખી ગાડી ધીરે ધીરે આગળ ને આગળ દોડ્યે જાય છે. તેની સાથે તેનું મન પણ જુદી જુદી કલ્પના કરતું જાણે કે દોડવા માંડે છે.

ઋષિકેશનું સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું. સ્ટેશન છેક જ નાનું છે. ગાડી હવે અહીંથી આગળ નથી જતી. સ્ટેશનથી ગામમાં જવાનો રસ્તો તદ્દન એકાંત ને જંગલનો રસ્તો છે. ઊંચા ઊંચા પર્વતો યાત્રીઓનું સ્વાગત કરવા ઊંચી આંખ કરીને ન જાણે કેટલાય કાળથી ઊભા રહ્યા છે. તેમનો દેખાવ કેટલો બધો સુંદર છે? અંગ્રેજી કવિ વર્ડ્ઝવર્થનું દિલ જેમ મેઘધનુને જોઈને ઉછળી રહેતું તેમ તેમને જોઈને રસિક જનનું હૃદય ઊછળવા માંડે છે.

ઋષિકેશ ને હરદ્વારમાં કેટલો બધો ફેર છે? એક ગોકુળ ને બીજું મથુરા. એક બેટ ને બીજું દ્વારકા. ઋષિકેશનું વાતાવરણ ગામડા જેવું વધારે ને હરદ્વારનું વાતાવરણ શહેરી. ઋષિવરોનું યાદ દેનારી ઋષિકેશની ભૂમિને મેં પ્રણામ કર્યાં. એ ભૂમિનો સ્પર્શ કેટલો બધો પાવનકારી હતો? એ ભૂમિ કેટકેટલાં પ્રસ્થાન ને મહાપ્રસ્થાનોની સાક્ષી હતી? કેટકેટલા તપસ્વી, યોગી, રાજર્ષિ ને મહર્ષિને તેણે પોતાને ખોળે આશ્રય આપીને રમાડ્યા હતા, અને આત્મિક ઉન્નતિની આતુરતાવાળા કેટકેટલા માનવબાળોને શાંતિ આપેલી? કેટકેટલા મહાનુભાવો જીવનના અંતિમ કાળમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા ને શાંતિ મેળવવા અહીં આવ્યા હતા? વ્યાસ, વાલ્મિકી, શુકદેવ, દત્તાત્રેય, ભગીરથ, શંકર, પાંડવ ને શંકરાચાર્યની ચરણરજથી પવિત્ર થયેલી એ ભૂમિ અતીતકાળથી તે આજ લગી કેટકેટલા સંતો ને સાધારણ માનવોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની છે, તે કોણ કહી શકે ! ભારતની જ નહિ પણ ભારતની બહારની પ્રજા પણ તેનું દર્શન કરવા સદા આતુર રહી છે. તેનો મહિમા તેમના કાન સુધી પહોંચી ચૂક્યો છે. ને તેથી જ માતાની પાસે બાળકો દોડી આવે, તેવી માયા ને મમતાથી દેશ ને વિદેશના ન જાણે કેટલાય બાળકો તેની પાસે દોડી આવે છે. ગંગા ને હિમાલયનું જાદુ સામાન્ય માણસને પણ સદા આકર્ષ્યા કરે છે. એ બે શબ્દોની સાથે ભારત ને તેની સંસ્કૃતિનો સૈકા જૂનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો છે. તે બંનેથી સુશોભિત થયેલી ભૂમિ પર પગ મૂકતાંવેત મને ભારતના મહાન ઋષિવરોની યાદ આવી, ને મારું હૃદય લળી પડ્યું. એ ભૂમિના દર્શન માટે કેટકેટલા દિવસોથી મેં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં ને કેવા કેવા મનોરથ કર્યાં હતાં ? ઈશ્વરની કૃપાથી તે સફળ થવાથી મારા અંતરમાં આનંદ આનંદ છવાઈ રહ્યો. જીવનની મંગલતાના મહોત્સવમાં હું શામેલ થઈ રહ્યો હતો. પ્રાચીન ઋષિવરોની પંક્તિને શોભાવવા ને તેમની પરંપરાને જીવતી રાખવા હું તૈયારી કરી રહ્યો હતો. મારું હૃદય ભાવના ને મહત્વકાંક્ષાથી ભરેલું હોવાથી, તેમાં જુદા જુદા ભાવો પ્રકટી રહ્યા હતાં.

આખરે હું શિવાનંદ આશ્રમ પાસે આવી પહોંચ્યો. સ્ટેશનથી આશ્રમનો માર્ગ ઘણો લાંબો હતો, છતાં પણ અંતરમાં ઉત્સાહ હોવાથી, ભૂખ અને થાકની પરવા કર્યા વિના તેને સહેલાઈથી કાપી નાખ્યો. માર્ગમાં સંતસાધુના મઠ અને આશ્રમો આવતા હતા. તથા કોઈવાર સાધુપુરુષોના દર્શનનો લાભ પણ મળતો. ઋષિકેશ વધારે ભાગે સાધુ સંતોનું જ ગામ છે એવી છાપ મારા મન પર પડ્યા વિના ના રહી. ગંગાને કિનારે પસાર થતો પગદંડીનો રસ્તો ખૂબ જ સુંદર દેખાતો હતો. ગંગાનું દર્શન કરતાં કરતાં તે પરથી હું પસાર થયો.

શિવાનંદ આશ્રમનું સ્થાન એકાંત અને રમણીય હતું. પાસે જ ગંગા હોવાથી તેની રમણીયતામાં વધારો થતો. જોનારાના મનને પહેલી જ નજરે આકર્ષ્યા વિના રહેતું નહિ. આશ્રમ તે વખતે ઘણો નાનો હતો. ચાર-પાંચ મકાનનો બનેલો આશ્રમ જોઈને મને આનંદ થયો. આશ્રમની ઓફિસમાં જઈને મેં એક સંન્યાસી મહારાજ સાથે થોડીક વાતો કરી. શિવાનંદજીના દર્શન માટે મારું મન ઉત્સુક હતું. પરંતુ મારે જરા રાહ જોવી પડી. કેમ કે દર્શન ને મિલનનો સમય સાંજના પાંચ પછીનો હતો. વચગાળાનો વખત આશ્રમના સંતપુરુષોની સાથે વાર્તાલાપ કરવામાં વહી ગયો.

* * *

૧૧. સ્વામી શિવાનંદની મુલાકાત

ગંગાના પવિત્ર તટ પર એક નાનું સરખું મકાન હતું. તેની બહારની ઓસરીમાં સ્વામી શિવાનંદ આંટા મારતા હતા. ત્યાં જઈને મેં તેમનું દર્શન કર્યું. તેમનું મુખ જરા ગંભીર હતું. કોઈ ઊંડા ચિંતનમાં ડૂબ્યા હોય તેવી તેમની દશા હતી. તેમનું વ્યક્તિત્વ ઘણું પ્રભાવશાળી હતું. પહેલી નજરે જ જોનારના મન પર તેની છાપ પડતી. તેમને પ્રણામ કરીને હું તેમની પાસે ઊભો રહ્યો. તેમણે મને ઓળખી લીધો. મારા વિગતવાર લખેલા પત્રની તેમને યાદ હતી. મને જોઈને તે ખુશ થયા, પણ તેમના મુખ પર જરા અણગમાની છાયા ફરી વળી. તેનું કારણ સ્પષ્ટ હતું. તેમના આશ્રમમાં હું આટલો વહેલો આવી પહોંચીશ તેની તેમને કલ્પના પણ ન હતી. મારા પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે મને ઉત્સાહજનક પત્ર લખ્યો હતો એ સાચું, પણ તેમાં મારે હજી થોડી રાહ જોવી એમ જણાવ્યું હતું. યોગ્ય સમય આવતાં મને બોલાવી લેવામાં આવશે એવી સૂચના કરવામાં આવી હતી. તેનો ઉલ્લેખ મેં આગળ કરી દીધો છે. પરંતુ મારું બધું ધ્યાન 'યોગ્ય સમય' જેવા શબ્દો પર કેન્દ્રિત થયું હતું. તે શબ્દો વિવાદાસ્પદ હતા. મને લાગતું હતું કે મારા જીવનમાં યોગ્ય સમય આવી ગયો છે. તેને માટે મેં લાંબા વખતથી જાગૃત રહીને જીવનની શુદ્ધિની સાધના કરી છે. તે સાધનાનો ખ્યાલ દૂરના અપરિચિત માણસને ભાગ્યે જ આવી શકે, કોઈ સારા સંતપુરુષને પણ ના આવી શકે. પત્રના સ્થૂલ સાધન દ્વારા તેની ઝાંખી કેવી રીતે કરાવી શકાય? માટે જ મેં ઋષિકેશ પહોંચીને શિવાનંદજીને મારી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. મને ખાતરી હતી કે મારી મનોદશા ને જીવનશુદ્ધિની સાધનાથી પરિચિત થયા પછી તે મને આશ્રમમાં રહેવાની ના નહિ પાડે. તેને માટેનો 'યોગ્ય સમય' આવી ગયો છે તેની તેમને ખાતરી થશે.

પણ મારો ખ્યાલ ખોટો નીકળ્યો. તેમણે મને જોઈને કહ્યું: 'તમે આવી ગયા? તમે ઉતાવળ કરી. પત્રમાં મેં તમને હજી રાહ જોવાની સૂચના કરેલી.'

મેં કહ્યું: 'બરાબર છે, મને તેની યાદ છે. પણ મારાથી અહીં આવ્યા વિના રહી શકાયું નહિ. મને પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની લગની લાગી છે. તે માટે હું સતત પ્રયાસ કરું છું. જગતમાં બધે મને પરમાત્મતત્ત્વની ઝાંખી થયા કરે છે, પરંતુ તે તત્ત્વને સાક્ષાત્ કરી તેનું સાકાર દર્શન કરવાની મારી ઇચ્છા છે. વળી સમાધિદશાનો અનુભવ કરીને તેને મારી અંદર પ્રત્યક્ષ કરવાની અથવા અનુભવવાની પણ અભિલાષા છે. મારી ઇચ્છાની પૂર્તિ વિના મને શાંતિ મળવાનો સંભવ નથી. બીજા કોઈ વિષયમાં મારું મન લાગતું નથી, ને મને એન પણ નથી પડતું. આવા શાંત વાતાવરણમાં મને રહેવા મળે, તો થોડા વખતમાં મારી ઇચ્છા પૂરી થાય ને મને શાંતિ મળી શકે. એટલે અહીં રહેવાનો નિશ્ચય કરીને જ હું આવ્યો છું.'

તેમના મુખ પરની ગંભીરતા સહેજ ઘટી ગઈ. તેમણે મારી વાતને ખૂબ શાંતિપૂર્વક સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો: 'તમારી વાત સમજી શકાય છે, પણ અહીં આશ્રમમાં પૂરતી વ્યવસ્થા નથી, માટે હજી થોડો વખત ગુજરાતમાં જઈને રાહ જુઓ, પછી હું તમને બોલાવી લઈશ.'

મને વિચાર થયો કે પ્રભુ મારી પરીક્ષા કરી રહ્યા છે કે શું ? હિમાલયમાં રહેવાનો વિચાર કરીને તો હું આવ્યો છું. હવે હું ખાલી હાથે પાછા ફરવાનો વિચાર જ કેવી રીતે કરી શકું? રણમાં ફૂટી પડ્યા પછી શત્રુની

શક્તિનો વિચાર કરીને પીછેહઠ કરવાનું ને છેવટે નાસી જવાનું કામ શૂરવીર સૈનિકને માટે સારું ગણાય ખરું કે? યુદ્ધના મેદાનમાં તો મુશ્કેલી જ હોય, એકેકથી ચડીયાતા હથિયારોનો સામનો કરવાની તૈયારી સાથે જ ત્યાં જવાનું હોય. જે વિપત્તિથી ડરે, ઘા જોઈને ગભરાઈ જાય, ને વેદનાનો વિચાર કરીને જેના પગ ધૂજવા માંડે તે યુદ્ધ કેવી રીતે કરી શકે? તેને વિજય પણ કેવી રીતે મળી શકે? આત્મિક ઉન્નતિના માર્ગનું પણ એવું જ સમજી લેવાનું છે. તેમાં પણ મુશ્કેલી, વિપત્તિ ને વેદનાનો સામનો કરવો પડે છે. બહારના દુશ્મન કરતાં વધારે પ્રબળ એવા અંદરના દુશ્મન સામે મેદાને ઉતરવું પડે છે. યુદ્ધમાં જોઈએ તેથી પણ વધારે બહાદુરીની તેમાં જરૂર પડે છે. કાયર પુરુષનું તેમાં કામ નથી. મજબૂત મનોબળવાળા માનવો જ તેમાં સફળ થઈ શકે છે. એટલે મુશ્કેલીનો વિચાર કરીને પાછા પડવાનું કામ બરાબર નથી. મુશ્કેલી હોય તોપણ હિંમત હાર્યા વિના સાધકે સદા આગળ ને આગળ વધવું જોઈએ. 'ડગલુ ભર્યું કે ના હઠવું, ના હઠવું' - એ સૂત્રને તેણે દિલમાં લખી રાખવું જોઈએ. એ વાતનો મને ખ્યાલ હતો. એટલે સ્વામીજીએ આપેલી પાછા જવાની સલાહ મને રૂચિ નહિ.

કૈંક કરુણ સ્વરમાં મેં કહેવા માંડ્યું: 'મારી ભાવના પૂરી ના થાય ને મને પૂર્ણ શાંતિ ના મળે ત્યાં સુધી કોઈએ સંજોગોમાં મારો પાછા જવાનો વિચાર નથી. કોઈક કલ્પના કે ભાવમાં તણાઈ જઈને તંરગી મનોદશાને લીધે હું અહીં આવ્યો નથી, પણ ઈશ્વરરૂપી 'મા'ની કૃપા મેળવવાના ચોક્કસ હેતુથી, આવ્યા વિના રહેવાયું નહિ, તેથી આવ્યો છું. મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાની મારી તૈયારી છે. અગવડમાં રહીને પણ સગવડ શોધી લેવાની મારી ઇચ્છા છે. માટે જ આશ્રમમાં રહેવાની ઇચ્છાથી આવ્યો છું. મને આશ્રમમાં જગ્યા નહિ મળે તોપણ હું પાછો તો નહિ જ જઉં. અહીં રહેવા નહિ મળે તો હું આગળ પહાડમાં જઈશ, ને ઈશ્વરની કૃપા માટે મહેનત કરીશ.'

'પહાડમાં ક્યાં જશો? પહાડમાં તમને ખાવાનું પણ કોણ આપશે?' સ્વામીજી તરત બોલી ઊઠ્યા.

મેં કહ્યું: 'ખોરાકની મને ચિંતા નથી. ઈશ્વરના હાથમાં મેં મારી જાતને સોંપી દીધી છે. એટલે તે મારી સંભાળ લેશે, ને મારું મંગલ કરશે. તેની મને ખાતરી છે. ઈશ્વર જ્યાં લઈ જશે, ત્યાં હું જઈશ. ને ખાવાનું નહિ મળે તો ભૂખ્યો રહીશ. પણ મારી ભાવના પૂરી કરીને જ જંપીશ ને શાંતિનો શ્વાસ લઈશ.'

મારા શબ્દોની અસર તેમના પર કેવી થઈ તે પ્રભુ જાણે, પણ તેમણે કહ્યું: 'ઠીક, હમણાં આરામ કરો. પછી જોઈ લેવાશે.' ને અમે છૂટાં પડ્યાં.

ઋષિકેશમાં શિયાળાની ઋતુમાં સાંજ પડતાં વાર લાગતી નથી. થોડા જ વખતમાં આકાશ સંધ્યાની રંગોળીથી રંગાઈ ગયું. આશ્રમમાં તે વખતે સ્વામી કૃષ્ણાનંદ હતા. તેમણે મને મમતાભરી ભાષામાં બોલાવ્યો. તેથી હું તેમની પાસે ગયો. તે ટાઇપનું કામ કરતા હતા. સ્વામીજી એક સારા લેખક હતા. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક પ્રચારમાં તે માનતા. તેથી તે એક અંગ્રેજી માસિક ચલાવતા હતાં. બીજી કેટલીક પ્રવૃત્તિ પણ આશ્રમમાં ચાલતી. કૃષ્ણાનંદજી તેમાં ખાસ ભાગ ભજવતા. તે મને જોઈને ને મારી સાથે વાતો કરીને ખુશ થયા. તેમના પોતાના જીવનપ્રવાહની વાતો પણ તેમણે કહી બતાવી. મારા પર તેની સારી અસર થઈ. કૃષ્ણાનંદ મદ્રાસ તરફના યુવાન હતા. તેમના વિચાર ને સંસ્કાર ઘણાં ઊંચા હતા. તેમની સાથે સ્નેહસંબંધ કરતાં મને વાર ના લાગી.

આશ્રમમાં એક બીજા મદ્રાસી યુવાન સંન્યાસી હતા. તેમનું નામ રામચંદ્ર હતું. તે પણ ભારે સંસ્કારી ને પવિત્ર પ્રકૃતિના હતા. તેમની સાથે પણ મારે સ્નેહ થયો. તેમણે મને ઉત્સાહ આપ્યો.

આશ્રમના સભ્યો પાસેથી સ્વામીજીના જીવનનો એક પ્રસંગ મને જાણવા મળ્યો. એ પ્રસંગ તાજેતરમાં જ બનેલો હતો. વાત આમ હતી કે આશ્રમજીવનના સંચાલન અથવા કોઈ બીજી વસ્તુની અસરથી સ્વામીજીનો વૈરાગ્યભાવ ખૂબ જ પ્રબળ બન્યો હતો. તેને લીધે એક દિવસ તે કોઈને પણ કહ્યા વિના, આશ્રમનો ત્યાગ કરીને કોઈ અજાણ્યા સ્થળે ચાલી નીકળ્યા હતા. એ આકસ્મિક બનાવને લીધે આશ્રમના મંત્રી ને સભ્યો ચિંતામાં પડ્યા હતા. આશ્રમના માસિકમાં તેમણે સ્વામીજીના ફોટા સાથે વિજ્ઞપ્તિ બહાર પાડી હતી. તેમાં તેમનું દુઃખ સ્પષ્ટપણે ઠલવાયેલું દેખાતું હતું. તેમણે સ્વામીજીનો સવિસ્તાર પરિચય આપીને જાહેર જનતાને વિનંતી કરી હતી કે જે સ્વામીજીના સમાગમમાં આવે, અથવા સ્વામીજીના દર્શન કરવાનું જેને સૌભાગ્ય મળે, તેણે આશ્રમમાં તરત જ ખબર આપવી. આશ્રમના સભ્યોના સ્વામીજી પ્રત્યેના પ્રબળ પ્રેમ ને પૂજ્યભાવનું તેમાં દર્શન થતું હતું. સ્વામીજી આશ્રમના વાતવરણથી કંટાળી ગયા હતા કે પછી જે હેતુને માટે તેમણે પ્રવૃત્તિમય સાંસારિક જીવનનો ત્યાગ કરીને હિમાલયમાં વાસ કર્યો તે હેતુની સિદ્ધિ સારું વિશેષ સાધના કરવા એકાંતનો આશ્રય લેવાની ઇચ્છાથી આશ્રમનો ત્યાગ કરી ગયા હતા. તેમના ત્યાગની પાછળ સાચું કારણ કયું હતું, તે તો તે જ કહી શકે. તેમના વિના બીજા કોઈને તેની સમજ કેવી રીતે પડી શકે? તે વાતની ચર્ચા પણ નકામી છે. પણ પોતે જ ઊભા કરેલા સંગીનરૂપે ચાલતા આશ્રમના ત્યાગનો પ્રસંગ તેમના આજ સુધીના ત્યાગમય જીવનને શોભાવે તેવો હતો, એમાં સંદેહ નહિ. તે પ્રસંગની માહિતી મળવાથી મારો તેમના પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ વધ્યો હતો.

પણ એ પ્રસંગ લાંબો ના ટક્યો. આશ્રમ ને આશ્રમવાસીઓના સદભાગ્યે એક દિવસ સ્વામીજી પોતાની મેળે જ આશ્રમમાં પાછા આવ્યા અને આશ્રમને સંભાળવા માંડ્યા. મારે તેમના આશ્રમમાં જવાનું થયું ત્યારે તે પ્રસંગ તાજો જ હતો.

આશ્રમમાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી. તે જોઈને મને થયું કે આવી પ્રવૃત્તિ તો ઘરે રહીને પણ થઈ શકે. તે કરવા સાધકો અહીં શા માટે આવતા હશે? આશ્રમમાં તો કેવળ સાધના જ હોય. તેથી પહેલે દિવસે આશ્રમની છાપ મારા પર બહુ સારી નહોતી પડી. પણ વરસો વીતતાં મને લાગ્યું કે મારો વિચાર ને ખ્યાલ અધૂરો હતો. સાધકો બધો સમય સાધનામાં ભાગ્યે જ ગાળી શકે છે, તેથી બાકીના સમયમાં તે સાધનામાં બાધક નહિ પણ સાધક પ્રવૃત્તિ કરે તે ખોટું નથી. તેથી તેમને ને બીજાને લાભ જ થશે. સાધનામાં જ મગ્ન બનેલા ઉચ્ચ કોટિના સાધકોને બાદ કરતા બીજા સાધકો સાધના સાથે પ્રવૃત્તિપરાયણ બને તે સારું છે, એ વિશે અહીં વિશેષ ચર્ચામાં નહિ ઊતરું. અહીં તો એટલું જ કહીશ કે આશ્રમમાં રહીને કે સ્વતંત્રપણે માણસ પ્રવૃત્તિ કરે એ ખોટું નથી. પણ પ્રવૃત્તિના નાદમાં બાહ્ય પ્રવૃત્તિને જ સર્વ કાંઈ સમજીને આત્મિક વિકાસની વ્યક્તિગત સાધનાની તેણે ઉપેક્ષા કરવાની નથી. આત્મિક વિકાસની સાધનાનું સ્થાન સૌથી પહેલું છે એ તેણે હંમેશ માટે યાદ રાખવાનું છે.

* * *

૧૨. અલૌકિક અનુભવ

કેટલાક લોકો આધ્યાત્મિકતાના આધાર પર શરૂ થયેલા આશ્રમોમાં કેટલીક બીજી પ્રવૃત્તિનું દર્શન કરીને મોં મચકોડે છે ને ટીકા કરે છે, પરંતુ તેમની પદ્ધતિ બરાબર નથી. આશ્રમો આધ્યાત્મિક સાધનાના અક્ષીર સાધન બનવાની સાથે સાથે જનસેવાના કાર્યમાં પણ એક યા બીજી રીતે ફાળો આપે તે જરૂરી છે. આશ્રમો પોતપોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે સામાજિક સેવાના કેન્દ્ર બનીને કામ કરે તે સામે કોઈને પણ અણગમો શા માટે હોઈ શકે? આત્મિક ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળા સાધકોને મદદ કરવાની સાથે સાથે બહારની જનતાને તે દોરવણી આપે ને મદદ કરે તે વસ્તુ આવકારદાયક લેખાશે. તેની સામે મોં મચકોડવાની કે સૂગ ચઢાવવાની જરૂર નથી. શિવાનંદ આશ્રમનો વિચાર પણ એ જ દૃષ્ટિએ કરવાનો છે.

કેટકેટલા ઉત્સાહથી ગુજરાતની ભૂમિને મૂકીને એ આશ્રમને માટે મેં પ્રસ્થાન કર્યું હતું? કેવી કેવી આશા સાથે ઋષિકેશની પવિત્ર ભૂમિ પર પગ મૂકીને આશ્રમમાં મેં પ્રવેશ કર્યો હતો? પરંતુ સ્વામીજી સાથેનો વાર્તાલાપ મારી કલ્પના કરતાં જુદો જ નીકળ્યો. છતાં પણ તેથી મને નિરાશા ના થઈ, મારો ઉત્સાહ એવો જ અખંડ રહ્યો. મારો નિશ્ચય અફર હતો. આશ્રમમાં રહેવાની રજા ના મળે તોપણ ઈશ્વરની કૃપા મેળવવા માટે મહેનત કરવાનો મારો સંકલ્પ હતો. હિમાલયના પુણ્યપ્રદેશમાં આવવાનું થયું છે તો શાંતિ મળે નહિ ત્યાં સુધી પાછા ના જ ફરવું એવો મારો નિર્ણય હતો. હૃદય ઈશ્વરના અનુરાગથી ભરપૂર હતું. શાંતિ માટેની ઝંખના તેમાં ચાલુ હતી. તેને શાંત કર્યા વિના છૂટકો ન હતો. બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો.

આશ્રમનું વાતાવરણ મને શરૂઆતમાં બહુ સારું ના લાગ્યું. પણ સ્વામીજી અને આશ્રમના બે-ત્રણ બીજા સભ્યોનું વ્યક્તિત્વ મને ગમી ગયું. એટલે મેં આશ્રમમાં રહેવા માંડ્યું.

પણ લાંબા વખત લગી રહેવાનો લેખ મારા લલાટમાં નહોતો લખાયેલો. આશ્રમમાં પહોંચ્યા પછી બીજે કે ત્રીજે દિવસે એક પ્રસંગ બન્યો. તેણે મારા જીવન પર શકવર્તી અસર પહોંચાડી, ને થોડા જ વખતમાં મેં સ્વેચ્છાએ આશ્રમની વિદાય લઈને ગુજરાતની પુણ્યભૂમિમાં ફરીવાર પ્રવેશ કર્યો.

સ્વામીજીનો આશ્રમ તે વખતે શરૂઆતની દશામાં હતો. એટલે આશ્રમમાં રહેનારા સાધકો માટે આશ્રમમાં ભોજનની વ્યવસ્થા એક જ વાર થઈ શકતી. સાંજની ભિક્ષા માટે ઠેઠ નેપાલી ક્ષેત્રમાં જવું પડતું. પરિસ્થિતિ એવી નાજુક હોવાં છતાં પણ મને આશ્રમમાં બંને ટાઇમ ભોજન આપવામાં આવતું તે વાત ઓછી પ્રશંસનીય ન હતી. સ્વામીજીની અતિથિસત્કારની ભાવનાનું તે ઉજ્જવલ ઉદાહરણ હતું.

આશ્રમ નિવાસના બીજા કે ત્રીજા દિવસે સાંજે ભોજન કરીને હું કીર્તનમાં સામેલ થયો. કીર્તન માટે સ્વતંત્ર ઓરડાની વ્યવસ્થા હતી. તેમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું એક મોટું તૈલચિત્ર રાખવામાં આવેલું. ત્યાં રોજ રાતે એકાદ કલાક બધા ભેગા મળતા ને ધૂન બોલાવતા. કોઈ સાધકો ભજન પણ ગાતા. તે દરમિયાન સ્વામીજી પણ ત્યાં ઉપસ્થિત રહેતા. ભજનકીર્તનનો એ કાર્યક્રમ ઘણો સુંદર સાબિત થતો. ગંગાના તટ પરના એ એકાંત ને શાંત સ્થળમાં થતાં ભજન કીર્તનની અસર શ્રોતાજનો પર જુદી જ થતી. મને તે કીર્તનખંડમાં જ ઉતારો આપવામાં આવેલો. એટલે કીર્તનનો કાર્યક્રમ પૂરો થયા પછી તે ખંડમાં જ હું આરામ કરતો.

પરંતુ તે રાતે મારી દશા જરા જુદી જ હતી. પ્રેમ ને ભક્તિના ભાવોથી મારું હૃદય ભરાઈ ગયું. ગમે તેમ કરીને મારે શાંતિ મેળવવી હતી ને તે માટે ઈશ્વરની કૃપાનો અનુભવ કરવો હતો. દિવસો એક પછી એક વીતી જતા હતા. આશ્રમમાં રહેવાનું નક્કી ન હતું ને મારી ઇચ્છા હજી અધૂરી જ હતી. તે દશામાં મને ચેન કેવી રીતે પડે? તે રાતે અખંડ જાગરણ કરીને પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાનો મેં વિચાર કર્યો. પ્રાર્થનાની શક્તિમાં મને વિશ્વાસ હતો. પરમાત્માની સાથે આત્માનું અનુસંધાન કરવાના અકસીર સાધન તરીકે મને તેના પર પ્રેમ હતો. તેનો આધાર હું વારંવાર, લગભગ રોજ લેતો ને તેથી મને શાંતિ મળતી. ઘણી અટપટી સમસ્યાઓનો ઉકેલ તેથી સરળ બનતો. વધુમાં એમ લાગતું કે ઈશ્વરરૂપી માતા મારી રક્ષા કરવા સદાયે તૈયાર છે. એટલે મારે કોઈ જાતની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. તેની આગળ પ્રાર્થનાના વાહન દ્વારા દિલને ખુલ્લું કરવામાં મને આનંદ આવતો. મને સમજાતું કે સંસારમાં હું અસહાય અને એકલો નથી. મારા પર ઈશ્વરરૂપી 'મા'ની મીટ સદાયે મંડાયેલી છે, મને સહાય કરવા તે સદાય તૈયાર છે, ને તે કાયમ માટે મારી સાથે રહે છે. મને હિમાલય આવવાની પ્રેરણા કરનાર શક્તિ પણ તે જ છે. તે જ મારો યોગક્ષેમ વહન કરશે, ને છેવટે મને શાંતિ આપશે, એવી મારી શ્રદ્ધા હતી. એટલે જ મેં રાતભર જાગ્રત રહીને તેની પ્રાર્થના કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

કારતક મહિનો હોવાથી ઠંડી સારા પ્રમાણમાં હતી, મારી પાસે ઓઢવાનું પૂરતું ન હતું. એક પાતળી સાધારણ કામળી જ હતી. પણ રામચંદ્ર નામે એક સ્નેહી ને સાત્ત્વિક પુરુષે મને કામળો આપ્યો, તેથી મારું કામ સહેલું થયું. ભજનખંડમાં એક નાનો દીવો બળતો હતો. તેના પ્રકાશમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનો ફોટો ઓર રંગ ધારણ કરતો. તેને જોતાં જોતાં મેં ઉત્કટ અંતરે પ્રાર્થના કરવા માંડી. મારી દશા કેવી હતી ! મારામાં કોઈ વિશેષ શક્તિ ન હતી. જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ, સાત્ત્વિકતા, સંયમ - સૌનો અભાવ હતો. મારી ઉંમર પણ નાની હતી. એટલે મારો અનુભવ પણ કાચો હતો. છતાં હું ઈશ્વરની કૃપાની કામના કરતો, ને મને વિશ્વાસ હતો કે હું બાળક બનીને બેઠો છું, માટે ઈશ્વર મારી ઇચ્છા જરૂર પૂરી કરશે. જો હું જ્ઞાની, યોગી કે ભક્ત બનીને ઈશ્વરની કૃપા માટે દાવો કરતો હોત તો મારી ઇચ્છા ભાગ્યે જ પૂરી થાત. પણ હું તો નિર્બળ ને નિરાધાર હતો. ને નિર્બળના બળ રામ છે તેની મને ખબર હતી. તેથી બીજી બધી વાતની ચિંતા છોડી દઈને મેં પ્રાર્થનાનો આધાર લીધો. મારામાં કોઈ યોગ્યતા ના હોવા છતાં મારી શ્રદ્ધા અડગ હતી. યોગ્યતાનો વિચાર આવતાં જ મારા સ્મૃતિપટ પર તુલસીદાસની પેલી પ્રસિદ્ધ પંક્તિના ભાવો ઉભા થતાં:

અજામીલ ગીધ વ્યાધ, ઈનમેં કહો કૌન સાધ,

પંછી કો પદ પઢાત ગણિકાકો તારી,

દીનન-દુઃખ હરન દેવ, સંતન હિતકારી.

અજામીલ, ગીધ, વ્યાધ ને ગણિકા જેવાં કેટલાયને પ્રભુએ તાર્યા છે. તો શું મને શાંતિ નહિ આપે? મારું હૃદય એમ પૂછતું. ને તરત ઉત્તર પણ આપતું કે મળશે. શાંતિ જરૂર મળશે. પ્રભુની કૃપા જરૂર થશે. પ્રભુ તો દીનદુઃખીને મદદ કરનારા ને સૌનું હિત કરનારા છે. મારી સંભાળ તે જરૂર લેશે.

એ પ્રમાણે જુદી જુદી ભાવના ને પ્રાર્થનાથી મન ભરાઈ ગયું હતું. પ્રેમની પ્રબળતાને લીધે આંખમાંથી આંસુ ચાલતાં હતાં. અવસ્થા અત્યંત કડુણ હતી. એ દશામાં દીવો પણ હોલવાઈ ગયો ને મને

ઊંઘ આવી ગઈ. એ બધું ક્યારે બન્યું તેની ખબર પણ ના પડી. ઊંઘ ઊડી ગઈ ત્યારે મેં બહાર જોયું તો હજી અંધારું જ હતું. પવનના સાધારણ સૂસવાટા સિવાય બીજું બધું શાંત હતું. લગભગ રાતના બે કે ત્રણ વાગ્યાનો વખત હશે. કામળો ઓઢીને પદ્માસન વાળીને મેં ફરીવાર પ્રાર્થના ને ધ્યાન કરવાની શરૂઆત કરી. હજી શાંતિ મળી ન હતી. શાંતિ ક્યારે મળશે તે ચિંતા મનમાં થયા કરતી હતી. તે દશામાં ધ્યાનાવસ્થામાં શરીરભાન ભૂલી જવાનો અનુભવ મને જીવનમાં પહેલી વાર જ પ્રાપ્ત થયો. તે અનુભવ કેટલો વખત ટકી રહ્યો તેનો મને ખ્યાલ નથી. પણ સમાધિના એ સાધારણ અનુભવમાંથી હું જાગૃત થયો, ત્યારે મારું મન તદ્દન શાંત હતું. હું હજી પદ્માસન વાળીને જ શાંતિનો અનુભવ કરતાં બેઠો હતો, ત્યાં જ એક બીજો અલૌકિક અનુભવ શરૂ થયો. મારા હૃદયમાંથી કોઈ બોલતું હોય તેવા સ્પષ્ટ સુમધુર શબ્દો સંભળાયા. કોણ બોલે છે તેની મને ખબર ન હતી. પણ શબ્દો અંતરના છેક ઊંડાણમાંથી આવતા હતા: 'તમે નિત્ય સિદ્ધ છો, નિત્ય બુદ્ધ છો, નિત્ય મુક્ત છો. સંસારમાં ગમે તે સ્થળે જશો, ગમે ત્યાં રહેશો, ને ગમે તે કામ કરશો, પણ માયા તમને કાંઈ નહિ કરી શકે. માયાના બંધનમાં તમે કદી પણ નહિ પડો. માટે ચિંતા કરશો નહિ. તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે ત્યાં રહો ને વિચરણ કરો.'

શબ્દો કેટલા બધા સ્પષ્ટ હતા? બુદ્ધ ભગવાનનાં દર્શન પછી જાગૃત દશામાં થયેલો જીવનનો આ બીજો અનુભવ હતો. આ અનુભવને લીધે મારા મનમાં અખંડ અને અનંત શાંતિ ફરી વળી. અંતરમાં અનેરો અને અસીમ આનંદ ઊછળવા માંડ્યો. મને થયું કે જીવન ધન્ય થયું, હિમાલયનો ફેરો સફળ થયો. ઈશ્વરે આ રીતે મારા પર કૃપા કરી.

આ અનુભવ મારે માટે તદ્દન નવો હતો. શાસ્ત્રોમાં મેં આકાશવાણી અને આત્માના અવાજ વિશે વાંચ્યું હતું. શું એ અનુભવ તેવો હતો? તેને ગમે તેવો કહેવામાં આવે તેથી તેની વાસ્તવિકતામાં ફેર પડતો નથી. તેની અસરકારકતા એવી જ કાયમ રહે છે. તેથી મને જે આનંદ થયો તેનું વર્ણન કરવા માટે મારી પાસે શબ્દો નથી. રોજનીશીમાં તેની નોંધ કરીને હું બેઠો, ત્યારે મારા અંતરમાં ઈશ્વરની કૃપાનો વરસાદ વરસ્યો તેમ બહાર પણ વરસાદ વરસતો હતો. પૂરેપૂરા પ્રકાશની પ્રતીક્ષા કરતાં સવારનો બાકીનો સમય મેં શાંતિપૂર્વક પસાર કર્યો.

* * *

૧૩. ઋષિકેશની વિદાય

અજવાળું થયું એટલે ઓરડાનું બારણું ઉઘાડીને હું બહાર નીકળ્યો. બ્રાહ્મમુહૂર્તનો અલૌકિક અનુભવ હજી તાજો જ હતો. તેને લીધે જાણે કે મારો નવો અવતાર થયો હતો. અંગેઅંગમાં આનંદ ફરી વળ્યો હતો. ઈશ્વરે હિમાલયની પવિત્ર ભૂમિમાં પ્રવેશતાવેત મારા પર જે કૃપા કરી, તેથી માટું જીવન ધન્ય બન્યું. હૃદય ગદગદ થયું હતું. આગલા દિવસની ચિંતા, અશાંતિ, ગડમથલ ને મૂંઝવણ આજે મટી ગઈ. તેને ઠેકાણે શાંતિ ને નિશ્ચિંતતા ફરી વળી હતી. કેટલી બધી મધુર અને મંગલ હતી એ અવસ્થા?

બહાર નીકળીને મેં ગંગા તરફ નજર કરી. તેનો દેખાવ અત્યંત આકર્ષક હતો. મારા જેવા ન જાણે કેટલાય સાધકો તેના તટપ્રદેશમાં નિવાસ કરીને શાંતિની પ્રાપ્તિ કરી ગયા હશે? પરમાર્થના પવિત્ર પંથના ન જાણે કેટલાય પ્રવાસીઓને તેણે પ્રેરણા આપી હશે, ને તેનું સેવન કરનારા ન જાણે કેટલાય શ્રેયાર્થી પૂર્ણતામાં પ્રતિષ્ઠિત થયા હશે? યુગોથી તેનો પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે, ને તે માતા બનીને પોતાના બાળકોને બોલાવી ને પાળી રહી છે. તેનામાં ઈશ્વરી શક્તિનું દર્શન કરીને મેં તેને મનોમન પ્રણામ કર્યાં. પછી આનંદના અતિરેકમાં આવી જઈને વરસતા વરસાદમાં ફરતાં ફરતાં મેં આત્મા ને પરમાત્માની એકતાનું ગીત ગાવાનું શરૂ કર્યું. તે વખતે સ્વામીજી મારી પાસે આવી પહોંચ્યા. રોજ સવારે ઊભા ઊભા તે મારી ખબર લઈ જતા. પણ મારી આજની દશા જોઈને તે જરાક નવાઈ પામ્યા. આટલા બધા આનંદનો ઉદય મારામાં એકાએક ક્યાંથી થઈ ગયો તે વાત તેમની સમજમાં આવી ના શકી. તેમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સંતોષવાનો પ્રયાસ કરતાં મેં કહેવા માંડ્યું: 'આજે આ સ્થાનમાં લગભગ બ્રાહ્મમુહૂર્તના સમયમાં મને એક અદભૂત અનુભવ થયો. વળી સમાધિદેશનો પણ સ્વાદ મળ્યો. તેથી મને ખાતરી થઈ છે કે હું મુક્ત અને બુદ્ધ છું. મને કોઈ જાતના બંધન નથી. તે અનુભવના આનંદમાં હું રાચી રહ્યો છું.'

મારો ખુલાસો સાંભળીને સ્વામીજી પ્રસન્ન થયા, ને થોડીક વાતચીત કરીને તેમણે વિદાય લીધી.

મારા પર પ્રેમ રાખનારા આશ્રમના બે-ત્રણ સંન્યાસી ભાઈઓએ મારા અનુભવની વાત સાંભળી, ત્યારે તે પણ પ્રસન્ન થયા. પણ તેમના આશ્ચર્યનો પાર ના રહ્યો. તે કેટલાય વખતથી, વરસોથી, આશ્રમમાં રહેતા ને ભજનખંડમાં પણ બેસતાં તોપણ આવા કોઈ વિશેષ અનુભવથી વંચિત હતા. મને આશ્રમનિવાસના એક-બે દિવસમાં જ આવો અનેરો અનુભવ ક્યાંથી થઈ શક્યો તે તેમને માટે એક વિકટ પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. તે કોયડો તેમને માટે લાંબા વખત લગી અણઉકલ્યો જ રહ્યો. પણ તેને ઉકેલવાનું કામ કઠિન ન હતું. વાત એમ હતી કે આશ્રમમાં આવ્યા પહેલાં પણ લાંબા વખતથી મારા દિલમાં શાંતિની ઝંખના કાયમ હતી. લાંબા વખતથી મારા જીવનમાં સાધના ચાલતી હતી, ને હૃદયશુદ્ધિના પ્રયાસનો પ્રારંભ થયો હતો. પૂર્વજન્મના પડદા પાછળ પડેલા પ્રયાસોની વાતને જવા દઈએ તો પણ, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા આ જન્મમાં પણ મેં મારાથી બનતો પ્રયાસ કર્યો હતો. એટલે મને મળેલો શાંતિ માટેનો અનુભવ એકાએક કે આકસ્મિક ન હતો. તેની પાછળ થોડીઘણી તૈયારી કે પૂર્વભૂમિકા હતી. અત્યાર સુધીની કથાનો વિચાર કરવાથી તેનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકશે. બાકી તો ઈશ્વરની લીલા અનંત છે. તેની કળા અકળ છે. તેનો પાર કોણ પામી

શક્યું છે? તેની ઇચ્છાનુસાર તે કોઈને ગમે તેવો અનુભવ આપી શકે છે. તે અનુભવ તે ક્યાં, ક્યારે ને શા માટે આપે છે તે તેના વિના બીજું કોણ કહી શકે?

મને થયેલા એ અલૌકિક અનુભવથી મારી કાયાપલટ થઈ ગઈ. આશ્રમનું વાતાવરણ બહુ અનુકૂળ ન હતું. સ્વામીજીની પહેલા દિવસની વાતચીત પણ બહુ ઉત્સાહજનક ન હતી. ને સૌથી મહત્વની વાત તો એ હતી કે મને શાંતિ મળી હતી, આશ્રમમાં આવવાનો હેતુ ઈશ્વરની કૃપાથી સિદ્ધ થયેલો લાગતો હતો. તેથી હવે આશ્રમમાં વધારે રહેવાની જરૂર ન હતી. તેથી વડોદરા રમણભાઈને પત્ર લખીને મેં બધી વિગત જણાવી, ને વડોદરા પાછા જવા માટે જરૂરી પૈસા મંગાવ્યા. મનીઓર્ડર મળતાં સુધી બાકીના દિવસો આશ્રમમાં પસાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

મારા નિર્ણયની વાત જાણીને સ્વામીજી ને બીજા બે-ત્રણ સંન્યાસી ભાઈઓ નાખુશ થયા. મારા પર તેમને ધીરે ધીરે પ્રેમ થયો હતો. તેથી હું આશ્રમમાં જ રહી જાઉં તેવી તેમની ઇચ્છા હતી. ને મને આશ્રમમાં રહેવા સમજાવવા માંડ્યા. 'આવા સુંદર વાતાવરણમાં રહેવાથી તમને આનંદ મળશે. અહીં રહેવાથી તમને દરેક રીતે લાભ થશે. ભવિષ્યમાં તમે સ્વામી વિવેકાનંદની જેમ પરદેશ જઈને ધર્મપ્રચાર કરીને યશસ્વી બની શકશો.' એવા એવા આદરણીય અભિપ્રાયો તેમણે આપવા માંડ્યા. પણ મારો નિર્ણય અફર જ રહ્યો. ઈશ્વરની ઇચ્છા એવી જ હતી કે મારે ગુજરાતના પ્રદેશમાં વાસ કરવો. એટલે મને તેવા જ વિચારો આવવા માંડ્યા. અન્નજળ ગુજરાતનું હતું પછી મારું ઋષિકેશમાં રહેવાનું કેવી રીતે બની શકે? ઋષિકેશના શિવાનંદ આશ્રમમાં રહેવાનું થયું હોત તો આગળ પર મારી દશા કેવી થાત તે કોણ કહી શકે ? મારું બાહ્ય કલેવર આજે છે તેના કરતાં તે સંજોગોમાં જરા જુદું જ થાત. પણ આશ્રમજીવનથી મને મુક્ત રાખવાની ઈશ્વરની ઇચ્છા હતી. તે ઇચ્છા મારે માટે મંગલકારક જ નીવડી છે. તેથી મને કોઈ પ્રકારનું નુકસાન થવાને બદલે, લાભ જ થયો છે.

શિવાનંદજીના આશ્રમ પાસે રામતીર્થ લાયબ્રેરી છે. સ્વામી રામતીર્થના નામ સાથે તે સંકળાયેલી છે. તેનો લાભ હું સારી પેઠે લેતો. તેમાં બેસતાવેત સ્વામી રામતીર્થના જીવનપ્રસંગો મારી સામે હાજર થતા, ને મારું હૃદય અનુરાગથી ઉભરાઈને અવનવા ભાવો અનુભવી રહેતું.

(૨)

આખરે મનીઓર્ડર આવી ગયો. સ્વામીજીએ મને છેલ્લીવાર આશ્રમમાં રહેવા કહી જોયું, પણ મારું મન માન્યું નહિ. મેં કહ્યું,

'અહીં આવવાનો મારો હેતુ પૂરો થઈ ગયો છે. તેથી મને સંતોષ છે. માટે હવે તો હું ગુજરાતમાં જ જઈશ. મને બધે સ્થળે ને બધી વસ્તુમાં પરમાત્માની ઝાંખી થઈ રહી છે. ગમે ત્યાં રહીશ તોપણ મને આનંદ જ રહેશે.'

'તો પછી આ રૂપિયા શા માટે રાખો છો? રૂપિયાને ગંગામાં ફેંકી દો.' સ્વામીજીએ વિરોધ કરતાં હોય તેમ કહેવા માંડ્યું.

મેં કહ્યું, 'રૂપિયા, ગંગા ને ફેંકનાર બધાં એક છે તો કોણ, કોને ને ક્યાં ફેંકે? વળી શા માટે ફેંકે? આ રૂપિયા બ્રહ્મ તો ઠેઠ વડોદરા પહોંચાડશે. તેને ફેંકી દેવાથી તો તેના તરફનો તિરસ્કાર જણાઈ આવશે, ને ભેદભાવની પ્રતીતિ થશે.'

સ્વામીજી હસવા માંડ્યા. તેમનો સ્વભાવ ઘણો સરળ અને નમ્ર હતો. તે એક સત્પુરુષ ને સંત હતા. તે વખતના કરતાં આજે તેમનો યશ વધી ગયો છે. હિમાલયના આ પ્રદેશમાં આજે વરસોથી જિજ્ઞાસુ જનોને માટે શક્તિ અને આકર્ષણનું કેન્દ્ર બનીને તે અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓ કરી રહ્યા છે. ભારતમાં જ નહિ, ભારતની બહાર પણ તેમનું નામ ને કામ પહોંચી ગયું છે. ભારતના વર્તમાન સંતપુરુષોમાં તે પણ ખાસ સ્થાન ધરાવે છે.

આશ્રમમાં પંદરેક દિવસ રહીને છેવટે મેં આશ્રમની વિદાય લીધી. એ પંદરેક દિવસ મારે માટે ભારે મહત્વના હતા. તે દરમિયાન મને ઘણું ઘણું જોવા ને જાણવા મળ્યું હતું. હવે હું એક શાંતિસંપન્ન સફળ પ્રવાસી તરીકે પાછો ફરી રહ્યો હતો. આજે વરસો વહી ગયા છે ત્યારે મારે કહેવું જોઈએ કે તે અનુભવ ખૂબ ઉત્તમ હતો, પણ અંતિમ ન હતો. ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર ને પૂર્ણ દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે મારે હજી વિશેષ સાધના કરવાની અને અનુભવો મેળવવાની જરૂર હતી. સદભાગ્યે તે વાતને સમજતાં મને વિશેષ વખત ના લાગ્યો. તે વિશે આગળ પર ઉલ્લેખ કરી શકાશે.

એ અલૌકિક અનુભવની અસર મારા પર ખૂબ ભારે થઈ હતી. જે દિવસે એ અદભૂત અનુભવ થયો તે જ દિવસે મેં એક ગીત લખ્યું હતું. તે અહીં ઉતારી રહ્યો છું. તે પરથી મારી તે વખતની મનોદશાની માહિતી મળશે. એ ગીતને યાદ કરીને મેં ઋષિકેશની દિવ્ય ભૂમિની વિદાય લીધી. આ રહ્યું તે ગીત.

પરમાનંદ સ્તોત્ર

હતા સંશયો સર્વ ઊડી ગયા રે,
છુટ્યાં સર્વ જૂઠાં હતા તે પડો રે,
રહ્યો જંગલે કે મહેલે ભલે ને
સદા મુક્ત મૂર્તિ મને બંધ ના છે.

સદા મુક્ત ને બુદ્ધ ચૈતન્ય મૂર્તિ,
સ્વરૂપસ્થ ફૂટસ્થ ને શાંતિમૂર્તિ,
રહ્યો જંગલે કે મહેલે ભલે ને
સદાનંદ મૂર્તિ મને બંધ ના છે.

હતો સૃષ્ટિ આરંભમાં ને છું આજે,
થઈ ભિન્ન ને ભિન્ન પાછો રહીશ;
રહ્યો જંગલે કે મહેલે ભલે ને

સદા મુક્ત મૂર્તિ મને બંધ ના છે.

મથે કૈક યોગીન્દ્ર જે શોધવાને,
વળી ભક્ત તે છે શરીરે મહારે;
રહ્યો જંગલે કે મહેલે ભલે ને
સદાનંદ મૂર્તિ મને બંધ ના છે.

નથી મૃત્યુ મારે, નથી બંધનોયે,
નથી લેપનો ભિન્ન મારા થકી રે,
હું તો સચ્ચિદાનંદ દૈવી સદાયે
સદા મુક્ત મૂર્તિ મને બંધ ના છે.

લઈ ગેરુઆ ધૂમું શાને ગુફાએ,
રહી આશ્રમે સેવું શાને રૂપોને;
સદા શુદ્ધ છે સર્વ સાથે જ એક,
મને આત્મથી અન્ય લાગે હવે ન.

* * *

૧૪. શાંતાશ્રમની મુલાકાત

(૧)

એ દિવસો ખૂબખૂબ મંથન ને ઉત્કટતાના હતા. ઉત્કટતા પૂર્ણ ને સિદ્ધ યોગી થવા માટેની ઈચ્છાની ને મંથન તે માટેનાં સાધનની શોધનું હતું. સિદ્ધ યોગી થવું છે; જન્મ, મૃત્યુ, જરા ને વ્યાધિથી પર થવું છે; પંચમહાભૂતના સ્વામી થવું છે, અને અખંડ આત્માનંદમાં પ્રતિષ્ઠિત થવું છે; એ ભાવના મનમાં રાતદિવસ રમ્યા કરતી હતી. તેની પૂર્તિ માટે ભગીરથ પ્રયાસ કરવા પડે, અથવા તો લાંબા વખત લગી સાધના કરવી પડે, તો પણ શું? તે માટેની મારી તૈયારી હતી. ગંગાને પૃથ્વી પર લાવતાં પહેલાં ભગીરથને ભારે પરિશ્રમ કરવો પડ્યો હશે. તેવી રીતે સાધનાની સિદ્ધિગંગાને જીવનમાં વહેતી કરવા ભારે તપ કરવું પડે, ને વિપત્તિ વેઠવી પડે, તો પણ શું? જરા પણ ડગ્યા, ડર્યા ને નિરાશ થયા વિના તે કરવાની ને વેઠવાની મારી તૈયારી હતી. વાત એમ હતી કે મને સમાધિની સિદ્ધિ હજી થઈ ન હતી. 'મા'નું સાક્ષાત્ દર્શન હજી દૂર હતું ને મારી શક્તિ પણ છેક સીમિત હતી. મારી એ ત્રુટિની મને ખબર હતી. તેને દૂર કરવાની મારી ઈચ્છા હતી. તેથી જ એક ઉત્તમ ને અસરકારક સાધન તરીકે યોગની સાધના તરફ મને આકર્ષણ થયું.

પણ એકલા આકર્ષણથી શું વળે? એકલી દૃઢ ઈચ્છા પણ શું કરી શકે? યોગની પ્રાણાયામ જેવી ક્રિયાઓના અભ્યાસ માટે તે ક્રિયાઓને જાણનાર કોઈ મહાન અનુભવી પુરુષની પણ જરૂર હતી. તેવા મહાપુરુષના માર્ગદર્શન પ્રમાણે ચાલવાથી જ સિદ્ધિ સાંપડી શકે, ને પૂર્ણ યોગીપદની પ્રાપ્તિ સહજ બને એ સમજી શકાય તેમ હતું. તે માટે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ જેવા મહાપુરુષની જરૂર હતી. તે માટે મેં તપાસ પણ ઘણી કરી હતી. જેટલા ભગવાં વસ્ત્રધારી મળે તેમની મુલાકાત લેવાની મારી ટેવ હતી. પરંતુ આંખ ઠરે ને હૈયું હસે કે પ્રસન્ન થાય એવી વિભૂતિનાં દર્શન થતાં ન હતાં. યોગની નક્કર સાધના માટે પ્રાણાયામની જરૂર વિશેષ હતી. પણ તે જાણનાર સંત, સાધુ, મહાપુરુષ કે સારી કોટિના સાધક ક્યાં ને કેવી રીતે મળે?

પણ દરેક દર્દની સાથે તેનો ઈલાજ પણ જન્મે છે એ વાત જાણીતી છે. તે વાત પ્રમાણે મારી ચિંતા લાંબો વખત ટકી નહિ. અલબત્ત, મને રામકૃષ્ણદેવ જેવા સિદ્ધ પુરુષનો મેળાપ તો ના થયો પણ મારી ભાવનાને કામચલાઉ સંતોષી શકે એવા એક મહાત્મા મને ખરેખર મળી ગયા. એકવાર વડોદરામાં ચોખંડીમાં યોગાશ્રમ ચલાવતા ભાઈ ગિરધરભાઈ સાથે હું યોગ વિશે વાર્તાલાપ કરી રહ્યો હતો. ત્યાં એક અપરિચિત બાળક આવ્યો. તેણે કહેવા માંડ્યું : 'અહીં રણમુક્તેશ્વર મહાદેવમાં એક સંન્યાસી મહાત્મા રહે છે. તે પ્રાણાયામ બહુ સારી રીતે જાણે છે.' એટલું કહીને પણ વાર પણ ઊભા રહ્યા વિના તે બાળક જતો રહ્યો.

એ બાળક કોણ હશે? પહેલાં તેને કોઈવાર જોયો ન હતો. તે ગમે તે હોય, મારે માટે તેણે દેવદૂતની ગરજ સારી. જીવનમાં જ્યારે ચિંતાના વાદળ ઘેરાયાં હતા, ત્યારે તેણે આશાના દૂતનું કામ કર્યું હતું. ઈશ્વરની કૃપા આવી જ અનેરી અને આકસ્મિક થતી હોય છે. ઉચિત સમયે તે વરસી રહે છે, ત્યારે તેનું દર્શન કરીને જીવન કૃતાર્થ થાય છે. જે તેની કામના કરે છે, ને ઈશ્વરના ચરણમાં મન લગાડીને જે ઈશ્વરને અંતરના અંતરતમમાંથી પ્રેમ કરે છે તેના પર તે જરૂર તેની કૃપા વરસાવે છે. શરણાગતની સંભાળ રાખવી એ તો ઈશ્વરની પ્રિયમાં પ્રિય ખાસિયત છે. તે વખતે વરસાદ વરસતો હતો. છતાં તેમાં પલળતાં પલળતાં મેં પાસે

જ આવેલા રણમુક્તેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો માર્ગ પકડ્યો. મારું દિલ બાળકે કહી બતાવેલા મહાત્મા પુરુષના દર્શન માટે આતુર હતું.

(૨)

રણમુક્તેશ્વર મહાદેવનું સ્થળ ગોયાગેટ તરફ હતું. ત્યાં જઈ પહોંચતાં મને વધારે વાર ના લાગી. સ્વામીજી મંદિરને મેડે રહેતા હતાં. તેમનું નામ શાંતાશ્રમ હતું. પણ વધારે ભાગે તે મગર સ્વામીને નામે ઓળખાતા હતાં. દેખાવે શાંત ને તેજસ્વી મુખના સ્વામીજી જમીન પર એક પાતળી ભગવા વસ્ત્રથી ઢાંકેલી પથારી પર બેઠા હતાં. શરીરે ભગવું વસ્ત્ર પહેરેલું હતું. પણ કમરની ઉપરનો ભાગ ઉઘાડો જ હતો. પાછળ ખુણામાં દંડ હતો. તે પરથી પ્રથમ દર્શને જ તે દંડી સ્વામી છે એમ જણાઈ આવતું હતું. બાકી તેમની સામે એક નાની લાકડાની પેટી હતી, ને બાજુમાં થોડાંક પુસ્તકો હતાં. તે પરથી તે વાચનપ્રિય ને વિદ્વાન હશે એવું અનુમાન કરી શકાતું. તેમની પાછળના ભાગમાં કમંડલ પડ્યું હતું. વાતાવરણ તદ્દન સાફું, શાંત ને પ્રેરણાત્મક હતું. શરૂઆતમાં સ્વામીજીએ મારા રહેઠાણ વિશે પૂછી જોયું. બાકી કોઈ ખાસ વાત ના કરી. થોડી વારમાં સાંજનો વખત થઈ ગયો. એટલે તેમણે કહ્યું, 'હવે સાંજનો સમય થયો છે. ઘેર જઈને સંધ્યાદિ કર્મ કરવું જોઈએ.'

તે પોતે ગુજરાતી જાણતા હતા. જન્મે બંગાળી હોવા છતાં ગુજરાતમાં તે લાંબા વખતથી વસી રહ્યા હતા. તેથી ગુજરાતીનો અભ્યાસ તેમનો સારો હતો. તો પણ હિંદીમાં જ વાતચીત કરતા હતા. તેમના હિન્દી શબ્દો મેં ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે, ને આગળ પર પણ ગુજરાતીમાં જ ઉતારીશ.

બહાર આકાશમાં સંધ્યાના સોનેરી રંગો ફેલાઈ રહ્યા હતાં. પંખી પોતપોતાના માળા તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યાં હતાં. સ્વામી પણ પાસેના નાના ઓરડામાં નિત્યકર્મ કરવા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. એટલે મેં પ્રણામ કરીને તેમની વિદાય લીધી.

આ મારી પ્રથમ મુલાકાત હતી. હવે વરસાદ છેક બંધ થઈ ગયો હતો. આકાશ નિર્મળ થવા માંડ્યું હતું. તે પ્રમાણે સ્વામીજીના દર્શનથી મારી ચિંતા પણ કૈંક અંશે ઓછી થઈ, ને અંતરના એકાકી ખુણામાં આશાનો અનેરો ને અભિનવ રંગ ફરી વળ્યો. તેમાંથી સર્જાતી અભિનવ દુનિયાનું દર્શન ભાવિમાં થવાનું હતું. તે દુનિયાની હાલ પુરતી તો કલ્પના જ કરવાની હતી. બીજ કેટલું નાનું ને સાધારણ હોય છે ! પણ તેમાંથી જ આગળ જતાં અચરજમાં નાખી દે એવા વિશાળ વૃક્ષનું નિર્માણ થાય છે. અગ્નિનો એકાદ અંગારો કેટલો સૂક્ષ્મ ને સાધારણ હોય છે ! પણ તેમાંથી જ જ્વલંત જ્વાળાની સૃષ્ટિ થાય છે ને કેટલીક વાર મોટા મોટા દાવાનલનો દેહ બંધાય છે. તેમ સત્સંગતિ શરૂઆતમાં છેક થોડી ને સાધારણ હોય તો પણ જીવનનું ઘડતર કરવામાં આગળ પર અતિશય અસરકારક નીવડે છે. અનુભવી પુરુષોએ કહી બતાવેલી એ વાત સાચી છે.

સ્વામીજીના પ્રથમ પરિચયથી મારો ઉત્સાહ વધી પડ્યો. આત્મિક ઉન્નતિ માટે વિકાસ કરવાનું મારે માટે સહેલું થઈ પડશે તેની ખાતરી થઈ. મને થયું કે મારા પર ઈશ્વરની કૃપા છે, નહિ તો આટલો જલદી મને આવા મહાન પુરુષનો પરિચય ના થઈ શકે. ઉમંગમાં ને ઉમંગમાં લાંબું અંતર કાપીને હું ક્યારે ઘેર આવી પહોંચ્યો તેની ખબર પણ ના પડી.

(૩)

તે દિવસોમાં રણમુક્તેશ્વર મહાદેવની મુલાકાત લેવાનો મેં નિયમ જ બનાવી લીધો. રોજ એક વાર અને કેટલીક વાર તો બે વાર પણ ત્યાં જતો. સ્વામીજી ખાસ વાત કરતાં નહિ. વાત કરવાને બદલે શાંતિથી બેસી રહેવાની ટેવ તેમને વધારે હતી. છતાં પ્રેમ, ઉત્સાહ અને આશાને લીધે તેમની પાસે હું રોજરોજ જતો ને તેમની સામે શાંતિથી બેસી રહેતો. એવી રીતે રોજરોજ બેસી રહેવાનું કામ સહેલું ન હતું. માણસો વધારે ભાગે મૌનથી ગભરાય છે ને વાતોને પસંદ કરે છે. એક જગ્યાએ લાંબા વખત લગી શાંતિથી બેસી રહેવાનું તેમને ભાગ્યે જ ગમે છે. પણ એકલા રહેવાની, ફરવાની ને બેસવાની મને ટેવ હતી. એટલે જે કામ બીજાને માટે તપશ્ચર્યા કરવા જેવું કઠીન થઈ પડે, તે મારે માટે સહેલું થયું. મૌનમાં કેટલીક વાર વધારે રસ ને આકર્ષણ હોય છે, એ વાત સાચી છે. સ્વામીજીનું મૌન મને આકર્ષક લાગતું. તેમની પાસે બેસી રહેવામાં કંટાળો નહિ પણ આનંદ આવતો.

તે મગર સ્વામીના આશ્ચર્યકારક નામે ઓળખાતા. તે વિશે એક વાત જાણવા મળેલી. સ્વામીજીને પૂછતાં તેમણે પણ તેને સંમતિ આપેલી. વાત એવી હતી કે તે સિનોરમાં નર્મદા કિનારે એક મહાદેવના સ્થાનમાં વરસો સુધી રહેલાં. તે દરમ્યાન એકવાર નદીમાં નહાવા પડ્યા. નર્મદાનું પાણી ઘણું ઊંડું હોય છે. તેમાં મગર સારી સંખ્યામાં વાસ કરે છે. સ્વામીજી સ્નાન કરતાં સહેજ આગળ નીકળી ગયા. તે વખતે એક મગરે તેમનો હાથ પકડ્યો. સાધારણ રીતે એ દશામાં માણસ ગભરાઈ જાય, પણ તે જરા પણ ગભરાયા નહિ. તેમને તરતાં આવડતું હતું. વળી પ્રાણાયામના પણ તે અભ્યાસી હતા. તેથી મગર સાથે લડતાં લડતાં હિંમતપૂર્વક કિનારે આવવા માંડ્યાં. કિનારા પર માણસો ટોળે વળી ગયાં. કિનારે આવતાં મગરે તેમને છોડી તો દીધાં, પણ તેમના હાથનું માંસ તોડી લીધું. પાછળથી તેમને મગરનું ઝેર લાગ્યું, ને તેમની દશા ખૂબ ખરાબ થઈ પડી. તેમને દવાખાનામાં દાખલ કરાયા. લાંબી સારવાર પછી તે સાજા થયા. પણ તેમના હાથે ખોડ તો રહી જ ગઈ. હાથ લગભગ નકામા જેવો ને ઠુંઠો થઈ ગયો. કહે છે કે ગામ લોકોએ તે પછી તે મગરને એક દિવસ મારી નાખ્યો હતો. પણ ઈશ્વર કૃપાથી સ્વામીજી બચી ગયા. પછી તો ભયને લીધે નહિ પણ સલામતી ખાતર ને પ્રારબ્ધને આધીન થઈને નર્મદા તટનો તેમણે ત્યાગ કર્યો. મગરની એ ઘટના પછી તેમનું નામ મગર સ્વામી પડી ગયું.

* * *

૧૫. દીક્ષા

નર્મદા કિનારે રહ્યા પહેલાં 'મગર સ્વામી' કેટલોક વખત હિમાલયનાં ઋષિકેશ ને ઉત્તરકાશી જેવાં સ્થળોમાં રહેતા હતા. તે વિશે તે કોઈ વાર વાત કરતા. તેમના ભોજન માટે મંદિરમાં જ પ્રબંધ હતો. એક બ્રાહ્મણ તેમનું ભોજન બનાવતા. તેથી તે ભિક્ષા માટે જતા નહિ.

એકવાર સ્વામીજીએ મને પોતાની પાછળ પડેલી કોઈ વસ્તુ લાવવા કહ્યું. તે લાવવા માટે હું ઊભો થયો. વચ્ચે સ્વામીજીની પથારી હતી. તેની બાજુમાં થઈને જઈ શકાય તેમ હતું, પરંતુ તેમ કરવાને બદલે મેં સ્વામીજીની પથારી પર પગ મૂક્યો ને સામેની વસ્તુ લાવવા હું આગળ વધ્યો. એ જોઈએ સ્વામીજી જરા રોષભર્યા સ્વરમાં ને જોરથી બોલી ઊઠ્યા : 'અરે, આ શું? તમારો આશ્રમ કયો ને મારો આશ્રમ!'

તેમનું જરા ઉગ્ર રૂપ જોઈને મને થયું કે તે અભિમાની છે તેમજ અહંભાવથી પ્રેરાઈને પુજાવામાં આનંદ માને છે. તે વખતે મને તેમનું વલણ બહુ સારું ના લાગ્યું. પરંતુ પાછળથી, જ્યારે આધ્યાત્મિક અનુભવ ને વ્યવહારના પ્રદેશમાં મારે વધારે ને વધારે આગળ વધવાનું થયું ત્યારે, મારું મંતવ્ય તદ્દન નહિ તો થોડુંક પણ ખોટું હતું એ મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ ગયું. સંત મહાત્માના સમાગમમાં આવીને તેમની બાહ્ય ક્રિયા પરથી, માણસો કેટલીક વાર છેક ઉતાવળિયા અભિપ્રાયો બાંધી લે છે ને તેમને જીવનભર વળગી રહે છે. એ વૃત્તિ બરાબર નથી. સંત મહાત્માઓની કોઈ ક્રિયા જોઈને તેમના વિશે અભિપ્રાય બાંધતા પહેલા ખુલાસો મેળવવાની જરૂર છે. તેમના વર્તન કે વચનમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય તો તેનું સમાધાન કરવાનો પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. વધારે સારી પદ્ધતિ તે જ છે. પરંતુ બહુ ઓછા પુરુષો એ પદ્ધતિનો આધાર લે છે. પૂર્વગ્રહના આધાર પર તે મનગમતાં નિર્ણયો કરી લે છે, અભિપ્રાયો આપવા માંડે છે, ને રાગદ્વેષ કેળવે છે. પરિણામે નુકસાન તેમને જ થાય છે.

મહાત્માઓના નાનામોટા વ્યવહાર વિશે અભિપ્રાય બાંધતા પહેલાં વિવેકનો ઉપયોગ કરીને તેના રહસ્યને સમજવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. વિવેકને તાજો કરીને સ્વામીજીના શબ્દો પર વિચાર કરીએ તો તેમને સહાનુભૂતિથી સમજી શકાશે, ને ન્યાય પણ કરી શકાશે. જેમની અવસ્થા એકદમ ઉચ્ચ છે અથવા તો જે વિધિનિષેધના ભાવ ને જ્ઞાનથી રહિત છે તેવા સંત તો આવા પ્રસંગે વિરોધી સૂર ના કાઢે એ સમજી શકાય તેવું છે. પણ ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોંચેલા સંતપુરુષ પણ મર્યાદાનો વિચાર કરીને આવા પ્રસંગે આવો વર્તાવ કરે ને વિરોધી સૂર કાઢે તો તે તેમને માટે શોભાસ્પદ છે, એમાં તલમાત્ર સંદેહ નથી. આવો વર્તાવ તે પ્રતિષ્ઠા, પૂજા કે મોટાઈના વિચારથી પ્રેરાઈને કરતા નથી, પરંતુ વ્યવહાર કે આચાર-વિચારની શુદ્ધિ ને વ્યવસ્થા માટે જ કરે છે. વ્યવહારમાં જ્યાં ભૂલ લાગે કે દોષ દેખાય ત્યાં તેને બતાવવાની ને સુધારવાની સમાજ ને સંસ્કૃતિના સંરક્ષક તરીકે તેમની ફરજ છે. તેથી તો તેમને લોકશિક્ષક અથવા ગુરુનું અર્થસૂચક નામ આપવામાં આવ્યું છે.

કેટલાક માણસો સંત, મહાત્મા કે મોટા માણસોના આસન પર છુટથી બેસે છે, તેમનાં વસ્ત્રો ને વાસણોનો ઉપયોગ કરે છે, ને તેમના વપરાશની વસ્તુઓ તેમની મંજૂરી વિના પોતાને માટે વાપરે છે. એ ટેવ સારી નથી, તેમાં મોટો વ્યવહારદોષ છે. એ વાત વિવેકીજનોએ સમજી લેવી ઘટે છે. સંત મહાત્મા કે

આધ્યાત્મિક વિકાસસંપન્ન પુરુષ ઉચ્ચ છે, પૂજ્ય છે, ને તેમનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. તેથી તેમની સાથેના વ્યવહારના નિયમો પણ જુદા જુદા છે. તેમનું પાલન કરવામાં પોતાની, સંત કે મહાપુરુષની ને ધર્મની મર્યાદાનું પાલન રહેલું છે. એ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સ્વામીજીના આસન પર પગ મૂકવાનું કામ મારે માટે કે બીજા કોઈનેય માટે બરાબર ના ગણાય. તેનો બચાવ પણ ના કરી શકાય તે સમજાય તેવું છે.

આટલી જરૂરી સમજ ને વિચારણા પછી તેમના વચન ને વર્તનનો મર્મ મને સારી પેઠે સમજાયો. આવા જ બીજા પ્રસંગો પરથી આત્મિક પંથના પ્રવાસી સાધકો કે સામાન્ય માણસો ઉતાવળો નિર્ણય બાંધી ના બેસે, ને કોઈ જાતની ગેરસમજમાં ના પડે, તે માટે આ નાનો સરખો પ્રસંગ મેં રજૂ કર્યો છે. નાની વાતોનો અનાદર કરવો ઠીક નથી. કેમ કે નાની વાતોમાં જ કેટલીકવાર મોટાં રહસ્યો સમાયેલાં હોય છે. આટલા નાના મુખમાં આવી સુંદર ને સારરૂપ વાણી ને બત્રીસી સમાયેલી છે તે પ્રથમ નજરે જાણી શકાય છે? સાધક કે વિવેકી પુરુષે પ્રત્યેક નાના કે મોટા પ્રસંગનું મંથન કરીને તેમાંથી નવનીત શોધી કાઢવું જોઈએ, તો જ જીવનની સાધના વિકસે અને સફળ બને.

(૨)

સ્વામીજી અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત સારી પેઠે જાણતા. તે યોગાભ્યાસી હતા. યોગ પર તેમણે સંસ્કૃતમાં કોઈ ગ્રંથ પણ લખેલો એમ કહેવાતું. છતાં તે નિરાભિમાની ને પ્રેમની મૂર્તિ હતા. યોગની વિવિધ ક્રિયાઓ શીખીને તેમાં પારંગત થવાનો મારો વિચાર હતો. તે વિશે તેમની સાથે કેટલીકવાર વાતચીત થતી. યોગશાસ્ત્રમાં મેં ખેચરી મુદ્રા વિશે વાંચેલું એટલે તેનાથી થતા લાભની મને માહિતી હતી. તે શીખવાની મારી ઈચ્છા હતી. ખેચરી મુદ્રાથી સમાધિ સહજ ને સરળ થઈ જાય છે ને અખંડ ચૌવન તથા આકાશગમન જેવા બીજા પણ લાભ થાય છે તે મારા ધ્યાનમાં હતું. તે વિશે મેં તેમની સાથે એક દિવસ વાત કરી. તેમણે કહ્યું, 'મેં ખેચરી મુદ્રાનો અભ્યાસ કરેલો છે. કોઈવાર તમારી આગળ કરી બતાવીશ. ત્યારે તમને વિશ્વાસ થશે. કોઈવાર સમાધિ પણ કરી બતાવીશ.'

તે પછી થોડા જ દિવસોમાં તેમણે મને ખેચરી મુદ્રા કરી બતાવી ને તેનું રહસ્ય સમજાવ્યું. પરંતુ સમાધિનું અવલોકન કરવાનો અવસર કદી મળી શક્યો નહિ. તે વિશે પછી વાત જ નીકળી ન હતી. પહેલાં સાધન કરી બતાવવું ને પછી શીખવવું એ સ્વામીજીનો સ્વભાવ હતો. એમ આ પ્રસંગ પરથી મને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. એવો સ્વભાવ બહુ જ ઓછા અનુભવી પુરુષોના જીવનમાં જોવા મળે છે.

(૩)

સ્વામીજીનો સ્વભાવ ખૂબ શાંત હતો, યોગાભ્યાસ કરવાની મારી લગની તે જાણતા. તેમણે એક દિવસ અચાનક કહેવા માંડ્યું: 'હું તમને દીક્ષા આપવાનો વિચાર કરી રહ્યો છું.'

પછી તેમણે થોડીવાર પંચાગમાં જોયું ને ફરી કહ્યું: 'નવરાત્રિમાં પાંચમનો(?) દિવસ ખૂબ સારો છે. તે દિવસે સવારમાં આવજો.'

તેમના આકસ્મિક વચનો સાંભળીને મને આનંદ થયો. તેમણે કહેલો દિન ખરેખર પંચમીનો હતો કે કેમ તે મને બરાબર યાદ નથી. એટલે જ 'પાંચમનો' શબ્દ પછી મેં પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન મૂક્યું છે.

નવરાત્રીને આવતાં વાર ના લાગી. આગલે દિવસે સ્વામીજીએ મને સૂચના કરી : 'દીક્ષા વખતે કાંઈ ને કાંઈ લાવવું જોઈએ એવી પ્રથા છે. ફૂલ અથવા ફળથી પણ ચાલી શકે છે. તમે તો શું લાવી શકશો? બે ફળ લેતા આવજો એટલે ચાલશે.'

બીજે દિવસે સવારે ડઝન જેટલા ફળ લઈને હું તેમની પાસે ગયો. તેમને પ્રણામ કરીને તેમની પાસે બેઠો. થોડી વાર પછી તેમણે મને અંદર આવવાનું કહ્યું. એક આસન પર પોતે બેઠા ને સામેના બીજા આસન પર મને બેસવાનું કહ્યું. પછી ત્રણ વાર બોલીને મંત્ર આપ્યો. તે પછી પ્રાણાયામની વિધિ બતાવી, ને છેલ્લે એક મુદ્રા કરાવી. મુદ્રા કરાવીને મને પૂછ્યું કે કેવો અનુભવ થાય છે ?

મેં કહ્યું, 'પ્રકાશ પ્રકાશ દેખાયા કરે છે.'

તેમણે કહ્યું: 'ત્યારે તો તમારી કુંડલિની જાગત છે. હવે બધું જ કામ થઈ જશે.'

એ શબ્દો સાંભળીને મને આનંદ તો થયો. પણ તેનું રહસ્ય મારા સમજવામાં ના આવ્યું. પરંતુ જે આનંદ થયો, તેથી સાધના માટેનો મારો ઉત્સાહ વધી ગયો.

દીક્ષા પહેલાં ત્રણચાર માસથી મેં મીઠું, હળદર છોડી દીધાં હતાં. તેલ, મરચું ને આમલી તો લેતો જ નહોતો. પાણીમાં બાફેલું શાક ખાતો. વળી દૂધ ને ઘી પણ મળે તો ગાયનું જ લેવાનું રાખ્યું હતું. તે ના મળે તો તેના વિના ચલાવી લેતો. સ્વામીજીના કહ્યા પ્રમાણે પ્રાણાયામ માટે આહારનો એવો સંયમ જરૂરી હતો.

દીક્ષા પછી ખૂબ મન લગાડીને મેં સાધના શરૂ કરી. એક નવી આશા ને નવજીવન તથા યોગીજીવનના નવા પ્રેરણા-કિરણની મને પ્રાપ્તિ થઈ હતી. ઈશ્વર પર આધાર રાખીને મારે આગળનો પંથ કાપવાનો હતો. તે પંથ પ્રકાશમય ને પોતાના મૂળ સ્વરૂપ કે પૂર્ણત્વને વધારે ને વધારે પ્રકાશિત કરવાનો, અથવા પ્રકાશનાયે પ્રકાશ એવા પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો હતો એ નક્કી હતું. ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખી, ધીરજ, ખંત ને હિંમતથી, મહત્વાકાંક્ષાની મૂર્તિ બની, તે માર્ગે આગળ ને આગળ ધપવાનું હતું. જ્યાં સુધી પૂર્ણ સંતોષ મળે નહિ ને પરમાત્માની પરિપૂર્ણ કૃપા વરસે નહિ.

* * *

૧૬. ફરી ઋષિકેશ

‘મગર સ્વામી’ ની સૂચના હતી કે મારે રોજના ઓછામાં ઓછા એક હજાર જપ તો કરવા જ. તેમ ના કરવાથી પાપ લાગશે એમ પણ તેમનું કહેવું હતું. જપ બહુ જ ઉત્તમ ને ઉપયોગી વસ્તુ છે. વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં તેનો લાભ લેવાય તે જરૂરી છે. તેથી મોટી મદદ મળે છે. હજારોની સંખ્યામાં તેને જપવાનું કામ ઉત્તમ છે. વળી સંખ્યાની ચિંતા કર્યા વિના, તે સતત રીતે થયા કરે એવી અવસ્થા પણ ઇચ્છવા જેવી અને આશીર્વાદરૂપ છે. એ બધું સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ પાપ લાગવાની વાત સહેજે સમજાય તેવી નથી. દિવસમાં એક હજાર જેટલા જપ ના કરવાથી કોઈને પાપ કેવી રીતે લાગે તે સમજી શકાય તેવું નથી. પાપ લાગવાની વાતની કલ્પના પણ કરી શકાય તેમ નથી. એટલે પાપ લાગવાનો વિચાર રજૂ કરીને સ્વામીજી ખરેખર શું કહેવા માંગતા હતા તે તો તે જ જાણે. મારી સમજમાં તો એટલી વાત સહેજે આવી શકે છે કે જીવન અત્યંત કિંમતી છે. પ્રત્યેક દિવસ ને પળનું મૂલ્ય ઘણું મોટું છે. તેનો સદુપયોગ કરીને મનને પ્રભુસ્મરણમાં લગાડી દેવું જોઈએ. પ્રભુસ્મરણ સિવાયનો સમય અમૂલ્ય હોવા છતાં પણ વ્યર્થ વહી જાય છે. માટે સમજી પુરુષે જીવનના સુવર્ણ સમયને પ્રભુપરાયણ કરવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી મન સ્થિર ને એકાગ્ર થઈ જાય છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે, ને તેમાં પ્રભુપ્રેમની પવિત્ર જ્યોત જાગી ઊઠે છે. પ્રેમની પ્રબળતા થતાં પ્રભુનું દર્શન થઈ જાય છે ને જીવન કૃતાર્થ થાય છે. એવા ચોક્કસ વિવેકથી નામસ્મરણ કે બીજી કોઈ સાધનાનો આધાર લેવાની જરૂર છે. ત્યારે જ સાધક સાધનાનું મૂલ્ય સમજી શકે છે, ને તેનો સ્વાદ મેળવવામાં ને તેમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા પોતાની સમગ્ર શક્તિને કામે લગાડે છે. ગમે તેવી મુસીબતો ને ગમે તેવા પ્રલોભનોથી ડર્યા કે ડગ્યા વિના તે આગળ ને આગળ ધપ્યે જાય છે.

એટલે ભય નહિ પણ પ્રેમ ને પ્રલોભન નહિ પણ પવિત્ર વિવેકને જ સાધનાનું પ્રેરણાત્મક પીઠબળ બનાવવાની જરૂર છે. ભય ને પ્રલોભનના સડેલા પાયા પર ઊભી થયેલી સાધનાની ઇમારત સફર બની શકતી નથી, ને લાંબા કાળ લગી ટકી પણ શકતી નથી. છતાં પણ કેટલાંક મોટા માણસો તે પાયાનો આધાર લેતાં અચકાતા નથી એ ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે. ‘અમુક ધર્મકામ નહિ કરવાથી ને અમુક વાતમાં વિશ્વાસ નહિ રાખવાથી નુકસાન થશે, અપરાધમાં પડાશે, ને પાપ લાગશે, એટલું જ નહિ, પણ નરકમાં જવું પડશે; અને અમુક કામ કરવાથી સ્વર્ગ અને વૈકુંઠમાં વાસ થશે, તથા પૃથ્વી પર ના જોયેલા ને જાણેલા ભોગ પદાર્થો ભોગવવા મળશે.’ એવી એવી સારીનરસી સૂચનાપદ્ધતિનો તે ઉપયોગ કરે છે ને તેને જ ધર્મ ને સાધનાની સાર વાત સમજી બેસે છે. એવી પદ્ધતિ મને જરાપણ પસંદ નથી. આપણે લોકોને ધર્મ ને સાધનાના ઉપકારક કામમાં લગાડવા છે, ને બની શકે તો સમસ્ત સૃષ્ટિને પ્રભુપરાયણ કરી દેવી છે પણ તે માટે ધાકધમકી અને અત્યાચારનો આધાર લેવો નથી. ભય, ક્રોધ ને ધિક્કારના રાક્ષસી સાધનોથી તે હેતુની સિદ્ધિ નથી કરવી. તેવા સાધનથી થયેલી સિદ્ધિ ટકે પણ કેટલી? સમય આવતાં તેવી સિદ્ધિની ઇમારતના ક્યારે ભાંગીને ભુક્કા થઈ જાય તે કહેવાય નહિ. આપણે તો પ્રેમ ને વિવેકનો આશ્રય લેવો છે. સદભાવ ને સહાનુભૂતિથી કામ લેવું છે. ને નિર્ભયતાની ભૂમિ પર ધર્મ ને સાધનાના પાયાને તૈયાર કરવો છે. તેવો પાયો ને તેના પર ઊભી થયેલી ઇમારત જ મજબૂત હશે, અડગ હશે ને અક્ષય થશે. તે વખતના મારા જીવનમાં

એવા વિચારો કામ કરતા હોવાથી પાપ લાગવાના ભયની માન્યતાને મિથ્યા માનીને, જીવનને પ્રભુપરાયણ કરવાની એક પવિત્ર ફરજ તરીકે મેં નામજપ ને ધ્યાનાદિની સાધનામાં મનને પરોવી દીધું.

(૨)

મારી દશા કેવી હતી? જપ દ્વારા ખરેખર શું મળવાનું છે તેનો મને બરાબર ખ્યાલ ન હતો. ઈશ્વરને 'મા'રૂપે ભજવાનું મને ગમતું. તેથી 'મા'ના સાક્ષાત્ દર્શન માટે કોઈ અકસીર મંત્રની મારે આવશ્યકતા હતી. મગર સ્વામીએ આપેલો મંત્ર નિર્ગુણ મંત્ર હતો. તેથી મને જરા વિચાર તો થઈ પડ્યો. પણ પાછળથી મને લાગ્યું કે ઈશ્વરની ઇચ્છાનુસાર જે મંત્ર મળ્યો તે ખરો. તેને જપતાં જપતાં 'મા'ના દર્શન ને સમાધિના અનુભવ માટે પ્રયાસ કરી શકાશે. 'મા'ની કૃપાને પ્રાપ્ત કરવા મારું મન અત્યંત આતુર થઈ રહ્યું હતું. વળી સમાધિના સતત અનુભવની પણ મને ઇચ્છા હતી. ધ્યાનમાં બેસતી વખતે મારું મન સ્થિર ને શાંત રહેતું. તેમાં બીજા વિચારો ઉત્પન્ન થતા નહિ, ને તે આમતેમ ભટકતું પણ નહિ. પણ શરીરનું ભાન કાયમ રહેતું. તે ભાન મટી જાય, ને મન ધ્યેય પદાર્થ અથવા પરમાત્મામાં ડૂબી જાય, ત્યારે સમાધિ થઈ એમ કહેવાય છે. તે વિશે મેં સાંભળેલું. મનની શાંત દશાનો એવો સાધારણ અનુભવ મને ઋષિકેશના શિવાનંદ આશ્રમમાં થયો હતો. પણ તે સ્થાયી ન હતો. તેને સ્વાભાવિક ને સ્થાયી કરવાની મારી ઝંખના હતી. તે માટે મારાથી બનતી મહેનત હું કર્યે જતો હતો. ઋષિકેશનો કુદરતી સૌંદર્યથી ભરેલો પ્રદેશ મને વારંવાર યાદ આવતો હતો. મને થતું હતું કે એ પ્રદેશમાં જો થોડા વખત રહેવાનું ને સાધના કરવાનું સદભાગ્ય સાંપડી જાય તો જીવન ફરી જાય, ને ધારેલી વસ્તુ સિદ્ધ થાય. પણ હિમાલયના પવિત્ર પ્રદેશમાં જવાનું એમ વારંવાર ક્યાંથી બની શકે ? ઈશ્વરની ઇચ્છા હોય તો જ તેવું ભાગ્ય મળી શકે.

પરંતુ ઈશ્વરની ઇચ્છા જુદી જ હતી. મને ફરીથી હિમાલયની ભૂમિમાં લઈ જવાનું તેણે નક્કી કર્યું હતું. થોડા જ વખતમાં મને તેની જાણ થઈ ગઈ. વાત એમ બની કે ઋષિકેશમાં દેવકીબાઈની ગુજરાતી ધર્મશાળા છે. તેની સંચાલિકા બાઈ દેવકીબાઈનું તાજેતરમાં જ મૃત્યુ થયું. ધર્મશાળાના મુંબઈના ટ્રસ્ટીઓને તેની ખબર પડી એટલે ધર્મશાળાના મેનેજર તરીકે યોગ્ય માણસની શોધ કરવાનું તેમને માથે આવી પડ્યું. એક ટ્રસ્ટીને લોહાણા બોર્ડીંગના ગૃહપતિ શાસ્ત્રીજી સાથે સારો પરિચય હતો. તેમણે શાસ્ત્રીજીને મેનેજર તરીકે કામ કરી શકે તેવી કોઈ વિશ્વાસુ વ્યક્તિની માહિતી આપવા કહ્યું. તે વખતે હું શાસ્ત્રીજીના હાથ નીચે કામ કરતો હતો, એટલે શાસ્ત્રીજીને મારો ખ્યાલ હતો. મારા તરફ તેમને વિશેષ પ્રેમ હતો. હું એકવાર ઋષિકેશ જઈ આવ્યો છું તે પણ તે જાણતા હતા. એટલે સહજ રીતે જ તેમને મારો વિચાર આવી ગયો. તેમણે મારી સલાહ માગી, તો મેં હા પાડી. ઈશ્વરની કૃપા વિના આવો અનુકૂળ અવસર કેવી રીતે આવી શકે ? નોકરી માટે ઋષિકેશ જવાથી એક સાથે બે હેતુ સરે તેમ હતા : આજીવિકાનો પ્રશ્ન ઉકલી જાય ને સાધના માટે મનપસંદ વાતાવરણ પણ મળી રહે. એથી વિશેષ ઈશ્વરની કૃપા બીજી ક્યાં હોઈ શકે?

શાસ્ત્રીજીએ મારા સંબંધી ટ્રસ્ટીઓને માહિતી આપી. એટલે રૂબરૂ મુલાકાત માટે તેમણે મને મુંબઈ બોલાવ્યો. એ પ્રમાણે યોગાનુયોગ ઊભો થવાથી લાંબે વખતે મેં ફરી મુંબઈની મુલાકાત લીધી. મુંબઈમાં મહાલક્ષ્મી પર રહેતા એક ટ્રસ્ટી શ્રી મંગળ શેઠને ત્યાં મારો ઉતારો હતો. મને જોઈને તે પ્રસન્ન થયા. બીજા ટ્રસ્ટીઓએ પણ મારી નિમણૂકને વધાવી લીધી. ધર્મશાળાના વહીવટ વિશે મને કેટલીક સૂચનાઓ આપી. ને

અમે છૂટા પડ્યાં. ઋષિકેશ જવાના ખર્ચની રકમ છેલ્લે દિવસે તેમણે મને સુપરત કરી, ને મારા પ્રસ્થાનનો દિવસ પણ નક્કી કર્યો.

વડોદરા પાછા આવી હું સરોડા માતાજીને મળવા ગયો. તેમને બધી વાતથી વાકેફ કર્યાં. આટલે દૂર જવાની વાત તેમને સહેજે ગમે તેવી ન હતી પણ તેમણે કોઈ જાતનો વિરોધ ના કર્યો. એ એમની વિશેષતા હતી. મારા કોઈપણ નિર્ણયનો એમણે અત્યાર સુધી વિરોધ નથી કર્યો.

મેં તેમને કહ્યું, ‘ઋષિકેશ ખૂબ જ સુંદર તથા સાનુકૂળ સ્થળ છે. તેથી ચિંતા કરવા જેવું નથી. થોડાક વખત પછી ત્યાંના વાતાવરણથી પરિચિત થતાં તમને પણ ત્યાં બોલાવી લઈશું. તમને ત્યાં આનંદ આવશે.’

મગર સ્વામીને વાત કરી તો તે પ્રસન્ન થયા. એમણે મને હિંમત આપીને કહ્યું, ‘સાધના કરવા માટે ઋષિકેશ બહુ ઉત્તમ સ્થળ છે. ત્યાં રહીને પ્રેમથી સાધના કરજો. હું પણ ઋષિકેશ ને ઉત્તરકાશીમાં રહ્યો છું. કોઈ વાર તે તરફ આવવાનું થતાં તમને મારાં નિવાસ સ્થળો બતાવીશ. તમે પ્રસન્નતાથી પ્રયાણ કરો.’

મેં તો નિર્ણય કરી જ રાખ્યો હતો. તે પ્રમાણે દિવાળી પછી મેં વડોદરાથી પ્રસ્થાન કર્યું. મારો આનંદ માતો ન હતો. હવે હું ફરીવાર ઋષિકેશ જઈ રહ્યો હતો. પહેલીવાર કેવલ સાધક તરીકે ગયો હતો; હવે સાધક તરીકે જ નહિ, પરંતુ વધારામાં સેવા કરવા પણ જતો હતો. ઈશ્વરની કૃપા કેવી અપાર હતી? આશ્ચર્ય એ હતું કે બન્ને વાર શિયાળાની શરૂઆતમાં જ મારે હિમાલય જવાનું થયું હતું. ઈશ્વર ક્યારે શું કરવા ધારે છે તેની કોને ખબર છે?

* * *

૧૭. વસુધારાનો વૈરાગી

એક દિવસ ભોજન કરીને હું ધર્મશાળામાં આરામ કરતો હતો. ત્યાં તો મારા ઓરડાનું બારણું ઉઘડ્યું ને એક કૃશ કાયાવાળા કાળી શાહી જેવા દેખાતા યુવાન સાધુએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. મેં તેમને આદરપૂર્વક આસન આપ્યું. મને લાગ્યું કે તે ગુજરાતી હશે, એટલે આ ધર્મશાળામાં કોઈના કહેવાથી આવ્યા હશે, ને મને મેનેજર જાણીને મારી સાથે વાત કરવા માગતા હશે.

મારી કલ્પના અમારી વાતચીત પરથી સાચી નીકળી. તે યુવાન મૂળ સૌરાષ્ટ્રના નિવાસી હતા. બાળપણમાં તે ઘર છોડીને નીકળી ગયા હતા. હાલ તેમની ઉંમર વધારેમાં વધારે વીસ વરસની હતી. તેમના શરીર પર એક માત્ર લંગોટી હતી. તેના પર કાળી કફની પહેરી હતી. માથા પર નાની જટા ને કાનમાં કુંડલ તેમની શોભામાં વધારો કરતાં હતા. તેમની મુખાકૃતિ છેક જ કાળી પણ આંખો ખૂબ તેજસ્વી હતી. તેમનો ઉપલક પરિચય જાણ્યા પછી મેં તેમને પ્રશ્ન કર્યો: 'હાલ તમે ક્યાં રહો છો ને ક્યાંથી આવો છો?'

તેમણે ઉત્તર આપ્યો : 'વસુધારા રહું છું, ને ત્યાંથી જ આવી રહ્યો છું. વસુધારા બદરીનાથથી લગભગ છ માઇલ દૂર છે.'

'ત્યાં કેવી રીતે પહોંચી ગયા?' મારી જિજ્ઞાસા વધી.

'સંસ્કારને લીધે.' તેમણે કહેવા માંડ્યું, 'ફરતો ફરતો બદરીનાથ ગયો, ત્યારે ત્યાંની સુંદરતાને જોઈને ત્યાં રહેવાનું મન થઈ ગયું. મંદિરનો પટ બંધ થઈ ગયો, તોપણ હું તો ત્યાં જ રોકાઈ ગયો. બે ત્રણ બીજા સાધુ પણ ત્યાં રહેતા હતા. તેમની સૂચનાથી હું તેમની પાસે વસુધારાની ગુફામાં રહેવા માંડ્યો.'

'પણ ત્યાં તો ઘણી પ્રખર ઠંડી હશે. વળી ખાવા પીવાનું સાધન પણ નહિ. ત્યાં તમને કેવી રીતે ફાવે છે?' મેં પ્રશ્ન કર્યો.

'વાત સાચી છે.' તેમણે કહેવા માંડ્યું, 'પણ ખાસ મુશ્કેલી જેવું નથી. વસુધારાની પાસેના પ્રદેશમાં એક જાતની જડીબુટ્ટી થાય છે. તેનું સેવન કરવાથી લગભગ ચાલીસ દિવસ સુધી ભૂખ નથી લાગતી. ત્યાંના અનુભવી મહાત્માઓએ મને તે બુટ્ટી બતાવી ને તેને વાપરવાની વિધિનું જ્ઞાન આપ્યું. એટલે મારી ચિંતા દૂર થઈ. બદરીનાથના પ્રદેશમાં એવી કેટલીય બુટ્ટીઓ થાય છે. એક બીજી બુટ્ટી છે, તેની અમુક વિધિપૂર્વક ભસ્મ બનાવીને તેનું સેવન કરવાથી ને તેના રસને શરીરે ચોપડવાથી એટલી બધી ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે કે બરફ પર ઉઘાડા પગે ચાલવામાં આવે તોપણ ઠંડી ના લાગે. બરફ પર સૂઈ જઈએ તોપણ કાંઈ જ થાય નહિ. એ બુટ્ટીની મદદથી કેટલાક સંતો બરફના ટૂંકા માર્ગે થઈને બદરીનાથથી કેદારનાથ વચ્ચે આવજા કરે છે.'

એમ કહીને તેમણે ખભે લટકાવેલી નાની થેલી કાઢી, અને મને બંને પ્રકારની જડીબુટ્ટી બતાવી. મને તેથી આનંદ થયો. તેમણે કહ્યું: 'ઔષધિ સેવનથી ભૂખ લાગતી નથી, પણ લાંબે ગાળે શરીર જરા અશક્ત જરૂર થાય છે. એટલે તદ્દન એકાંત પ્રદેશમાં ન છૂટકે જ તેનો ઉપયોગ કરવો સારો.'

અમે પ્રાણાયામની વાતો કરી. તેમણે મને કહ્યું : 'તમે મારી સાથે ચાલો. આપણે વસુધારા રહીશું. હું તમને ઔષધિ બતાવી દઈશ.'

મેં કહ્યું : 'હાલ તો અનુકૂળતા નથી. ભગવાન કરશે તો ભવિષ્યમાં તે તરફ આવવાનું થતાં મળીશું.' મારે મન સાધારણ ઔષધિ કરતાં ઈશ્વરની પ્રેમરૂપી ઔષધિની કિંમત વધારે હતી, ને મારામાં તેની જ યાહના હતી. તેની પ્રાપ્તિ થતાં જીવન ધન્ય બની જાય છે તેની મને ખબર હતી.

અત્યંત આગ્રહ કરીને મેં તેમને પાશેર જેટલું દૂધ પાચું, ને તે વિદાય થયા. બદરીનાથ જતાં અઘવચ્ચે માંદા પડવાથી તે પાછા આવ્યા. પછી તો આજ સુધીમાં મારે ત્રણ વાર બદરીનાથ જવાનું થયું, એક વાર વસુધારાની મુલાકાત પણ લીધી, પણ એ આકર્ષક ને તેજસ્વી યુવાન વૈરાગીના દર્શન કરવાનો પ્રસંગ ના મળ્યો. તે હશે કે નહિ ને હશે તો ક્યાં હશે, તે એક ઈશ્વર જ જાણે છે. આજે તે બાલયોગીનું સ્મરણ કરતાં અંતર આનંદથી ઉભરાઈ જાય છે. પ્રભુની કૃપા વિના એવા બાલબ્રહ્મચારી યોગી પુરુષનું દર્શન આ યુગમાં ખરેખર અશક્ય છે. દુર્લભ તો છે જ.

* * *

૧૮. ત્રિકાળજ મહાત્માનો મેળાપ

ભારતવર્ષને માટે બાળયોગીની વાત કાંઈ નવી નથી. સંસ્કૃતિનો ઉષ્કાળ શરૂ થયો ત્યારથી તે અત્યાર સુધી આ દેશમાં બાળબ્રહ્મચારી ને યોગીપુરુષો પાકતાં જ રહ્યાં છે. સંસારના પદાર્થોમાંથી મનને પાછું વાળી, પરમાત્મામાં બાળપણથી જ પ્રીતિ કરનારા બડભાગી આત્માઓ આ દેશમાં અસંખ્યની સંખ્યામાં થતાં રહ્યા છે. ભારતની આત્મિક સાધનાનું એ એક ઉજ્જવલ પ્રકરણ છે. સનકાદિ ઋષિથી માંડીને નારદ ને શુકદેવ, જડભરત, દત્તાત્રેય, અષ્ટાવક ને ગાર્ગી, તેમજ શંકરાચાર્ય, જ્ઞાનેશ્વર, તેમના ભાઈબેન અને એકનાથ તથા આધુનિક યુગમાં વિવેકાનંદ જેવા અનેક ઉદાહરણો એ પ્રકરણમાં લખી શકાય તેમ છે. એમનાં નામ તો પ્રસિદ્ધ છે, પણ ગયા પ્રકરણમાં જેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેવા બીજા કેટલાય અપ્રસિદ્ધ બાલયોગી પુરુષો આ દેશમાં વસતાં ને વિચરણ કરતાં હશે, તેનો ચોક્કસ આંકડો કોણ આપી શકે? જે દેશમાં ધ્રુવ ને પ્રહલાદ જેવા ભક્તો ને ધર્મપરાયણ બાળકો જન્મે છે, તે દેશ પર પ્રભુની કૃપા છે, તેની સંસ્કૃતિનો વિનાશ કદી પણ નહિ થાય, એ નક્કી છે.

પ્રભુની કૃપા વિના એવા બાલયોગી પુરુષોના દર્શનનું ભાગ્ય મળવું મુશ્કેલ છે. એવો ઉલ્લેખ આગળ પર કરી લીધો છે. તેના અનુસંધાનમાં કહી શકાય કે બાલયોગી જ નહીં, પણ બધા પ્રકારના યોગી ને સંતપુરુષનું દર્શન મુશ્કેલ છે, ને પ્રભુની કૃપા વિના ભાગ્યે જ તેનો લાભ મળી શકે છે. મારા હૃદયમાં સાચા સંતો પર અપાર પ્રેમ છે. સાચા સંતોના દર્શનની ઈચ્છા મારા મનમાં કાયમ માટે રમતી હોય છે. ને મારે કહેવું જોઈએ કે પ્રભુની કૃપાથી મને સાચા સંતપુરુષોના સમાગમનો લાભ આજ લગી અનેક વાર મળતો રહ્યો છે. કવિએ 'સાચા સંતોના દર્શન દોહલાં રે' એમ કહ્યું છે. પરંતુ મારે માટે તે સદાને માટે સોહલાં થયાં છે. જેના દિલમાં તેને માટે લગની છે, ઝંખના છે, ને જે તેને માટે બેચન બને છે, તેને માટે તે સોહલાં થઈ જાય છે, એમાં શંકા નથી. એવા જ, પ્રભુની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલા, એક સંત સમાગમની વાત અહીં લખી રહ્યો છું.

(૨)

દેવકીબાઈની ધર્મશાળામાં આવ્યે થોડાક મહિના થઈ ગયા હતા. મારો સમય સાધનભજનમાં સુખપૂર્વક વીતી રહ્યો હતો. મારા નિયમ પ્રમાણે એકવાર સવારે કામકાજમાંથી પરવારીને હું ગંગા કિનારે જવા રવાના થયો. બહાર જતી વખતે બારણામાં તાળું મારવાને બદલે કેવળ સાંકળ વાસવાની મને ટેવ હતી. તે પ્રમાણે મેં બહાર સાંકળ મારી હતી. થોડો વખત ગંગા તટ પર પસાર કરીને છેવટે હું ધર્મશાળામાં પાછો આવ્યો. પરંતુ આશ્ચર્ય સાથે મારા જોવામાં આવ્યું કે મારો ઓરડો કોઈએ ઉઘાડ્યો છે. અંદર જઈને જોયું તો મારું આશ્ચર્ય વધી પડ્યું. બેસવાની શેતરંજી પાસે નીચે જમીન પર એક ભગવા વસ્ત્રધારી સાધુપુરુષ બેઠા હતાં. તેમની ઉંમર ઘણી મોટી -આશરે પચાસ પંચાવનની દેખાતી હતી. તેમની મુખાકૃતિ આકર્ષણ વગરની ને કાળી હતી. તાજું જ મુંડન કરાવેલું હોવાથી તેમનું મસ્તક જરા ચમકતું હતું. તેમની આંખો તેજસ્વી હતી. એવી એક અજાણી વ્યક્તિને મારી મંજૂરી વિના મારા ઓરડાનાં બંધ બારણા ઉઘાડીને અંદર બેઠેલી જોઈને મને ખરેખર આશ્ચર્ય થયું. તેનું એ સાહસ જોઈને મને અનેક પ્રકારના વિચારો આવવા માંડ્યા.

પણ વિચારોના વમળમાં અટવાઈ ગયે ચાલે તેમ ન હતું. જે હકીકત હતી, તેનો સ્વીકાર ને સામનો કર્યો જ છૂટકો હતો. વળી આ વ્યક્તિ કોઈ સામાન્ય ન હતી. તેનું સ્વરૂપ સંન્યાસીનું હતું. એટલે મેં આસન પર બેસીને તે સંન્યાસી પુરુષને પ્રણામ કર્યા ને આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

તેમણે સુંદર ને આકર્ષક સ્મિત કરતાં ઉત્તર આપ્યો : 'તમને હું પહેલી જ વાર મળું છું. ફરતો ફરતો અહીં આવી પહોંચ્યો છું. ગુજરાતી ધર્મશાળા છે એટલે કોઈકવાર આવી જ જાઉં છું.'

તેમની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી હતી. તેથી તેમનો પરિચય મેળવવાનું મન થયું.

'તમે ગુજરાતી છો?' મેં પ્રશ્ન કર્યો. '

તેમણે કહેવા માંડ્યું, 'હા. હું ગુજરાતી છું. આફ્રિકામાં થોડોક વખત નોકરી કરીને હવે કેટલાંક વરસોથી મેં સંન્યાસ લીધો છે. અહીં માયાકુંડ પાસે મારી પર્ણકુટી છે. છ મહિના અહીં ને છ મહિના પંજાબમાં રહું છું. પંજાબની પ્રજા બહુ ભાવિક ને સેવાભાવી છે. સાધુસંતોનું સન્માન તે ખૂબ જ પ્રેમથી કરે છે.'

એટલું કહીને તે અટકી ગયા. વાતાવરણમાં થોડીવાર સુધી શાંતિ ફરી વળી. બહાર રસ્તા પરથી પસાર થતા માણસોની વાતચીત વિના બીજું કંઈ સંભળાતું ન હતું. મારી પાસે રામકૃષ્ણદેવ ને વિવેકાનંદના ફોટા હતા. તેની તરફ જોઈને હું તે સાધુપુરુષના શબ્દો પર વિચાર કરવા માંડ્યો. ત્યાં તો તેમણે અચાનક પ્રશ્ન કર્યો, 'કેમ, અહીં ગમે છે ને? આ જગ્યા કેવી લાગે છે?'

'ગમે છે.' મેં તરત જ ઉત્તર આપ્યો: 'આવું પવિત્ર તીર્થ, ગંગાનો કિનારો ને વળી ધર્મશાળાની શાંત ને સુંદર જગ્યા. પછી શા માટે ના ગમે? સાધનભજનમાં વખત આનંદમાં વીતી જાય છે. અહીં બરાબર અનુકૂળ આવશે એટલે થોડા વખત પછી માતાજીને પણ બોલાવી લઈશ. તે અહીં પ્રભુસ્મરણ કરશે ને આનંદ કરશે.'

એકાદ સેકંડ સુધી તે ચૂપ રહ્યા. પછી જમણા હાથની આંગળીને નાકે લગાડીને કહેવા માંડ્યા, 'એમ નહિ થઈ શકે. ઈશ્વરની ઈચ્છા એવી નથી. તમે અહીં ફક્ત એક જ વરસ રહી શકશો. તેથી વધારે નહિ ને ઓછુંયે નહિ.'

મને તેમનું કથન વિચિત્ર લાગ્યું. તેમની વાત સાચી માનવી કે ખોટી? 'મારી મરજી તો અહીં જ રહેવાની છે. મારા દિલમાં સાચો વૈરાગ્ય ને પ્રભુપ્રેમ ભરેલો છે. મારે આવા એકાંત સ્થળનો ત્યાગ કરીને હવે સંસારના કોલાહલ ભરેલા વાતાવરણમાં નથી જવું. મને સંસારમાં રહીને કોઈ ખાસ પ્રવૃત્તિ કે વ્યવસાય કરવાની ઈચ્છા નથી.' મેં તેમને ખુલાસો કર્યો જેથી તે મારી પરિસ્થિતિને સમજી શકે.

'એ તો હું સમજી શકું છું.' તેમણે કહેવા માંડ્યું, 'હું ક્યાં કહું છું કે તમે સંસારની માયામાં પડવાના છો? મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે આ સ્થાનમાં તમે બધું મળીને એક વરસ રહી શકશો. પછી તમને પાણીની પાસે શાંત ને સુંદર જગ્યા મળશે. ત્યાં તમે રહેશો ને તમારો ખરો વિકાસ ત્યાં જ થશે; ત્યાં તમે ઘણો મહત્વનો વિકાસ કરી શકશો. જીવનમાં તમે અનેક પ્રકારની સાધનાનો આધાર લેશો, ને સારા સારા અનુભવો મેળવશો. પણ જ્યાં સુધી કાલી કે હનુમાનને ઈષ્ટ નહિ કરો ત્યાં સુધી તમને શાંતિ નહિ મળે એ વાત નક્કી છે.'

'ધર્મશાળાનો કેસ ચાલશે. કેસ બરાબર દોઢ વરસ સુધી ચાલશે અને આખરે એમાં ટ્રસ્ટીઓ જીતી જશે. પણ તે વખતે તમે તો અહીં નહિ જ હો. તમે તો સાધના કરશો. સાધનાના ઊંચામાં ઊંચા શિખર પર પહોંચી જશો ને મહાન બનશો. તમારી અત્યારની સાધના શા હિસાબમાં છે? ખરી સાધના તો હજી હવે થશે. અને એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે દુનિયાના લોકો તમારી પૂજા કરશે ને તમારા દ્વારા શાંતિનો માર્ગ મેળવશે. તે વખતે હું તમને ફરી મળીશ. તમે મને ઓળખી લેજો. મને ભૂલતા નહિં. કેમ કે તે વખતે તમારી આસપાસ ઘણા લોકો ફરતા હશે.'

તેમની ભવિષ્યવાણી મારે માટે તદ્દન નવી હતી. ઈશ્વરની કૃપા અથવા સાધનાની શક્તિથી મહાપુરુષો આ પ્રમાણે ભૂત, ભાવિ ને વર્તમાન જાણી શકે છે, એ વાતમાં મને શ્રદ્ધા હતી. પણ તેમણે કરેલું મારું આ ભવિષ્યદર્શન કેટલે અંશે સાચું છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ મારે માટે મુશ્કેલ બની ગયું. મારા વધારે પડતાં વખાણ કરવાની તો તેમની ઇચ્છા નહિ હોય? પણ તેમ કરવાનો અર્થ શો? તેમ કરવાથી તેમના હાથમાં શું આવવાનું હતું?

'તમારામાં આવી શક્તિ ક્યાંથી આવી?' મેં કુતૂહલ બતાવ્યું.

'પ્રભુની ઇચ્છા ને ગુરુની કૃપાથી.' તેમણે કહેવા માંડ્યું, 'મારા ગુરુ એક સમર્થ પુરુષ હતા. તેમણે મને મંત્ર આપીને હનુમાનની સાધના બતાવેલી. તે વરસોમાં મારો વૈરાગ્ય અત્યંત પ્રબળ હતો. રાતભર જાગીને હું ગંગાકિનારે જપ કરતો. એમ કરતાં કરતાં મારા પર હનુમાનજીની કૃપા થઈ. તેમની કૃપાનો જ પ્રભાવ છે કે હું જેના મુખ સામે જોઉં છું, તેના ભૂત, ભાવિ ને વર્તમાનને સાફ સાફ જોઈ શકું છું. દર્પણમાં જેમ પ્રતિબિંબ દેખાય તેમ મારા મનમાં સૌનું પ્રતિબિંબ પડી જાય છે.'

મેં કહ્યું: 'તમારા જેવા પુરુષ જો મુંબઈ જેવા શહેરમાં જઈને નિવાસ કરે તો અઢળક ધન ને યશ મેળવી શકે. માણસોને ગાંડા કરી દે.'

તેમણે સુમધુર સ્મિત કરતાં કહ્યું : 'વાત સાચી છે. પણ મારું તે તરફ ધ્યાન જ નથી. જો મને ધનની કામના હોત, તો હું મારી ચાલુ નોકરી શા માટે છોડત? સાધના દ્વારા સાંપડેલી શક્તિ કોઈ મદારી વિદ્યા નથી. તે જનરંજન માટે કે સ્વાર્થી હેતુની સિદ્ધિ માટે નથી. ધનના સંગ્રહ સારુ પણ નથી. મને તેનું પ્રદર્શન કરવાનું પસંદ નથી. હા, કોઈકવાર તેનો પ્રયોગ સ્વાભાવિક રીતે થઈ જાય, તેની વાત જુદી છે. બાકી તો તેને ગુપ્ત રાખવાની જરૂર છે. મારામાં આવી શક્તિ છે તેની કોઈને ખબર પણ ના પડે તેની હું સાવધાની રાખું છું. તમારી પાસે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ જાણે હું ખેંચાઈ આવ્યો છું; ને તમને જોઈને પ્રેમ થવાથી આટલો વાર્તાલાપ કરી રહ્યો છું.'

ખરેખર, તેમનો વાર્તાલાપ રસિક હતો. તેમના મેળાપથી મને આનંદ થયો હતો. મારું હૃદય અવનવા ભાવે ભરાઈને ઉછળી રહ્યું હતું.

મેં પ્રેમપૂર્વક કહેવા માડ્યું: 'તમારા જેવા સાચા સંતોના દર્શન હવે તો ખૂબ દુર્લભ થઈ ગયાં છે. તમારા વિચારો ખરેખર ઉત્તમ છે. તમને મળીને મને બહુ આનંદ થયો છે. તમારી શક્તિ ને નિસ્પૃહતા છક કરી દે તેવી છે.'

(૪)

થોડા વખત સુધી ઓરડામાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ. તુલસીદાસે ગાયું છે કે 'બિન હરિકૃપા મિલહિ નહિ સંતા' તે પ્રમાણે મારા પર પ્રભુની કૃપા હતી. તે વિના આવા મહાપુરુષનો મેળાપ ના જ થઈ શકે. વાર્તાલાપ કરતી વખતે તેમને નાક પર હાથ લગાડવાની ટેવ હતી. વધારે નહિ પણ એકાદ સેકન્ડ તે નાકે હાથ લગાડતા. તે જોઈને મને શરૂઆતમાં વિચાર આવેલો કે તે સ્વરોદયશાસ્ત્રના આભ્યાસી હશે, ને તેના આધાર પર ભૂત-ભાવિની વાતો કહેતા હશે. પરંતુ ઈષ્ટની કૃપા વિશેનો તેમનો ખુલાસો સાંભળીને એ વિચાર નિરાધાર છે એમ લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. બાકી સ્વરોદયશાસ્ત્રથી પણ માણસ ત્રિકાળજ થઈ શકે છે એમ કહેવાય છે. ઈષ્ટદેવની કૃપા તો સર્વ કાંઈ કરી શકે છે. જેને તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પૂર્ણ શાંતિ ને સિદ્ધિ મેળવી લે છે. મને પણ ઈષ્ટ કૃપાની ઈચ્છા હતી. પણ તે મળે કેવી રીતે? વળી ઈષ્ટ કરવા પણ કોને? જગદંબા પર મને પ્રેમ હતો પણ હનુમાનની વાત મારે માટે નવી હતી.

તેમણે જાણે કે મારા વિચારોને જાણી લીધા, ને તેના જવાબમાં કહેવા માંડ્યું : 'કાલી માતાનો એક મંત્ર છે. તે ખૂબ જ અકસીર છે. તેનો વિધિપૂર્વક જપ કરવાથી સાતમે દિવસે મા કાલીનું દર્શન થઈ જાય છે. જુઓ આ મંત્ર રહ્યો:

'કાલી કાલી મહાકાલી, દોનોં હાથ બજાવે તાલી,
બ્રહ્મા કી બેટી ને ઈન્દ્ર કી સાળી, બેઠી પીપલ કી ડાળી,
તેરા વચન ન જાવે ખાલી.
પઠાવું ત્યાં જા, મેરા વચન પાલકે આ.
શબ્દ સાચા, ગુરુ વાચા,
ગુરુ વચન આદેશ.'

તે પછી તેમણે મને મંત્રજપની વિધિ બતાવી, ને ભારે ગંભીરતા ને શ્રદ્ધા સાથે કહ્યું કે સાતમે દિવસે સાંજે પાંચ હજાર જપ પૂરા કરીને પીપળાના ઝાડ પાસે માટલું મૂકવાથી પીપળાની ડાળી પર બેઠેલી કાલી માતાનું દર્શન જરૂર થશે. એ વાતને વરસો થઈ ગયા છે, પણ એ પ્રયોગને અજમાવવાનું કદી મન થયું નથી. સાત જ દિવસમાં સાક્ષાત્કાર થવાની આશા કાંઈ નાનીસૂની નથી. પરંતુ મંત્રના શબ્દપ્રયોગનો વિચાર કરતાં જ મન પાછું પડે છે. ખાસ કરીને 'બ્રહ્માની બેટી ને ઈન્દ્રની સાળી' નો પ્રયોગ બહુ જ વિચિત્ર લાગે છે. તે સાંભળીને માતા પ્રસન્ન થવાને બદલે કુદ્ધ કે નાખુશ તો નહિ થાય ને, તે વિચાર પણ ભારે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. તે વખતે પણ મંત્રને સાંભળતાંવેંત મારા મનમાં વિરોધી ભાવો જ ઉત્પન્ન થયા હતાં. તેવા ભાવથી પ્રેરાઈને જપ કે અનુષ્ઠાન થાય, તો તે સફળ પણ કેવી રીતે થઈ શકે? પ્રેમ ને શ્રદ્ધા વિનાની કોઈયે સાધના સારવતી ભાગ્યે જ થઈ શકે.

મંત્રને વાંચી કે સાંભળીને કેટલાકને હસવું પણ આવશે તે જાણું છું. પણ તેથી તેને સસ્તો ને ઉડાઉ માની લેવાની જરૂર નથી. આપણે ત્યાં એવા સાધકો ને સિદ્ધો કેટલાય છે, જે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ધરાવતા નથી. તેમને ગુરુપરંપરાથી કેટલાક મંત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે. તે મંત્રો આવી જાતના હોય છે. પરંતુ તેમની અકસીરતામાં તેમને શ્રદ્ધા હોય છે. તેમને તે જપે છે, સાધે છે, ને છેવટે સિદ્ધિ મેળવે છે. આવા મંત્રો એક નહિ પણ અનેક મળે છે. તેમાં માનનારા માણસો પણ અનેક છે. તેમાં કાંઈ હરકત પણ નથી. મંત્ર સંસ્કૃત હોય કે

પ્રાકૃત, તેમાં શ્રદ્ધા હોવી એ મુખ્ય વસ્તુ છે. ને તેની પાછળ ગુરુપરંપરાનું બળ હોવાથી કેટલાક સાધકોને સહજમાં શ્રદ્ધા થઈ જાય છે. કોને કયા નામ ને રૂપમાં શ્રદ્ધા થશે તે કોણ કહી શકે છે? એકલવ્યને માટી કે શિલાની મૂર્તિમાં થઈ. તે પ્રમાણે કોઈને ક્યાંક બીજે પણ થઈ શકે છે. ને સાચું કહીએ તો સાધનામાં શ્રદ્ધા જ કામ કરે છે. આપણી શ્રદ્ધા કોઈ વસ્તુમાં ના થાય તેથી તે નકામી છે એમ ના કહેવાય, તેને હાસ્યાસ્પદ સમજીને ઉતારી પણ ના પડાય. હજારો માણસો એવા પણ છે, જેમને તેના પર પ્રેમ છે, શ્રદ્ધા છે, અને એનો આધાર લઈને જે જીવનની ઉન્નતિ કરવાની સાધના કરે છે, તેમને સહાનુભૂતિથી સમજવાની આપણામાં શક્તિ હોવી જોઈએ. એ પ્રમાણે સમજવાનો પ્રયાસ કરવાથી તે મહાત્માના મંત્રના રહસ્યને સહેજે સમજી શકાશે ને તેવા બીજા મંત્રોને સમજવાની શક્તિ પણ મળી શકશે.

(૪)

મંત્રનું રહસ્ય બતાવીને તે મહાપુરુષ ઊભા થયા. આટલા વખતમાં તેમને મારા પર ઘણો પ્રેમ થઈ ગયો. તેથી તેમણે મને તેમની પર્ણકુટીનો પરિચય આપ્યો, ને ત્યાં આવવા માટે વિનતિ કરી. મેં તેમને ભાવભરી વિદાય આપી.

પછી તો અમારો સંબંધ વધતો જ ગયો. તેમની પર્ણકુટીની મુલાકાત હું કોઈ કોઈ લેવા વાર લાગ્યો. તે મને જોઈને પ્રસન્ન થતા, મારો સ્નેહથી સત્કાર કરતા, તે લગભગ દરેકવાર મને દૂધ પાતા. કોઈવાર દૂધ ઓછું હોય તો તેમાં ગંગાજલ નાખીને મારા દેખતાં જ તેને વધારતા. તેમની સાદાઈ બહુ વખાણવા લાયક હતી. આટલી શક્તિ હોવા છતાં તેમનામાં કોઈ જાતનો દંભ કે ગર્વ ન હતો. તેમનામાં એક નિર્દોષ બાળક જેવી સરળતા હતી. તે ક્ષેત્રમાંથી બંને વખત ભોજન લેતા. કોઈવાર સાંજે તે ક્ષેત્રમાં ભિક્ષા માટે જતાં, ત્યારે તેમને જોઈને મને થતું કે કોણ જાણે આવાં કેટલાંય ગુપ્ત રત્નો ક્ષેત્રની ભિક્ષા પર નભતાં હશે ! ક્ષેત્રમાં ભિક્ષા લેનારા સાધુ-સંતોમાં જેમ બુરાં તત્ત્વો પ્રવેશી ગયાં છે, તેમ સારાં તત્ત્વો પણ નથી એમ નહિ. તેમને અન્યાય ના થઈ બેસે તે જોવાનું છે. મને થતું કે આ મહાપુરુષ કોઈ શહેરમાં જઈને પોતાની શક્તિને છતી કરે, તો કુલે પૂજાય, પણ તે તો ભિક્ષાના ભોજનમાં જ ખુશ છે. જે સંતુષ્ટ ને નિસ્પૃહ છે તેને કોની પરવા છે? ઈન્દ્ર ને કુબેરનો વૈભવ પણ તેને માટે તણખલા બરાબર છે. કબીરે એ ધન્ય દશાનો અનુભવ કરતાં ગાયું છે ને!

મન લાગો મેરો યાર ફકીરીમેં
જો સુખ પાયો રામભજનમેં, સો સુખ નાહિ અમીરીમેં,
મન લાગો મેરો યાર ફકીરીમેં!
એવા સાચા સંતો ખરેખર ધન્ય ને વંદનીય છે.

(૫)

એકવાર મેં સરોડા માતાજીને મનીઓર્ડર મોકલ્યો હતો. વીસેક દિવસ થઈ ગયા. પરંતુ કોઈ પ્રત્યુત્તર ન હતો. મનીઓર્ડરની પહોંચ પણ મળી ન હતી. મને જરા ચિંતા થઈ. તરત મને પેલા મહાપુરુષની યાદ આવી. મને થયું કે ચાલો, તેમની શક્તિનો લાભ લઈએ.

ગંગાકિનારે આવેલી પેલા મહાપુરુષની પર્ણકુટીમાં પહોંચીને મેં તેમને પ્રણામ કર્યા ને બધી વાતથી વાકેફ કર્યા. મેં કહ્યું, 'મનીઓર્ડરની જરા ચિંતા થાય છે તમે કહી શકો છો કે તેનું શું થયું હશે?'

તેમની લાક્ષણિકતા પ્રમાણે તેમણે નાક પર હાથ ફેરવ્યો ને તરત જ ઉત્તર આપ્યો, 'ચિંતા ના કરશો. તમારો મનીઓર્ડર પહોંચી ગયો છે. માતાજી બહારગામ ગયાં હતાં. તેથી મનીઓર્ડર ગામના પોસ્ટમાસ્તરે રાખી મૂક્યો હતો. માતાજી આજે આવી ગયાં છે, ને તેમને પૈસા મળી ગયા છે. હવે આજથી સાતમે દિવસે તમને તેની પહોંચ મળી જશે ને તેટલા વખતમાં માતાજીનો કાગળ પણ આવી જશે.'

'માતાજી અત્યારે શું કરે છે?' મેં પૂછ્યું.

'ઘરમાં બેસીને ઘંટી ફેરવે છે ને ગાય છે.' તેમણે તરત જ ખુલાસો કર્યો.

માતાજી તે વખતે જરૂર પ્રમાણે ઘંટી ફેરવતાં હતાં.

મને થયું કે સાત દિવસ તો હમણાં નીકળી જશે ને તેમના શબ્દોની સત્યાસત્યતા જણાઈ જશે. તેમનું બીજું ભવિષ્ય કથન તો દૂરનું છે, પણ આ તો તદ્દન નજીકનું છે. જોઈએ તો ખરા તે સાચું ઠરે છે કે નહિ !

પણ તેમના શબ્દો સાચા નીકળ્યા. બરાબર સાતમે દિવસે મનીઓર્ડરની પહોંચ આવી ગઈ. માતાજીનો પત્ર પણ આવી પહોંચ્યો. તેમણે તેમના બહારગામ જવાની ને પોસ્ટમાસ્તરે મનીઓર્ડર રોકી રાખ્યાની વાત લખી હતી. પૈસા તે મહાત્મા પુરુષના કહ્યા પ્રમાણેના દિવસે જ મળ્યા. પોસ્ટમાસ્તર ગામના જ શિક્ષક હતા. એટલે તે ઓળખાણને લીધે થોડા દિવસ મનીઓર્ડર રોકી રાખે તે સમજી શકાય તેવું હતું. આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી મને ખૂબ જ આનંદ થયો. તે મહાત્મા પુરુષની શક્તિમાં મારો વિશ્વાસ વધી પડ્યો. એવા પુરુષનો પરિચય કરાવવા બદલ મેં ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો. આવાં છૂપાં રત્નો આ દેશમાં ક્યાં ને કેટલાં પડ્યાં છે તે કોણ કહી શકે? એક ઈશ્વરને જ તેની ખબર છે.

તે પછી થોડા વખતે તે મહાત્મા ઋષિકેશ છોડીને બીજે ક્યાંક ઉપડી ગયા હતાં.

બદ્રીનાથ યાત્રા કરીને ઈ. સ. ૧૯૪૪માં મારે ઋષિકેશ આવવાનું થયું, ત્યારે એ દિવસ તે અચાનક રસ્તામાં મળી ગયા હતાં. તેમણે મારી પાસે ચા પીવા થોડા પૈસા માંગ્યા હતાં. ચંપકભાઈને કહીને મેં તેમને થોડા પૈસા અપાવ્યા હતાં. તે વખતે મારી આર્થિક સ્થિતિ જરા પણ સારી ન હતી. નહીં તો તેમની વધારે સારી સેવા કરી શકત. તે પછી તેમનો મેળાપ નથી થયો. તેમણે કહેલું બધું ભવિષ્ય કથન સાચું પડ્યું છે. ફક્ત દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ થવાની, દુનિયાને શાંતિનો માર્ગ બતાવવાની ને તે પછી તેમના ફરીવારના મેળાપની વાત બાકી રહી છે. તે વિશે ઈશ્વર કરે તે ખરું. તેમનું ફરી દર્શન કરીને મને ખરેખર આનંદ થશે.

* * *

૧૯. દશરથાયલ પર

દશરથાયલ પર્વતનું વાતાવરણ સાધના માટે ખૂબ અનુકૂળ હતું. ત્યાંના શાંત વાતાવરણમાં લાંબો વખત રહીને સતત સાધના કરવાની મારી ઈચ્છા હતી. તે ઈચ્છાનો અમલ મેં શરૂ કર્યો. દશરથાયલ પર જતી વખતે મારા મનમાં બે પ્રકારના સંકલ્પ કામ કરી રહ્યા હતા.. એક તો ઈશ્વરના સાકાર સ્વરૂપના દર્શનનો સંકલ્પ ને બીજો સમાધિ અવસ્થાના અનુભવનો સંકલ્પ હતો. એ બંને પ્રકારના સંકલ્પોમાંથી કોઈપણ એક સંકલ્પને સફળ કરવા બને તેટલો પરિશ્રમ કરવો, ને તે સફળ થયા પછી જ પર્વત પરથી નીચે ઉતરવું, એવો મારો વિચાર હતો. તે માટે મારે ભારે સાધનાની જરૂર હતી. ઉત્કટતા, શ્રદ્ધા ને લગન પણ જરૂરી હતી. બનતો ભાગ આપીને ઉત્સાહપૂર્વક દિનરાત મહેનત કરવાથી થોડા જ વખતમાં મારી ઈચ્છા પૂરી થઈ જશે ને મને શાંતિ મળી શકશે એવી મને શ્રદ્ધા હતી. ઋષિકેશમાં એક વરસની સતત સાધનાના પરિણામરૂપે એ શ્રદ્ધા બળવત્તર બની હતી.

દશરથાયલ પર આવીને મેં કપડાં કાઢી નાખ્યાં ને માત્ર લંગોટીભર રહેવાનું શરૂ કર્યું. પાણીની અગવડ હોવાથી રોજ રોજ કપડા ધોવાનું ફાવે તેમ ન હતું. તેમજ લંગોટીભર રહેવાની મારી ભાવના હતી. ઠંડી ભારે હોવાથી લંગોટીભર રહેવાનો પ્રયોગ કઠિન હતો. સૂર્યકિરણોનો લાભ પર્વત પર બધે જ સારા પ્રમાણમાં મળે તેમ હતો. એટલે ખાસ ચિંતા ન હતી. પાથરવા માટે મારી પાસે એક મૃગચર્મ ને શેતરંજી - એ બે વસ્તુઓ હતી. ઓઢવા માટે ચક્રધરજીએ આપેલો જાડો કામળો હતો. રાતે વધારે ભાગે બેસી રહેવાનો ને ધ્યાન કરવાનો નિયમ મેં રાખ્યો હતો. આખી રાત કામળો ઓઢીને ધ્યાન કરતાં બેસી રહેવાની ટેવ પાડેલી. ઠંડી અતિશય હોવાથી રાતે સૂવાનું મન પણ થતું નહિ, ને આખી રાત શાંતિપૂર્વક ક્યાં પસાર થઈ જતી તેની ખબર પણ પડતી નહિ.

મારી સાથે રહેવામાં ચંપકભાઈની ખરેખરી ને કપરી કસોટી થઈ રહી હતી. તેમને ઠંડી વધારે લાગતી. ખાસ વાત તો એ હતી કે તેમની પાસે ઠંડીથી બચવાનું પૂરતું સાધન ન હતું. જેલમાંથી નાસીને એકાએક હિમાલયના પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા હોવાથી તેમની પાસે પહેરવા ઓઢવાના પુરતાં વસ્ત્રોનો અભાવ હતો. તે દશામાં દશરથાયલનો નિવાસ તેમને માટે ભારે કસોટીકારક હતો. તેમની પાસે કાનટોપી ને કામળી હતી. તે ઉપરાંત ચક્રધરજીએ તેમને એક ગરમ લાંબો કોટ આપેલો. તેથી તેમનું કામ જેમ તેમ કરીને ચાલતું. દિવસે તો વધારે ભાગે તે તડકે જ બેસી રહેતા. મને સતત સાધનામાં મગ્ન જોઈને તે પણ સાધના કરવા તૈયાર થયા હતા. તે પ્રમાણે તેમની રુચિ પ્રમાણે તે જપ ને પ્રાર્થના કર્યા કરતા ને વખતને આનંદપૂર્વક વ્યતીત કરતાં. મને પહેલા એમ લાગતું કે તેમને કદાચ પર્વત પર રહેવાનો કંટાળો આવશે ને મારે નાછૂટકે નીચે ઉતરવું પડશે. પણ તેમની સહનશક્તિ, હિંમત ને ધીરજ ધાર્યા કરતાં ઘણી વધારે હતી. તેથી તે જરા પણ બડબડાટ વિના મારી સાથે રહ્યા ને મને બધી રીતે અનુકૂળ થઈ રહ્યાં.

દશરથાયલ પર પહોંચીને મેં મૌનવ્રત શરૂ કર્યું એટલે તેમની મુશ્કેલી વધી. પર્વત પર અમારા બે વિના બીજું કોઈ મળે નહિ એટલે વાત કરવી હોય તો પણ તે કોની સાથે કરે? કોઈવાર ઈચ્છા થતાં હું તેમની સાથે સંકેતથી વાત કરતો કે અઠવાડીયામાં એકાદવાર કોઈ એકાદ શબ્દ બોલી બતાવતો. એટલે

તેમને પણ કુદરતી રીતે મૌન જ રહેતું. મારા સમગ્ર સમય ને મારી સઘળી શક્તિનો સદુપયોગ સાધના માટે કરવાનો નિર્ણય કરીને મેં મૌન રાખવાનું શરૂ કર્યું હતું. મને પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ ધ્યાન, જપ ને પ્રાર્થના માટે કરીને સાધનાના ઉત્તમોત્તમ અનુભવની પ્રાપ્તિ કરવાની લગન લાગી હતી. તે દશામાં મૌન મારે માટે સ્વાભાવિક બની ગયું હતું. પણ ચંપકભાઈને માટે તો તે મોટી પરીક્ષારૂપ હતું તેમાં સંદેહ નહિ. તોપણ તે પૂરા ઉત્સાહથી બધી રીતે મને અનુકૂળ થઈને મારી સાથે રહેતા હતા. તે માટે તેમના જેટલા ગુણગાન કરીએ ને તેમને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ તેટલા ઓછા છે.

પર્વત પર રહેવા માટે જે મકાન હતું તે જૂનું પુરાણું ને સાધારણ હતું. તેમાં ત્રણ ઓરડા હતા. તેમાં બે ઓરડા ઉઘાડા ને ત્રીજો ઓરડો બંધ હતો. તેમાં મકાનમાલિકનો થોડોઘણો સરસામાન પડ્યો રહેતો. બે ઓરડામાંથી એક નાના ઓરડામાં હું રહેતો ને બીજા જરાક મોટા ઓરડામાં ચંપકભાઈ. ઓરડાના બારણાં તદ્દન તકલાદી હતા. તેમાં રાતે એકલા રહેવાનું કામ ભારે હિંમત માગી લે તેવું હતું. પર્વત પર વાઘ અને રીંછ સારી સંખ્યામાં રહેતા હતાં. અમારા જેવા અજાણ્યા અતિથિની મુલાકાત લેવાનું તેમને મન થાય તે સાવ સ્વાભાવિક હતું. રાતે ઓરડાની બહાર કેટલીક વાર જંગલી જનાવરની હિલચાલ સંભળાતી. ચંપકભાઈ તે વિશે મને અવારનવાર વાત કરતાં તો પણ તે ડરતા નહિ. તે બહાદુર હતા. હું પણ તેમને હિંમત આપતો ને કહેતો કે 'આપણે અહીં ઈશ્વરના આધારે બેઠા છીએ. ઈશ્વરની ઇચ્છા છે તેથી જ નાની મોટી અનેક અગવડોની વચ્ચે રહીએ છીએ. એટલે ઈશ્વર આપણી રક્ષા કરે છે ને કરશે જ. આપણે ચિંતા કરવાનું કે ડરવાનું કોઈ કારણ નથી. આપણને કોઈના પર દ્વેષભાવ નથી તો કોઈ આપણા પર શા માટે દ્વેષ રાખે? જંગલી જનાવર પણ આપણને શા માટે નુકસાન કરે?'

(૨)

પર્વત પર પાણીનો ત્રાસ હતો. વળી ઠંડી પુષ્કળ હતી એટલે પૂરું સ્નાન તો અમે ભાગ્યે જ કોઈવાર કરતાં. વધારે ભાગે પંચસ્નાનથી જ ચલાવતા. ત્યાં તો પવનનું સ્નાન જ પૂરતું હતું. ખાવા પીવા માટે પાણીની જરૂર પડતી. તે માટે અમે અનુકૂળતા મળતા દૂર આવેલા ઝરણા પાસે પહોંચી જતા, ને જોઈતું પાણી લઈ આવતા. અઠવાડીયામાં એકાદ વાર એક પર્વતીય છોકરો દેવપ્રયાગથી જરૂરી વસ્તુઓ લઈને આવતો. તેની પાસે પણ પાણી ભરાવી લેતા. પાણી ભરવા માટે મકાનમાં કેટલાક ફાલતૂ ડબા પડ્યા હતાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું રાખ્યું હતું. ભોજન બનાવવાનું કામ ચંપકભાઈએ જ ઉપાડી લીધું હતું. ભોજન બનાવવાના કામમાં તે કુશળ ન હતા. તોપણ પ્રમાણમાં તેમનો અભ્યાસ સારો હતો. વધારે ભાગે ખીચડી બનાવવાનું રાખેલું. કોઈવાર ભાખરી કે શીરો બનાવતા. રાતે ઇચ્છા થતાં કોઈવાર રાબ બનાવી લેતા. જે વાનગી બનતી તે એકલી જ ખાવાની હતી. કેમ કે દાળ, શાક કે અથાણાંની અનુકૂળતા ન હતી.

સવારે તાપ નીકળતા અમે બહાર નીકળતાં. તે પછી હું એક ટેકરી પર બેસીને ધ્યાન કરતો. ચંપકભાઈ પણ જપ ને ધ્યાન કરતાં, ને પછી ભોજન બનાવતાં. કોઈ કોઈ વાર ધ્યાનમાં મને એટલો બધો આનંદ આવતો કે કલાકો નીકળી જતાં, પણ ઉઠવાનું મન થતું નહિ. પાછળથી તો ધ્યાનાવસ્થામાં હું શરીરનું ભાન પણ ભૂલી જતો. તે દશામાં કેટલોય વખત વહી જતો. ચંપકભાઈ મારી રાહ જોઈને બેસી રહેતા. કેટલાકવાર તો તે ખાવાની સામગ્રી લઈને પણ મારી પાસે આવી પહોંચતા, ને માડું ધ્યાન પૂરું થવાની

પ્રતીક્ષા કરતા. મારું ધ્યાન પૂરું થતું ત્યારે અમે ત્યાં બેસીને ભોજન કરતાં. હું તેમને વારંવાર મારી રાહ ના જોવાની સૂચના આપતો. ભોજન થઈ જાય એટલે જમી લઈને મારો ભાગ રાખી મૂકવાની હું તેમને ભલામણ કરતો. પણ તેમનો પ્રેમ ભારે હતો. એકલા ખાવાનું તેમને ગમતું નહિ. એટલે તે હંમેશા મારી રાહ જોયા કરતા.

એ દિવસો યાદ કરીને મારું મન અનેરા ભાવો અનુભવે છે અને હૃદય ગદગદ બની જાય છે. ખરેખર, એ દિવસોમાં ચંપકભાઈએ મારી સેવા ખૂબ પ્રેમપૂર્વક કરેલી. તેમને જે આર્થિક મદદ મળી રહેતી તેમાંથી અમારો ખર્ચ ચાલ્યા કરતો. તેમનો સ્વભાવ ખરેખર અનન્ય હતો. મારા તે વખતના જીવનપ્રવાહનું પ્રત્યક્ષ રીતે નિરીક્ષણ કરવાનો તેમને પ્રસંગ મળ્યો હતો. તે મારા તે વખતના સાધનામય જીવનવિકાસના એકમાત્ર સાક્ષી હતા. તેથી અમારો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વધતો જતો હતો. તેમને તે વખતે રોજનીશી રાખવાની ટેવ હતી. તેમાં તે દશરથાયલ પરના અનુભવોને અંકિત કરતા. સાધના દ્વારા અવારનવાર મને જે અનુભવોની પ્રાપ્તિ થતી, તે હું તેમની પાસે પ્રકટ કરતો. તેથી તેમને આનંદ થતો.

બપોરે હું ફરી ધ્યાનમાં બેસતો. બપોરે લગભગ ત્રણેક કલાક જપ સાથે ધ્યાન કરવાની મને ટેવ હતી. તે પછી સાંજે કોઈવાર અમે ફરવા નીકળતાં. તે પછી પ્રાર્થના કરીને અંધારું થતાં અમે તેમના ઓરડામાં બેસતા. પર્વત પર ચીડનાં અસંખ્ય લાકડાં હતા. તેને ભેગા કરીને તે તાપણી કરતા. તેથી થોડો વખત ઠંડી દૂર થતી. લાંબા વખત લગી બેસીને અમે છૂટા પડતાં. મકાનની જમીન જૂની ને ભેજવાળી હતી. તેથી તેમાં 'પીસ્સું' નામે નાનાં જીવડાં થતાં. તેનાથી બચવા માટે ચંપકભાઈએ ટીનના ડબાને ભેગા કરીને તેના પર તૂટેલું બારણું મુકીને પથારી કરી હતી. તે વખતનું જીવન એવું કષ્ટમય હતું.

ઋષિકેશ છોડ્યા પછી મારું મન સાધનામાં લાગેલું હોવાથી મેં પત્રો લખવાનું માંડી વાળ્યું હતું. મારા વતી જરૂરી પત્રો માતાજી તથા મુંબઈ નારણભાઈને ચંપકભાઈ જ લખતાં. નારાયણભાઈનો પ્રેમ અજબ હતો. શરૂઆતથી જ તેમને મારા વિચાર ને વર્તનમાં રસ હતો. મારી ભાવનાને સમજવાની તેમની શક્તિ સારી હતી. આજે પણ તેમનો પ્રેમ મારા પ્રત્યે એવો જ અનન્ય છે. તેમનું હૃદય પ્રેમાળ ને પવિત્ર છે. મારા સમાચાર જાણીને તેમને ને માતાજીને આનંદ થતો. ચંપકભાઈની એ સેવા પણ ઓછી કિમતી ન હતી.

* * *

૨૦. દશરથાયલ પરના અનુભવો

(૧) સમાધિનો અનુભવ

દશરથાયલના કુદરતી સૌંદર્યથી ભરેલા વાતાવરણમાં અમારા દિવસો શાંતિપૂર્વક પસાર થઈ રહ્યા હતા. તે વખતે શંકરાચાર્યના સુંદર ગ્રંથ વિવેકચુડામણીનું વાચન કરવામાં મને વિશેષ આનંદ આવતો. તેમના બીજા મૌલિક સ્તોત્રો પણ હું વાંચતો. વિવેકચુડામણીમાં કરેલી સૂચના પ્રમાણે, સ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યા પછી તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવા માટે સમાધિની પ્રાપ્તિ કરવાનો પ્રયાસ કરતો. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે વિચાર દ્વારા જેની શંકા દૂર થઈ છે, ને જેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે, તે સાધકે શાંત એકાંત સ્થાનમાં બેસીને નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કરવો. નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ કરીને તેણે આત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ કરી લેવો. એ પ્રક્રિયા જ્ઞાનમાર્ગની છે. તેમાં મને રસ હોવાથી તેના અમલ માટે મેં તૈયારી કરવા માંડી. દશરથાયલનું વાતાવરણ ઘણું સુંદર હતું. ત્યાંના પરમાણુ પવિત્ર હતા. એ વાતાવરણને જોતાંવેંત અંતરમાં આનંદ ઉભરાતો. એનાથી વધારે ઉત્તમ અને અનુકૂળ વાતાવરણ બીજે ક્યાં મળે? ગીતા જેવા જ્ઞાનના ને બીજા યોગના ગ્રંથોમાં સાધના માટે પવિત્ર પ્રદેશ પર ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એવા પવિત્ર, શાંત, એકાંત પ્રદેશમાં ધ્યાનાદિ કરવાથી મન જલદી એકાગ્ર થઈ જાય છે, એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. એટલે દશરથાયલ પર રહીને મેં દિવસ ને રાતનો વધારે વખત ધ્યાનમાં જ વીતાવવા માંડ્યો. ગમે તેમ કરીને સમાધિનો અનુભવ કરવાની મને તરસ લાગી. એટલે બીજી બધી વાતોમાંથી મનને પાછું વાળીને તેને ધ્યાનપરાયણ કરવાની મેં સતત કોશિશ કરવા માંડી.

જેમને સમાધિ જેવા સાધનાના ઉત્તમ અનુભવોની ઇચ્છા હોય, તેમણે આ વાત સમજી લેવી જોઈએ. અંતરના ઉંડાણમાં તેમણે લખી રાખવું જોઈએ કે સતત પરિશ્રમ વિના તેવા અનુભવોની ઇચ્છા સંતોષાય તેમ નથી. જેમણે થોડા વખતમાં સાધનાના સર્વોત્તમ અનુભવ-શિખર પર પહોંચી જવું છે, તેમણે બીજી બધી વાતોમાંથી મનને પાછું વાળી લેવું પડશે ને આદુ ખાઈને ખંતપૂર્વકની સાધના પાછળ પડવું જોઈશે. ઉત્સાહ, ખંત, હિંમત ને શ્રદ્ધાની માત્રાને વધારવી પડશે, ને પ્રમાદ કે દીર્ઘસૂત્રીપણાનો કાયમને માટે ત્યાગ કરવો રહેશે. માણસોમાં વધારે ભાગે ઉત્સાહની ખામી હોય છે. સાધના માટે જરૂરી ભોગ આપતાં તે અચકાય છે, અને એકધારા પુરુષાર્થનો પણ વધારે ભાગના માણસોમાં અભાવ હોય છે. સાધનાના ઉત્તમ અનુભવો ના થવામાં, બહુ ઓછા પ્રમાણમાં થવામાં, ને થોડા થવામાં, એ કારણો પણ બહુ ઓછો મહત્વનો ભાગ નથી ભજવતાં.

પરંતુ મારું અંતર તો અપૂર્વ ઉત્સાહથી ભરેલું હતું. શ્રમ કરવામાં હું પાછું વાળીને જોઉં તેમ ન હતો. વળી વાતાવરણ બધી રીતે અનુકૂળ હતું. દશરથાયલના પ્રદેશમાં બહાર તેમ જ ઓરડાની અંદર બધે જ એક પ્રકારનો અનહદ નાદ ચાલ્યા કરતો. એ નાદ ખરી રીતે તો આગળ વધેલા સાધકને પોતાની અંદરથી જ સંભળાય છે. પરંતુ પર્વત ને વનના કેટલાક પ્રદેશો ને કેટલાંક મકાનો એવાં હોય છે કે તેમાં કુદરતી રીતે જ એ નાદ ચાલ્યા કરે છે. એવાં સ્થાનો ખાસ કરીને ધ્યાન કરનારા સાધકો માટે ખૂબ જ મદદરૂપ થઈ પડે છે. કુંડલિનીની જાગૃતિ પછી સાધકને દસ જાતના નાદ સંભળાય છે એમ યોગશાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તેને મળતો

અમુક જાતનો નાદ તે સ્થાનોમાં લગભગ ચોવીસ કલાક ચાલ્યા જ કરે છે. દશરથાયલ પર્વત પર એવો નાદ ચાલતો હોવાથી મન તેમાં તરત જ એકાગ્ર થઈ જતું. એ એક વિશેષ લાભ હતો. એ ઉપરાંત ઈશ્વરની કૃપા એટલે સમાધિનો અનુભવ મેળવતાં મને વાર ના લાગી. મનની પેલી પારના પ્રદેશનું દ્વાર જાણે કે સહેજમાં ઉઘડી ગયું, ને મને શાંતિ મળવા માંડી. અંતરમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. શરૂઆતમાં પા કે અડધો કલાક ને પછી તો ચાર ને પાંચ કલાક સુધી શરીરની વિસ્મૃતિનો એ અનુભવ કાયમ રહેવા માંડ્યો. ચંપકભાઈને પણ તેથી આનંદ થયો.

વિવેકચુડામણીમાં શંકરાચાર્યે સમાધિના મહત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે. પરંતુ સમાધિ કેટલા વખતની હોવી જોઈએ તેની નિર્ણયક ચર્ચામાં તે ઉતર્યા નથી. 'જેનું મન એક ક્ષણ માટે પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં લીન થઈ ગયું, તેનું જીવન ધન્ય થઈ ગયું, કુળ પવિત્ર થઈ ગયું, તેની જનની કૃતાર્થ થઈ, ને પૃથ્વી પણ તે બડભાગી પુરુષનો સ્પર્શ પામીને સફળ ને પુણ્યશાળી થઈ ગઈ.' એવી અંજલિ આપીને તેમણે આત્માનુભવવાળા પુરુષનું ગૌરવ કર્યું છે. પરંતુ તેમના લખાણ પરથી જણાઈ આવે છે કે સમાધિના સમય પર ભાર મૂકવાને બદલે તેની ગુણવત્તા પર તેમણે વધારે ભાર મૂક્યો છે. સમાધિનો સમય ગમે તેટલો હોય, પણ સમાધિ પ્રાપ્ત કરનારા સાધકને સમાધિ પછી બધે પરમાત્માની સત્તાનું દર્શન થવું જોઈએ, એ વાતને તે ખાસ મહત્વની માને છે. દૃષ્ટિને દૈવી કરીને અંદર ને બહાર બધે જ પરમાત્માનું દર્શન કરાવનારી એક ક્ષણની સમાધિ તેવું દર્શન કરવાની શક્તિ કે દૃષ્ટિ ના આપનારી કલાકો, દિવસો ને મહિનાની સમાધિ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે, એવો એમનો અભિપ્રાય છે. બીજા પ્રકારની સમાધિથી કાળાંતરે કેટલીક સિદ્ધિઓ મળે છે, તે સાચું છે પણ તેની મુખ્ય સિદ્ધિ તો પરમાત્માનું દર્શન જ છે. તેને સાધવામાં જ તેની સફળતા છે. શંકરાચાર્યની એ વાત પર વિચાર કરીને ચરાચરમાં પરમાત્માનું દર્શન કરવાના પહેલાંથી પાડેલા અભ્યાસને મેં વધારવા માંડ્યો. તેથી મને ઘણો આનંદ મળ્યો. અદ્વૈતના અનુભવના ભાવથી મારું હૃદય ભરાઈ ગયું. દશરથાયલ પર જવાનો એક ઉદ્દેશ આમ સફળ થયો.

(૨) મારી માળા ગુમ થાય છે.

તે દિવસોમાં બનેલો એક બીજો પ્રસંગ યાદ આવે છે. ઋષિકેશના નિવાસ દરમ્યાન મેં માળા રાખી હતી. તે માળાનો જપ કરવામાં હું ઉપયોગ કરતો. પર્વત પર પહોંચ્યે થોડા જ દિવસો થયા હતા ને એક બનાવ બન્યો. રાતે માળાને મેં પથારી પાસે રાખી હતી. પણ બીજે દિવસે સવારે જોયું તો માળાનો પત્તો નહિ. એક રાતમાં માળા ક્યાં જતી રહી તેની કાંઈ સમજ ના પડી. ઓરડો રાતે બંધ હતો. અંદરથી સાંકળ મારેલી એટલે કોઈ માણસ કે પશુ અંદર આવીને માળા લઈ જાય તે માની શકાય તેમ ન હતું. તેવી કલ્પના પણ અસ્થાને હતી. ત્યારે માળા ગઈ ક્યાં? તે ગુમ થઈ એ તો નક્કી હતું. પર્વત પર ઉંદર હોઈ શકે. જો કે અમે કોઈ ઉંદરને હજી સુધી જોયો ન હતો. પણ ઉંદર બંધ મકાનમાં આવે ક્યાંથી? વળી માળાની સાથે પડેલી બીજી બધી જ વસ્તુઓ હયાત હતી. માત્ર માળા જ ન હતી. ચંપકભાઈને પણ મારી વાત સાંભળીને નવાઈ લાગી. બહાર ને અંદર બધે જ જોયું, વારંવાર જોયું, પણ માળા ના મળી તે ના જ મળી. એ આખોયે પ્રસંગ અમને એકદમ અદભૂત લાગ્યો. મને થયું કે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ માળા ગૂમ થઈ છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા

એવી હશે કે હવે મારે માળા વિના ચલાવી લેવું, માળા વિના જ જપ ને ધ્યાનની સાધના કરવી. તેની સૂચના આપવા માટે જ ઈશ્વરે માળા ગુમ કરી છે. એ જ કારણ હોઈ શકે. એ જ તેનું રહસ્ય હોઈ શકે. બીજું કોઈ કારણ કે રહસ્ય મારી સમજમાં આવી શક્યું નહિ.

ચંપકભાઈ પાસે માળા હતી પણ મેં તેનો ઉપયોગ ના કર્યો. તે દિવસથી ઈશ્વરની ઇચ્છાને માન આપીને મેં માળા વિના જ કામ કરવા માંડ્યું. નવાઈની વાત એ હતી કે ખૂબ ફાવી ગયેલી માળાની ગેરહાજરી મને કદી સાલી નહિ. ઈશ્વરની ઇચ્છા સદા મંગલને માટે હોય છે તે સાચું છે. તેમાં શ્રદ્ધા કરવાથી ખરેખર લાભ થશે.

(૩) રીંછની મુલાકાત

દશરથાચલ પર વાઘ ને રીંછ સારા પ્રમાણમાં હતા, તે વાતનો ઉલ્લેખ હું આગળ પર કરી ગયો છું. પણ પ્રભુની કૃપાથી તેમના તરફથી અમને કોઈ જાતની તકલીફ ના પડી. એકાદ બે પ્રસંગને બાદ કરતાં તેમની મુલાકાત કરવાની તક પણ અમને ના મળી. કદાચ તેમને પણ થયું હશે કે આ તો પર્વત પર રહીને આત્મોન્નતિની સાધના કરે છે, તે કોઈનું બગાડતા નથી, બગાડવાની ઇચ્છા પણ કરતા નથી. તો આપણે તેમનું શા માટે બગાડવું? તેમની પાસે જઈને તેમનામાંથી કોઈનાયે દિલમાં તોફાન શા માટે જગાવવું? એ તો શાંતિપૂર્વક સાધના કરે તેમને સારું છે. એટલે તેમણે અમારી પાસે પહોંચવાનો વિચાર નહિ કર્યો હોય. ફક્ત એક વાર અમારે એક રીંછની અચાનક મુલાકાત થઈ ગઈ.

તે દિવસે સાંજે અમે જંગલમાં ફરવા જતા હતા. મેં રોજની જેમ કેવળ લંગોટી પહેરી હતી, ને હાથમાં મોટી લાકડી રાખી હતી. ચંપકભાઈએ કોટપાટલૂન પહેર્યા હતા. પગદંડીને રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં અમે દૂર સુધી નીકળી ગયા. હું આગળ ચાલતો ને ચંપકભાઈ પાછળ. એટલામાં તો ચંપકભાઈએ મને ખબર આપી કે સામેથી રીંછ આવે છે. મેં જોયું તો તેમની વાત સાચી હતી. છતાં મેં ચાલવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. ચંપકભાઈને તેમાં જરા જોખમ લાગ્યું. છતાં મેં તેમને ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખીને મારી પાછળ પાછળ આવવાનું કહ્યું. તે પણ હિંમતવાળા ને સાહસિક હતા, પણ વખત એવો હતો કે ભલભલાની હિંમત હાલી જાય. પાતળી પગદંડીનો એક જ સીધો રસ્તો. તેની બંને બાજુએ ઊંડી ઊંડી ખીણ. બીજે જવું હોય તો જવાય પણ ક્યાં? રીંછ અમારી તરફ આવતું હતું. હમણાં તે છેક જ પાસે આવી પહોંચશે એમ લાગતું. પણ મને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા હતી. રીંછ લગભગ પંદરેક ફુટ જેટલે દૂર આવ્યું ત્યાં જ હું ઊભો રહ્યો ને પાસેના પથ્થર પર લાકડી પછાડી જોરથી ઊંકાર નો ઉચ્ચાર કર્યો. એ ઓરિંતા ઉચ્ચારથી રીંછ ચમક્યું ને તરત જ ગભરાઈને ફૂદકા મારતું પાસેની ખીણમાં નીચે ને નીચે જવા લાગ્યું. અમે તેને જોઈ રહ્યા. એ અચાનક થયેલી રક્ષાથી ચંપકભાઈ રાજી થયા. મને પણ આનંદ થયો. પછી અંધારાનો સમય પાસે હોવાથી અમે મકાન તરફ પાછા વળ્યા. ઈશ્વરે એ રીતે અમારી પરીક્ષા ને રક્ષા કરી.

પર્વતના નિવાસી વાઘ કરતાં રીંછથી વધારે ડરે છે. અમારું કામ કરવા અઠવાડીયામાં એકાદ વાર જે છોકરો આવતો. તે પાણી ભરવા જતી વખતે ટીનના ડબાને વગાડતો જતો. જંગલી પ્રાણીને નસાડવા કે ચેતવણી આપવા તે એ પ્રયોગ અજમાવતો. અમે પર્વત પર એકલા રહેતા તેથી તેને ખૂબ નવાઈ લાગતી.

અમે તેને કહેતા, 'ભાઈ, એકાંતમાં રહેવું છે તેને વળી ભય શો ? ઈશ્વર આપણી રક્ષા કરવા સદાયે હાજર છે. માટે બધી જાતના ભયનો ત્યાગ કરીને તેના સ્મરણ મનનમાં મગ્ન થવાની જરૂર છે.'

અમારી ફિલસૂફી તે સમજી શકતો, તે માટે અમને ધન્યવાદ પણ આપતો. પરંતુ અમે કોઈ મોટું પરાક્રમ કરી રહ્યા હોઈએ તેમ માનીને અમારા તરફ તે હંમેશા નવાઈની નજરે જોયા કરતો. ખરેખર, અમારો એકાંતવાસ બીજાને નવાઈ લાગે તેવો જ હતો.

* * *

૨૧. ભગવાન રામનું દર્શન

દશરથાયલ પર્વત પર કાવ્યો સારા પ્રમાણમાં લખાયાં. કાવ્યો લખવાની શક્તિ મારામાં સહજ હતી એમ કહીએ તો ચાલે. કાવ્યોના વાચન ને લેખન તરફ મને પહેલેથી જ પ્રીતિ હતી. તે પ્રીતિ હિમાલય આવ્યા પછી પણ ચાલુ રહી. તેનું ઝરણ ઝરતું જ રહ્યું. કોઈને વિચાર થશે કે દશરથાયલના નિવાસ દરમ્યાન તો સાધના સતત રીતે ચાલતી હતી. આત્મોન્નતિની ઉત્કટ ઇચ્છાની તૃપ્તિ માટેના પ્રયાસો તે વખતે ચાલતા હતા. હિમાલયના બીજા સ્થળોમાં રહેવાનો મુખ્ય હેતુ પણ આત્મોન્નતિની સાધનાનો હતો. તે દરમ્યાન કવિતા લખવાનું કેવી રીતે બની શક્યું? એવી શંકા થાય તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેનું સમાધાન પણ સહેલું છે. વાત એમ છે કે કવિતા મારે માટે કોઈ કલ્પનાનું કેવળ ઉદ્દ્યન, મનોરંજન કે શોખનું સાધન નથી. કેવળ લખવાને ખાતર કવિતા લખવાનું મને પસંદ નથી. કવિતા મારે માટે એક કળા છે, સાધના છે, સત્ય, શિવ ને સુંદરનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારી શક્તિ છે. તે દ્વારા પુરુષ પોતાના હૃદયના ગૂઢ ભાવોની અભિવ્યક્તિ કરીને પરમાત્માની પાસે પોતાની જાતને ખુલ્લી કરે છે. પરમાત્મા સાથે વાતો કરે છે, ને પરમાત્માની કૃપાનો અનુભવ કરી શકે છે. વ્યક્તિ ને સમષ્ટિને પ્રેરણા પાવામાં, પોષવામાં ને સુધારવામાં પણ તેનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. વ્યક્તિ તેમજ સમષ્ટિની આત્મિક ઉન્નતિની સાથે સાથે કવિતા સામાજિક ને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ જેવી બીજી ઉન્નતિમાં ઓછો અગત્યનો ભાગ નથી ભજવતી. પરંતુ અત્યારે હું મારી પોતાની વાત કરી રહ્યો છું. મારા મનોભાવોને વ્યક્ત કરવામાં ને ઈશ્વર આગળ રજૂ કરવામાં તેણે મને હંમેશા મદદ કરી છે. એટલે તે સાધનામાં પૂરક કે સહાયક થઈને સાધનાની સહચરી બનીને જીવી રહી છે. જો તે જીવનના વિકાસની નક્કી કરેલી સાધનાની વિરોધી હોત, ને સાધના સાથે બંધબેસતી ના થતી હોત, તો તેનો ત્યાગ કરવાનો પ્રશ્ન ઉભો થાત. પણ વસ્તુસ્થિતિ તેથી ઉલટી હોવાથી, સાધનાના દિવસો દરમ્યાન પણ તેનો પ્રવાહ ચાલુ જ રહ્યો છે. તેની સાથેનો સંબંધ કાપી નાખવાનો પ્રશ્ન કદી પણ ઉભો નથી થયો. કવિતા અથવા સાહિત્ય એ રીતે જીવનને પોષક બને, તો તે આશીર્વાદરૂપ બની રહે છે. એમાં સંદેહ નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે તુલસીદાસ, સુરદાસ, મીરાં, નરસી ને તુકારામ જેવા ભક્તોને માટે તેમની કવિતા પરમાત્માની સાથે સંબંધ બાંધવાના સાધનરૂપ બની છે. કવિતા તેમને માટે જપ, ધ્યાન, અનુષ્ઠાન જેવી કિમતી ઠરી છે. તે એક જાતના સ્તોત્ર પાઠ જેવી થઈ ગઈ છે. જેમ સાગરના વિશાળ સલીલ સાથે પંખી પોતાની પાંખની મદદથી સંબંધ સાધે, તેમ કવિતાની પાંખથી આધ્યાત્મિકતાના આકાશમાં ઉડનારા તે ભક્તોએ પરમાત્માના વિશાળ સ્વરૂપને સ્પર્શ કર્યો છે. તેમને માટે કવિતાનું મૂલ્ય મંત્ર જેવું મોટું થયું છે. મારા સંબંધમાં પણ તે વાત કૈંક અંશે સાચી ઠરે છે. એટલે સાધનાની ઉત્કટતા દરમ્યાન પણ કવિતાનો પ્રવાહ વત્તેઓછે અંશે ચાલુ જ રહ્યો છે.

પરંતુ હિમાલયમાં આવ્યા પછી તેનું સ્વરૂપ જરા બદલાયું છે. માણસ જેવું જીવન જીવે છે, જીવવા માંગે છે, જેવા વિચાર ને ભાવ સેવે છે, ને જે આદર્શોને પ્રિય ગણે છે, તેની છાયા તેની કૃતિમાં જરૂર આવવાની. તેનું પ્રતિબિંબ તેની રચનામાં જરૂર પડવાનું. એ એક ચોક્કસ વાત છે. તે કૃતિ ગદ્યની હોય કે પદ્યની, તેમાં તેના વ્યક્તિત્વ ને તેના અનુભવની છાપ જરૂર પડવાની, તેના ચિંતનમનન ને નિદિધ્યાસનની

અસર તેમાં ખરેખર હોવાની. આ સિદ્ધાંતમાં અપવાદરૂપ એવાં એક-બે ઉદાહરણ નીકળી શકે, પરંતુ સામાન્ય રીતે તો આમ જ બનવાનું. તેથી જ આપણે સાહિત્યને જીવનનું દર્પણ કહ્યું છે. ગાંધીજી, વિનોબા, ટાગોર, મેક્સીમ, ગોર્કી, ટોલસ્ટોય, અરવિંદ, ન્હાનાલાલ જેવા સર્જકોના સાહિત્યનું આમ જ સમજવાનું છે. બીજા સર્જકોનું પણ તેવું જ છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ તેમના સાહિત્યમાં ઓતપ્રોત રહેવાનું જ. મારી લેખનશક્તિ તો સીમિત છે, છતાં પણ મારા લેખન સંબંધી પણ એમ જ સમજવાનું છે. હિમાલય ગયા પછી મારા જીવનમાં આત્મોન્નતિની સાધનાએ ભારે ભાગ ભજવ્યો છે. મારું જીવન મુખ્યત્વે આધ્યાત્મિક બની ગયું છે. ને આધ્યાત્મિકતા પ્રત્યેની મારી પ્રેમભક્તિ ને શ્રદ્ધામાં વધારો થતો ગયો છે. એટલે મારા લેખનમાં પણ તેની અસર છે, તેની છાપ છે, ને તેનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. દશરથાયલના નિવાસ દરમ્યાન જે કાવ્યો લખાયા, તેમાં તે વખતના મનોભાવો ને તે વખતની સાધનાનું સરવૈયું છે એમાં શંકા નથી. તે વખતે લગભગ સો ઉપરાંત કાવ્યો લખાયા હતાં. તેમાં તે વખતના જીવનપ્રવાહની છાયા હતી. કોઈ વાર તેમાંના કોઈ કાવ્યો હું ચંપકભાઈને વાંચી બતાવવાનું કહેતો. તેમને સાહિત્યનો શોખ હતો. તેથી તે પ્રસન્ન થતાં. એ પ્રમાણે એકાંત જંગલમાં મંગલ કરતા અમે આનંદ માણતા. ચંપકભાઈ પોતાની સાથે સૂરદાસના પદનું પુસ્તક લાવ્યા હતાં તેમાંથી પણ તે કોઈવાર વાંચી સંભળાવતા. અઠવાડિયામાં એકાદ વાર એ પ્રમાણે ગીતોનો લાભ મળતો.

(૨)

સમાધિના અનુભવની શરૂઆતથી મને ખુબ આનંદ થયો. મારી શ્રદ્ધા વધી પડી. મને થયું કે ઈશ્વરની મારા પર કૃપા છે. તેને લીધે મને બીજા અનુભવો પણ મળતા રહેશે. મારા દિલમાં ઈશ્વરના સાકાર દર્શનની ભાવના લાંબા વખતથી ચાલુ હતી. તેની પૂર્તિ માટે હું બનતી પ્રાર્થના કર્યા કરતો. તે દિવસોમાં મને પ્રાર્થનામાં ભારે શ્રદ્ધા હતી. પ્રાર્થના એ જ મારું બળ હતું એમ કહીએ તો ચાલે. જે અનુભવ કે વસ્તુની જરૂર હોય તેને માટે હું ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતો. પ્રાર્થના દ્વારા મારા દિલને ઈશ્વર આગળ ખોલી દેતો, ને ઈશ્વરની કૃપાની યાચના કરતો. જેવી રીતે બાળક માતાને માટે ટળવળે છે, રડે છે, ને બેચેન બને છે, તેવી રીતે ઈશ્વરને માટે હું બેચેન બનતો, રડતો, ને ટળવળતો. તાલાવેલીના એ દિવસો કેવી રીતે પસાર થઈ જતા તેની ખબર પણ ના પડતી. તે પછીના ને આજ સુધીના મારા જીવનનું મુખ્ય બળ પ્રાર્થના જ છે. ઇચ્છાનુસાર સિદ્ધિને માટે પણ આજે હું પ્રાર્થનાનો જ આધાર લઈ રહ્યો છું. પ્રાર્થના મારે માટે મંત્રનું કામ કરે છે. મારે કહેવું જોઈએ કે પ્રાર્થનાએ મને આજ સુધી મોટી મદદ કરી છે. પ્રાર્થનાના પરિણામે ઈશ્વરે મારા પર વખતોવખત કૃપા વરસાવી છે ને સાધનાના જુદા જુદા અનુભવો આપીને મને કૃતાર્થ કર્યો છે.

ઈશ્વરના સાકાર દર્શનને માટે મારી પ્રકૃતિ પ્રમાણે હું રોજરોજ પ્રાર્થના કર્યા કરતો. ધ્યાનમાં બેસવા માટે સવારે બારણાં બંધ કરતો, ત્યારે તો મારી દશા કડુણ થઈ જતી. મને થતું કે એક એક દિવસ વીતતો જાય છે. હજી મારી ઇચ્છા પૂરી નથી થઈ. તો પ્રભુ મારા પર કૃપા ક્યારે કરશે?

ત્યાં તો એક દિવસ પ્રભુની કૃપા થઈ ગઈ. એ દિવસ મારે માટે આશીર્વાદરૂપ સાબિત થયો. સવારે ધ્યાન ને પ્રાર્થના કરતાં કરતાં અચાનક મારું શરીરભાન ભૂલાઈ ગયું. શરીર છેક નિશ્ચેષ્ટ બની ગયું. તે દશામાં મને જે અલૌકિક અનુભવ થયો, તેને યાદ કરીને આજે પણ મારા અંતરમાં આનંદ ઉભરાય છે. એ અનુભવ આજે પણ એવો જ તાજો છે. મને ભગવાન રામનું દર્શન થયું. તેમની પાસે લક્ષ્મણ ને સુવર્ણ મૃગ

ઉભા હતાં. ભગવાન રામનું સ્વરૂપ ખૂબ જ સુંદર હતું. એવું સુંદર સ્વરૂપ સંસારમાં જોવા મળતું નથી. તે ઉભા હતા. તેમણે પિતાંબર પહેર્યું હતું, ગળામાં માળા, માથે મુકુટ ધારણ કરવાથી તેમની શોભામાં વધારો થયો હતો. તે મારી તરફ જોઈ રહ્યા હતાં. તેમની દૃષ્ટિની મધુરતાનું વર્ણન મારા સરખો સાધારણ ને અજ્ઞ માણસ કેવી રીતે કરી શકે? લગભગ પાંચેક મિનીટ તે દર્શનનો અનુભવ ચાલુ રહ્યો, ને પછી મને ભાન આવ્યું. હું ધ્યાનમાંથી જાગૃત થયો. પણ મારા મનમાં ઊંડી શાંતિ હતી, અને અંતરમાં આનંદનો અર્ણવ ઉછાળા મારી રહ્યો હતો. એ અનુભવની અસર એવી અજબ હતી. હોય જ ને? પ્રભુના સ્વરૂપના દર્શનની અસર અલૌકિક હોય છે એવો શાસ્ત્રો ને સંતોનો અભિપ્રાય છે. તે પ્રસિદ્ધ જ છે.

થોડા વખત પછી હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે મારા મુખ પર આનંદ આનંદ ફરી વળેલો. મને કોઈ સારો અનુભવ થયો છે એ વાતની કલ્પના મને જોતાંવેંત કરી શકાય તેમ હતી. ચંપકભાઈને મારી ટેવ મુજબ મેં લખીને મને થયેલા દર્શનના અનુભવની વાત કરી. તેથી એમને આનંદ થયો. મને કોઈ સારો અનુભવ થાય, ત્યારે તેમને ખાસ પ્રસન્નતા થતી, ને તે પ્રસન્નતાને વ્યક્ત કરતા. તે તે દિવસે ખાસ ગળી વસ્તુ બનાવતા. તે પ્રમાણે તે દિવસે તેમણે લાડુ બનાવ્યા. પર્વતમાં જોઈતા સાધનોનો અભાવ હોવાથી તેવી કોઈ વસ્તુ બનાવવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. છતાં તે મુશ્કેલીથી ડરતા નહીં. કમે કમે જુદી જુદી પ્રક્રિયામાંથી પસાર થતાં લાડુનું છેલ્લું સ્વરૂપ કેવી રીતે તૈયાર થઈ શક્યું, તેનો ઇતિહાસ તો તેમની ને મારી પાસે રહે તે જ ઠીક છે.

રામના દર્શનની મને ખાસ લગની ન હતી. તે માટે મેં કોઈ ખાસ પરિશ્રમ પણ નહોતો કર્યો છતાં પ્રભુએ મારી સાકાર દર્શનની ભાવનાને સંતોષવાની એ રીતે કૃપા કરી. તેમાં મારા પૂર્વજન્મના સંસ્કારો પણ કારણભૂત થયા હશે. ગમે તેમ, પણ રામદર્શનના એ અનુભવથી મને અત્યંત આનંદ થયો, ને પાર વિનાની શાંતિ મળી. એ અનુભવ કોઈ પ્રકારના વાર્તાલાપથી રહિત હતો. વળી ધ્યાનનો અથવા સમાધિનો હતો છતાં મારે માટે તેનું મૂલ્ય ઘણું મોટું હતું. ભગવાન રામની એ કૃપા બદલ તેમના ચરણમાં મેં વારંવાર ભીની આંખે પ્રણામ કર્યાં. આજે પણ કરું છું, ને કરું છું:

બારબાર વર માંગહું, હરષિ દેહુ શ્રીરંગ,
પદસરોજ અનપાયની ભક્તિ સદા સત્સંગ,
સિયાવર રામચંદ્રકી જે !

* * *

૨૨. શંકર દર્શનની વાત

રામનું દર્શન થયા પછી મને સ્વાભાવિક રીતે જ શંકરનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. શંકર ભગવાન પ્રત્યે મને પ્રેમ હતો. જ્ઞાનના અધિષ્ઠાતા ને દાતા તથા યોગના સ્વામી તરીકે તેમની તરફ મને આદરભાવ હતો. ત્યાગીઓના શિરોમણી તરીકે પણ તેમનું સ્વરૂપ ઓછું આકર્ષક ન હતું. એવા સિદ્ધિ ને મુક્તિના દાતા શંકરની કૃપાદૃષ્ટિ મેળવવાની મને ઇચ્છા થઈ. શાસ્ત્રો ને સંતોએ શંકરને આશુતોષ કહ્યા છે. તે બીજા દેવો કરતાં બહુ જલ્દી પ્રસન્ન થઈ જાય છે, એવું તેમનું કહેવું છે. તેથી સાધારણ માણસના મનમાં ઉત્સાહ જાગે છે ને તેમને પ્રસન્ન કરવાનો ભાવ ઊઠે છે. પરંતુ ઉમાએ તેમને પ્રસન્ન કરવા જે આકરું ને કષ્ટમય તપ કર્યું હતું તેનું વર્ણન વાંચીને કેટલાકનો ઉત્સાહ ઠંડો પડી જાય છે. કેટલાક તો તેમની પ્રસન્નતા માટે મહેનત કરવાનો વિચાર પણ મૂકી દે છે. તેમને થાય છે કે આપણું આમાં ગજું નહિ. જો ઉમાને શંકરની પ્રસન્નતા માટે આટલું બધું તપ કરવું પડ્યું તો આપણે કેટલું કઠોર ને લાંબુ તપ કરવું પડે તેની ત્રિરાશી તો મુકી જુઓ ! તેવા માણસોએ એક વિચાર યાદ રાખવા જેવો છે કે ઉમાની વાત બહુ જૂની છે. ઉમાએ જે જમાનામાં તપ કર્યું તે જમાનામાં માણસની શક્તિ વધારે વિકસેલી હતી. આજે જમાનો જુદો છે ને માણસો પણ જુદા છે. આજે સાધારણ રીતે જોઈએ તો માણસનું મનોબળ મોજું પડ્યું છે, તેની નૈતિકતા નબળી પડી છે. તેની પ્રભુપરાયણતા, તિતિક્ષા, ને તપ કરવાની તાકાતમાં પણ ફેર પડ્યો છે અથવા ઘટાડો થયો છે. કલિયુગના સામાન્ય દોષો તેને ઘેરી વળ્યા છે. એટલે તેની કસોટીનો ગજ પણ પહેલાં કરતાં જરા હલકો થયો છે. તેની યોગ્યતા ને પરીક્ષાના ધોરણમાં ફેર પડ્યો છે. એટલે ઉમાનો વિચાર કરીને નિરાશ કે નાસીપાસ થવાની જરૂર નથી. બને તેટલા શુદ્ધ ને સાચા દિલથી તે પ્રભુનું શરણ લે ને પ્રભુની પ્રસન્નતા માટે બનતો ભોગ આપે તો તેના પર પ્રભુ જરૂર કૃપા કરે ને તેનું જીવન ધન્ય બની જાય, એવો અનુભવી પુરુષોનો અભિપ્રાય છે. તેને યથાર્થ માનીને તેમાં શ્રદ્ધા રાખી માણસે નિર્ભય બનીને પ્રભુનું શરણ લેવાની જરૂર છે.

એટલે મેં પણ પ્રભુનું શરણ લઈને તેમની પ્રસન્નતા માટે મહેનત કરવાનો વિચાર કર્યો. મારામાં કશી યોગ્યતા ન હતી. કોઈ યોગ્યતા માટે મારો દાવો પણ ન હતો. મારામાં જ્ઞાન, ભક્તિ કે યોગ કરવાની શક્તિ ન હતી. બીજી કોઈ આવડત પણ ન હતી. મારી પાસે કેવળ પ્રાર્થનાનું સાધન હતું. ક્ષુધાતુર બાળક જેવી રીતે 'મા'ને ઝંખે, તલસે, ને જોવા માંગે, તેવી રીતે હું પ્રભુને ઝંખતો ને તલસતો. પ્રભુને માટે પ્રેમાતુર બનીને સતત પ્રાર્થના કરતો ને પ્રભુને અંતરના અંતરતમમાંથી યાહતો. તે વખતે મારી પાસે ભગવાન શંકરનો એક નાનો ફોટો હતો. હિમાલય જતાં પહેલાં મેં તે વડોદરામાંથી ખરીદેલો. તે ફોટો ખૂબ આકર્ષક ને સુંદર હતો. તેમાં શંકર ભગવાન કેવળ કૌપીન પહેરીને ધ્યાનસ્થ દશામાં પદ્માસન વાળીને બેઠેલા. પાસે ગંગાજીનો પ્રવાહ વહી રહેલો ને ઉપર ચંદ્રમાનો પ્રકાશ હતો. સૌથી વિલક્ષણ વસ્તુ તો તેમનું સ્મિત હતું. મંદ મંદ મધુર સ્મિતથી સુશોભિત તેમના હોઠ ઉઘાડીને તે હમણાં જ કંઈ બોલી ઉઠશે એમ લાગતું. તેમનું સ્વરૂપ મને ખૂબ ગમી ગયેલું. એટલે તેને સામે રાખીને તેના દર્શન માટે મેં પ્રાર્થના કરવા માંડી. ભગવાનનું દર્શન થાય તો તેમની પાસેથી ભક્ત નરસીની જેમ કરતાલ ને કંબલ લઈ લેવા એવો મનોરથ મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો હતો.

સવારથી જ ઓરડી બંધ કરીને મેં ભગવાન શંકરને પ્રાર્થના કરવા માંડી. 'હે પ્રભુ, તમે આશુતોષ કહેવાઓ છો. તો મને જલદી દર્શન દો. મારા જેવા બાળકને વધારે તલસાવો કે દુઃખી કરો નહિ. મારા પર તમારી કૃપા કરી દો. પ્રત્યેક પળે હું તમારી રાહ જોયા કરું છું ને તમારે માટે બેચેન બનું છું. તમે કેમ વિલંબ કરો છો? મૌન મૂકી દઈને હવે મારી સાથે વાત કરો.' એવા એવા અનેક ભાવો મારા અંતરમાં ઉભરાવા માંડ્યા. તેના પરિણામે મારી આંખમાંથી પ્રેમનું પાણી પ્રકટવા માંડ્યું. હરેક ક્ષણે મારી આતુરતા વધતી જતી હતી. એમ થતું હતું કે ભગવાન હમણાં જ પ્રકટ થશે. આવા પવિત્ર પ્રદેશમાંથી પાડેલો પોકાર વ્યર્થ નહિ જાય, પ્રભુ મારા પર જરૂર કૃપા કરશે. વખત વીતતો જતો હતો. તે વાતનો વિચાર કરીને મારા હૃદયની બેચેની, બળતરા વધતી જતી હતી. મારી અધીરાઇ પણ વધતી જતી હતી.

વખત થયો એટલે ચંપકભાઈ ભોજનની થાળી મૂકી ગયા. ભોજન કરવાની ખાસ ઇચ્છા ન હતી. પરંતુ ચંપકભાઈની પ્રેમભરી ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને મેં ભોજન કરી લીધું, ને પાછી પ્રાર્થના ચાલુ કરી. ચંપકભાઈની દશા ભારે વિચિત્ર હતી. આખા પર્વત પર બીજું કોઈ ન હતું. ઠંડી પણ ઘણી સખત હતી. તે ઉપરાંત બીજી મુશ્કેલીઓનો પણ પાર ન હતો. તેમની જગ્યાએ કોઈ બીજો માણસ હોત તો જરૂર કંટાળી જાત, ત્રાસી જાત, ને મને એકલો મૂકીને પર્વત પરથી સપ્રેમ નીચે ઉતરી પડત. પણ ચંપકભાઈની વાત જુદી હતી. તે જુદી જ માટીમાંથી બનેલા. ભારે હિંમતવાળા ને બહાદુર હતા. લાડ-ગેલ ને અમનચમનમાં ઉછરેલા હોવા છતાં તે કઠોર ને કષ્ટમય જીવનને હસતાં હસતા જીવતાં. જરા પણ બડબડાટ કર્યા વિના પોતાનું કામ કર્યે જતા હતા. મુંબઈ જેવા શહેરના સુખી વાતાવરણમાં ઉછરેલા તેમના જેવા યુવાનને માટે પર્વતનું આ જીવન તદ્દન નવું હતું. છતાં મારા પરના પ્રેમને લીધે તે સદા આનંદમાં રહેતા ને બધું કામ કરતાં. રસોઈ બનાવવાનું ને વાસણ સાફ કરવાનું કામ પણ તેમણે ઉપાડી લીધેલું. હું તો લગભગ બધો વખત સાધનામાં જ પસાર કરતો. તેમની ધીરજ, હિંમત ને સેવા ખરેખર અનુપમ હતી.

શંકર ભગવાનના દર્શન માટે ભોજન પછી મારો પ્રયાસ ચાલુ રહ્યો. છેક બપોરે લગભગ ત્રણેક વાગ્યે મારા મનમાં જરા નિરાશા થવા માંડી. ત્યારે પ્રાર્થના કરતાં કરતાં મારું શરીરભાન ભૂલાઈ ગયું, ને તે દશામાં મને ભગવાન શંકરનું ફોટાવાળું સ્વરૂપ દેખાયું. થોડા વખત પછી મને ભાન આવ્યું. એ અનુભવથી મને આનંદ જરૂર થયો, ને શાંતિ મળી. પણ તે અનુભવ દર્શનની દૃષ્ટિથી બહુ ઉત્તમ કોટિનો કહી શકાય નહિ. તે વાત હું આજે કબૂલ કરું છું. તે વખતે પણ મને તેનો ખ્યાલ હતો. એટલે સાંજના સમયે અનુભવના આનંદથી ઓતપ્રોત થઈને હું બહાર નીકળ્યો તો પણ, મારા મનને સંપૂર્ણ સંતોષ ના થયો. ભગવાન શંકરે મને કામચલાઉ સંતોષ આપ્યો એટલું જ. બાકી જો હું તેમના વિશેષ દર્શનની સાધનાને વળગી રહ્યો હોત, તો પરિણામ જુદું જ હોત.

પરંતુ શંકર ભગવાન બહુ દયાળુ છે. તેમને માટે મારા હૃદયમાં પ્રેમ ને તલસાટ ચાલુ હતો. તેને લક્ષમાં લઈને તેમણે તે પછી મને ધ્યાનમાં અનેકવાર દર્શન આપ્યા છે. એ રીતે તેમણે મારા પર કૃપા કરીને મને આનંદ આપ્યો છે. પરંતુ તેમનું દર્શન મને જુદા જ રૂપમાં થયું છે. શંકર ભગવાન મુંડમાલા ને સાપથી વિભૂષિત છે એમ કહેવાય છે. વળી તેમને ભસ્મથી ભરેલા શરીરવાળા કહેવામાં આવે છે. એ તો ઠીક, પણ તેમની કલ્પનાને વિકૃત કરતાં કરતાં કેટલાકે તેમની સાથે ભાંગ ને ગાંજાને પણ જોડી દીધાં છે. એ રીતે

શંકરને આપણે ખૂબ ભક્તિ ને વ્યસની માની લીધા છે. એવી કલ્પના કેટલીક વાર અતિશયોક્તિ ભરેલી ને ગેરરસ્તે દોરનારી પણ હોય છે. બાકી મારા અનુભવની વાત જુદી છે. તેના આધાર પર કહું તો શંકરનું સ્વરૂપ મને જુદું જ દેખાયું છે. તેમના નામ પ્રમાણે તે બહાર ને ભીતર સુંદર ને મંગલમય જ દેખાયા છે. તે સર્વસમર્થ છે. તેથી ભક્તોની ભાવના ને રુચિ પ્રમાણે પ્રકટ થઈ શકે છે. પણ જ્યારે જ્યારે મારી સામે તે ધ્યાનાદિમાં પ્રકટ થયા છે ત્યારે ખૂબ સુંદર સ્વરૂપે જ પ્રકટ થયા છે. તેમની પાસે કોઈ વાર સાપ દેખાયો નથી. મુંડમાલા કે ભસ્મ તેમના દેહ પર દેખાયાં નથી. ને ગાંજો ને ભાંગ તો તેમની પાસે હોય જ શેનાં? મને તો તેમનું શરીર કરોડો કામદેવ કરતાં પણ સુંદર ને ગૌર દેખાયું છે; જ્યારે જોયા છે ત્યારે તેમને સુંદર રેશમ જેવા મુલાયમ વસ્ત્રોથી વીંટાયેલા જ જોયા છે. તેમના વચનની મીઠાશનું તો કહેવું જ શું? તે તો જે અનુભવે તે જ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સમજી શકે.

મારા અનુભવના આધાર પર હું એટલું જરૂર કહી શકું છું કે આ યુગમાં પણ જે ચાહે ને પ્રયાસ કરે તે ભગવાનના રામ, કૃષ્ણ કે શંકરરૂપે દર્શન જરૂર કરી શકે છે. માનવ જો શ્રદ્ધાભક્તિને વધારીને ભગવાનનું શરણ લે ને ભગવાનના ચરણોમાં મનને જોડી દે, તો તેને માટે કશું જ અશક્ય નથી. યુગ ફેરવાયો હશે, પરંતુ ભગવાન અને એમની દુનિયાના આધ્યાત્મિક મૂલ્યો ફેરવાયા નથી, તે તો તેના તે જ છે. એનો અનુભવ કોઈપણ કરી શકે છે.

દશરથાચલ પર જતી વખતની મારી બંને ભાવનાઓ પૂરી થઈ. એટલે મને સંતોષ થયો. ઠંડી વધતી જતી હતી. એટલે એકાદ મહિનાના વસવાટ પછી ઈ. સ. ૧૯૪૪ના જાન્યુઆરીની શરૂઆતના અમે દેવપ્રયાગ આવવાનો નિર્ણય કર્યો. એક મહિનામાં તો અમારી કાયપલટ થઈ ગઈ હતી. ધોયેલા કપડાં પહેરીને અમે નીચે આવ્યા, ત્યારે અમારું તનમન પણ જાણે ધોવાય ગયું હતું. તેની સૂચના મળતી હતી. દેવપ્રયાગની બહાર મોટર સ્ટેન્ડથી આગળ જતાં એક ખાલી મકાન હતું. તેમાં અમે રહેવા માંડ્યા.

* * *

૨૩. વેદબંધુ : એક સાચા સંતનો સમાગમ

સાચા સંતો સત્સંગનો મહિમા ગાતા થાકતા નથી. સંસારમાં નાનામોટાં અનેક જાતનાં સુખ છે. તેમાં સત્સંગનું સુખ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, એમ સંતો કહ્યા કરે છે. વાત પણ સાચી છે. બીજા કેટલાક સુખો તન ને મનને સ્પર્શે છે ને અસર કરે છે. પણ સત્સંગનું વિલક્ષણ સુખ તો આત્માના પ્રદેશમાં પહોંચી જાય છે ને આત્માને અસર કરે છે. એટલે સુધી કે પોતાની જાતને પલટાવીને આત્મા કે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં પણ માણસને તે મદદ કરે છે. વિતરાગ ને ઈશ્વરદર્શી મહાત્માઓ પણ તેનો લાભ લેવા સદા તૈયાર રહે છે, ને તેનાં ગુણગાન ગાતા થાકતા નથી. મને પોતાને પણ સત્સંગ ખૂબ પ્રિય છે. સાચા સંતોના સમાગમ માટે મારું અંતર હંમેશા આતુર રહ્યા કરે છે. તેમના સમાગમમાં મને સ્વર્ગસુખ મળે છે. કહે છે કે ઈશ્વરની કૃપા ને જીવના પુણ્યનો ઉદય થાય ત્યારે જ સાચા સંતોના દર્શન ને સમાગમનો લાભ મળી શકે છે. તે વાત કેટલે અંશે સાચી છે તે તો અનુભવી પુરુષો જ કહી શકે. બાકી એટલું સાચું છે કે સંતોનો સમાગમ દુર્લભ છે, ને દુર્લભ હોવા છતાં પણ મને તેનો લાભ એક યા બીજા સ્વરૂપમાં પહેલેથી જ મળ્યા કરે છે. ઈશ્વરની કૃપાથી મારે માટે તે સુલભ થઈ શક્યો છે. મુંબઈનું વાતાવરણ વધારે ભાગે પ્રવૃત્તિમય ને રાજસી ગણાય છે. સંતસમાગમનું સ્વપ્ન ત્યાં રહીને ભાગ્યે જ સેવી શકાય. કોઈ કારણથી કદાચ સેવાયું હોય તો પણ, તેને સિદ્ધ કરવાનું કામ ભાગ્યે જ સહેલું થાય. સંતનું દર્શન પણ ત્યાં તો અસંભવ જેવું કહેવાય છે. છતાં પણ મને ત્યાં સંતસમાગમનો લાભ મળી શક્યો. ને શુદ્ધ, તથા સાત્વિક જીવનના ઘડતરનો પ્રયાસ પણ મારાથી ત્યાં રહીને કરી શકાયો. એટલે સંતોનો સમાગમ ગમે ત્યાં થઈ શકે છે. સંતોનું દેવદુર્લભ દર્શન ગમે ત્યાં થઈ શકે છે. તેને માટે ખાસ શરત એ છે કે હૃદયમાં તે માટે રાગ ને તલસાટ હોવો જોઈએ. તેને માટે જો અંતર આતુર બની જાય, તો તે સુલભ થઈ શકે છે. ને તેથી ઉલટું, જો તેની ઈચ્છા જ ના થાય, ને તે માટે રુચિ જ ના હોય, તો તે દુર્લભ પણ થઈ પડે છે. મુંબઈના શહેરી વાતાવરણમાં તે મારે માટે સુલભ થઈ શક્યું. તો આ હિમાલય હતો. હિમાલય સંતોનું ઘર, ધામ ને આશ્રયસ્થાન. હિમાલયને સંતોની આરાધ્યભૂમિ કહીએ અથવા સંતોના માતાપિતાની ઉપમા આપીએ, તો કાંઈ જ ખોટું નથી. ત્યાં તો સંતોનું દર્શન સહેલાઈથી થઈ શકે. એમાં આશ્ચર્ય જ ક્યાં છે? અલબત્ત, આજે તો હિમાલયમાં પણ સાચા સંતોના દર્શન દુર્લભ થઈ ગયા છે. સંતોના દર્શન ને સમાગમ સારું આવતા કેટલાય લોકો તેથી નિરાશ પણ થાય છે. આખી દુનિયામાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, ત્યારે હિમાલયમાં પણ થાય એ સમજી શકાય તેવું છે. હિમાલય પણ તેનાથી અસ્પૃશ્ય ને પર કેવી રીતે રહી શકે? તોપણ, હિમાલયની ભૂમિમાં હજી સાચા સંતો છે. ભલે તેમની સંખ્યા ઓછી હોય, પણ તેમને લીધે હિમાલયની પવિત્રતા હજી કાયમ છે. તેમનું દર્શન સહેલાઈથી નથી થઈ શકતું. છતાં સારા સાધકો તેમના સમાગમનો લાભ ઈશ્વરની કૃપાથી કોઈવાર મેળવી શકે છે. મને પણ તેવો લાભ આજ સુધી અનેકવાર મળ્યો છે. ટિહરીના નિવાસ દરમ્યાન ઈશ્વરકૃપાથી તેવો લાભ મળી ગયો. એક સાચા અને સારા સંતનો મેળાપ થયો. તેનું વર્ણન શરૂ કરું તે પહેલાં થોડા વખત માટે ટિહરીનું ક્ષેત્ર છોડીને આપણે હરદ્વારના પવિત્ર ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવો પડશે. માટે કલ્પનાની પાંખ પર ઊડીને ચાલો, આપણે હરદ્વાર પહોંચી જઈએ.

(૨)

આગળના એક પ્રકરણમાં મેં અમદાવાદના એક સંસ્કારી કુટુંબનો ઉડતો ઉલ્લેખ કરી લીધો છે. તે કુટુંબના સભ્યો સાથે ઇ. સ. ૧૯૪૩માં હું દેવપ્રયાગની પહેલવહેલી મુસાફરી કરીને હરદ્વાર આવ્યો હતો. તે વખતે શ્રવણનાથના મંદિરના હોલમાં ઉત્તરપ્રદેશના સુપ્રસિદ્ધ સંત શ્રી પ્રભુદત્ત બ્રહ્મચારીજી ભાગવત સપ્તાહ કરાવી રહેલા. ત્યાં અમે થોડો વખત બેઠા હતા. ભાગવતની કથા પૂરી થયા પછી પ્રભુદત્તજી પોતાના નિયમ પ્રમાણે ઊભા થયા ને નૃત્ય સાથે કીર્તન કરવા માંડ્યા. તેમના હાથમાં મંજીરા હતા. બીજા કેટલાક ભક્તોના હાથમાં મંજીરા, કરતાલ ને ઢોલકનું દર્શન થતું હતું. તે ભક્તો પણ નૃત્ય સાથે નામસંકીર્તન કરતાં કરતાં પ્રભુદત્તજીને સાથ આપવા માંડ્યા. નામનો ધ્વનિ મારી સમજ પ્રમાણે 'રાધે રાધે શ્યામ બોલો રાધે રાધે શ્યામ' એવો હતો. ધીરે ધીરે કીર્તનનો રસ વધવા માંડ્યો, ને નામનો ધ્વનિ કેવળ 'રાધે રાધે રાધે રાધે' એમ જ સંભળાવા લાગ્યો. મને પણ કીર્તનમાં રસ હતો. તે વખતે હું કરતાલ રાખતો. તે મારી પાસે હાજર હતી. એટલે આનંદમાં આવી જઈને હું પણ કીર્તનમાં સામેલ થયો. કીર્તન લગભગ દસેક મિનીટ સુધી ચાલ્યું હશે. તેને અંતે પ્રભુદત્તજી મંજીરા મૂકીને પોતાના ખંડમાં દોડી ગયા. એટલે ભક્તોએ પણ કીર્તન બંધ કરી દીધું. પરંતુ દસેક મિનીટનું એ સમૂહ કીર્તન ખરેખર રસથી ભરેલું હતું. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ ભાવમાં આવી જઈને કીર્તન કરતા ને કરાવતા તે વિશે મેં વાચ્યું હતું. તેમની કીર્તનમંડળીનું એક ચિત્ર પણ મારા જોવામાં આવેલું. તે મને ખૂબ ગમી ગયું હતું. ચૈતન્ય મહાપ્રભુના એ કીર્તનના આદર્શને નજર સામે રાખીને પ્રભુદત્તજી કીર્તનનો કાર્યક્રમ ચલાવતા હોય એવી મારા પર છાપ પડી. ચૈતન્ય મહાપ્રભુના સંકીર્તનની મસ્તી ને મજા તો અનેરી જ હોય. તેનું દર્શન પણ અપવાદરૂપ જ હોય. પ્રભુદત્તજીના સંકીર્તનને તેની સાથે સરખાવવાનું સાહસ બરાબર ના કહેવાય છતાં પણ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે તેમનું સંકીર્તન પણ આકર્ષક ને આનંદકારક હતું. ને કેમ ના હોય? પ્રભુનું નામસંકીર્તન સદાયે સુખમય અને આનંદકારક, શાંતિદાયક અને રસપ્રદાયક છે. જેને તેમાં રસ ના મળે તેની રસવૃત્તિ કાચી છે એમ જ કહેવું જોઈએ.

સમૂહકીર્તનના પ્રયોગો ને કાર્યક્રમો આજે વધતા જાય છે તે સારી વાત છે. કીર્તનપ્રેમી પુરુષો ને સ્ત્રીઓને તેથી આનંદ થશે. પણ તેના ભયસ્થાનથી સૌએ સાવધ રહેવાની જરૂર છે. વધારે ભાગના ભજનકીર્તનના પ્રયોગો લોકોનું રંજન કરવા, વાહ વાહ બોલાવવા, ભક્તમાં ખપવા ને ધન એકઠું કરવા કરવામાં આવે છે. એ હકીકત કડવી છતાં સાચી છે, ને તેનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. નામસંકીર્તન ને ભજન માણસના પોતાના હૃદયમાં પ્રેમ પ્રકટાવીને ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે છે. તે એક પ્રકારની ઊંચી આરાધના છે. તેના આરાધ્યદેવ એક ઈશ્વર જ છે. તે ઈશ્વરના પવિત્ર આસન પર સાધારણ જનતા કે લૌકિક સ્વાર્થ ના બેસી જાય, ને ઈશ્વરને બદલે તેની જ આરાધનાનો આરંભ ના થાય, તે કીર્તન ને ભજન કરનારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. મીરાં, નરસી, તુકારામ ને ચૈતન્ય મહાપ્રભુની જેમ જો તે કેવળ ઈશ્વરપ્રેમથી પ્રેરાઈને ઈશ્વરની પ્રસન્નતા માટે જ ભજન કીર્તન કરશે, તો તેનું જીવન ધન્ય થઈ શકશે. તે ઈશ્વરનું દર્શન પણ કરી શકશે. ને જો તેની ઇચ્છા હશે તો તેને ધન ને પ્રતિષ્ઠા તો આપોઆપ મળી રહેશે. તેને માટે ઇચ્છા કરવાની જરૂર પણ નથી. કેમકે પોતાને ભજનારની બધી રીતે રક્ષા કરવી ને તેના જીવનની જરૂરતો પૂરી પાડવી એ તો ઈશ્વરનો સહજ સ્વભાવ છે, ધર્મ છે. તે માટે ઈશ્વરે પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તેની ચિંતા

કરવાની જરૂર જ નથી છતાં જો તેની ચિંતા ને ઈચ્છા દૂર ના જ કરી શકાય, તો શરૂઆતમાં માણસ લોકરંજન ને ધનકીર્તિને માટે ભજન કીર્તન કરે તો પણ પોતાના આરાધ્યદેવ તો એક ઈશ્વર જ છે તે વાતને સદાયે યાદ રાખીને છેવટે તેણે ઈશ્વરના જ ભક્ત ને પૂજારી બની રહેવું જોઈએ, ને ભજન કીર્તનનો કેવળ શોખ ખાતર નહિ પણ સાધના માટે પ્રયોગ કરવો જોઈએ. તો જ જીવનની ઉન્નતિ થઈ શકે.

(૩)

કીર્તન પૂરું થયા પછી અમે પ્રભુદત્તજીના દર્શન માટે ગયા. અમને જોઈને તે ખુશ થયા. અમને પણ તેમના દર્શનથી આનંદ થયો. તે વખતે તેમના ઓરડામાં એક બીજા મહાત્મા બેઠા હતાં. તેમણે સફેદ વસ્ત્રો પહેર્યા હતા. તેમના મુખ પર તેજ હતું. તેમની આંખ પણ તેજસ્વી ને ઊંડી શાંતિથી ભરેલી હતી. તેમને જોઈને મને થયું કે આ કોઈ મહાપુરુષ છે. થોડીવાર સુધી મેં તેમને જોયા કર્યાં. તેમણે પણ મને જોયો. પણ એટલા બધા માણસોની વચ્ચે વાત કરવાનો વખત ના મળ્યો. અમે ત્યાંથી વિદાય થયા ત્યારે પણ એ શાંત સાધુપુરુષની આકૃતિ મારા મનમાં કાયમ માટે વસી ગઈ. તે મહાપુરુષના સંબંધમાં મને પ્રથમ નજરે જ પ્રેમ કહીએ તેવું થઈ ગયું.

તે વાતને દિવસો થઈ ગયા ને મારે ટિહરીમાં રહેવાનું થયું, ત્યારે એક દિવસ અચાનક જ તેમનો મેળાપ થઈ ગયો. હું ગંગા તરફ જતો હતો, ને તે ગંગા તરફથી આવતા હતા. બંનેની નજર એક થઈ. આનંદ થયો. વધારે આનંદ તો એ વાતનો થયો કે અમે બંને બદરીનાથ મંદિરની એક જ ધર્મશાળામાં ઉતર્યા હતાં. ઈશ્વરની કૃપાથી એક મહાન સંતનો સમાગમ આમ સહેલો બન્યો. તેમને મળવાની મારી લાંબા વખતની ઈચ્છા આમ એકાએક પૂરી થઈ. તેમને વધુ ઉલ્લેખ કરતાં કહી દઉં કે તેમનું નામ વેદબંધુ હતું.

* * *

૨૪. મહાત્મા વેદબંધુ સાથેનો વાર્તાલાપ

અત્યારે મને રામકૃષ્ણદેવના મહાન શિષ્ય નાગમહાશયની સ્મૃતિ થઈ આવે છે. નાગમહાશય એક સાચા સંતપુરુષ હતા. રામકૃષ્ણદેવના સમાગમમાં આવ્યા પછી એકવાર તેમને સંન્યાસ લેવાની ઈચ્છા થઈ. તે માટે તેમણે રામકૃષ્ણદેવની રજા માગી. રામકૃષ્ણદેવે કહ્યું, 'તારે બહારનો સંન્યાસ લેવાની જરૂર નથી. ઘરમાં રહીને વ્યાવહારિક કામ કરતાં કરતાં જ તું તારું કલ્યાણ કરી શકીશ.' પણ તેમનું મન તેથી માન્યું નહિ. તેમણે કહેવા માંડ્યું કે સંતોના સમાગમ વિના આત્મકલ્યાણ કરવાનું કામ કઠિન છે એ વાત જાણીતી છે. તમારા ઉપદેશથી તેને ટેકો મળે છે. તો ઘરમાં રહેવાથી મને સંતોના સમાગમનો લાભ કેવી રીતે મળશે? રામકૃષ્ણદેવે તેમને શાંતિ આપતા ઉત્તર આપ્યો, 'સંતોનો સમાગમ તને ઘેર બેઠે મળ્યા કરશે. સંતો તને શોધતા તારે ઘેર આવી પહોંચશે. તે વાતની ચિંતા ના કરીશ.' તે સાંભળીને નાગમહાશયને શાંતિ થઈ ને બન્યું પણ તેવું જ. નાગમહાશયને ઘેર બેઠાં સંતોના દર્શનનો લાભ મળવા માંડ્યો. ને પછી તો તે પણ એક મહાન સંત થઈ ગયા. સ્વામી વિવેકાનંદ પરદેશથી પાછા ફરીને તેમને મળવા ગયા હતા. નાગમહાશય પ્રત્યે તેમને કેટલું બધું માન હતું તે તેમના શબ્દો પરથી સહેજે સમજાય છે. તે કહે છે કે સંસારમાં ઘણા સ્થળોમાં ફર્યો, પણ નાગમહાશય જેવો સાધુપુરુષ મારા જોવામાં આવ્યો નથી.

નાગમહાશયની જેમ મને કોઈનો આશીર્વાદ નથી મળ્યો. નાગમહાશયના જેવી ઉત્તમ સાધુતા પણ મારામાં નથી: પરંતુ એક વાત સાચી છે કે તેમની જેમ મને પણ સંતોનો સમાગમ સહજ રીતે થઈ જાય છે. મારું કોઈ નિશ્ચિત ઘર નથી. પણ જ્યાં રહું છું ત્યાં મને સંતોના દર્શનનો લાભ મળી જાય છે. મારી આત્મકથામાં એવાં અનેક ઉદાહરણ જોવા મળશે. મહાત્મા વેદબંધુનું ઉદાહરણ પણ એવું જ છે.

(૨)

વેદબંધુના સમાગમથી મને આનંદ થયો. ધીરેધીરે અમારી વચ્ચે સ્નેહસંબંધ બંધાઈ ગયો. તે મદ્રાસ પ્રાંતના નિવાસી હતા. તેમની ઉંમર પાંત્રીસથી ચાલીસની અંદરની હશે. તેમનું શરીર પાતળું ને ઘઉંવર્ણનું હતું. તેમના તેજસ્વી ને શાંત મુખને જોતાંવેત તેમને માટે મનમાં માનની ભાવના ઉત્પન્ન થતી. નાની ઉંમરમાં તે ઘેરથી નીકળી ગયા હતાં. તે પછી શ્રી અરવિંદ ને રમણ મહર્ષિના આશ્રમમાં રહ્યા હતાં. તે ઉપરાંત, અનેક સ્થળોમાં ફર્યા હતાં, ને અનેક સંતમહાત્માઓના પરિચયમાં આવ્યા. તેમણે પોતે કેટલીય જાતની સાધના કરી હતી. જુદાં જુદાં અનેક અનુભવો મેળવ્યા હતાં, ને શાંતિની પ્રાપ્તિ કરી હતી. તેમનો સ્વભાવ નમ્ર ને માયાળુ હતો. તેમને અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનું સારું જ્ઞાન હતું. અત્યારે તે ઉત્તરકાશીથી આવી રહ્યા હતાં. તેમની સાથે એક વૃદ્ધ સંન્યાસી પુરુષ હતા. તે દેવીના ઉપાસક હતા, ને ઉત્તરકાશીમાં રહેતા. નેપાલના રાજકુમારને તેમના પર ને વેદબંધુ પર પ્રેમ હતો. રાજકુમારના મસૂરી ને દહેરાદૂનની વચ્ચે આવેલા જડીપાણીના સ્થાનમાં વેદબંધુ વારંવાર રહેતા હતા. રાજકુમારના કહેવાથી તે પેલા સંન્યાસી મહારાજને લઈને ઋષિકેશ તરફ જઈ રહ્યાં હતાં. પણ વચ્ચે એક અણધારી મુશ્કેલી ઉભી થઈ. ટિહરી ને ઋષિકેશનો મોટરમાર્ગ એકબે ઠેકાણે તૂટી જવાથી મોટરવ્યવહાર બંધ થઈ ગયો. તે ચાલુ ના થાય ત્યાં સુધી તેમણે ટિહરીમાં જ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. મોટરવ્યવહાર ચાલુ થતાં વીસેક દિવસ સહેજે નીકળી ગયા. એટલે

તે દરમ્યાન અમે એકમેકના ગાઢ સંસર્ગમાં આવી ગયા. તે સંસર્ગમાંથી પ્રેમનો પવિત્ર પ્રવાહ પ્રકટ થયો. એટલા થોડા વખતમાં એવો પ્રબળ પ્રેમ મને બહુ ઓછા સંતપુરુષો પર થયો હશે.

અમે બદરીનાથના મંદિરની ધર્મશાળામાં ભેગા થયા ત્યારે વેદબંધુએ પ્રસન્નતાપૂર્વક કહેવા માંડ્યું : 'આખરે આપણે મળ્યા ખરાં. હરદ્વારમાં તમને પ્રભુદત્તજીની પાસે જોયા ત્યારે જ મને થયું હતું કે તમારામાં કાંઈક વિશેષતા છે. તમને જોઈને આનંદ થયો હતો, ને તમને મળવાની ઇચ્છા થઈ હતી. મને તમારા માટે કુદરતી પ્રેમ થયો હતો.'

તેમના શબ્દો સાંભળીને મારા હૃદયમાં તેમને જોઈને જાગેલા એવા જ ભાવની મને સ્મૃતિ થઈ. તેમની આગળ મેં તેનો ચિતાર રજૂ કર્યો. તેથી તેમને આનંદ થયો. મેં તેમને પ્રશ્ન કર્યો, 'શું તમને કીર્તન નથી ગમતું? તમે પ્રભુદત્તજીની સાથે જ રહેતા હતા તો પણ તેમના કીર્તનમાં નહોતા દેખાયા.'

'સાચી વાત છે.' તેમણે ઉત્તર આપ્યો, 'હું કીર્તનમાં સામેલ નહોતો થતો. કોઈક જ દિવસે હું કથા કીર્તન વખતે હાજર રહેતો. પણ એનો અર્થ એવો હરગિઝ નથી કે મને કીર્તન પર પ્રેમ નથી. મને કીર્તન ગમે છે પણ જનસમૂહમાં બેસવા કરતાં એકાંતમાં બેસવાનું વધારે સારું લાગે છે. તેથી વધારે ભાગે હું અંદર ઓરડામાં જ બેસી રહેતો. કોઈવાર કીર્તનમાં બેસવાનું થાય તો પણ, કીર્તન ચાલતું હોય ત્યારે હું ખેચરી મુદ્રા કરીને બેસી રહેતો. એટલે મને આજુબાજુ શું થાય છે તેનું ભાન જ રહેતું નહિ.'

'તમને ખેચરી મુદ્રા આવડે છે?'

'હા.' તેમણે જરાય સંકોચાયા વિના જવાબ દીધો.

'યોગશાસ્ત્રો તો ખેચરી મુદ્રાનાં ખૂબ ગુણગાન કરે છે. મેં કહેવા માંડ્યું, ખેચરીથી સમાધિમાં સિદ્ધિ મળે છે, આકાશગમન થઈ શકે છે, ને મસ્તકમાંથી ટપકતાં અમૃતનું પાન કરીને તેના દ્વારા યોગી અખંડ યૌવનની પ્રાપ્તિ કરે છે, ને મૃત્યુંજય બની જાય છે. એવી વાતોનો યોગના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તમને તેનો અનુભવ મળ્યો છે?'

'મને કેટલોક અનુભવ મળ્યો છે.' તેમણે સ્પષ્ટતા કરી, 'તેથી મને સંતોષ થયો છે. ખેચરી દ્વારા અમૃતરસનું પાન થાય છે, ને સમાધિમાં સિદ્ધિ મળે છે, એ સાચું છે. મારી દશા અત્યારે એવી છે કે હું ખેચરી મુદ્રા કરીને જીભને તાળવા પર લગાડું, એટલે મને સમાધિ સહેલાઈથી થઈ જાય છે. એ દશામાં હું ઇચ્છાનુસાર રહી શકું છું. ખેચરી કરતી વખતે હું નક્કી કરું કે બરાબર અર્ધા, પોણા કે એક કલાકે સમાધિદશા પૂરી થાય ને ભાન આવે, તો તે પ્રમાણે બરાબર અર્ધા, પોણા કે એક કલાકે જ મને ભાન આવે છે. મતલબ કે ખેચરીની મદદથી હું ઇચ્છાનુસાર સમાધિ દશામાં રહી શકું છું. મારી મરજી મુજબનો વખત પૂરો ના થાય ત્યાં સુધી જીભ તાળવા પર લાગેલી જ રહે છે.'

તેમનો ખુલાસો મારે માટે નવો હતો. પુસ્તકોમાં મેં તે વિશે વાંચ્યું હતું, પરંતુ એક અનુભવપ્રાપ્ત પુરુષની મારફત મળતો આવો વિશદ ખુલાસો મારા જીવનમાં આ પહેલો જ હતો. એટલે મને જિજ્ઞાસા થઈ. મેં તેને વ્યક્ત કરતાં કહ્યું, 'તે પ્રમાણે બની શકે ખરું?'

'જરૂર.' તેમની આંખ ચમકી ઊઠી ને તેમના મુખ પર સ્મિત ફરી વળ્યું : 'જરૂર બની શકે. એ બધું સંકલ્પનું જ કારણ છે. સંકલ્પની શક્તિ ઘણી ભારે છે. તેને ધીરે ધીરે કેળવી ને વધારી શકાય છે. આપણે

જોઈએ છીએ કે મજબૂત મનના માણસો સૂતી વખતે અમુક વાગે ઊઠી જવાનો સંકલ્પ કરે છે, ને તેના પ્રભાવથી તેટલા વાગે અચૂક ઊઠી જાય છે. સમાધિનું પણ તેવું જ છે. લાંબા અભ્યાસ પછી સમાધિ દશામાં પણ ઇચ્છાનુસાર રહી શકાય છે. એવી શક્તિ ભારે સાધના પછી મળી શકે છે એ સાચું છે, પણ તેની સત્યતામાં કોઈ જાતનો સંદેહ નથી.'

(3)

નેપાલના રાજકુટુંબ સાથે તેમને કેવી રીતે સંબંધ થયો તે વિશે મેં પૂછી જોયું તો તે ભારે પ્રસન્નતાપૂર્વક કહેવા માંડ્યા : 'એ વાત આપણી વર્તમાન વાતના અનુસંધાનની જ છે. સાંભળો, થોડા વરસ પરની વાત છે. તે વખતે પણ હરદ્વારના શ્રવણનાથ મંદિરમાં પ્રભુદત્તજી તરફથી શ્રીમદ્ ભાગવતની કથા ચાલતી હતી. એક દિવસ સાંજની કથામાં હું પણ સામેલ થયો હતો. કથા પૂરી થવાને થોડોક વખત બાકી રહ્યો ત્યારે મેં ખેચરી મુદ્રા કરી લીધી. તેના પ્રભાવથી મને તરત જ સમાધિ થઈ ગઈ. બાહ્ય ભાન ભુલાઈ ગયું. કથા પછી કીર્તન શરૂ થયું, ને તે પણ પૂરું થયું. શ્રોતાજનો એક પછી એક વીખરાવા માંડ્યા પણ મને ભાન આવ્યું નહિ. લગભગ બધા લોકો વિદાય થયા પણ એક વૃદ્ધા ત્યાં બેસી રહી. તેની નજર પહેલેથી જ મારી તરફ મંડાયેલી હતી. મને અચલ અવસ્થામાં આટલા લાંબા વખત લગી બેઠેલો જોઈને તેને નવાઈ લાગતી હતી. મારા જાગ્રત થવાની રાહ જોઈને તે થાકી, ને મારી પાસે આવીને મને બારીકાઈથી જોવા માંડી. તેને યોગમાર્ગનો થોડો અનુભવ હતો. એટલે મારી અવસ્થાને ઓળખી લઈને તેણે મને જાગ્રત કરવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. થોડા વખતમાં હું જાગ્રત થયો, ત્યારે મારી પાસે એ અજાણી વૃદ્ધા માતાને બેઠેલી જોઈને મને જરા આશ્ચર્ય થયું. તેનું શરીર ગોરું હતું ને પોશાક પરથી તે કોઈ શ્રીમંત કુટુંબની સ્ત્રી હોય એવું અનુમાન કરી શકાતું હતું. તે દિવસથી તે માતાનો ને મારો સંબંધ વધતો ગયો, ને ગાઢ સ્નેહમાં પરિણમ્યો. તે માતા નેપાલના રાજકુટુંબની હતી. તેનું મકાન સપ્તસરોવર પર હતું. ત્યાં પણ મારે થોડા દિવસ રહેવાનું થયું. એ રીતે નેપાલના રાજકુટુંબના બીજા સભ્યો સાથે મારો પરિચય થયો. તે પ્રસંગ બન્યા પછી હું વધારે ભાગે એકાંતમાં જ બેસવાનું રાખું છું.'

તેમની વાત સાંભળીને મને બહુ આનંદ થયો. અનુભવી સંતોનો સમાગમ સદાયે મુશ્કેલ છતાં સુખકર અને શાંતિદાયક હોય છે. તેવા સંતો સાધનાના અનેક ગ્રંથોની ગરજ સારે છે એમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

* * *

૨૫. વેદબંધુનો અનેરો અનુભવ

વરસો સુધી ધર્મ ને સાધનાના ગ્રંથોનું વાંચન ને મનન કરવાથી જે ફળ મળે, તેથી પણ વધારે કીમતી ફળ સાધના ને ધર્મથી જીવનને ઉજ્જવલ કરી ચુકેલા એક સંતપુરુષના દર્શન ને સમાગમથી મળે છે. તેવા સંતપુરુષની હાજરી ખૂબ જ પ્રેરણારૂપ નીવડે છે ને તપેલા અંતરને માટે શાંતિ આપનારી સાબિત થાય છે. તેના સમાગમથી મનને અશાંત કરનારી કે બેચેન બનાવનારી શંકાઓનું સુખદ સમાધાન થાય છે ને કેટલીય અવનવા અનુભવોની વાતોની માહિતી મળે છે. વેદબંધુ એવા અનુભવી સંતપુરુષ હતા. તેથી તેમનો સમાગમ મને ગમતો.

વેદબંધુ વધારે ભાગે યોગી હતા. યોગ તરફ તેમનું વલણ વધારે હતું. પણ તે એકલા યોગી ન હતા. તેમને વેદાંત તરફ ખાસ રુચિ હતી. તેમની દૃષ્ટિ જ્ઞાનમયી હતી. અષ્ટાવક્ર ગીતાના શ્લોકો પર તેમને ખાસ પ્રેમ હતો. તે ઉપરાંત, તેમને ભક્તિમાર્ગ માટે પણ માન હતું. તેના સિદ્ધાંતોને તે સારી પેઠે સમજી શકતા. એટલે તેમની વિચારદૃષ્ટિ વિશાળ હતી. તેમાં સંકુચિતતા ન હતી.

અમારી વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ વધતો ગયો તેમ તેમ અમે વધારે ને વધારે પાસે પહોંચતા ગયા. અમારી વચ્ચેનું બહારનું અંતર ઓછું થતું ગયું એટલે અમે એકમેકની આગળ અમારા વ્યક્તિગત અનુભવોની આપ-લે કરવા લાગ્યા. ઋષિકેશમાં મને જે ત્રિકાળજ્ઞ મહાત્માનો મેળાપ થયો હતો તેમના વિશે મેં વેદબંધુને વાત કરી તો તે રાજી થયા ને બોલી ઊઠ્યા : 'આ દેશમાં આજે પણ એવા ત્રિકાળજ્ઞાની મહાપુરુષો કેટલાય છે. કોઈ વાર પ્રભુની કૃપાથી તેમનું દર્શન થઈ જાય છે ત્યારે અતિશય આનંદ થાય છે. હમણાં થોડાક મહિના પહેલાં અમે એક સુંદર સ્થળમાં રહેતા હતા. પ્રભુદત્તજી પણ મારી સાથે હતા. ત્યાં તે ભાગવતની કથા કરાવતા હતા. એક દિવસ ત્યાં એક મહાપુરુષ આવી પહોંચ્યા. તે તદ્દન નગ્ન દશામાં રહેતા હતા. કથા પૂરી થયા પછી રાતે તે અમારી પાસે આવ્યા. અમે તેમનો સત્કાર કર્યો. થોડી વાર સુધી એમ ને એમ બેસી રહ્યા પછી તેમણે મને ને પ્રભુદત્તજીને અમારા ભૂત ને ભાવિ જીવનની વાતો કહેવા માંડી. તેમની ભૂતકાળની વાતો અમારા જીવન સાથે બરાબર બંધબેસતી હતી, તેથી અમને ભારે નવાઈ લાગી. અમને તેમની મહાનતાની ખાત્રી થઈ. વાતો પૂરી થયા પછી અમે તેમને આરામ કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. પછી નિર્ણય કર્યો કે તે લોકોત્તર સંતપુરુષનું અમે સવારે સારી રીતે સન્માન કરીશું, ને તેમની યોગ્ય સેવા કરીશું. પરંતુ સવારે તો તેમનું દર્શન જ ના થયું. વહેલી સવારે જ તે ક્યાંક રવાના થઈ ગયા. અમારા હાથમાં ઓરિંતો આવેલો હીરો આમ તદ્દન અજ્ઞાત રીતે જતો રહ્યો અને અમે તેમની સેવાથી વંચિત રહ્યા. તેથી અમને દુઃખ થયું. પણ બીજો કોઈ ઉપાય પણ ન હતો. એટલે તેમની થોડીક નિષ્ફળ શોધ કરીને અમે શાંતિ મેળવી. આ દેશમાં આવાં કેટલાં ગુપ્ત રત્નો છે તેની કોને ખબર છે?'

મેં કહ્યું : 'કોઈ વાર તેમનો સમાગમ થઈ જાય ત્યારે જ તેની ખબર પડે છે. તે પોતે જ્યાં સુધી કૃપા કરીને તેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપની ઓળખાણ ના આપે ત્યાં સુધી તેમના સમાગમમાં આવવાનું થાય તો પણ તેમને કોણ ને કેવી રીતે ઓળખી શકે? તેમના સાચા સ્વરૂપને જાણવાનું કામ સામાન્ય તો શું પણ અસામાન્ય માણસોને માટે પણ મુશ્કેલ છે. બાકી તો આ દેશનું સદભાગ્ય ને ગૌરવ છે કે તેમાં આવા

લોકોત્તર મહાપુરુષો આવા કઠિન સંક્રાંતિકાળમાં પણ પ્રકટે છે ને વિચરણ કરે છે. ધર્મ, સાધના ને તેની લોકોત્તર શક્તિમાં ના માનનારા માણસોના જીવનમાં તે મોટી અસર કરે છે. તેમને પ્રેરણા પાચ છે, વિચાર કરતાં કરી મૂકે છે, ને મનમાં જાળોની જેમ જામી ગયેલા કેટલાક રૂઢ ખ્યાલોના પાયાને હ્યમચાવીને તોડી પાડવામાં મદદ કરે છે. એ દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો તેમની સેવા ઓછી નથી.'

વેદબંધુ મારી વાત સાથે સંમત થયા. એ પ્રમાણે રોજ વિવિધ વિષયોની ચર્ચા ચાલ્યા કરતી. કોઈ વાર ધર્મશાળાના વિશાળ ચોકમાં આંટા મારતા તો કોઈ વાર ઓસરીમાં આરામ કરતા અમારી વાતચીત ચાલુ રહેતી. તે દિવસોમાં વેદબંધુને મેં મારા દશરથાચલ પરના અનુભવોનો ખ્યાલ આપ્યો. તેથી મારા પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમભાવ વધી પડ્યો. તે ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

'મને પણ કેટલાક મહાન સંતપુરુષોના દર્શન થયા છે.' તે કહેવા માંડ્યા, 'જે પ્રામાણિકપણે સાધના કરે છે, તે એવા એવા અનેક અનુભવો મેળવી શકે છે. પણ અનુભવોને સર્વસ્વ માની લેવાની જરૂર નથી.'

મેં કહ્યું, 'બરાબર છે. અનુભવોથી પ્રેરણા ને ઉત્સાહ મેળવીને માણસે આગળ વધવાનું છે. તેમને સર્વસ્વ માનીને બેસી જવાનું નથી. તેથી તો વિકાસ રૂંધાય છે. આત્મસાક્ષાત્કાર અથવા ઈશ્વરદર્શન ના થાય ત્યાં સુધી તેણે આગેફ્ય ચાલુ જ રાખવાની છે, ધ્યેયની પ્રાપ્તિ ના થાય ત્યાં સુધી ખોટો સંતોષ પામીને કે કુલાઈ જઈને બેસી રહેવાની વૃત્તિ બરાબર નથી. તે વૃત્તિથી સાધકે સદાયે સાવધ રહેવાનું છે.'

તે પછી તેમણે પોતાને થયેલા કેટલાક અનુભવોનો ઉલ્લેખ કરવાની શરૂઆત કરી : 'એક વાર મને મોહમ્મદ સાહેબનું દર્શન થયું. તેમના હાથમાં પોપટ હતો. તેમનો ચહેરો ખૂબ તેજોમય ને સુંદર હતો. તે એક મહાપુરુષ હતા તે વાત તો જાણીતી જ છે. તેમનામાં પ્રેમ ને વિશ્વાસ હોય તેને આજે પણ તેમનું દર્શન થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત, બીજા પણ કેટલાક સંતોના દર્શનનો લાભ મને મળી શક્યો છે. ભાગવત જેવા શાસ્ત્રો ને પુરાણોમાં ભગવાન વ્યાસની વાત આવે છે. તેમના દર્શનનો પણ મને લાભ મળ્યો છે. મહર્ષિ વ્યાસનો અનુભવ પણ થયો છે.'

'વ્યાસનો ?'

'હા.સાંભળો.' તે જરા વિચારમાં પડ્યા ને કહેવા માંડ્યા, 'તે વખતે હું ઉત્તરકાશી હતો. ઉત્તરકાશીથી દોઢેક માઇલ દૂર ગંગોત્રીની સડક પર લક્ષ્મી મહાદેવનું સુંદર ને એકાંત સ્થળ આવેલું છે. ત્યાં ગંગાતટ પાસેની એક નાની કુટિયામાં હું રહેતો હતો. મેં મારાથી બનતી સાધના કરી હતી પણ મને શાંતિ ના સાંપડી. તેથી મારી બેચેની વધતી જતી હતી. તેને દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય મારા હાથમાં આવતો ન હતો. મારી મૂઝવણ વધતી ગઈ. તેથી મેં વ્રત કરવાનો વિચાર કર્યો. નવરાત્રિના દિવસોમાં નવ દિવસ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. તે પ્રમાણે નવરાત્રિના દિવસો આવી પહોંચ્યા, ને મેં માટું વ્રત શરૂ કર્યું. કેવળ ગંગાજળ પર રહીને હું દિવસરાત એ એકાંત સ્થળમાં રહીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. નવમો દિવસ પૂરો થયો ત્યાં સુધી મને શાંતિ ના મળી. તે દિવસે સાંજે હું કુટિયાની બહાર બેઠો હતો. તે વખતે ત્યાં એક સાપ આવ્યો. તે ખૂબ જ તેજસ્વી હતો. મારી પાસે આવીને તે ઊભો રહ્યો. એટલે બીજા દિવસને માટે મંગાવી રાખેલું દૂધ મેં તેની સામે ધર્યું, ને પ્રભુનો પાર્ષદ માનીને તેના પર બેચાર ફૂલ નાખ્યા. દૂધ પીને તે જંગલને રસ્તે રવાના થઈ ગયો. પણ મને કોઈ વિશેષ અનુભવ ના થયો. તેથી મારી ચિંતા

મટી નહિ. દસમે દિવસે સવારે હું ખૂબ જ ચિંતામાં હતો. મને થતું હતું કે અરેરે, મેં આટલી મહેનત ને પ્રાર્થના કરી, પણ શાંતિ ના મળી. હવે મારું શું થશે? મારે શું કરવું? મારી આંખ ભીની થઈ. તે જ વખતે કુટિયામાં મારી સામે પ્રકાશ પથરાઈ ગયો ને તેમાં એક મહાપુરુષનું દર્શન થયું. મને સમજાયું કે તે મહાપુરુષ બીજા કોઈ નહિ પણ મહર્ષિ વ્યાસ હતા. તેમનું શરીર સોના જેવું તેજસ્વી ને ચમક ભરેલું હતું. તેમની આંખ જાણે અમૃતથી આંજેલી હતી. તે શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં મને શાંતિનો સંદેશ સંભળાવવા લાગ્યા. તેમના બધા શબ્દો મને યાદ નથી, પણ તેમના સંદેશના છેલ્લા શબ્દો કૈવલ્યં પ્રાપ્યસિ। તું કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ કરીશ, એવા હતા. તેમણે જે કહ્યું એનો સાર આવો હતો : પૂર્વજન્મમાં તું શંકરાચાર્યના શિષ્ય પદ્મપાદાચાર્યનો શિષ્ય હતો. તે વખતે તારામાં જ્ઞાન હતું, પણ વિજ્ઞાન ન હતું. તેથી તું મુક્તિ ના મેળવી શક્યો. તે જન્મમાં તે તારા એક મિત્રને સુવર્ણની ચોરી કરવામાં સાથ આપ્યો હતો. તેના પ્રાયશ્ચિત રૂપે તું આ જન્મમાં અશાંતિ અનુભવી રહ્યો છે. હવે ઉત્તરકાશીમાં જઈને અમુક જાતનો હવન કર, બ્રહ્મભોજન પણ કરાવ. તેથી તારું પ્રાયશ્ચિત પૂરું થશે, તને શાંતિ મળશે, અને આ જન્મમાં તું કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ કરી શકીશ.'

'એમ કહીને ભોજપત્રની કૌપીનવાળા તે મહાપુરુષ અદૃશ્ય થઈ ગયા. પણ તે અનુભવથી મને ખૂબ શાંતિ મળી. ઉત્તરકાશીમાં આવીને તેમણે કહેલી વિધિ પ્રમાણે મેં હવન કરાવ્યો, ને બ્રહ્મભોજન પણ કરાવ્યું. તે પછી થોડા દિવસમાં એક ઘન્ય પળે મને નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અનુભવ થયો. તેથી મારી બધી અશાંતિ દૂર થઈ ગઈ. આજે મને શાંતિ છે, સંપૂર્ણ શાંતિ છે.'

* * *

૨૬. કુંડલિનીનો ઉત્તમ અનુભવ

વેદબંધુનો અનુભવ ખરેખર અદ્ભુત હતો. જેમને સાધનામાં શ્રદ્ધા નથી, સાધનાના મર્મની સમજ નથી, ને જેમનું જીવન સાધનામય નથી, તેમને માટે એવા અલૌકિક અનુભવોને સમજવાનું ને માનવાનું કામ કઠિન થશે. પણ તેથી તેમની સત્યતા મટી જતી નથી. માણસ જેમ જેમ પ્રામાણિક, પવિત્ર ને પ્રભુપરાયણ થશે ને અંતરંગ સાધનાની દુનિયામાં ઊંડો ને ઊંડો ઊતરતો જશે, તેમ તેમ તેને આવા અનેક જાતના અનુભવોનું રહસ્ય સમજાતું જશે. આવા અનુભવોનો આનંદ ક્રમે ક્રમે તેને પણ મળતો રહેશે. મારા જીવનમાં આવી જાતના અનુભવ એક યા બીજા સ્વરૂપમાં થઈ ચૂક્યા હતા, તેથી તેને સમજવાનું કામ મારા માટે મુશ્કેલ ન હતું. વેદબંધુને થયેલો અનુભવ આનંદદાયક હતો. તેને સાંભળવાથી પણ આનંદ મળતો હતો. વેદબંધુ હવે સંપૂર્ણ શાંતિમાં સ્નાન કરતા હોય તેવા દેખાતા હતા. તેમાં તેમને મળેલા અનુભવનો ફાળો ઓછો ન હતો.

વેદબંધુને વ્યાસનું દર્શન થયું કે દત્તાત્રેયનું તેની મને બરાબર સ્મૃતિ નથી. તે દર્શન ગમે તેનું હોય તો પણ શાંતિદાયક હતું એમાં સંદેહ નથી. તેમને થયેલા અનુભવનો વિચાર કરવાથી એક-બે વિશેષ વિષયો આપણી સામે ઊભા થાય છે. તેમને મળેલી માહિતી મુજબ તે શંકરાચાર્યના શિષ્ય પદ્મપાદાચાર્યના શિષ્ય હોય તો તેમને થયે અથવા શરીર છોડ્યે ઘણો વખત વીતી ગયો કહેવાય. તો પછી વર્તમાન શરીર ધારણ કર્યા પહેલાંનો હજારથી પણ વધારે વરસોનો ગાળો તેમણે ક્યાં ને કેવી રીતે પસાર કર્યો હશે? સાધારણ માણસને એવો પ્રશ્ન ઊઠવાનો સંભવ છે. તેના ઉત્તર માટે ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યોગભ્રષ્ટ પુરુષની ગતિના જે શ્લોકો છે તે ખૂબ મદદરૂપ થઈ પડે તેવા છે. તેમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે તે કોઈ પુણ્યવાન લોકમાં એટલો વખત રહ્યા હશે, એમ માનવામાં જરા પણ હરકત નથી. તેવી માન્યતા શાસ્ત્રીય છે, ને તર્ક તથા અનુભવના આધાર પર સાચી ઠરે છે. શાસ્ત્રોમાં મૃત્યુલોક ઉપરાંત બીજા દેવી લોકોનું વર્ણન અનેક ઠેકાણે આવે છે. તેની કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષ પ્રયોગ ને અનુભવ વિના અવગણના કરવાની વૃત્તિ બરાબર નથી.

એક બીજી વાત. વેદબંધુને મળેલા અનુભવના આધાર પર વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે સુવર્ણની ચોરીમાં મદદરૂપ થવા માટે હજાર જેટલાં વરસ પછી પણ તેમને જન્મ લેવો પડ્યો, ને પોતાના અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડ્યું. તેનો અર્થ એ થયો કે માણસ જે સત્કર્મ કે દુષ્કર્મ કરે છે તેનું ફળ તેને વહેલું કે મોડું જરૂર મળે છે. પદ્મપાદનો શિષ્ય કાંઈ સાધારણ શ્રેણીનો ના હોય. જ્ઞાન ને સાધનાના પવિત્ર પ્રદેશનો પ્રવાસ તેણે સારી પેઠે કર્યો હોય. તેવા વિશેષ અધિકારી પુરુષને પણ પોતાના એકાદ અપરાધને માટે ફરી જન્મ લઈને અશાંતિ ભોગવવી પડી, તો પછી જે માણસો હાલતાં ચાલતાં જૂઠું બોલે છે, કપટ કરે છે, દંભ, પાખંડ ને અનીતિનો આધાર લે છે; ચોરી, ખૂન તથા જુગાર ને વ્યભિચાર જેવાં મહાપાપોનું પુનરાવર્તન કર્યા કરે છે, તેમનો ઉદ્ધાર સહેજ વારમાં કેવી રીતે થઈ શકવાનો છે? જે ડગલે ને પગલે પાપ કરે છે, તેમને કેટલી બધી યંત્રણા અને અશાંતિમાંથી પસાર થવું પડશે? કરેલાં કુકર્મોને ભોગવવા જન્મોજન્મ લગી ન જાણે કેટલાય દંડ તેમની રાહ જોયા કરશે. માણસ જે કરે છે તે તેણે ભોગવવું જ પડે છે. સત્કર્મ અથવા દુષ્કર્મનું સારું કે નરસું ફળ આ જન્મમાં મળતું ના દેખાય તો પણ, મળશે જ નહિ એમ માની લેવાની જરૂર નથી. માટે માણસે

દુષ્કર્મ ને પાપથી બચવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. કુકર્મ કરવાની વૃત્તિ જ ના થાય એવી રીતે સ્વભાવને શુદ્ધ કરી દેવો જોઈએ. જેમને આત્મોન્નતિ અથવા ઈશ્વરદર્શનની ઈચ્છા હોય, તેવા સાધકોએ તો આ વાતને ખાસ યાદ રાખવાની છે. મન, વચન, કાયાથી પવિત્ર થઈને તેમણે પવિત્ર કર્મો કરવાની ટેવ પાડવાની છે, તે વિના તેમની સાધના ભાગ્યે જ સફળ થઈ શકશે. જે જીવન જતું રહ્યું છે તે ફરી આવવાનું નથી. પણ જે બાકી છે તે જીવનને સંભાળી લેવામાં આવે તો પણ ઘણું છે. બાકીના જીવનમાં કોઈ કુકર્મ ના થાય, ને કલંક ના લાગે તે માટે સાવધ રહેવાથી મોટો લાભ થશે. વેદબંધુનો અનુભવ એવી પ્રેરણા પણ પૂરી પાડે છે.

(૨)

ટિહરીના નિવાસ દરમ્યાન મને અનેક અનુભવો થતા. મારું વલણ તે વખતે વધારે ભાગે યોગ તરફ હતું. યોગસાધનાનો પ્રવાહ વધારે પ્રમાણમાં ચાલી રહ્યો હતો. ધ્યાન ને સમાધિ તરફ મારું ધ્યાન વધારે રહેતું. રાતે વધારે ભાગે હું બેસી જ રહેતો. ધ્યાનમાં શરીરનું ભાન ભુલાઈ જતાં જે આરામ મળતો, તે મારે માટે પૂરતો થઈ પડતો. બેસી રહેવાથી પગ દુખવા માંડતા ત્યારે તેમને થોડીવાર લાંબા કરીને રાહત મેળવી લેતો. રાતનો સમય ખૂબ શાંતિપૂર્વક પસાર થઈ જતો. આજે પણ મને લાગે છે કે રાતનો વખત સાધના માટેનો ઉત્તમ વખત છે. તે વખતે જે કુદરતી શાંતિ રહે છે, તે મનને વશ અને એકાગ્ર કરવામાં બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેથી સારા સાધકોએ રાતના શાંત સમયનો સદુપયોગ કરીને બને તેટલી સાધના કરવી જોઈએ.

તે વખતે મને જે જુદા જુદા અનુભવો થતા તેનો ઉલ્લેખ હું વેદબંધુ પાસે કર્યા કરતો. તેવો ઉલ્લેખ પરસ્પરના પ્રેમને લીધે સહજ રીતે જ થયા કરતો. વેદબંધુ ભારતના કેટલાય ગુપ્ત ને પ્રકટ સંત-મહાત્મા ને સાધકોના સમાગમમાં આવ્યા હતા. તે કહેતા કે તેમણે આજ સુધીમાં પાંચથી છ જેટલા ઊંચી કોટિના જીવનમુક્ત મહાપુરુષોને જોયા હતા. તેમાં તે શ્રી રમણ મહર્ષિનો સમાવેશ કરતા હતા. મારી ઉંમર તે વખતે ખૂબ જ નાની હોઈને તે મારા પર પણ ખાસ પ્રેમ રાખતા.

તે દિવસોમાં મને એક વિશેષ ઉલ્લેખનીય અનુભવ થયો હતો. એકવાર રાતે હું ધ્યાનમાં બેઠો હતો. મધરાત પછી મને ધ્યાનમાં આનંદ આવવા માંડ્યો. જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ મારી એકાગ્રતા વધતી ગઈ. તે વખતે ખરેખર કેટલા વાગ્યાનો વખત હશે તેની મને ખબર નથી. મારી પાસે તે જાણવાનું કોઈ સાધન પણ તે વખતે ન હતું. તે દરમ્યાન મારું શરીરભાન ભુલાઈ ગયું. સમાધિ દશાના અનુભવની શરૂઆત થઈ. મને પ્રકાશ-પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. હજારો દીવા એકી સાથે પ્રકટવાથી જેવો પ્રકાશ થાય તેવો તે પ્રકાશ હતો. તે પ્રકાશની અંદર મને કરોડરજ્જુનું દર્શન થવા માંડ્યું. કરોડરજ્જુની અંદરનો ભાગ દેખાવા માંડ્યો. તે પણ હજારો દીપકના પ્રકાશ જેવા પ્રકાશથી ભરપૂર હતો. તે પ્રકાશમાં મેં જોયું કે કરોડરજ્જુની નીચેના ભાગમાંથી કોઈ સૂક્ષ્મ શક્તિતત્ત્વ ધીરે ધીરે ઉપર ચઢી રહ્યું છે. મને થયું કે આજ કુંડલિની. યોગના ગ્રંથોમાં જેનું વર્ણન છે તે કુંડલિની આ જ છે. ધીમે ધીમે ઉપર ચઢતી ચઢતી તે શક્તિ મારા હૃદય ને પછી કંઠના પ્રદેશ સુધી આવી પહોંચી. પછી તે ભૂમધ્ય પાસે આવવા લાગી. તે વખતે મને શરીરનું સ્મરણ ન હતું. કેવળ સૂક્ષ્મતર સ્વરૂપમાં જાગ્રત રહેલું મન આ બધું અનુભવી રહ્યું હતું. તે શક્તિ જેમ જેમ ઉપર ચઢતી, તેમ તેમ મારું મન પ્રકાશના વમળમાં ગોળ ગોળ ફરતું. તે વખતે મારી જે દશા હતી તેની

સરખામણી ગાડાં કે રથના ગોળ ફરતા પૈડાં સાથે કરી શકાય. મન પણ તેમ ફરતું હતું. પણ તે ફરવાનું ખૂબ ધીરે ધીરે હતું. તે વખતે મને આનંદ અને અજાયબી બંનેનો અનુભવ થતો. આ પ્રમાણે ફરતું ફરતું મન ક્યાં જશે, ને મારા શરીરનું શું થશે તેનો વિચાર કરીને મને થોડોક ભય પણ થતો હતો. આવો અનુભવ મારે માટે તદ્દન નવો હતો. તે વખતે એક બીજો અનુભવ પણ થઈ રહ્યો હતો. મારા હૃદયના ધબકારા ધીરે ધીરે ઓછા થતા જતા હતા. તે એકદમ શાંત પડી જવાની તૈયારીમાં હતા. યોગ ગ્રંથોમાં મેં વાંચ્યું હતું કે ઊંચી જાતની નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં હૃદયના ધબકારા પણ બંધ થઈ જાય છે. એ વાતનો અનુભવ મને પ્રત્યક્ષપણે થઈ રહ્યો હતો. મને થયું કે હું નિર્વિકલ્પ સમાધિ તરફ જઈ રહ્યો છું કે શું? એ સમાધિ તરફ હું ધીરે ધીરે જઈ રહ્યો હતો. પણ આખોયે અનુભવ ઓચિંતો હોવાથી મને સંકોચ કે ભય થતો હતો. એ અનુભવ કેટલા વખત સુધી રહ્યો તે તો કોણ જાણે, પણ તે પછી મને કોઈ પ્રકારનું સુક્ષ્મ ભાન પણ ના રહ્યું. મન પણ જાણે કે મરી ગયું.

આંખ ઉઘડી ત્યારે સવાર થઈ ગયેલું. બહાર સૂર્યનો પ્રકાશ પથરાઈ ગયો હતો. વેદબંધુ મારી રાહ જોઈને મારા ખંડ બહાર ઊભા હતા. હું બહાર નીકળ્યો એટલે તે કહેવા માંડ્યા : 'અરે, આટલું બધું મોડું? કેટલા વખતથી તમારી રાહ જોઉં છું. તમારા મુખ પર પ્રકાશ ને આનંદ છે. કોઈ ઉત્તમ અનુભવ થયો હોવો જોઈએ.'

મેં તેમને મારા અલૌકિક અનુભવની વાત કહી બતાવી. તેથી તે ખૂબ પ્રસન્ન થયા ને મને ભેટી પડ્યા. 'ધન્ય છે તમને!' તે બોલી ઊઠ્યા : 'તમારા પર પ્રભુની પૂરી કૃપા છે.'

'ને તમારા પર પણ ક્યાં નથી?' મેં તેમની પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ કહી બતાવ્યો.

કુંડલિનીનો આવો અનુભવ શ્રી રામકૃષ્ણદેવના જીવનચરિત્રમાં આવે છે. જિજ્ઞાસુજનો તે જોઈ શકે છે. હું તો છેક સાધારણ બાળક છું. મારી સાધના છેક સાધારણ છે. રામકૃષ્ણદેવની શક્તિ ને યોગ્યતા તો ઘણી લોકોત્તર હતી. હું તો તેમના ચરણની રજ થઈ શકું તો પણ ઘણું છે. છતાં તેમના જીવનચરિત્રમાં વાંચેલા એવા અનુભવને યાદ કરીને મને આનંદ થયો. ઈશ્વરની કૃપા વિના મારા જેવા સાધારણ સાધકને એવો અનુભવ ભાગ્યે જ થઈ શક્યો હોત.

* * *

૨૭. ખેચરીનો પ્રયોગ ને ફરી ઋષિકેશ

ટિહરીથી ઋષિકેશનો મોટર વ્યવહાર ચાલુ થતાં ઘણો વખત વીતી ગયો એટલે વેદબંધુ ને તેમની સાથેના મહાત્માને તેટલો વખત ઈચ્છા કે અનિચ્છાએ પણ ટિહરી રહેવું પડ્યું. બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. પગ રસ્તે ઋષિકેશ જઈ શકાય તેમ હતું, પણ તે માટે તેમની તૈયારી ન હતી. તેમના ભોજનની વ્યવસ્થા ટિહરીના એક અમલદાર દ્વારા થતી હતી. તે ટિહરીનરેશના સંબંધી થતા હતા. નેપાળના રાજકુટુંબ સાથે તેમને પરિચય હતો. વળી તે સાધક હતા. તેમને દેવીની સાધનામાં રસ હતો. તેથી તે ખૂબ પ્રેમથી સેવા કરતા. મારા પર મંદિરના પૂજારીઓને પ્રેમ હતો, તેથી મંદિરમાં મને બંને વખત ભોજન મળતું. મારો વિચાર ઉત્તરકાશી જવાનો હતો. પણ પૂજારીઓને તે બિલકુલ પસંદ ન હતો. તેમની ઈચ્છા હું તેમની પાસે જ રહું તેવી હતી. તેમણે મને કાયમને માટે મંદિરમાં રહેવાનો આગ્રહ કરી જોયો. મંદિરની ઉપરના ભાગમાં સારી ઓરડી આપવાનું વચન પણ આપ્યું. પરંતુ મારું મન માન્યું નહિ. તેમના પવિત્ર પ્રેમનું આકર્ષણ અજબ હતું, તે સાચું; પરંતુ ઉત્તરકાશીના અજ્ઞાત પ્રદેશનું આકર્ષણ એથી પણ અજબ ને પ્રબળ હતું, એટલે તેમનો પ્રસ્તાવ મારાથી સ્વીકારી શકાય તેમ ન હતો. મેં તેમને શાંતિ આપતાં કહ્યું; 'ઉત્તરકાશીમાં થોડા દિવસ રહી ને પછી બની શકશે તો અહીં જરૂર આવીશ. અહીં મને ગમી ગયું છે.' પણ તેમને મારા પાછા આવવાની ખાતરી ન હતી. એકવાર નીકળ્યા પછી ફરીવાર એ જગ્યામાં આવવાનું મુશ્કેલ છે એમ તેમને લાગતું હતું. ને બન્યું પણ તેમ જ. ટિહરીના એ મંદિરમાંથી નીકળ્યે આજે વરસો વીતી ગયાં છે પણ ત્યાં ફરી રહેવા માટે જઈ શકાયું નથી.

મારો વિચાર ટિહરીથી પગ રસ્તે ઉત્તરકાશી જવાનો હતો. પરંતુ વેદબંધુના પ્રેમ ને આગ્રહને વશ થઈને મારે એ વિચાર પડતો મૂકવો પડ્યો. તેમની ઈચ્છા મને ઋષિકેશ લઈ જવાની હતી. ત્યાંથી મસૂરી થઈને ઉત્તરકાશી જઈ શકાય તેમ હતું. તેથી તેમના પ્રેમથી પ્રેરાઈને મેં તેમની સાથે ઋષિકેશ જવાનું કબૂલ કર્યું. તેમણે મને સૂચના આપી; 'ઉત્તરકાશીમાં બને તો લક્ષ્મી મહાદેવના સ્થાનમાં મેં કહેલી કુટિયામાં જ રહેજો. ત્યાંનું વાતાવરણ તમને ખૂબ ગમી જશે. ઉત્તરકાશીમાં ચરણદાસ કરીને એક ભાઈ છે. તેમની પાસે તે કુટિયાની ફૂંચી રહે છે. તે તમને ત્યાં રહેવાની મંજૂરી જરૂર આપશે.' મેં તેમની સૂચના આગળ પર મદદરૂપ થાય તેમ હોવાથી ધ્યાનમાં રાખી.

બદરીનાથના મંદિરમાં કોઈ કોઈ વાર નાથસંપ્રદાયના સાધુ પણ આવતા. નાથસંપ્રદાય બહુ પ્રાચીન સંપ્રદાય છે. કેટલાક બીજા સંપ્રદાયોની જેમ તે પણ ભગવાન શંકરના નામ સાથે સંકળાયેલો છે. શંકર તેના આદિગુરુ કે પ્રણેતા છે. મત્સ્યેન્દ્રનાથ ને ગોરખનાથ જેવા મહાપુરુષોથી સુશોભિત બનેલો એ સંપ્રદાય વધારે ભાગે યોગસાધના પર ભાર મૂકે છે. યોગ તેનો પાયો ને પ્રાણ છે. ષટ્ક્રિયા ને ખેચરી મુદ્રાને તે સારું મહત્વ આપે છે. અખંડ યૌવન, અખંડ આરોગ્ય, મૃત્યુંજયપણું ને લોકોત્તર શક્તિની પ્રાપ્તિ તેનું મુખ્ય પ્રેરકબળ છે. તેની ઉપાસનાની આડમાં તે આત્મદર્શનની સાધનાને ભૂલી જતો કે ગૌણ ગણતો નથી. તે તો તેનું ધ્યેય છે. નાથસંપ્રદાયના સાધુ સાથે વખત મળતા હું યોગસાધના વિશે વાતો કરતો. હવે તો એ સંપ્રદાયમાં સાધના કરનારા સાધુ બહુ ઓછા મળે છે. કાનમાં કુંડલ પહેરીને જટા ને ભસ્માદિ ધારણ કરવામાં ને બહુ બહુ તો દમ

લગાવીને વારંવાર અલખ અલખ બોલવામાં જ વધારે ભાગના સાધુઓ સાધનાની સિદ્ધિ સમજી ને બેસી રહે છે. જીવનને બરબાદ કરે છે. પરંતુ કોઈ ધન્ય ઘડીએ કોઈ સાધક સાધુનો સમાગમ થાય છે ત્યારે અંતર આનંદથી ઉભરાઈ જાય છે. મત્સ્યેન્દ્ર, ગોરખ, ગોપીચંદ, ભર્તુહરી ને ગૈનીનાથ જેવા મહાપુરુષોની સ્મૃતિ ત્યારે તાજી થાય છે, ને તેમણે મેળવેલી મહાન સિદ્ધિઓ બદલ તેમની આગળ મસ્તક નમી પડે છે. નાથ સંપ્રદાયમાં દાખલ કે દીક્ષિત થનારા પુરુષોને આપણે કહીશું કે એ લોકોત્તર મહાપુરુષો ને તેમણે મેળવેલી સિદ્ધિઓને સદાયે નજર સામે રાખીને એમાંથી પ્રેરણા મેળવી જીવનને ઉજ્જવળ કરવા કોશિશ કરો, ને ચલમ, જટા, ભસ્મ, ચીપિયા ને ત્રિશૂળમાં જ સર્વસ્વ માનવાની વૃત્તિનો ત્યાગ કરીને તેમાંથી ઊંચા આવો. તેમના પવિત્ર વારસાને તો જ શોભાવી શકાશે.

મંદિરમાં આવતા નાથ સંપ્રદાયના એક યુવાન સાધુ સાધનામાં રસ લેતા. તેમને ખેચરી ક્રિયાનો અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા હતી. મને પણ ખેચરી પર પ્રેમ હતો. વેદબંધુ ખેચરીમાં પારંગત હતા. તે જાણીને મને તરત જ લાગી આવ્યું હતું કે મારામાં ખેચરીનું જ્ઞાન નથી. તે વખતના મારા સ્વભાવની એ એક વિશેષતા હતી. મારા કરતાં સાધનાના કોઈ વિલક્ષણ અનુભવવાળા સાધકને જોતાંવેંત મને એમ થતું કે આ અનુભવ મેં નથી મેળવ્યો; એટલા પ્રમાણમાં મારામાં કમી છે. વેદબંધુએ પોતાના પૂર્વજન્મની વાત કહી ત્યારે પણ મારી એ સ્વભાવિક વિશેષતાને લીધે મારા પર એવી અસર થઈ હતી. ખેચરી તો ઈચ્છાનુસાર સમાધિ માટે મદદરૂપ હતી. તેથી તેનો પ્રયોગ કરવાની મને ખાસ ઈચ્છા થઈ. તે વિશે મેં વેદબંધુને વાત કરી, તો તે પ્રેમથી બોલી ઊઠ્યા, 'તમારે વળી ખેચરીનું શું કામ છે? અનુભવની આટલી ઊંચી અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી ખેચરીની કાંઈ જ જરૂર નથી. એ તો સાધારણ માણસોને માટે છે. તમે તો મુક્ત પુરુષ છો.'

મેં કહ્યું : 'તમારા કહેવાથી એ વાત માની લઉં છું. તો પણ ખેચરીનો પ્રયોગ કરવાની મારી ખાસ ઈચ્છા છે. યોગની સાધનાના મહત્વના પ્રયોગો અને અનુભવો મારે કરી જોવા છે, જેથી ભવિષ્યમાં તેમના સબંધી સાંભળીને મને એમ ના થાય કે આ અનુભવ કે પ્રયોગ મારાથી કરી શકાયા નહિ. ખેચરીનો પ્રયોગ કરવામાં પણ શું છે?'

'હરકતનો પ્રશ્ન નથી.' તેમણે કહેવા માંડ્યું, 'પણ મુખ્ય વાત એ છે કે તમારી આજ સુધીની સાધનાને જોતાં તમારે તેની બિલકુલ જરૂર નથી. જેનું મન સહેલાઈથી એકાગ્રતા અને શાંતિ અનુભવી શકે છે તેને ખેચરીનું શું કામ? ખેચરી મારફત સાધવાનો મુખ્ય હેતુ તો તેણે સાધી લીધો છે. છતાં તેનો અનુભવ કરીને તમારી જિજ્ઞાસાને સંતોષવા સારું તેનો પ્રયોગ કરવો હોય તો હું તૈયાર છું. મારી ના નથી.'

તેમની સંમતિ મળવાથી મને સંતોષ થયો. તેમનો પ્રેમ બહુ અજબ હતો. બજારમાં જઈને તે મારે માટે કાતર ને જરૂરી સામગ્રી લઈ આવ્યા. જીભ ટૂંકી ને લાંબી બે જાતની હોય છે. લાંબી જીભને સર્પજીહ્વા કહે છે. કેટલાકને બાળપણથી જ લાંબી જીભ વારસામાં મળી હોય છે. જીભને બહાર કાઢીને તે નાક પર સહેલાઈથી લગાડી શકે છે. તેમને ખેચરી કરવામાં ખાસ મુશ્કેલી નથી પડતી. પરંતુ ટૂંકી જીભવાળા સાધકોને જરા વિલંબ થાય છે ને મુશ્કેલી પડે છે. તેમની જીભને સૌથી પહેલા લાંબી કરવી પડે છે, તે માટે ઘર્ષણ ને દોહન કરવું પડે છે, ને જીભની નીચેની નાડી કાપવી પડે છે. મારી જીભ પહેલેથી ટૂંકી હતી. એટલે તેને કાપવાની જરૂર હતી. વેદબંધુએ એક દિવસ બપોરે મારી જીભની નીચેની નાડી કાતરથી કાપી નાખી, ને

તેના પર સિંધવ મીઠું, હરડેનું ચૂર્ણ તથા કાથાને દબાવી દઈને મને આરામ કરવાનું કહ્યું. તે પછી તેમના કહ્યા પ્રમાણે મેં ક્રમે ક્રમે બે વાર જીભની નીચેની બીજી નાડી કાપી હતી. તે વિશે વધારે ઉલ્લેખ આગળ પર કરીશું.

એ પ્રમાણે સત્સંગ ને સાધનાના જુદા જુદા અનુભવોમાં બધો વખત આનંદમાં વીતી ગયો. છેવટે મોટરવ્યવહાર શરૂ થયો. વેદબંધુના વારંવારના આગ્રહથી હું તેમની સાથે ઋષિકેશ જવા તૈયાર થયો. મંદિરના પૂજારી જરા નિરાશ થયા. તેમને ભવિષ્યની આશા આપીને હું નીકળી પડ્યો.

ટિહરીના પેલા અમલદાર અમને વળાવવા આવ્યા હતા. તેમની સાથે અમે રસ્તામાં આવતાં પોલીસ સ્ટેશનની પાસેથી પસાર થયા. મને પુસ્તકાલયમાં ભેગા થઈને તપાસ માટે પોલીસ સ્ટેશને આવવાની આજ્ઞા કરનારા પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર ત્યાં બહાર જ બેઠા હતા. અમને જોઈને તે ઉભા થયા કેમકે પેલા અમલદાર તેમના ઉપરી હતા. તેમની સાથે મને જોઈને તે નવાઈ પામ્યા. કેટલાય દિવસે અમે ફરી મળ્યા હતાં. ખુરશી પર બેઠા પછી પેલા અમલદારે તેમને મારો ને સૌનો પરિચય કરાવ્યો. મેં કહ્યું, 'વધારે માહિતી મેળવવી હોય તો આજે હું પોતે આવી પહોંચ્યો છું.' તેમનો સંકોચ સમાતો ન હતો.

ઋષિકેશની મોટર ઉપડી એટલે પેલા માયાળુ ને સેવાભાવી અમલદાર વિદાય થયા. રસ્તામાં નરેન્દ્રનગરમાં મોટર ઉભી રહી. ત્યાં બજારમાં દેવપ્રયાગના પેલા ચંપકભાઈ પર વહેમે ભરાનાર અમલદાર ઊભેલા. મને તેમણે પૂછ્યું કે પેલા ભાઈ ક્યાં છે? મેં કહ્યું : 'દેવપ્રયાગથી ગયા પછી તે મને મળ્યા નથી, એટલે શી સમજ પડે?'

તે હજી ચંપકભાઈને ભૂલ્યા ન હતા. કદાચ તેમની શોધમાં હતા.

સાંજે ઋષિકેશ આવી પહોંચ્યું. ત્રણેક માસ પછી પાછું ઋષિકેશનું દર્શન થયું. અમારે ભગવાન આશ્રમમાં ઉતરવાનું હતું. નેપાળના રાજકુમાર ત્યાં ઉતર્યા હતા ને વેદબંધુ તથા પેલા વૃદ્ધ મહાત્માની રાહ જોતા હતા.

* * *

૨૮. એક અજ્ઞાત મહાપુરુષનું સાક્ષાત્ દર્શન

ઋષિકેશને છોડયે ત્રણેક મહિના થઈ ગયા હતા. ત્રણેક મહિનાનો સમય કાંઈ લાંબો સમય ના ગણાય, પણ તે દરમિયાન થયેલા અનુભવો ખૂબ જ મોટા ને મહત્વના હતા. જીવનમાં તેમણે નવી ને જુદી જ ભાત પાડી હતી. ઋષિકેશને છોડતી વખતે અંતરમાં જે અશાંતિ હતી તે હવે અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી, મન વધારે પ્રસન્ન થયું હતું, અને આત્મવિશ્વાસ વધી ગયો હતો. ત્રણ મહિનાના ટૂંકા સમય દરમિયાન સાધનાનો રસાસ્વાદ મને સારા પ્રમાણમાં મળી ગયો હતો. તેથી હૃદયમાં જીવનની ધન્યતાનો અખંડ અનુભવ થયા કરતો હતો. એ સમય દરમિયાન મેં દેવપ્રયાગના સુંદર સંગમસ્થળનો લાભ લીધો, દશરથાયલ પર્વતના કલ્પનાતીત એકાંત પ્રદેશમાં આસન વાળીને અનેક અવનવા અનુભવનો આનંદ મેળવ્યો, કૃષ્ણના પ્રેમમાં સ્નાન કરીને કૃષ્ણાકૃપાનું કઠિન વ્રત કર્યું ને ભાગીરથી ને ભીલંગણાના સંગમથી સુશોભિત ટિહરીમાં સુખપૂર્વક વસવાટ કર્યો. એ બધા દિવસો ખરેખર યાદગાર હતા. હવે હું પાછો એ જ ઋષિકેશમાં આવી પહોંચ્યો. ઋષિકેશની ભૂમિને જોઈને મને આનંદ થયો. શરૂઆતમાં માતાના જેવી મધુરતાથી મને પાળનારી અને આશ્રય ને શાંતિ આપનારી ભૂમિ આજ હતી. તેનું ફરી વાર દર્શન કરીને મારા દિલનો ભાવદરિયો ઉછાળા મારી રહ્યો. ખરેખર હિમાલયનું દર્શન કરીને મને અસાધારણ આનંદ થાય છે. મારા પોતાના પ્રદેશમાં આવ્યો હોઉં તેવો ભાવ થાય છે. રાજપાટનો ત્યાગ કરીને જીવનની આખરી અવસ્થામાં રાજાઓ આ પ્રદેશમાં રહેવા માટે પ્રયાણ કરતાં અને અનેક ઋષિમુનિ તથા તપસ્વી આ પવિત્ર પ્રદેશને વધારે પાવન કરતા તપ કરતાં, તે દૃશ્યો મારી દૃષ્ટિ સામે હાજર થાય છે. આજે એવા તપસ્વીઓનાં દર્શન દુર્લભ થયાં છે તો પણ, તેમનાં પરમાણુ હયાત છે. કોઈને પણ પાવન કરવા તે પૂરતાં છે ને દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ રીતે વહેતા કોઈ તપસ્વીના દર્શનનો લાભ પણ કોઈવાર મળી જાય છે ત્યારે અંતર અનેરા આનંદનો અનુભવ કરે છે. એવા જ એક મહાપુરુષના દર્શનની વાત અહીં લખી રહ્યો છું.

(૨)

ભગવાન આશ્રમ એક સુંદર સ્થાન છે. ત્યાં નેપાલના રાજકુમાર ઉતર્યા હતા. મને તેમની સાથે પરિચય ને પ્રેમ કરતાં બહુ વાર ના લાગી. વેદબંધુને લીધે અમે એકમેકની નજીક વિના સંકોચ ને સહેલાઈથી આવી શક્યા. તેમણે મને તેમની સાથે રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. મેં તેનો સ્વીકાર કર્યો પણ સૂવાનું બીજે રાખ્યું. તે વખતે ભગવાન આશ્રમમાં વલ્લભદાસ નામે એક ભાટિયા ભાઈ રહેતા. તે મૂળ કચ્છના હતા પણ લાંબા વખતથી ઋષિકેશમાં નિવૃત્તિમય જીવન ગાળતા. તે મારા પર ખૂબ પ્રેમ રાખતા. મારે દેવકીબાઈ ધર્મશાળામાં રહેવાનું થયું ત્યારે તેમનો પરિચય થયેલો હતો. તેમને અમે કાકા કહીને બોલાવતા. મેં ધર્મશાળાનું રાજીનામું આપ્યું તેથી તે રાજી થયેલા. મને અચાનક ભગવાન આશ્રમમાં આવેલો જોઈને એમને આનંદ થયો. તેમના આગ્રહને માન આપીને રાતે તેમની ઓરડીમાં જ સૂઈ રહેવાનું મેં નક્કી કર્યું.

તેમની ઓરડી નાની હતી. પણ હજી ઠંડીના દિવસો ચાલતા હતા. ઠંડી સારા પ્રમાણમાં પડતી હતી, એટલે બહાર ખુલ્લામાં સુવાય તેમ ન હતું. ઓરડી નાની હતી છતાં તેમાં જ સૂવાની સગવડ કરવાની હતી. વલ્લભદાસ ભાઈ બહુ માયાળુ હતા. એટલે તેમણે જોઈતી સગવડ કરી દીધી. ઓરડીમાં તેમની પાટ પાસે

મારે માટે ખાટલો પાથરી દીધો. ભોજન કરીને હું તેમની પાસે પહોંચી ગયો. લાંબા વખત લગી વાતો કરીને અમે છેવટે આરામ કરવાનો આરંભ કર્યો. ઋષિકેશના નિવાસની એ પહેલી જ રાત હતી.

તે દિવસોમાં રાતના પાછલા પહોરમાં મેં ગાયત્રી-જપ કરવાની ટેવ પાડી હતી. રોજના એક હજાર જપ કરવાનો મારો નિયમ હતો. તે પ્રમાણે પાછલી રાતે ખાટલામાં બેસીને મેં જપ શરૂ કર્યાં. જપની સંખ્યા લગભગ અર્ધી થઈ હશે. તે વખતે મારી દૃષ્ટિ મારી સામેની દીવાલ પર પડી તો મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. મારાથી ચારેક હાથ દૂર, એક મહાપુરુષ બેઠા હતા. ઓરડામાં બધે જ અંધારું હતું. પણ તે મહાપુરુષ તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે દેખાતા. મને થયું કે ઓરડીનાં બારીબારણાં તો બંધ છે, આ મહાપુરુષ અંદર આવ્યા કેવી રીતે? પણ ભૂતકાળના અનુભવોને યાદ આવવાથી તે વિચાર તરત જ દૂર થઈ ગયો. મને ખબર હતી ને એકવાર ફરી ખબર પડી કે મહાપુરુષો કે સિદ્ધોની શક્તિ અજબ હોય છે. સાધારણ માણસની જેમ મકાનની અંદર આવવા માટે તેમને પ્રવેશદ્વાર કે બારીબારણાંની જરૂર નથી. પ્રકૃતિ પર તેમનો કાબૂ હોવાથી તે તો ઈચ્છાનુસાર ગમે ત્યાં પહોંચી ને પ્રવેશી શકે છે. મંડનમિશ્ર ધરને બંધ કરીને યજ્ઞ કરી રહેલા છતાં પણ શંકરાચાર્યે પોતાની યોગશક્તિથી તેમના ધરમાં સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરીને પ્રવેશ કર્યો, ને મંડનમિશ્ર તેમને જોઈને નવાઈ પામ્યા. સિદ્ધ પુરુષોની શક્તિ એવી અજબ હોય છે. તે ધારે તે કરી શકે છે. આજે કેટલાક વિચારકો એવા છે જે આવી શક્તિમાં માનતા નથી. કેટલાક એવા છે જે સિદ્ધિની આવી વાતોને ઉપજાવી કાઢેલી કે કપોળકલ્પિત માને છે. કેટલાકને તેમાં અતિશયોક્તિ દેખાય છે તો કેટલાક તેને રૂપકના રૂપમાં ઘટાવે છે. તેથી તેમની સત્યતાનો નાશ થતો નથી. વિચારકો વિચાર ને ચિંતનમનનની દુનિયામાં ગમે તેટલા મોટા હોય પણ જ્યાં સુધી તેમણે સાધનાનો આધાર નથી લીધો ને સ્વાનુભવની દુનિયામાં ડોકિયું કર્યું નથી ત્યાં સુધી તેમનો અભિપ્રાય યથાર્થ ગણાય નહિ, ને તેવો અભિપ્રાય આપવાનો તેમનો કોઈ ખાસ અધિકાર પણ મનાય નહિ. એટલે જેના વિશે પોતાની પાસે અનુભવપૂર્ણ માહિતી નથી તેવા મહત્વના આધ્યાત્મિક વિષયો પર જીભ કે કલમ ચલાવવાને બદલે તે મૌન સેવે તે ડહાપણભર્યું ગણાશે. તેમ કરવાથી સાધારણ જનસમાજમાં ભ્રાંતિજનક વિચારો ફેલાતા બંધ થશે અને આધ્યાત્મિકતાની સેવા થશે. આવો અભિપ્રાય મેં અનેકવાર જાહેર કર્યો છે. તેથી અહિં તો આટલું બસ થશે.

(૩)

તે મહાપુરુષના અચાનક દર્શનનું આશ્ચર્ય હવે ઊંડા આનંદમાં પલટાઈ ગયું. તે દર્શન ખરેખર દિવ્ય હતું. તે મહાપુરુષે દૂધ જેવા સફેદ વસ્ત્રો પહેરેલાં. શરીરે કફની ને તેની નીચે ધોતી હતી. તેમની આંખો બીડેલી હતી. વદન ખૂબ જ તેજસ્વી હતું. માથે ને મોઢે વાળ બિલકુલ ન હતા. તેમની મુખાકૃતિ પરથી તેમની ઉંમર ઘણી મોટી દેખાતી, છતાં તેમના ચહેરા પર વૃદ્ધાવસ્થાની સહેજ પણ છાયા ન હતી. ત્યાં તો જાણે કે અંખડ ચૌવન વિલસી રહ્યું હતું. તેમના હાથમાં મોટા મણકાની માળા હતી. મણકા ફરતા હતા. તેનો અવાજ ટક...ટક... એમ ધીમે ધીમે આવતો હતો. તે પરથી તે કોઈ ગાયત્રીમંત્રથી જરા ટૂંકા મંત્રનો જપ કરી રહેલા, એવું અનુમાન કરી શકાતું હતું. આખુંયે દર્શન અત્યંત આનંદદાયક અને આશ્ચર્યકારક હતું. વધારે આશ્ચર્ય તો એ હતું કે તેમનું શરીર જમીન પર ન હતું. જમીનના આધાર વિના, અદ્ધર અવકાશમાં તે પદ્માસન વાળીને બેઠેલા. આવું દર્શન મારે માટે પહેલું જ હતું. દેવો ને સિદ્ધો ઈચ્છાનુસાર વિચરણ કરે છે,

પડછાયા વિનાના હોય છે, ને જમીનથી અદ્ધર રહે છે, એવું મેં વાંચેલું. આજે હું તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી રહ્યો. તે મહાપુરુષનું સ્વરૂપ પ્રકાશમય ને ગોરું હતું.

જ્યારે જ્યારે આવું દર્શન થાય છે ત્યારે અંતરમાં તે દર્શન કોનું થઈ રહ્યું છે તેની પ્રેરણા પણ મળી જાય છે. પણ આ મહાપુરુષના સંબંધમાં તેવી કોઈ ખાસ પ્રેરણા ના મળી. મને થયું કે આ મહાપુરુષ કોણ હશે? શું તે વસિષ્ઠ હશે કે સપ્તર્ષિમાંના કોઈ એક હશે? અથવા તો તે કોઈ ચાલુ જમાનાના મહાપુરુષ હશે? તેમના ચિત્રને પણ મેં ક્યાંય જોયું ન હતું. તેથી તેમને ઓળખી કાઢવામાં મુશ્કેલી પડી.

પરંતુ તેથી શું? સાકરને ઓળખવામાં ના આવે તેથી તે કાંઈ સાકર મટી જાય છે? તેનો સ્વાદ તે છોડી દે છે ખરી? તે મહાપુરુષના દર્શનનો સ્વાદ મને મળ્યા કરતો હતો. તેથી મારું મન અમૃતપાનનો અનુભવ કરી રહ્યું હતું. મારે માટે એટલું પૂરતું હતું. એ ભાગ્ય કાંઈ ઓછું ન હતું.

તે મહાપુરુષનું અચાનક દર્શન થયું ત્યારે મને થયું કે આવી રીતે વલ્લભદાસભાઈ તો આ રીતે નથી બેઠા ! પણ બરાબર જોવાથી કે ખબર પડી કે આ તો જમીનથી ઊર્ધ્વ પ્રદેશમાં વિરાજેલું કોઈ મહાપુરુષનું સ્વરૂપ છે. એટલે મારી શરૂઆતની ભ્રાંતિ ટળી ગઈ. કેટલાક વખત પછી મેં 'કાકા કાકા' કરીને વલ્લભદાસભાઈને બોલાવ્યા. તે ઊંઘમાં હતા એટલે ક્યાંથી બોલે? થોડી વાર પછી મેં 'કાકા કાકા' કહીને તેમને ફરી બોલાવ્યા. તે વખતે પણ તે ના બોલ્યા. પરંતુ પેલા મહાપુરુષનું સ્વરૂપ જરાક ઝાંખું થયું. 'કાકા કાકા' એમ ત્રીજીવાર કહીને છેવટે હું ખાટલા પરથી ઊભો થયો. તે વખતે પેલા મહાપુરુષનું સ્વરૂપ તદ્દન ઝાંખું પડી ગયું, ને તે અદૃશ્ય થઈ ગયા. તે વખતે કાકા બોલી ઊઠ્યા, 'કેમ, મને શું કામ બોલાવો છો?'

હું તેમની પાસે પહોંચી ગયો. 'શું કરો છો?' કહીને જોયું તો તે હજી મોઢે માથે કાળો કામળો ઓઢીને સુતા હતા. મેં કહ્યું : 'સુતા છો ને? ભલે સુઈ જાવ.'

પછી ખાટલા પર બેસીને મેં બાકીના જપ પૂરા કર્યા.

સવારે સ્નાનાદિથી પરવારીને વલ્લભદાસભાઈને મેં મારા અનુભવની વાત કરીને કહ્યું: 'તમારી ઓરડી ખૂબ જ પવિત્ર લાગે છે.'

તે બોલી ઊઠ્યા, 'ઓરડી પવિત્ર કે તમે પવિત્ર? ઓરડી પવિત્ર હોય તો તેમાં હું વરસોથી રહું છું. મને તો આવો અનુભવ કોઈ વાર નથી થતો.'

મેં કહ્યું: 'આપણી પવિત્રતા શી વિસાતમાં છે? સૌથી પવિત્ર તો પ્રભુ ને તેની કૃપા છે. તેના વિના આવો અનુભવ કોઈવાર નથી થતો.'

'પણ મને જગાડ્યો હોત તો હું પણ તે મહાત્માનું દર્શન કરી લેત ને?' તેમણે ફરીયાદ કરી.

'તમને જગાડવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ તમે જાગ્યા જ નહિ ને!' મેં ખુલાસો કર્યો.

ને તે જાગતા હોત તો પણ શું? મહાપુરુષોની એ વિશેષતા છે કે તે ધારે તેને જ દર્શન આપે છે ને ધારે તેની સાથે જ વાત કરે છે, બીજાને તેની ખબર નથી પડતી.

* * *

૨૯. ખેચરી અને આત્મજ્યોતિનો અનુભવ

ખેચરી મુદ્રાની સફળતા માટે મેં ઉત્તરકાશીમાં પહોંચ્યા પછી બે વાર જીભ નીચેની નાડી કાપી જોઈ; પરંતુ મારી જીભ પહેલેથી જ ટૂંકી હોવાથી એમ લાગ્યું કે ખેચરી મુદ્રાની સિદ્ધિ માટે મારે લાંબા વખત લગી એકધારે અભ્યાસ કરવો પડશે. તેથી મને જરા ચિંતા થઈ. કારણ કે મનમાં ધારેલા કામને બને તેટલું વહેલું પુરુ કરવાની ટેવ મને શરૂઆતથી જ પડી હતી. પરંતુ ચિંતા કરીને બેસી રહે ચાલે તેમ ન હતું. વખત વધારે લાગે કે ઓછો, ધારેલું કામ કર્યા વિના છૂટકો ન હતો. તે વિના મને શાંતિ થાય તેમ ન હતું. એટલે મેં બનતો પ્રયાસ ચાલુ રાખ્યો. ખેચરીથી મન સ્થિર થાય છે. પ્રાણવાયુ રોકાય છે, ને સમાધિનો આનંદ મળે છે. મારું મન સ્થિર ને શાંત હતું. તે વિશે મારી કોઈ ફરિયાદ ન હતી. સમાધિના મંગલમય મંદિરનું દ્વાર પણ મારે માટે ઉઘડી ચુક્યું હતું. ને સૌથી મહત્વની વાત તો એ હતી કે વરસોથી મેં જડચેતનમાં પરમાત્માનું દર્શન કરવાની ટેવ પાડી હતી. તેથી મારું કામ સહેલું થયું હતું ને મને આત્માનુભવનો સ્વાભાવિક આનંદ મળ્યા કરતો હતો. તે વાતને ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરીએ તો સમજાશે કે મારે માટે ખેચરી મુદ્રાના અભ્યાસની આવશ્યકતા ન હતી. તે સંબંધી વેદબંધુએ આપેલો અભિપ્રાય સાચો હતો. છતાં ખેચરીના નવા અનુભવ માટે મારું મન આતુર હતું. તેની પાછળ મુખ્યત્વે મારી કુતૂહલવૃત્તિ જ કામ કરી રહી હતી. તેને સંતોષવા માટે પણ ખેચરીના અભ્યાસની ને અનુભવની મારે જરૂર હતી.

ઉત્તરકાશીમાં થોડાક દિવસ રહ્યા પછી મને એક નાથસંપ્રદાયના મહાત્માની મુલાકાતનો લાભ મળ્યો. તે મહાત્મા નહાન સ્ટેટમાં રહેતા હતા. તે યોગાભ્યાસમાં પ્રવીણ હતા. તેમની સાથે મેં યોગ વિશે વિસ્તારથી વાતો કરી. મારો યોગ પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈને તેમણે મને નહાન સ્ટેટમાં આવેલા એમના આશ્રમની મુલાકાત લેવાનું ને એમની સાથે થોડા દિવસ રહેવાનું આમંત્રણ આપ્યું. મેં તેમના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો તેથી તે પ્રસન્ન થયા. તે ખેચરી મુદ્રાના સારા અભ્યાસી હતા. તેમણે મને સૂચના કરી કે બચ નામની બુટી થાય છે તે ખેચરી મુદ્રામાં બહુ મદદ કરે છે. તેના રસને જીભ પર ચોપડીને દહન કરવાથી જીભ મોટી થાય છે. તેમના કહ્યા પ્રમાણે મેં બેચાર દિવસ પછી ઉત્તરકાશીના જ્ઞાનસુ નામના પ્રદેશમાં તપાસ કરીને તે બુટી શોધી કાઢી. તેનો પ્રયોગ મેં દિવસો સુધી ખૂબ જ ઉત્સાહથી કર્યો. પણ એમ કાંઈ જીભ જલ્દી વધી જાય કે ? જીભ લાંબી કરવા માટે યોગના ગ્રંથોમાં માખણનો પ્રયોગ બતાવ્યો છે. પણ ઉત્તરકાશીમાં તે પ્રયોગ શક્ય ન હતો. માખણ મેળવવાની મુશ્કેલી હતી. તેથી મને જરા મુંઝવણ થવા માંડી. તે દિવસોમાં રાતે સૂવાનું મેં બંધ કરેલું. દિવસે ને રાતે થોડો વખત મને સમાધિનો લાભ મળતો, એટલે સાધનાની દૃષ્ટિએ મને શાંતિ હતી. પણ એક પ્રક્રિયા તરીકે મારા મનમાં ખેચરીનો અનુભવ કરવાની જે ઈચ્છા હતી તેને પણ શાંત કરવાની ને બનતી વહેલી તકે શાંત કરવાની જરૂર હતી.

ઈશ્વરની કૃપાથી તે ઈચ્છા પણ શાંત થઈ ગઈ. ઈશ્વરે તેની શાંતિ માટે એક નવો જ માર્ગ નક્કી કર્યો. તેની મને કલ્પના પણ ન હતી. કદાચ કોઈ બીજા માણસને પણ તેની કલ્પના નહીં હોય. જીભ ટૂંકી ને ટૂંકી જ રહે ને છતાં પણ ખેચરી મુદ્રાનો આનંદ અનુભવાય એ વાત કોની કલ્પનામાં આવી શકે તેમ છે? તેને માનવાનું મન પણ કોને થાય? યોગના ગ્રંથોમાં એવા અનુભવનો ઉલ્લેખ જ ક્યાં છે? પણ ઉલ્લેખ ના હોય

તેથી તેને અસત્ય ના કહી શકાય. યોગના શાસ્ત્રમાં પણ પ્રેમયોગનું શાસ્ત્ર સૌથી મોટું છે. તેનો આશ્રય લેનારની ઈચ્છા ઈશ્વર પોતાની વિશેષ કૃપાથી પૂરી કરે છે. ઈશ્વરની શક્તિ અપાર છે. તે સર્વસમર્થ છે. તે શું ના કરી શકે? જે મૂંગાને બોલતા કરે છે ને મરેલાને જીવતા કરવાની શક્તિ ધરાવે છે તે ઈશ્વરને માટે ટૂંકી જીભ હોવા છતાં ખેચરીનો અનુભવ કરાવવાનું મુશ્કેલ નથી. તે તો જે ધારે તે કરી શકે છે. ઈશ્વર કૃપાળુ છે ને સૌના પર કૃપા કરવા તૈયાર છે પણ તેને ઝીલવા માટે સરળ ને ભક્તિભાવમય હૃદયની જરૂર છે. જો કોઈ સરળ, નિષ્કપટ ને ભાવભરેલા હૃદયે ઈશ્વરને પ્રાર્થે ને પોકારે તથા ઈશ્વરની આગળ પોતાની ઈચ્છાને રજૂ કરે તો ઈશ્વર તેની પ્રાર્થના ને તેનો પોકાર જરૂર સાંભળે, તેને પ્રેમપૂર્વક ઉત્તર આપે, ને તેની ઈચ્છા પૂરી કરે. અલબત્ત કઈ ઈચ્છા કેટલા પ્રમાણમાં ને ક્યારે પૂરી કરવી તે તેના હાથની વાત છે. માણસે તેના વિધાનમાં સદા સંતુષ્ટ ને ખુશ રહેવું જોઈએ. મારા વ્યક્તિગત પ્રયાસની સાથે સાથે મેં ઈશ્વરની પ્રાર્થના પણ ચાલુ રાખી. તેની માત્રા છેવટે વધી પડી ત્યારે ઈશ્વરે મારા પર વિશેષ કૃપા કરી, ને મને કામચલાઉ શાંતિ આપી.

એક દિવસ રાતના પ્રથમ પ્રહરમાં હું મારા નિત્ય નિયમ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતાં બેઠો હતો. તે વખતે મારી જીભ અચાનક લાંબી થઈને તાળવે લાગી ગઈ ને મને એક પ્રકારના દિવ્ય રસનો સ્વાદ મળવા માંડ્યો. એ દશામાં થોડોક વખત રહ્યા પછી મારું દેહભાન ભુલાઈ ગયું. એ અવસ્થામાં લાંબા વખત લગી રહ્યા પછી છેવટે મને જાગૃતિદશાની પ્રાપ્તિ થઈ. હજી મારી જીભ તાળવે જ લાગેલી જ હતી, ને મને કોઈ સુમધુર રસનો સ્વાદ મળી રહ્યો હતો. એ બધા સળંગ અનુભવમાં લગભગ બ્રાહ્મમુહૂર્તના સમયે જીભ પાછી પૂર્વવત્ સહજ દશામાં આવી ગઈ. એ અનુભવથી મને અપાર આનંદ થયો. ખેચરીનો અનુભવ કરવાનું મારું કૃત્કલ તેથી સારા પ્રમાણમાં શમી ગયું. ઈશ્વરની મહાન કૃપા વિના એવો વિશેષ અનુભવ મને ભાગ્યે જ થઈ શક્યો હોત. એ પ્રકારનો અનુભવ તે પછી ત્રણ દિવસ રાતે સતત રીતે થતો રહ્યો. એ ખાસ નોંધવા જેવું છે.

એ પછી ખેચરી પ્રત્યે પ્રેમ હોવા છતાં તેનો વિધિપૂર્વક અભ્યાસ મારાથી નથી થઈ શક્યો. તેવા અભ્યાસ માટે મારું મન આતુર પણ નથી થયું. ઈશ્વરની કૃપાએ એ રીતે મારે માટે ખાસ કામ કરી દીધું છે.

(૨)

તે દિવસોમાં એક બીજો પણ ખાસ અસાધારણ આનંદદાયક અનુભવ થયો. રાતે મારા ઓરડાની અંદર મારાથી થોડે દૂર ઉપરના ભાગમાં મને એક પ્રકાશ અથવા જ્યોતિનું દર્શન થયું હતું. તે દર્શન જાગૃતિ દશાનું હતું ને લગભગ બે દિવસ સુધી રાતે બે-ત્રણ કલાક ચાલતું હતું. તે જ્યોતિનું શરૂઆતમાં દર્શન થયું ત્યારે મને જરા નવાઈ લાગી. કેમ કે મારા ઓરડાનાં બારીબારણાં બંધ હતાં. બહારથી કોઈ પ્રકાશના પ્રવેશ માટે અવકાશ ન હતો. અંધારી રાત હોવાથી બહાર પણ બધે અંધારું હતું. ઓરડામાં બધે અંધકાર હતો. તેમાં તે જ્યોતિ પ્રકાશના પુંજ જેવી પ્રબળ બનીને ચમકી રહેલી. તે જ્યોતિ મારા મસ્તકથી લગભગ બે હાથ ઉપર તદ્દન સ્થિર થઈને પ્રકાશી રહી હતી. તે જરા પણ હાલતી ન હતી. મને થયું કે આ જ્યોતિ શેની હશે ! ધ્યાનની દશામાં જ્યોતિનું દર્શન થાય એ વાત મારા વાંચવામાં આવી હતી. પણ આ તો જાગૃતિનું દર્શન હતું. મને સ્ફુરણ થઈ કે તે આત્માનું દર્શન અથવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર છે. ઈશ્વરની કૃપાથી મને આત્માનું સાક્ષાત્ દર્શન થઈ રહ્યું છે, એમ મને લાગ્યું.

ઉપનિષદના ઋષિવરોએ આત્મા નિરાકાર હોવા છતાં તેનું ધ્યાન કે સમાધિમાં દર્શન કર્યું છે, ને તેનું વર્ણન પણ કર્યું છે. આત્મદર્શન કરી ચૂકેલા એક ઋષિ ઉપનિષદમાં લખે છે કે

'અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષો મધ્યઆત્મનિ તિષ્ઠતિ।

ઈશાનો ભૂતભવ્યસ્ય તતો ન વિજુગુપ્સતે॥ '

એટલે કે આત્મા અંગુઠાના પરિમાણનો છે ને શરીરના મધ્યમાં હૃદયપ્રદેશમાં રહે છે. તેને જાણનાર શોક ને મોહથી મુક્તિ મેળવે છે.

બીજે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યોતિરિવા ધૂમકઃ। આત્મા જ્યોતિ સ્વરૂપ છે. પણ તે જ્યોતિમાંથી ધૂમાડો નથી નીકળતો.

તે વચનો મને યાદ હતાં. તેથી મને નક્કી સમજાયું કે મને દેખાઈ રહેલી જ્યોતિ કોઈ સાધારણ જ્યોતિ નથી પણ આત્માની જ્યોતિ છે. તે જ્યોતિ પણ નાના દીવાની જ્યોતિની જેમ અંગુઠાના પરિમાણની જ હતી.

કોઈને એવી શંકા થવાનો સંભવ છે કે 'આત્માની જ્યોતિનું દર્શન જાગૃતિમાં ને પોતાની બહાર થઈ શકે ખરું?' તેના સમાધાનમાં આપણે કહીશું કે હા, તેમ થઈ શકે છે. આત્મા અત્યંત સૂક્ષ્મ છે ને સ્થૂલ દ્રષ્ટિથી દેખાવો લગભગ અશક્ય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી તે સૌના શરીરમાં વાસ કરે છે ને સમાધિ દશામાં સુસૂક્ષ્મ થયેલી મનોવૃત્તિથી યોગી તેનું દર્શન કરે છે એ વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે તેનું દર્શન ઉઘાડી આંખે ને બહાર ના થઈ શકે. આત્મા સૌના શરીરમાં રહે છે એ સાચું છે પણ શરીરની બહાર પણ તે નથી રહેતો એમ નહિ. તે તો ચરાચરમાં બધે જ વસે છે, તે બધે જ વ્યાપક છે, તો પછી બહાર શા માટે ના દેખાય? જે યોગી તેને પોતાની અંદર જુએ છે, તેમણે બહાર પણ બધે તેનું દર્શન કરવાનું છે, એમ ગીતા જેવા ગ્રંથો કહી બતાવે છે. ઈશ્વરની કૃપાથી ઉપનિષદના ઋષિઓએ વર્ણવ્યા પ્રમાણે તેનું અંદર ને બહાર દર્શન થઈ શકે છે. જે અંદર દેખાય છે તે ઈશ્વરની કૃપા કે સાધકની ઈચ્છાથી બહાર પણ જોઈ શકાય છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર સાધકને બંને રીતે થઈ શકે છે. 'સાક્ષાત્કાર' શબ્દમાં જે ધ્વનિ છે તે ધ્યાન કે સમાધિના અનુભવ સાથે જાગૃતિદશાના અનુભવને પણ સૂચિત કરે છે, એ સહેજે સમજી શકાય તેવું છે.

ઈશ્વરની કૃપા વિના આ પ્રકારનો અનુભવ મને ભાગ્યે જ થઈ શક્યો હોત.

* * *

30. બે આશ્ચર્યકારક અનુભવો

ગયા પ્રકરણમાં મેં જ્યોતિદર્શનનું વર્ણન કર્યું છે, તે પરથી કોઈએ એમ નથી સમજવાનું કે સૌને એવું દર્શન થાય છે, અથવા તો થવું જોઈએ. આત્મદર્શનના પ્રકાર અનેક છે. તેમાંથી કોને કેવા પ્રકારનું દર્શન થશે તે કહી શકાય નહિ. અમુક પ્રકારના દર્શન અથવા અનુભવનો દુરાગ્રહ રાખવાની પણ જરૂર નથી. મેં તો એક પ્રકારના અનુભવનો ઉલ્લેખ માત્ર કર્યો છે. તે એટલા માટે કે એવો અનુભવ પણ થઈ શકે છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે.

વેદબંધુએ કરેલી લક્ષ્મી મહાદેવની વાત મને યાદ હતી. લક્ષ્મીના સ્થાનમાં તેમને થયેલા અનુભવનું રેખાચિત્ર મારા મનમાં રમ્યા કરતું હતું. ઉત્તરકાશીમાં જરા સ્થિર થયા પછી એક દિવસ બપોર પછી મેં લક્ષ્મી મહાદેવની મુલાકાત લીધી. મારી સાથે પેલા ગુજરાતી સ્વામી ચિદધનાનંદ પણ હતા. લક્ષ્મી મહાદેવનું સ્થાન છેક એકાંતમાં હતું. પાસે જ ગંગા હતી. ત્યાં ત્રણ-ચાર મહાત્મા પણ રહેતા હતા. તે ભિક્ષા માટે રોજ ક્ષેત્રમાં આવતા. સ્થાન તો મને ગમી ગયું, પરંતુ એક મુશ્કેલી લાગી. તે સ્થાનથી ઉત્તરકાશી ગામ ને અન્નક્ષેત્ર પણ ઘણું દૂર હતું. એટલે રોજ રોજ ભિક્ષા માટે એટલે દૂર જવાનું ફાવે તેમ ન હતું. તેમાં ઘણો વખત વીતી જાય એમ હતું. ખાસ કરીને જ્યારે વરસાદ પડે ત્યારે તો જવા આવવામાં ભારે અગવડ ઊભી થાય તેમ હતું. એટલે એ વિચારથી મારું મન જરાક પાછું પડ્યું. છતાં પણ વેદબંધુએ કહેલી ગંગાકિનારાની કુટિયા જોવાનો મેં વિચાર કર્યો. કુટિયા ખરેખર કેવી છે તે જોયા વિના તે સ્થાનમાં રહેવાનો નિર્ણય કરી શકાય તેમ ન હતો.

કુટિયા બંધ હતી, પણ તેની બારીમાંથી અંદરનો ભાગ જોઈ શકાય તેમ હતો. અંદરની જમીન જરા જૂની ને ઉખડેલી જણાઈ. તેની તો હરકત નહિ કેમ કે ગોબરથી તેને નવો અવતાર આપી શકાય પરંતુ અંદર પૂરતો પ્રકાશ પહોંચી શકે કે કેમ તે વિશે મને શંકા થઈ. કુટિયા જરા નિચાણમાં હતી, ને તેની આજુબાજુ મોટા મોટા છોડ ને ઝાડ હતાં. પ્રકાશ માટે એક નાની સરખી બારી અને એક બારણું, બીજું કોઈ સાધન ન હતું. મને પ્રકાશ ને સ્વચ્છતા વધારે ગમે છે, તદ્દન બંધ ગુફા જેવાં મકાનો પસંદ નથી પડતાં, તેથી મારું મન માન્યું નહિ. કુટિયાનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી ચિદધનાનંદે મને કહેવા માંડ્યું : 'અહીં તો તદ્દન જંગલ જેવું છે. સ્થાન પણ બહુ સારું નથી. તમને અહીં રહેવાનું ભાગ્યે જ ગમશે. એક બીજી વાત પણ કહી દઉં. અહીં જે બે ત્રણ સાધુ રહે છે તેમનું વર્તન સારું નથી. તે કેટલાંક ના કરવાનાં કામ કર્યા કરે છે, તેને લીધે તે સાધુસમાજમાં પંકાઈ ગયા છે.'

મેં કહ્યું : 'તેમની વાત તો ઠીક. તે આપણને શું કરે તેમ છે? આપણે તેમની સાથે ક્યાં સંબંધ બાંધવો છે? આપણે તેમનાથી દૂર રહીને સાધના કરી શકીએ તેમ છીએ.'

તે બોલ્યા : 'પણ તમને આ સાધુઓની પ્રવૃત્તિની ખબર નથી. તે તો ભજન કરતા નથી પણ કોઈને કરવાય નથી દેતા. તમને અશાંત કરવા ને અહીંથી કાઢવા તે બનતા કીમિયા કર્યા જ કરે. મારી વાત સમજી ગયા ને? તે તમને ડખલ કર્યા જ કરે.'

મેં કહ્યું : 'તે વખતે જોઈ લેવાશે ને તેની યે દવા કરાશે. પણ કુટિયામાં રહેવાની મને ઈચ્છા જ થતી નથી. તેનું ખાસ કારણ પૂરતા પ્રકાશનો અભાવ છે. કુટિયા મને અંદરથી અંધારી લાગે છે.'

ચિદધનાનંદ રાજી થયા. હું તેમનાથી દૂર રહેવા જાઉં તે તેમને પસંદ ન હતું. તેમને મારા પર વિશેષ પ્રેમભાવ થયો હતો.

આખરે અમે પાછા આવી પહોંચ્યા. તે વખતે મેં માડું રહેવાનું સ્થાન બદલ્યું હતું. ઉત્તરકાશીમાં આનંદ સ્વામી નામે એક મહાત્મા રહેતા. તે સ્વામી રામતીર્થના શિષ્ય હતાં. રામતીર્થની સાથે તે લાંબો વખત રહ્યા હતા. સ્વામી રામતીર્થના પાછલા જીવનનાં સંસ્મરણો તે રસપૂર્વક કહી બતાવતા. તેમનો વિચાર થોડા વખત માટે ઋષિકેશ તરફ જવાનો થયો. એટલે તેમણે મને તેમની નાની સરખી કુટિયામાં રહેવાનું આમંત્રણ આપ્યું. તે મેં સપ્રેમ સ્વીકારી લીધું હતું. કૈલાસ આશ્રમની પાસે જે મકાનમાં હું પહેલાં રહેતો હતો, તેની પાછળના ભાગમાં જ આ કુટિયા હતી.

લક્ષ્મણ મહાદેવના સ્થાનનું નિરીક્ષણ કરીને હું તે કુટિયામાં પાછો આવ્યો ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. લક્ષ્મણની કુટિયા મારી આંખ આગળ રમી રહી હતી. કુટિયા અંધારી છે, એ વિચાર મારા મનમાં રમ્યા કરતો. બીજે દિવસે પણ એ વિચાર ચાલુ રહ્યો. પણ ઈશ્વરની કૃપાથી હવે મને રહેવા માટે સુંદર ને અનુકૂળ કુટિયા મળી ગઈ હતી. એટલે તે બાબતે કોઈ ચિંતા ન હતી. લક્ષ્મણની કુટિયાનો વિચાર તો મને સહજ રીતે જ આવ્યા કરતો હતો.

તે દિવસે રાતે એક અજાયબીમાં નાખી દે તેવો અનુભવ થયો. તે અનુભવ ભૂલી શકાય તેમ ન હતો. રાતે કુટિયામાં પાટ પર બેસીને હું ધ્યાન કરી રહ્યો હતો. તે વખતે કોઈ સિદ્ધપુરુષ મારી પાસે એકાએક પ્રગટ થયા, ને મને લઈને જાણે કે આકાશમાં ઊડવા માંડ્યા. માડું શરીર તેમના સ્પર્શથી ફૂલ જેવું હલકું થઈને તેમની સાથે ઊડવા લાગ્યું. મારા માટે આવો અનુભવ આ પહેલો જ હતો. આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ એટલી વારમાં તો તે મને લઈને લક્ષ્મણની પેલી કુટિયામાં આવી પહોંચ્યા. કુટિયામાં મને નીચે ઉતાર્યો ને તે મહાપુરુષ કહેવા માંડ્યા : 'ક્યાં છે અંધારું? કહો છો ને કે કુટિયામાં પ્રકાશ નથી? અહીં તો પ્રકાશ જ પ્રકાશ છે. તમારે અહીં ના રહેવું હોય તો ભલે, પણ અંધારું છે એમ માનીને અહીં રહેવાનો વિચાર માંડી ના વાળશો. કુટિયામાં અંધારું છે એમ ના માનશો.'

તેમની વાત મને સાચી લાગી. કુટિયાની બારી ઉઘાડી હતી. બારણું પણ આપોઆપ ઉઘડી ગયું હતું. કુટિયામાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં બધે પ્રકાશ પથરાયેલો હતો. પ્રકાશ પણ ભારે અલૌકિક હતો. તે મહાપુરુષ મારી પાસે સ્મિત રેલતા ઉભા રહ્યા હતા. તેમના શબ્દો સાથે સંમત થઈને મેં કબૂલ કર્યું, 'હા, અંધારું નથી. પ્રકાશ છે.'

પછી તે મહાપુરુષે પહેલાંની પેઠે મારા શરીરને સ્પર્શ કર્યો. એટલે માડું શરીર પાછું તેમની સાથે બહાર આવીને અધ્ધર ઊડવા માંડ્યું. એક ક્ષણમાં તો હું મારી કુટિયામાં આવી પહોંચ્યો. તે મહાત્મા અદૃશ્ય થઈ ગયા. મારી આંખ ઉઘડી ત્યારે મારી કુટિયાનું મને દર્શન થયું. નાની સરખી બારીમાંથી બહાર ચાંદનીમાં સ્નાન કરતી પર્વતમાળા દેખાતી, તેનું દર્શન કરીને પ્રમત્ત બનેલો પવન આમતેમ આંટા મારતો. રાત્રિની નિઃસ્તબ્ધ શાંતિમાં ગંગાનો સંગીતસ્વર સંભળાઈ રહ્યો હતો. મહાપુરુષે આપેલો આ અનુભવ એટલો

બધો અચાનક થયો હતો કે તે જાગૃતિ દશામાં થયો કે ધ્યાનની દશામાં તેના ખબર ના પડી. પરંતુ મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે તે અર્ધજાગૃતિમાં થયો હતો. તે ગમે તે દશામાં થયો હોય તો પણ અતિશય આનંદદાયક તો હતો જ.

તે મહાપુરુષ કોણ હશે? શું તે કોઈ પ્રાચીન સંત હશે? અથવા અર્વાચીન સિદ્ધ હશે? શું લક્ષ્મણના સ્થાનમાં રહેનારા કોઈ મહાત્મા હશે? અથવા ઉત્તરકાશીમાં સૂક્ષ્મ રીતે રહેતા કોઈ સમર્થ પુરુષ હશે? તેમને હું ઓળખી શક્યો નથી. પરંતુ એ એક મહાસમર્થ સિદ્ધ પુરુષ હશે એ નક્કી છે. એમની અલૌકિકતા ચોક્કસ છે. તે વિના તે આવો અનુભવ આપી શકે નહિ. આકાશગમનની સિદ્ધિ વિશે મેં વાંચ્યું હતું. સિદ્ધપુરુષો ઈચ્છાનુસાર ગમે ત્યાં જઈ શકે છે તેની પણ મને ખબર હતી. આ અનુભવથી તેની ખાતરી થઈ. સાધનામાં આવા અનુભવો થઈ શકે છે. ત્યારે શાંતિ મળે છે, ને વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવા અનુભવો સાધના વિના સમજાય તેવા નથી. કેવળ બૌદ્ધિક જ્ઞાનથી તેમનું સાચું રહસ્ય નહિ સમજાય. આપણે ત્યાં સાધનામય જીવન તરફનું વલણ દિવસે દિવસે ઓછું થતું જાય છે. વિદ્વાનો ને વિરક્ત પુરુષોના સંબંધમાં પણ એ સાચું છે. એ હકીકત ઉત્સાહજનક અને આદરપાત્ર નથી એ સમજી લેવું જોઈએ. સાધનાનું રહસ્ય સમજવા માટે કેવળ તર્ક નહિ પણ અનુભવની જરૂર છે.

આવા મહાપુરુષો દેશમાં કેટલા હશે તે કોણ કહી શકે? અજ્ઞાત અવસ્થામાં રહેવા છતાં સાધકોના જીવનમાં આ રીતે તે કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, ને કેટકેટલા સાધકોની સેવા કરે છે, તે પણ કોણ કહી શકે? સંસારને માટે તે સાચે જ આશીર્વાદરૂપ છે.

(૨)

ઉત્તરકાશીના નિવાસ દરમિયાન મને એક બીજો અગત્યનો અનુભવ થતો. સવારે, બપોરે ને સાંજે કેટલીવાર ગંગાતટ તરફથી પૂજા કે આરતી થતી હોય તેમ સમૂહગીત સંભળાતું. તેની સાથે જુદાં જુદાં વાજિંત્રો પણ વાગતાં. એ અનુભવ લગભગ રોજનો થઈ ગયેલો. મને થતું કે શું દેવો કે સિદ્ધપુરુષો ગંગાની આરતી ઉતારતા હશે, કે પછી પ્રાર્થના કે વેદપાઠ કરતા હશે ! તેમનો સ્વર સ્પષ્ટ સંભળાતો. તે વિશે મેં કેટલાક મહાત્માઓને પૂછ્યું હતું. પણ ઉત્તરકાશીમાં વરસોથી વાસ કરવા છતાં કોઈને તેવો અનુભવ ના થતો. ચિદધનાનંદજી કહેતા હતા કે તેમણે બેત્રણ વાર એવો અનુભવ કર્યો હતો. તે અનુભવ પણ અલૌકિક હતો. આજે પણ તે એવો જ યાદ છે.

* * *

૩૧. રમણ મહર્ષિ ને સંત જ્ઞાનેશ્વરનું દર્શન

શ્રી રમણ મહર્ષિના નામથી કોણ અપરિચિત હશે? સામાન્ય માણસે કદાચ તેમનું નામ નહિ સાંભળ્યું હોય. પણ જેને ભારતના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસમાં અને આધ્યાત્મિકતામાં રસ છે, તે તો તેમના નામ ને કામથી ભાગ્યે જ અજ્ઞાત હશે. ભારતના આધ્યાત્મિક આકાશમાં મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીના સમયથી જ્યોતિર્ધરોનો જે સતત ઉદય થતો રહ્યો છે, તેમાં શ્રી રમણ મહર્ષિ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમણે પોતાના જીવન દ્વારા ભારતનું આધ્યાત્મિક ગૌરવ વધાર્યું છે, ને ભારતમાં ને ભારતની બહાર પ્રકાશ પાથરીને અનેક માણસોને માર્ગદર્શન ધરીને શાંતિ આપી છે. મદ્રાસ પ્રાંતના એક નાનકડા ગામમાં જન્મી લગભગ અઢારેક વરસની ઉંમરે તેમણે ઘર છોડ્યું ને પરમપિતાની શોધ શરૂ કરી. દક્ષિણના પ્રખ્યાત અરુણાયલ પર્વતે એમના અંતરનું આકર્ષણ કર્યું. ત્યાં વરસો સુધી વિજનમાં વાસ કરીને એ મહાપુરુષે તપ કર્યું, ને છેવટે શાંતિ મેળવી. તે સાધકમાંથી સિદ્ધ બની ગયા ને જીવનમુક્ત થયા. તે પછી પોતે પ્રાપ્ત કરેલા પ્રકાશ દ્વારા બીજાના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરવાના કાર્યની તેમણે શરૂઆત કરી. પછી તો તેમનું નામ દેશવિદેશમાં વિખ્યાત થઈ ગયું. ભારતની ભૂમિ તેમને લીધે સાચે જ સુશોભિત બની છે.

ઉત્તરકાશીમાં એક દિવસ તે મહાપુરુષે મને અચાનક દર્શન આપ્યું. લગભગ મધરાત પછીનો સમય હતો. હું રોજની જેમ ધ્યાનમાં બેઠો હતો. એટલામાં મારું દેહભાન ભુલાઈ ગયું. તે દશામાં શ્રી રમણ મહર્ષિ મારી સામે પ્રકટ થયા. તેમના દર્શન કરવાનો અવસર મને આ પહેલા કોઈવાર મળ્યો ન હતો. પણ તેમના ચિત્રો મેં જોયા હતા. વડોદરામાં હતો ત્યારે મેં તેમના વિશે સાંભળ્યું પણ હતું. એટલે તેમના વિશે મને થોડી ઘણી માહિતી હતી. તેથી તેમને ઓળખતા મને વાર ના લાગી. અનુભવની એ અવસ્થામાં મેં જોયું તો તેમની સાથે હું મુંબઈના ચોપાટીના દરિયા કિનારે ઊભો હતો. તેમની દિવ્ય શક્તિથી કદાચ તે મને એવો અનુભવ કરાવી રહ્યા હતા તેવો મને વિચાર થયો. પણ તે વિશે વધારે વિચાર કરું તે પહેલાં તો તેમની સાથે હું દરિયા પર ચાલવા લાગ્યો. અમારા બંનેના શરીરો પાણીથી થોડેક ઉપર જોરથી દોડતા હોય તેમ પસાર થવા માંડ્યાં. દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યાં. એ અનુભવ થોડો વખત જ રહ્યો. પછી તરત જ અમે તેમના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યાં. તે મને આશ્રમના મુખ્ય ખંડ અથવા હોલમાં લઈ ગયા. ત્યાં મને ભેટી પડ્યાં ને મારો હાથ પકડીને મને તેમના કોચ પર બેસાડવા માંડ્યાં. તેમની સાથે એક-આસન પર બેસવા મારું મન માનતું ન હતું. તેમના જેવા વૃદ્ધ મહાપુરુષની સાથે એક આસન પર બેસવામાં મને સંકોચ થતો હતો. પણ તેમણે મારો સંકોચ લક્ષમાં ના લીધો. પોતાની પાસે કોચ પર બેસાડીને તે મને કહેવા લાગ્યા : 'હજી તમને ખબર નથી કે તમે કેવા મહાન પુરુષ છો. પણ હું તમને જાણું છું. મારી પાસે બેસવામાં તમારે કોઈ જાતનો સંકોચ કરવાની જરૂર નથી. તમારે સંસારમાં મહત્વનું કામ કરવાનું છે.'

તે પછી અમે કેટલીક બીજી વાતો કરી. તેનો ઉલ્લેખ અહીં જરૂરી નથી એટલે નહિ કરું. એ અનુભવ બધો મળીને લગભગ અડધો કલાક ચાલ્યો હશે. તે પછી મારી ધ્યાનાવસ્થા પૂરી થઈ ને મને ભાન આવ્યું, ત્યારે હું ઉત્તરકાશીની મારી ગંગાતટ પરની નાની કેબિન જેવી કુટિયામાં બેઠેલો. છેલ્લે છેલ્લે જે જુદા જુદા આનંદજનક અનુભવો થતા હતા તેમાં આ અનુભવે ખરેખર નવી જ ભાત પાડી. આ અનુભવની વિશેષતા

એ હતી કે આ એક એવા મહાપુરુષનો અનુભવ હતો જે જીવંત હતા, હજી હયાત હતા ને પોતાની મહત્તા માટે પ્રખ્યાત હતા. એક જીવંત મહાપુરુષના અનુભવનો આવો પ્રસંગ મારા જીવનમાં આ પહેલો જ હતો. તે દ્વારા મને એક સ્થૂળ શરીરે શ્વાસ લેતા મહાપુરુષના સંપર્કનો લાભ મળ્યો હતો. એ રીતે તે અનુભવ ક્રાંતિકારી, ક્રીમતી ને શકવર્તી હતો. ભવિષ્યમાં તે મહાપુરુષે મારી સાથે દૂર રહીને પણ ગાઢ સંબંધ સ્થાપિત કર્યો ને આવા અનેક અનુભવો દ્વારા મને કૃતાર્થ કર્યો. તે અનુભવોની પૂર્વભૂમિકારૂપે થયેલો આ અનુભવ મારા સાધનાત્મક જીવનમાં ખાસ સ્થાન ધરાવતો હતો.

રમણ મહર્ષિ અરુણાચલની તળેટીના તેમના આશ્રમનો ત્યાગ કરીને ક્યાંય ગયા નથી. વરસો સુધી તે શાંતિપૂર્વક આશ્રમમાં જ રહ્યા છે. તેમણે મદ્રાસ સુધી પણ મુસાફરી કરી નથી. બાહ્ય રીતે જોતાં તે તદ્દન નિષ્ક્રિય જેવા અને આત્મારામ લાગે. આશ્રમમાં તેમનું દર્શન કરવાનો સુયોગ જેમને પ્રાપ્ત થયો છે, તેમના પર એવી છાપ જરૂર પડી હશે. પરંતુ તે તો તેમનું બાહ્ય સ્વરૂપ હતું. બાકી તેમના આંતરસ્વરૂપની ખબર કોને છે? બાહ્ય રીતે ઉદાસીન ને નિષ્ક્રિય દેખાવા છતાં તે કેટલું ઉપયોગી કામ કરતા હતા, તે કોણ જાણી શકે તેમ છે? તેમની શક્તિ અદ્ભુત હતી. સમાધિ પર તેમનો પૂરો કાબૂ હતો. તેને લીધે તેમને કેટલીક અસાધારણ શક્તિ અથવા તો સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તેથી તે આશ્રમમાં રહીને આશ્રમની બહાર સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ રૂપે જઈને સંકલ્પ, સ્પર્શ ને વચન દ્વારા ભક્તો ને સાધકોને મદદ કરતાં હતા. તેમના એ મહાન ને ગુપ્ત સેવાકર્મનો ખ્યાલ કોને આવે તેમ છે? બહારની પ્રવૃત્તિ ને બહારના કર્મને જ સર્વ કાંઈ માનનારા માણસો મહર્ષિના આ અંદરના કર્મને ભાગ્યે જ સમજી શકશે. તે દ્વારા તેમણે કેટલા સાધકોને શાંતિ આપી, કેટલા માર્ગ ભૂલેલા માણસોને માર્ગ બતાવ્યો, ને કેટલાનું જીવન ઉજ્જવળ કરી દીધું, તેનો હિસાબ કોની પાસે છે? તેમના જેવા શક્તિશાળી સંતો બહારથી ઉદાસીન રહેવા છતાં, એ રીતે અનેક પ્રકારનાં ઉપકારક કર્મ કરી શકે છે એ ચોક્કસ છે.

આવા અનુભવો બે રીતે થાય છે એમ વરસોના અનુભવથી મને સમજાયું છે. ઈશ્વર પોતે સાધકોને ઉત્સાહ આપવા ને મદદ કરવા આવા મહાપુરુષોના અનુભવો પોતાની ઇચ્છાથી આપે છે. તેમાં મુખ્ય કારણ મહાપુરુષોની શક્તિનું નથી હોતું પણ ઈશ્વરની શક્તિનું છે. મહાપુરુષોને તો તે અનુભવોની ખબર પણ નથી હોતી. એ એક પ્રકાર કહેવાય છે. પરંતુ બીજા પ્રકારના અનુભવો મહાપુરુષની પોતાની ઇચ્છા ને શક્તિથી થાય છે. મહાપુરુષને તેની સંપૂર્ણ ખબર હોય છે. એવા અનુભવો મહાપુરુષની શક્તિ માટે ગૌરવ ને અંજલિરૂપ છે. કેટલીકવાર તો તે મહાપુરુષ પ્રથમથી જણાવીને પછી નક્કી કહેલા દિવસે ને સમયે અનુભવ આપે છે. બધાને આ સૂક્ષ્મ ભેદનો ખ્યાલ નથી હોતો. તેથી ઈશ્વરની કૃપાથી થયેલા અનુભવને તેવા લોકો વધારે ભાગે મહાપુરુષે પોતે પોતાની શક્તિથી આપેલો અનુભવ માની લે છે, ને ભ્રમમાં પડે છે. કેટલાક સાધુપુરુષો પણ ભક્તો દ્વારા એવા અનુભવને સાંભળીને પોતાની શક્તિ વિશે ન છાજે તેવા મોટા ને ખોટા અભિપ્રાયો બાંધી લે છે ને ઈશ્વરે આપેલા ચમત્કારિક અનુભવને પોતાના ચમત્કાર તરીકે ગણાવે છે. તેમણે એ વિશે ખૂબ જાગ્રત ને સાવધ રહેવાની જરૂર છે. પોતાની ત્રુટિને જાણી લઈ તથા દૂર કરી તેમણે સાચી શક્તિ મેળવવાની છે, જેથી તે ભક્તો ને સાધકોને ઇચ્છાનુસાર અનુભવો આપી શકે. રમણ મહર્ષિમાં એવી શક્તિ જરૂર હતી, તેમના સંપર્કમાં આવનારા એ વાતને સમજી શક્યા હશે.

(૨)

તે અરસામાં એક બીજો સુંદર અનુભવ થયો. તે અનુભવ પણ રાતનો ને ધ્યાનાવસ્થામાં થયેલો હતો. ધ્યાનને અંતે મને સમાધિ થઈ. તેમાં મને નીચે ભૂગર્ભમાં ઊંડી ખીણ જેવું દૃશ્ય દેખાયું. ત્યાં એક નાનું સરખું ઘટાદાર વૃક્ષ હતું. નીચે બેસીને પણ તેનાં પાંદડાંને પકડી શકાય તેમ હતું. તે વૃક્ષની નીચે એક નાનો ચોતરો હતો. તેની આગળ થોડું મેદાન હતું. ચોતરા પર પદ્માસન વાળીને એક મહાપુરુષ આંખ બંધ કરીને ધ્યાનાવસ્થામાં બેઠા હતા. તેમણે સ્વચ્છ ને સફેદ વસ્ત્રો પહેર્યા હતા. શરીરના નીચેના ભાગમાં એક વસ્ત્ર વીંટ્યું હતું ને ઉપર એક ઓઢ્યું હતું. નીચેનું વસ્ત્ર ઘૂંટણ સુધી જ હતું એટલે અડધા પગ ઉઘાડા જ દેખાતા. માથે લાંબા વાળ હતાં, દાઢી બિલકુલ ન હતી. મોઢું અત્યંત તેજસ્વી, સુવર્ણમય ને શાંત હતું. આખુંયે દર્શન ખૂબ અદભુત હતું.

મને થયું કે આ નાની ઉંમરના મહાપુરુષ કોણ હશે? ભારતમાં બાલયોગી ઘણા થયા છે. અષ્ટાવક, શુકદેવ, શંકરાચાર્ય જેવા મહાપુરુષો પ્રખ્યાત છે. પણ આ મહાપુરુષનું સ્વરૂપ તો તદ્દન નિરાળું છે. તે જ વખતે મને અંતઃપ્રેરણા થઈ કે આ મહાપુરુષ બીજા કોઈ નહિ પણ સંત જ્ઞાનેશ્વર છે. મારું અંતર આનંદથી નાચી ઊઠ્યું.

જ્ઞાનેશ્વરને કોણ નથી ઓળખતું? જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા જેવા મહાન ગ્રંથની રચના જેમણે પંદર વરસની નાની ઉંમરમાં કરી તે જ્ઞાનેશ્વર તેમના અપૂર્વ જ્ઞાનને માટે પ્રસિદ્ધ છે. પૈઠણમાં તેમણે પાડાના મુખમાંથી વેદ બોલાવ્યા. તે પછી તે મહાન યોગી તરીકે જાણીતા થયા હતાં. પુના પાસેનું આલંદી ગામ તેમનું જન્મસ્થાન ને મુખ્ય લીલાસ્થાન પણ તે જ. ચાંગદેવ ચૌદસો વરસનો હતો. તે તેમને મળવા માટે સિંહ પર સવારી કરીને હાથમાં સાપની ચાબુક લઈને આવ્યો, ત્યારે તેમણે દીવાલને તેની દિશામાં ચલાવી. તે દિવાલ પર જ્ઞાનેશ્વર, નિવૃત્તિનાથ, સોપાન ને મુક્તાબાઈ ચારે ભાઈબેન બેઠા હતાં. તે ચારે મુક્ત હતાં. જ્ઞાનેશ્વરે આલંદીમાં જીવંત સમાધિ લીધી તે વખતે તેમની ઉંમર એકવીસ વરસ, છ મહિના ને પંદર દિવસની હતી. આજે આલંદીમાં તેમની મોટી સમાધિ છે. હજારો ભક્તો ત્યાં ભેગા થાય છે, ને પ્રેરણા મેળવે છે. એવા મહાન સંત, જ્ઞાની ને યોગી જ્ઞાનેશ્વરનું મને દર્શન થયું તેથી મને ખરેખર આનંદ થયો. તેમના દર્શનનો એ અનુભવ આશરે દશેક મિનિટ રહ્યો હશે.

(૩)

કોઈ કહેશે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને તો થઈ ગયે વરસો વીતી ગયાં છે. તો શું આજે તેમનું દર્શન થઈ શકે? આપણે કહીશું કે જરૂર થઈ શકે. જેમ વરસો વીતી જવા છતાં આજે કૃષ્ણ, રામ, વ્યાસ, દત્તાત્રેય, નારદ, બુદ્ધ ને ઈશુ જેવા મહાપુરુષોનું દર્શન થઈ શકે છે, તેમ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું દર્શન પણ થઈ શકે છે. મહાપુરુષો દેશ ને કાળથી પર હોય છે. દેશ ને કાળના તે સ્વામી છે. દેશ ને કાળની મર્યાદામાં રહીને તેમનો વિચાર કરવામાં અજ્ઞાન રહેલું છે. તેમને દેશ ને કાળનાં બંધન નથી. તેથી તે ગમે તે વખતે ને ગમે તે સ્થળે દર્શન આપી શકે છે. તેમના દર્શન માટે માણસનું મન આતુર હોવું જોઈએ. તો તે પ્રકટ થાય છે. અથવા માણસનું મન આતુર ના હોય તો પણ, તેમની અથવા ઈશ્વરની ઈચ્છાથી તેમનું દર્શન થઈ શકે છે.

આ સંસારમાં બે પ્રકારના મહાપુરુષો છે. પહેલા પ્રકારના મહાપુરુષો શરીરનો ત્યાગ કરીને પરમાત્મામાં સંપૂર્ણપણે મળી જાય છે અથવા એક થઈ જાય છે કે પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવામાં રસ ધરાવતા નથી. પરંતુ બીજા પ્રકારના મહાપુરુષોનું બંધારણ જરાક જુદું હોય છે. તેમણે પરમાત્મા સાથે એકતા સાધી લીધી છે છતાં શરીર છોડ્યા પછી તે પરમાત્મામાં પૂરેપૂરા મળી જતાં નથી. તે વિચાર કરે છે કે આપણે તો પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને જીવનમુક્ત પદે પહોંચી ગયાં પણ હવે બીજાને પૂર્ણતા ને મુક્તિનો માર્ગ બતાવીએ, બીજાને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાના કલ્યાણ કામમાં મદદ કરીએ, ને સંસારમાં ઈશ્વરનો સંદેશ ફેલાવીએ. એવા પુરુષો જરા વધારે પ્રેમાળ ને પરગજુ સ્વભાવના હોય છે. તે લોકસંગ્રહમાં માને છે તેથી શરીરને છોડી દીધા પછી પણ પોતાના અલગ અસ્તિત્વને ટકાવી રાખે છે. તેમાંના કોઈ સુક્ષ્મ શરીરે તો કોઈ સ્થૂળ શરીરે પણ રહે છે. તે સિદ્ધ ને મુક્ત કોટિના હોય છે. તેવા મહાપુરુષોના સિદ્ધલોકનું શાસ્ત્રોમાં વર્ણન પણ કરેલું છે.

તે પુરુષો પોતાની ઈચ્છા અનુસાર શરીર ધારણ કરે છે અથવા જન્મે છે. પણ તેમને બાળપણથી જ પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય છે, ને પોતે જે હેતુ માટે શરીર ધારણ કર્યું છે તેનો પણ ખ્યાલ હોય છે. તે સંસારમાં ફસાતા નથી પણ બાળપણથી જ પ્રભુના પંથે વળી જાય છે. પોતાના જીવન દ્વારા તે કેટલાય લોકોનું કલ્યાણ કરે છે, ને પોતાનું કાર્ય પૂરું કરીને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં મળી જાય છે. કેટલીકવાર તેમના દ્વારા સંસારમાં વ્યાપક રીતે અસર કરનારા મોટાં કામો થાય છે, તો કેટલીકવાર ધર્મપ્રચાર પણ કરવામાં આવે છે. એવા અવતારી પુરુષોને શાસ્ત્રોમાં કારક પુરુષ પણ કહેવામાં આવ્યા છે. તેવા પુરુષો જ્યારે તેમને યોગ્ય લાગે ત્યારે કોઈ જાતની હરકત વિના, પરમાત્મામાં સંપૂર્ણપણે મળી જઈને પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને શાંત પણ કરી શકે છે. તેમ કરવામાં તે તદ્દન સ્વતંત્ર છે. આપણે ત્યાં પેલા સંસ્કૃત શ્લોકમાં સાત ચિરંજીવ મહાપુરુષોનાં નામ ગણી બતાવ્યા છે. તેમાં વ્યાસ, બલિ, હનુમાન, વિભીષણ ને અશ્વત્થામાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વળી તુલસીરામાયણ ને યોગવસિષ્ઠ જેવા ગ્રંથોમાં કાળથી પર કાકભુશુંડજી ને લોમશ મુનિનો ઉલ્લેખ આવી જાય છે. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે ચિરંજીવ કે કાળથી પર પુરુષો આટલા જ છે. પેલા શ્લોકે તો તેમનો માત્ર ઉલ્લેખ કરી બતાવ્યો છે. બાકી તેવા મહાપુરુષો સંસારમાં ઘણા છે. ખરેખર કેટલા છે ને હજી કેટલા થશે, તેમનો આંકડો કોણ કહી શકે?

એક બીજી વાત. જે મહાપુરુષો પરમાત્મામાં મળી ગયા છે તેમાંના કોઈનું દર્શન કરવાની ઈચ્છા હોય તો પણ તે ઈચ્છા પરમાત્માની કૃપાથી પૂરી થઈ શકે છે, એ સમજી લેવા જેવું છે. પરમાત્મા સર્વસમર્થ હોવાથી સાધકની સઘળી ઈચ્છા પૂરી કરી શકે છે. પરમાત્માની કૃપાથી તેવું દર્શન થઈ શકે છે, અથવા પરમાત્મા પોતે તે મહાપુરુષના સ્વરૂપમાં પ્રકટ થઈને સાધકને શાંતિ આપે છે. પણ તેવું કોઈ વાર જ બને છે.

આટલી સ્પષ્ટ વિચારણા પરથી સમજાશે કે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને સશરીર સમાધિ લીધે વરસો થયાં તો પણ, તેમનું દર્શન આજે જરૂર થઈ શકે તેમ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તો જીવતાં જ સમાધિ લીધી હતી. તે પરથી ને તેમના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો પરથી તેમની મહાન યૌગિક શક્તિનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. તેવા કાળ પર શાસન કરનારા મહાપુરુષ સમાધિ લીધા પછી પણ કોઈને પોતાની ઈચ્છાથી દર્શન આપે, તો

તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ જ નથી. તે વાત સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી છે. ઇતિહાસ કહી બતાવે છે કે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પછી આશરે ત્રણસો વરસે મહારાષ્ટ્રમાં એકનાથ મહારાજ થયા. તેમને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે એક વાર સ્વપ્નમાં દર્શન આપીને કહ્યું કે, 'જે વૃક્ષ નીચે મેં સમાધિ લીધી છે તેની એક ડાળ મને વાગે છે. તેથી તું આવીને તે ઠીક કરી જા.''

આવા મહાન યોગીને વળી ડાળી શું વાગે? શું તે ડાળીને તે ઠીક ના કરી શકે? પણ એ રીતે તેમણે એકનાથજીને દર્શન આપવાનું એક નિમિત્ત ઊભું કર્યું. એકનાથજી સ્વપ્નની સૂચના પ્રમાણે આલંદી પહોંચ્યા. પણ સમાધિનું સ્થાન શોધી શક્યા નહિ. ત્યારે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ફરી સૂચના કરી તે પ્રમાણે જમીનની અંદરના સમાધિસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં જે જોવામાં આવ્યું તેથી તેમને અત્યંત આનંદ થયો. એક નાના સરખા વૃક્ષ નીચે શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બેઠેલા. તેમણે એકનાથજીનો સ્મિત સાથે સત્કાર કર્યો. એકનાથ પણ મહાન ને ઈશ્વરદર્શી સંત હતા. બંનેનું મિલન થયું. જાણે રામ ને ભરત, બદ્રીનાથ ને કેદારનાથ, ગંગા ને જમના અથવા જ્ઞાન, ભક્તિ ને યોગનો શાનદાર સમાગમ થયો. કહે છે કે ત્યાં એકનાથજી ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત રહ્યા. તે દરમિયાન તે બંને મહાપુરુષોએ શું કર્યું તે તો તે જ જાણે, પણ શ્રી એકનાથના ગીતો પરથી સંસારે એટલું તો જરૂર જાણ્યું કે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ હજી હયાત છે ને તેમણે એકનાથજીને કૃતાર્થ કર્યા છે. તે મહાજ્ઞાની ને યોગી મહાપુરુષે મને ઉત્તરકાશી જેવા હિમાલયના દૂરના સ્થાનમાં પણ શોધી કાઢીને, તે પછી કેટલાંય વરસે, ઠેક ઈ.સ.૧૯૪૪ માં દર્શન આપ્યું, તેનું કારણ તેમની કૃપા જ કહી શકાય. તેમને માટે મને કે કોઈને દર્શન આપવાનું મુશ્કેલ નથી. આટલાં વરસોમાં તેમણે બીજા કેટલા સાધકોને દર્શન આપ્યું છે ને મદદ કરી છે તેની કોને ખબર છે?

મને દર્શન આપીને શ્રી રમણ મહર્ષિની જેમ તેમણે પણ મારા અંતરનું તેમના તરફ આકર્ષણ કર્યું. તેમના પ્રત્યે મને પ્રેમ તો હતો જ, પરંતુ તે હવે વધી ગયો, તેમનું મહાન વ્યક્તિત્વ મારી આંખ આગળ રમવા માંડ્યું. શ્રી એકનાથ મહારાજ તો મહાન હતા. હું તો હજી એક સાધારણ બાળક છું. મારામાં કોઈ વિશેષ યોગ્યતા પણ નથી. છતાં મારા પર તેમણે કૃપા કરી, તેનો વિચાર કરીને મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. પણ મહાપુરુષોની પદ્ધતિ એવી જ રહસ્યમય હોય છે. તે કોના પર કૃપા કરશે તે વિશે કશું જ કહી શકાતું નથી. ભારત ને સંસારના એ બંને મહાપુરુષો-શ્રી રમણ મહર્ષિ ને સંત જ્ઞાનેશ્વરનાં ચરણોમાં મારાં પ્રણામ છે, વારંવાર પ્રણામ છે. તેમની કૃપા શક્ય હોય ત્યાં સુધી તે મારા પર વરસાવ્યા કરશે એવી આશા છે.

* * *

૩૨. સંતનો મેળાપ

બે ત્રણ દિવસની જ વાત છે. રોજના ક્રમ પ્રમાણે સાંજે હું ગંગાકિનારે ફરવા ગયેલો. ત્યાં એક મુસાફર ભાઈની મુલાકાત થઈ. તેમની સાથે વાત નીકળતાં તેમણે કહ્યું : 'મારો વિચાર ઉત્તરકાશી અથવા દેવપ્રયાગ જવાનો છે. કોઈ સારા સંતમહાત્માના દર્શનની મારી ભાવના છે. તેથી જ હું હિમાલયના આ પ્રદેશમાં આવ્યો છું. દેવપ્રયાગ કે ઉત્તરકાશીમાં મને કોઈ સારા મહાત્માનું દર્શન થઈ શકશે? ત્યાં તો કેટલાય સિદ્ધપુરુષો રહે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે.'

મેં કહ્યું : 'દેવપ્રયાગમાં કોઈ સારા મહાત્મા રહેતા હોય એવો મને ખ્યાલ નથી. ત્યાં ભાગ્યે જ કોઈ સાધુ મહાત્મા રહે છે. ઉત્તરકાશીમાં તમને સંતમહાત્માના દર્શનનો લાભ જરૂર મળશે. પણ તેમનાં દર્શનથી તમને સંતોષ કે શાંતિ મળશે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. અત્યારે વખત કેવો છે તે તો તમને ખબર છે. આ વખતમાં શુદ્ધ ને સંયમી થઈને પ્રભુપરાયણ જીવન જીવનારા થોડા છે. હિમાલયમાં પણ તેમની સંખ્યા થોડી છે. આ બાજુ અભ્યાસી ને વિદ્વાન સંતપુરુષો મળે છે પણ તપસ્વી, અનુભવી ને સાધના કરનારા પુરુષો ભાગ્યે જ મળે છે. તેમને ઓળખવાનું કામ પણ કઠિન છે. સંભવ છે કે ઉત્તરકાશી તરફ તેવા કોઈ મહાત્મા મળી જાય. તમારી ઈચ્છા હોય તો ત્યાં જવામાં હરકત નથી. સ્થાન સારું છે. કુદરતી સૌંદર્ય પણ વરસાદને લીધે સારા પ્રમાણમાં ખીલ્યું હશે. તમને આનંદ આવશે ને પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળશે.'

મારા શબ્દોને સાંભળીને તે ભાઈ પ્રસન્ન મુખે વિદાય થયા. તે ઉત્તરકાશી ગયા કે નહિ તેની મને ખબર નથી. પણ તેમની સાથેની વાતચીત પછી ઉત્તરકાશીના નિવાસ દરમિયાન મને થયેલા સંતમહાત્માના અનુભવો મારા સ્મૃતિ પટ પર ફરીવાર તાજા થયા. સંતમહાત્મા વિશે તે ભાઈને મેં જે અભિપ્રાય આપ્યો હતો તેની પાછળ ઉત્તરકાશીના ને તે પછીના જીવનના વિશાળ અનુભવનું પીઠબળ હતું. ઉત્તરકાશી જતાં મેં સાંભળ્યું હતું કે ત્યાં ઘણી ઊંચી કોટિના વિરક્ત ને તપસ્વી મહાત્માઓ નિવાસ કરે છે. પરંતુ ત્યાંના પ્રત્યક્ષ અનુભવ પછી મને તે વાત અતિશયોક્તિ ભરેલી લાગી. ઉત્તરકાશી કે ગંગોત્રી જેવાં સ્થળોમાં વાસ કરવા માત્રથી કોઈ તપસ્વી કે વિરક્ત નથી થઈ જતું અથવા કેવળ કૌપીનને અને કંથાને ધારણ કરવાથી કે કરપાત્રી થવાથી પણ કોઈને માનવામાં આવે છે તેમ જીવનમુક્તિપદ નથી મળી જતું. વિરક્તિ ને જીવનમુક્તિમાં મુખ્ય ભાગ મન ભજવે છે. એટલે માણસના બાહ્ય રૂપરંગ ગમે તેવા હોય તો પણ તેનું મન શામાં રમે છે, પરમાત્મામાં કે સંસારમાં, ને તેના વિચારો ને વૃત્તિનું સ્વરૂપ કેવું છે, તેનું નિરીક્ષણ પણ કરવું પડે છે. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને તે અહંકાર, મમતા તથા વિષયાસક્તિથી મુક્ત થયો છે કે કેમ તે પણ જોવું પડે છે. તે વિના ચોક્કસ અભિપ્રાય આપી શકાતો નથી. તે દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મને ઉત્તરકાશીમાં ઉત્તમ કોટિના સંતો બહુ જ વિરલ દેખાયા. જેમ ઋષિકેશમાં જોવા મળેલું તેમ ત્યાં પણ વિદ્વાનોની સંખ્યા સારી દેખાઈ, પણ સાધનામાં રસ લેનારા કે સાધના કરીને શાંતિ મેળવી ચૂકેલા બહુ ઓછા દેખાયા. તેવા પુરુષોના સમાગમથી મને આનંદ થતો. તેમાંથી બેચારનો ઉલ્લેખ અસ્થાને નહિ ગણાય.

(૨)

ઉત્તરકાશીમાં વિશ્વનાથ મહાદેવનું સ્થાન છે. તેમાં નાની સરખી કુટિયા કરીને એક મહાત્મા રહેતા. તે નાગાજીના નામે ઓળખાતા. શરીર પર કૌપીન ને ભસ્મ વિના તે બીજું કંઈ જ રાખતા નહિ. તેમને માથે મોટી જટા હતી. તેમનું શરીર તદ્દન કૃશ દેખાતું. એકવાર કોઈના કહેવાથી ક્ષેત્રમાં ભિક્ષા લેવા જતી વખતે મેં તેમની મુલાકાત લીધી. તેમણે મારો સસ્મિત સત્કાર કર્યો, ને સંકેતથી મારી સાથે થોડી વાતચીત કરી. તેમણે વર્ષોથી મૌનવ્રત લીધુ હતું તેથી તેમની સાથે ખુલ્લી રીતે વાતચીત કરી શકાય તેમ ન હતું. પરંતુ તેમને જોઈને મને તેમની વિશેષતાની ખાતરી થઈ, ને તેમના પર પ્રેમ થયો. પછી તો અવારનવાર તેમની પાસે જવાનું ચાલુ રહ્યું. પરિણામે તે પણ મને પ્રેમભાવે જોવા લાગ્યા. તેમને ક્ષેત્રમાંથી મદદ મળતી. તેથી તે રસોઈ હાથે જ બનાવી લેતા. તેમની કુટિયામાં અગ્નિ જાગત જ રહેતો. ક્ષેત્રમાં જતી વખતે બીજા પણ કેટલાક સાધુમહાત્મા તેમની પાસે આવતા. મેં પણ તેમની પાસે જવાનો સમય એ જ રાખ્યો હતો.

તેમના એક પ્રશંસક તરફથી મેં સાંભળેલું કે તે રાતે સૂતા નથી. આખી રાત લગભગ જાગતા જ રહે છે ને સાધના કરે છે. તે વાત સમજતાં મને મુશ્કેલી ના પડી. કેમ કે મને તે દશાનો અનુભવ હતો. પાછલા થોડા મહિનાથી મેં પણ તેવી ટેવ પાડી હતી. નાગાજીની મુખાકૃતિ શાંત ને પ્રસન્ન રહેતી. તેમની આંખ પણ તેજસ્વી દેખાતી. તે પરથી અનુમાન કરી શકાય કે તેમને સાધનામાં સારી અનુભવદશાની પ્રાપ્તિ થઈ હશે. મારા પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ ધીરેધીરે વધવા માંડ્યો. પછી તો કેટલીક વાર અમારે બપોરે મળવાનું થતું. બપોરે કોઈવાર હું દૂધ પીવા બજારમાં જતો ત્યારે તે મને દૂરથી જોઈને મળવા આવતા ને મારી પાસે થોડીવાર બેસતા. મને જોઈને કોણ જાણે કેમ પણ તેમને આનંદ થતો. તેમની સાથે અવારનવાર જે થોડી ઘણી સાંકેતિક વાતો થતી, તે પરથી તે એક ઉત્તમ શ્રેણીના સંતપુરુષ છે તેની ખાતરી થતી. તેમની વાતો અનુભવના પીઠબળવાળી હતી.

એકવાર તેમણે મને કહેવા માંડ્યું : 'સાધુપુરુષે બે વસ્તુને ખાસ સાચવવાની છે : જીભ અને ઉપસ્થ. જીભ અને ઉપસ્થના સંયમ વિના બધું નકામું છે - સાધુજીવનનું કંઈ મહત્વ નથી રહેતું.'

આજે વરસો વીતી ગયાં છે તો પણ, તે મહાપુરુષે કહેલી એ ડહાપણભરેલી અનુભવવાણી એવી ને એવી જ યાદ છે. ખરેખર સાધુપુરુષે જ નહિ પણ જીવનની ઉન્નતિની ઈચ્છાવાળા કોઈયે પુરુષે એ શબ્દોને ખાસ યાદ રાખવા જેવા છે. જીભના વિષયમાં રસાસ્વાદ ને વાણી બંનેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બ્રહ્મચર્ય અથવા સંયમની મહત્તા તો લગભગ પ્રત્યેક ધર્મના મહાપુરુષોએ પોકારી પોકારીને કહી બતાવી છે. સ્ત્રી ને પુરુષ બંનેને માટે તેનું પાલન એકસરખું જરૂરી છે. જીભ ને ઉપસ્થ બંનેનો સંયમ શ્રમસાધ્ય છે. તે માટે સતત જાગૃતિ, આત્મનિરીક્ષણ ને પ્રભુપ્રાર્થનાનો આધાર આવશ્યક છે. તે ઉપરાંત, સારા પુરુષો, સ્થળો અને ઉત્તમ પુસ્તકોનો સંગ પણ સહાયકારક થઈ પડે છે. ગમે તેમ કરીને પણ, સંયમનું વ્રત સાધકે લેવું જ જોઈશે ને સંયમની સાધના કરવી જ પડશે. તેના વિના આત્મિક ઉન્નતિની સાધના અધૂરી જ રહેશે.

નાગાજીની ઈચ્છા એવી હતી કે હું ઉત્તરકાશીમાં જ કાયમ માટે રહી જાઉં. તે ઈચ્છા તે મારી પાસે અવારનવાર વ્યક્ત પણ કરી બતાવતા. મારી ઈચ્છા પણ કેંક એવી હતી, કેમ કે ઉત્તરકાશીનું વાતાવરણ મને ફાવી ગયું હતું. પરંતુ ઈશ્વરની ઈચ્છા જુદી હતી. હવે પછીની ક્રમિક જીવનકથા પરથી તેની ખબર પડશે. એટલે ઉત્તરકાશીમાં મારે વધારે વખત રહેવાનું ના થયું. છતાં આજે એ સાચા સંતપુરુષની સ્મૃતિ

મારા દિલમાં કાયમ છે ને તેમને માટેનો આદરભાવ પણ એવો જ છે. વરસો વીતી જાય, ને કોઈ કારણથી શરીરથી દૂર રહેવાનું થાય તેથી તેનો અંત કેવી રીતે આવે, ને કેવી રીતે દૂર થઈ શકે? સંતોની સ્મૃતિ ને સંતોનો સ્નેહ તેમના સમાગમની પેઠે સદાય સુખકારક ને શાંતિદાયક છે. તે તો વખતના વીતવા સાથે વધે અને અમર રહે તે જ બરાબર છે.

(૩)

ઉત્તરકાશીમાં તે વખતે એક બીજા ઊંચી શ્રેણીના સાધકનો સમાગમ થયા કરતો. તેમનું નામ મોતીલાલ બ્રહ્મચારી હતું. તે ગંગાના બીજા કિનારા પર એક નાનું સરખું ગામ હતું ત્યાં રહેતા હતા. ઉત્તરકાશીમાં અવારનવાર આવતા, ત્યારે તે મને અચૂક મળતા. તેમની ઉંમર તે વખતે ચાલીસેક વરસની હશે, પણ યોગાભ્યાસના પ્રભાવથી તે પચ્ચીસેક વરસના દેખાતા. તેમને યોગની સાધનામાં રસ હતો. તેમના જેવા ઉત્સાહી ને પુરુષાર્થી સાધકો બહુ ઓછા મળે છે. યોગની કેટલીક જરૂરી પ્રારંભિક તાલીમ લઈને તે હિમાલયમાં આવી પહોંચ્યા હતા ને હવે ઉત્તરકાશીમાં સ્થાયી જેવા થઈ ગયેલા. રાતે બે વાગે ઊઠીને તે આસન ને પ્રાણાયામની જરૂરી સાધનામાં લાગી જતાં. બપોરે એકવાર ભાત ને દૂધનું ભોજન કરતાં. ભોજન હાથે જ બનાવી લેતા. ઉત્તરકાશીથી થોડેક દૂર બ્રહ્માજી નામે એક યોગી રહેતા હતા. તેમની પાસેથી તેમને પ્રાણાયામની કોઈ ક્રિયાની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તેથી તેમને ખૂબ લાભ થયો હતો. ખાસ કરીને કુંભક કરવામાં અથવા પ્રાણવાયુને લાંબો વખત રોકી રાખવામાં તે પછી તેમને અણધારી સફળતા મળી હતી. તે મને કહેતા કે તે એક કલાક સુધી કુંભક કરી શકતા. કોઈ બીજું વિધન ના આવે, ને નિયમિત ક્રમ પ્રમાણે પ્રાણાયામનો વર્તમાન અભ્યાસ ચાલ્યા કરે તો એક કે બે વરસમાં તે ત્રણ કલાકનો કુંભક કરી શકશે, એવી તેમની ગણતરી હતી. તે વાતને તો આજે વરસો વીતી ગયાં છે. તે અત્યારે ક્યાં છે તેની મને ખબર નથી. તેમની સાધના સતત ચાલુ રહી કે તેમાં કોઈ અણધારી આપત્તિ આવી પડી, તેની પણ મને ખબર નથી. પરંતુ જો એમની સાધના ચાલુ રહી હશે, તો આજે એમની અવસ્થા અત્યંત ઊંચી હશે એમાં સંદેહ નહિં. ઈ. સ. ૧૯૪૪ના એ મોતીલાલ બ્રહ્મચારી આજે કદાચ એક મોટા અનુભવી યોગી બની ગયા હશે.

સાધનાનો માર્ગ કષ્ટસાધ્ય છે. તેમાં ભારે ઉત્સાહ, લગન, તાલાવેલી, શ્રદ્ધા ને પુરુષાર્થની જરૂર પડે છે. યોગની સાધના તો વળી વધારે કપરી છે. તેની સિદ્ધિ સારું વરસો સુધી મહેનત કરવી પડે છે. બધા માણસોમાં એવી સતત ને દીર્ઘ મહેનત કરવાની શક્તિ નથી હોતી. એટલે બહુ ઓછા સાધકોને યોગનો માર્ગ પસંદ પડે છે ને તેથી પણ ઓછા તેમાં સફળ થઈ શકે છે.

(૪)

ઉત્તરકાશીમાં તે દિવસોમાં મને ગંગોત્રીમાં રહેતા પ્રસિદ્ધ મહાત્મા શ્રી કૃષ્ણાશ્રમના દર્શનનો લાભ પણ મળ્યો હતો. કૃષ્ણાશ્રમ તે વખતે ઉત્તરકાશી આવ્યા હતાં, ને મારી પાસેની જ કુટિયામાં રહેતા હતા. તે નગ્નાવસ્થામાં રહેતા ને મૌન રાખતા. તે સંસ્કૃત સારું જાણતા એમ કહેવાતું. મેં તેમની મુલાકાત લીધી ત્યારે તે કુટિયામાં પરાળ જેવા સૂકા ઘાસ પર બેઠા હતાં. તેમની મુખાકૃતિ જટા ને દાઢીથી ભરેલી ને પ્રભાવશાળી હતી. એ તેમનું પહેલું દર્શન હતું. તે પછી થોડા જ દિવસમાં તે ગંગોત્રી જવા રવાના થયા હતાં. તેમની સાથે

એક પર્વતીય સ્ત્રી પણ હતી. તે તેમની સેવા કરતી હતી. તે વિશે વિશેષ ઉલ્લેખ આગળ પર કરી શકાશે. અહિં તો આટલું જ.

આ ત્રણ સાધુપુરુષોની મુલાકાતથી મને આનંદ થયો. તે ઉપરાંત સ્વામી તપોવનજી, દેવગિરિજી તથા પ્રજ્ઞાનાથજીનો દર્શનલાભ પણ મને મળ્યો હતો. તે તેમની વિદ્વતા માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રજ્ઞાનાથજી યોગમાં પણ પુષ્કળ રસ લેતા દેખાયા. તે એક સારા યોગી તરીકે પણ વખણાતા.

* * *

૩૩. ગંગોત્રી કે કેદારનાથ,

ગંગોત્રીનું સ્થાન સુંદર છે. જમનોત્રીમાં જેમ જમનાજીનું મંદિર છે તેમ ગંગોત્રીમાં ગંગાનું મંદિર છે. જમનોત્રીની જેમ અહીં પણ બરફનું દર્શન થાય છે. ઠંડી પણ ભારે છે. તેવી સખત ઠંડીમાં પણ યાત્રીઓ ગંગામાં જ સ્નાન કરે છે. જમનોત્રીને કુદરતની કૃપાથી જે ગરમ પાણીના કુંડ મળ્યા છે એનો અહીં અભાવ છે. એટલે વધારે ભાગે તાપ નીકળે તે પછી જ સ્નાન કરવાનો કાર્યક્રમ રાખવો પડે છે. જમનોત્રી કરતાં ગંગોત્રીમાં મકાનો વધારે છે. ગંગાને પેલે કિનારે કેટલીક કુટિયા છે. તેમાં યાત્રાના વખત દરમ્યાન સાધુસંતો નિવાસ કરે છે. તેમને માટે બે અન્નક્ષેત્રો છે.

ગંગોત્રીમાં દેવદારના વૃક્ષો સારી સંખ્યામાં છે. ગંગા અહીં ભાગીરથીના નામે ઓળખાય છે. પુરાણોમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગીરથની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થઈને ગંગાએ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર વહેવાનું સ્વીકાર્યું, તેથી તેનું ભાગીરથી નામ પણ પ્રસિદ્ધ થયું. ભગીરથ તો ગંગાને પૃથ્વી પર લાવીને તેના પવિત્ર સ્પર્શથી પોતાના પિતૃનો ઉદ્ધાર કરવાની ઈચ્છા રાખતો હતો. કપિલ મુનિના તપોબળથી બળીને ખાખ થઈ ગયેલા તેના પિતૃ-સગર રાજાના સાઠ હજાર પુત્રોનો તેની ઈચ્છા પ્રમાણે ઉદ્ધાર જરૂર થયો, પણ સાથે સાથે બીજા કેટલાય જીવોને લાભ થયો. ભગીરથની કીર્તિ એ રીતે અમર રહી ગઈ.

ગંગોત્રીથી પંદરેક માઈલ દૂર ગોમુખ છે. ત્યાંથી ગંગાનો ઉગમ થાય છે એમ કહેવાય છે. ગોમુખ જવાનો માર્ગ ઘણો વિકટ છે. તેથી બહુ ઓછા લોકો તે માર્ગે જવાનું સાહસ કરે છે. ગોમુખનું દર્શન કરવાની અમારી ખાસ ઈચ્છા ન હતી. તેથી અમે ગોમુખ જવાની હિંમત તો ના કરી પણ તે માર્ગે બે માઈલ સુધી મુસાફરી કરી લીધી. ગંગોત્રીથી ગોમુખ જતાં બે માઈલ પર એક ગુફા હતી. ત્યાં એક મોટી ઉંમરના ફળાહારી મહાત્મા રહેતા. તે હાથમાં માળા લઈને વધારે ભાગે 'જય જગદીશ જય જગદીશ' ના જપ કર્યા કરતા. તેમની મુખાકૃતિ ખૂબ જ તેજસ્વી ને પ્રભાવશાળી હતી. જે તેમના દર્શને જાય તેમને પ્રસાદ આપવાનો અને દિવસમાં એક વાર છેક સાંજે ભોજન કરવાનો તેમનો નિયમ હતો. તેમનું દર્શન કરીને અમને આનંદ થયો.

ઉત્તરકાશીના સ્વામી પ્રજ્ઞાનાથ તે વખતે ગંગોત્રીમાં આવેલા. તેમના સંત્સંગ માટે મુંબઈથી એક ગુજરાતી ભાઈ આવેલા. તેમની સાથે મારે ઉત્તરકાશીમાં સારો પરિચય થયેલો. ગંગોત્રીમાં અમે તે બંનેની મુલાકાત લીધી ને તેમની સાથે કેટલીક વાતો કરી.

ગંગોત્રીમાં સ્વામી શ્રી કૃષ્ણાશ્રમને કેવી રીતે ભુલાય? વરસોથી તે ગંગોત્રીમાં રહેતાં. પહેલા ઠંડી સંન્યાસીના રૂપમાં રહેતા, પરંતુ પાછળથી તેમણે ઠંડ ને વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરેલો. ગંગોત્રીની ભયંકર ઠંડીમાં તદ્દન નગ્નાવસ્થામાં તેમણે કેટલાય શિયાળા પસાર કર્યા હતાં. તે ગંગોત્રીમાં રહેતા એટલે તેમની મુલાકાત વિના ગંગોત્રીની જોવા જેવી વસ્તુમાંની એક મહત્વની વસ્તુ બાકી રહી જાય તેમ હતું. મેં તો તેમને ઉત્તરકાશીમાં જોયેલા પણ ચંપકભાઈ ને માતાજીએ હજી તેમનું દર્શન નહોતું કર્યું, એટલે અમે તેમના દર્શનનો પણ લાભ લીધો.

તે કુટિયાની બહાર પશ્ચાસન વાળીને શાંતિપૂર્વક બેઠા હતા. અમને જોઈને તેમણે પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી. તે કોઈ વૈદિક કાળના મહાન તપસ્વી જેવા દેખાતા. તેમની સેવામાં ગંગોત્રી પાસેના ગામની કોઈ સ્ત્રી

પણ રહેતી. તે પરણિત હતી, પરંતુ ગૃહક્લેશ જેવા કોઈક કારણથી સંસ્કારવશ પ્રેરાઈને તેમની પાસે આવી પહોંચી હતી. તેણે ભગવા વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતા. એ પ્રદેશના સાધુ સમાજમાં એ પ્રશ્ને ભારે વિરોધનું રૂપ ધારણ કરેલું. કેટલાય સાધુઓ કૃષ્ણાશ્રમને તપમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલા માનીને તેમની નિંદા કરતા હતા પણ મારા ધ્યાનમાં તે વાત ઉતરતી ન હતી. એક સ્ત્રીને દયાને લીધે પોતાની પાસે રાખવાથી ને પોતાની સેવાનો લાભ આપવાથી કોઈ સાધુ કે મહાત્મા તપોભ્રષ્ટ કેવી રીતે થઈ જાય, તે વાત મારી સમજમાં આવતી ન હતી. હા, તે શરીરની લાલસા કે કામવાસનામાં પડે તે વાત જુદી છે. પણ તેની સાબિતી માટે તો કોઈ પ્રમાણ હતું નહિ. પછી પોતાની બુદ્ધિના બળ પર તર્કવિતર્ક કરીને કોઈના પર કાદવ નાખવાથી શો ફાયદો?

કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ વિના અમે થોડોક વખત બેસીને પાછા ફર્યા. ગંગોત્રીની પવિત્ર ભૂમિમાં મને બીજી વાર પૂર્વજન્મના જ્ઞાનનો અનુભવ થયો તે વાત મેં આગળ પર કહી દીધી છે.

(૨)

ગંગોત્રીથી કેદારનાથ જતાં વચ્ચે પવાલીની ચઢાઈ આવે છે. તે યાત્રીની ખૂબ જ ભયંકર કસોટી કરનારી સાબિત થાય છે. પરંતુ રસ્તાના દૃશ્યો ખૂબ સુંદર છે. ઊંચા ઊંચા પર્વતો ને તેના પર છવાયેલા વિશાળ લીલાંછમ મેદાનો આંખ અને અંતરને આનંદ આપે છે તથા મુસાફરીનો બધો થાક હરી લે છે. એ રસ્તે ત્રિયુગીનારાયણ થઈને ગૌરીકુંડ ને પછી કેદારનાથ જવાય છે. તે પહેલાં બુદ્ધ કેદારનું પણ દર્શન થાય છે.

કેદારનાથમાં શંકર ભગવાનનું મંદિર અને મંદિરની આજુબાજુ બરફથી ઢંકાયેલા પર્વતો છે. કેદારનાથ ગામ નાનું છે. આ સ્થળ આશરે બાર હજાર ફૂટની ઊંચાઈ પર હોવાથી અહીંની ઠંડી અસહ્ય છે. અહીં વહેતી મંદાકિની ગંગામાં સ્નાન કરવું તે તો એક મોટું તપ છે. કેટલાક લોકો નદી કિનારે તાપણી કરી રાખે છે, ને સ્નાન કે પંચસ્નાન કરીને ભીને લુગડે જ તાપવા બેસી જાય છે. કોઈ કોઈ પ્રવાસીઓ અસહ્ય ઠંડીને લીધે નહાતાંવેંત બેભાન પણ બની જાય છે, તો પણ સ્નાનનો મહિમા સમજનારાં સ્ત્રીપુરુષો સ્નાન કરે છે ખરાં. તેમની હૃદયગત શ્રદ્ધામાંથી તેમને જરૂરી સહનશક્તિ મળી રહે છે.

કેદારનાથનું લિંગ અત્યંત વિશાળ છે. તેની પૂજા કરીને યાત્રી સંતોષ મેળવે છે. મંદિરમાં જઈને સૌ કોઈ પૂજા કરી શકે છે. અમે પણ પૂજાની જરૂરી વિધિ પૂરી કરીને સંતોષ મેળવ્યો. ભગવાનને પૂજા કે સેવાની જરૂર ક્યાં છે? તે તો માણસના પોતાના મંગલને માટે છે. તેથી માણસનું હૃદય નિર્મળ થાય છે, પ્રેમથી ભરાવા માંડે છે, ને છેવટે પરમાત્માની પ્રસન્નતા માટે તલસવા લાગે છે, પ્રભુની કૃપા માટે એ આધાર બને છે. એ પ્રેમભક્તિની દિવ્ય દશાની પ્રાપ્તિ માટે જ સેવા ને પૂજાની શરૂઆતની સાધના છે. તેનો લાભ લઈને સાધકે પ્રેમના પાવન પંથે આગળ વધવાનું છે.

કેદારનાથમાં એક રાત રહીને અમે બદરીનાથની યાત્રા શરૂ કરી. બદરીનાથની યાત્રામાં ગુપ્તકાશી ને જોશીમઠ આવે છે. જોશીમઠમાં શંકરાચાર્યનો મઠ છે. તેનું દર્શન કરીને અમે આગળ વધ્યાં. રસ્તામાં ઠેરઠેર વેરાયેલા કુદરતી સૌંદર્યનો સ્વાદ લેતાં એક પુનિત પ્રભાતે અમે ઉત્તરાખંડના પ્રસિદ્ધ ધામ બદરીનાથમાં આવી પહોંચ્યાં. 'બદરીવિશાલ લાલકી જે' ને 'ગંગામાઈકી જે' ના ધ્વનિ વચ્ચે અમે બદરીનાથમાં પ્રવેશ કર્યો.

૩૪. બદરીનાથમાં

કેટલાય માઈલની પગપાળા મુસાફરી કરીને છેવટે અમે બદરીનાથ આવી પહોંચ્યા. ભારતનાં ચાર મોટા ધામોમાં બદરીનાથની પ્રસિદ્ધિ છે. બદરીનાથનું ગામ ને બજાર પર્વતીય પ્રદેશના પ્રમાણમાં મોટું છે. નર ને નારાયણ પર્વતની વચ્ચે વસેલું બદરીનાથ અત્યંત સુંદર દેખાય છે. ગામની એક બાજુએ થઈને અલકનંદા ગંગા વહી જાય છે. બીજી બાજુ બરફના પર્વતમાંથી પ્રકટ થતી ઋષિગંગા વહેતી દેખાય છે. બંને બેનો હિમપ્રદેશને છોડીને લાંબી યાત્રા માટે તૈયાર થતાં પહેલાં એકમેકને ભેટે છે. તે વખતનું દૃશ્ય ઘણું હૃદયસ્પર્શી લાગે છે. નદીના કેવળ બરફવાળા પાણીમાં સ્નાન કરવાનું સાહસ કરવાનું મન કોઈને ભાગ્યે જ થાય તેમ છે, પરંતુ કુદરતે પોતાની શક્તિનો ચમત્કાર અહીં પણ બતાવ્યો છે. અલકનંદાને કિનારે ગરમ પાણીના સુંદર કુંડ છે. તેમાં સ્નાન કરીને પ્રવાસી સ્ફૂર્તિ મેળવે છે.

બદરીનાથનું મંદિર ઘણું નાનું છે. મંદિરમાં નારાયણ ભગવાનની મૂર્તિ છે. મંદિરમાં સો રૂપિયા જેટલી રકમ આપે તેના તરફથી પુજા કરવામાં આવે છે ને તેને પુજાવિધિનું દર્શન કરવાની છૂટ મળે છે. પૈસા આપે તેને ભગવાનનો ભોગ પણ આપવામાં આવે છે. ભોગમાં પણ ઉત્તમ, મધ્યમ જેવા ભેદ છે. તેને માટે મંદિરના કર્મચારી તરફથી ખાસ અપીલ કરવામાં આવે છે. બદરીનાથ જેવા ઉત્તમ ધામમાં એ બધું જરાય સારું નથી લાગતું. સુધરેલી ભિક્ષાવૃત્તિનો એ પ્રકાર બદરીનાથના મંદિરને માટે શોભાસ્પદ નથી દેખાતો. ધનને ખાસ મહત્વ આપીને ભોગની વહેંચણી કરવાની ને ધનના બદલામાં પૂજાનો ખાસ હક આપવાની પ્રથાનો વહેલામાં વહેલી તકે અંત આવવો જોઈએ. બદરીનાથમાં જ નહિ પણ દેશના જે મંદિરોમાં એ પદ્ધતિ પ્રચલિત હોય તે તે મંદિરોમાંથી તેને દૂર કરવી જોઈએ. ધનનું જે મહત્વ વ્યવહારમાં આંકવામાં આવે છે તે ઈશ્વરના દરબારમાં કાયમ રાખીને ગરીબ અને અમીર વચ્ચે ભેદભાવ જગાવવાની જરૂર નથી. ધની હોવાને લીધે કોઈને ભગવાનનો ભોગ મેળવવાનો ને વિશેષ પૂજાનો લાભ લેવાનો અધિકાર મળી જાય છે, એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. હવે તો બદરીનાથના મંદિરનો વહીવટ સરકાર તરફથી થાય છે. એટલે એ ભેદભાવવાળી કૃત્સિત પદ્ધતિનો અંત આવવો જોઈએ. સરકારના કેટલાક મોવડીઓ આ પ્રખ્યાત ધામનાં દર્શને આવે છે. તેમાંના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો માટે મંદિર મારફત કેસરિયા ભાત ને ખીરનો પ્રસાદ પણ મોકલવામાં આવે છે. છતાં પણ તેમાંના કોઈનું ધ્યાન હજી આ જરૂરી સુધારા તરફ ગયું નથી. ગયું હોય તો તેના અમલ માટે કોઈએ પ્રયાસ કર્યો નથી એ ઓછા ખેદની વાત નથી. મંદિરમાં ભોગ વહેંચવાની, અટકા માટે પૈસા લખાવવાની ને પૈસા લઈને પૂજાનો વિશેષ અધિકાર પૂરો પાડવાની પ્રથાનો વહેલામાં વહેલી તકે અંત આવવો જોઈએ.

બદરીનાથના દર્શનથી અમને આનંદ થયો. એ દિવ્ય ધામમાં નરનારાયણ ઋષિ, મહર્ષિ વ્યાસ, દેવર્ષિ નારદ ને પાંડવોના મહાપ્રસ્થાનની સ્મૃતિ તાજી થઈ. યાત્રામાં અમારી સાથે અલ્વરના એક ડોસા પણ હતા. તે પણ બદરીનાથનું દર્શન કરીને પ્રસન્ન થઈ ગયા. તે પંદરેક વરસથી ઘી નહોતા ખાતા. તેમને કુટુંબમાં કોઈ પ્રસંગે કોઈએ મ્હેણું મારવાથી ખોટું લાગ્યું હતું. તે દિવસથી તેમણે ઘીને તિલાંજલિ આપી હતી. કોઈ વાર લગ્ન જેવો મંગલ પ્રસંગ હોય તો પણ તેમને માટે તેલની જ રસોઈ બનાવવી પડતી.

કેદારનાથમાં મેં તેમને પ્રેમપૂર્વક સમજાવીને ધી ખવડાવ્યું હતું. તેથી તેમને શાંતિ થઈ હતી. આંખમાં આંસુ સાથે તેમણે કહ્યું હતું, 'મારી બેનને હવે બહુ આનંદ થશે. મેં ધી ખાવાનું છોડી દીધેલું તેથી તેને ખૂબ જ શોક થતો હતો. તમારો ઉપકાર હું કદી નહિ ભૂલું.'

(૨)

બદરીનાથમાં ત્રણેક દિવસ રોકાયાં તે દરમ્યાન અમે મહાત્મા બચ્ચીદાસની મુલાકાત લીધી. બચ્ચીદાસજી અલકનંદા અને ઋષિગંગાનાં સંગમ પાસે એક નાની કુટિયામાં રહેતાં. તે પહેલાં દેવપ્રયાગમાં રહેતાં ને કોઈ સંતમહાત્મા આવે તેની સેવા કરતા. તેમના સદભાગ્યે દેવપ્રયાગમાં એક વાર એક બંગાળી મહાત્મા આવી પહોંચ્યા. તે સિદ્ધ કોટિના સાચા સંત હતા. તેમણે બચ્ચીદાસને સાધનાની કોઈ વિધિ બતાવી, એકાદ માસ ચા પર રાખ્યા, ને બદરીનાથમાં જઈને તપ કરવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે બચ્ચીદાસે બદરીનાથની મુલાકાત લીધી. પછી તો તે બદરીનાથમાં કાયમ માટે રહેવા માંડ્યાં. કહે છે કે સાધના કરતાં કરતાં તે ખૂબ જ ઊંચી અવસ્થાએ પહોંચી ગયા હતા. બદરીનાથના ઠંડા પ્રદેશમાં રહીને વરસો સુધી સાધના કરવામાં ઓછા સંયમ અને ઓછી સહનશક્તિની જરૂર નથી પડતી. તેનો વિચાર કરતાં તેમને માટે આપણને માન ઉત્પન્ન થાય છે. છેલ્લે છેલ્લે બદરીનાથમાં સિદ્ધબાબા સુંદરનાથજી થઈ ગયા. તે વરસો સુધી બદરીનાથમાં નગ્નાવસ્થામાં રહ્યા. મંદિરની સામે અલકનંદાને કિનારે એક વિશાળ પથ્થર પર રાત ને દિવસ બધી જ ઋતુમાં તે અર્ધ પદ્માસનમાં બેસી રહેતા હતા. એક દિવસ એ અચાનક અદૃશ્ય થઈ ગયાં. તે પછી વરસો પછી બદરીનાથમાં રહેનારા તપસ્વીઓમાં બચ્ચીદાસજી મુખ્ય હતા. તે ઉપરાંત બે મહાત્મા બદરીનાથથી આગળ વસુધારાની ગુફામાં પણ વરસોથી રહેતાં હતાં.

બચ્ચીદાસની પાસે અમે લગભગ અડધો કલાક બેઠાં. પણ તે દરમ્યાન કોઈ વાત ના થઈ. તે શાંત જ રહ્યા. તેમની શાંત મુખમુદ્રા પરથી તેમણે સાધના કરીને સારા અનુભવો મેળવ્યા હોય તેમ લાગતું હતું. તેથી વધારે તો તેમના વિશે શું કહી શકાય? ઊંડા અનુભવ વિના મહાત્મા પુરુષોના સબંધમાં કોઈ ચોક્કસ અભિપ્રાય આપવાનું સાહસ કરવાનું કામ બરાબર નથી.

દેવપ્રયાગના એક ભાઈ પાસેથી તેમના સબંધમાં એક વાત સાંભળવા મળી. બચ્ચીદાસજીએ તે વાત પોતાના શ્રીમુખે કહેલી. એક વાર બચ્ચીદાસજી બદરીનાથથી ઉપર સત્યપથ તરફ લક્ષ્મીવન નામના સ્થાનમાં રહેવા ગયા હતા. ત્યાં એક ગુફામાં તે રહેતાં. લક્ષ્મીવનમાં ભોજપત્રનાં અસંખ્ય વૃક્ષો હતાં. બરફ પણ ઘણો હતો. તેથી કુદરતી સૌંદર્યનો પાર ન હતો. તે સ્થાનમાં બચ્ચીદાસનો વિચાર સાધના કરવાનો હતો. પણ ઈશ્વરની ઈચ્છા જુદી જ હતી. રાત પડી એટલે તેમની પાસે બેત્રણ માણસો આવ્યા. તે ખૂબ જ તેજસ્વી ને પાંખોવાળા દેખાતા હતા. તેમણે તેમને પૂછ્યું : 'અહીં કેમ બેઠા છો?'

બચ્ચીદાસે કહ્યું: 'સાધના કરવા માટે.'

'આ સ્થાન સાધના કે તપ કરવા માટે નથી.' તેણે કહેવા માંડ્યું: 'તમારી હદ અહીં પૂરી થાય છે. આ તો અમારો કિંપુરુષ ખંડ છે. અમારા યક્ષ ને ગંધર્વોની આ કીડાભૂમિ છે.'

પણ બચ્ચીદાસ એમ શેના માને? તે દલીલ કરવા માંડ્યાં. પેલા માણસોએ કહ્યું: 'કાલે અહીંથી જરૂર ચાલ્યા જજો. નહીં તો અમારે બળજબરી કરવી પડશે.' ને તે વિદાય થઈ ગયા.

બીજી રાતે તે ફરી આવ્યા. બચ્ચીદાસે તેમનું કહ્યું ના માન્યું તેથી તેમનામાંના એકે બચ્ચીદાસને ફૂલની જેમ ઉપાડી લીધા ને આકાશમાં ઊડવા માંડ્યું. પાંચેક મિનિટમાં તો બચ્ચીદાસને તેણે તેમની બદરીનાથની કુટિયામાં લાવી મૂક્યા. સાથે સાથે સૂચના આપી કે ફરી વાર ત્યાં આવશો નહીં, નહિ તો આથી પણ ખરાબ પરિણામ આવશે.

તે પછી બચ્ચીદાસે લક્ષ્મીવન જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

આ વાત પરથી યક્ષ ને ગંધર્વના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. પુરાણોમાં યક્ષ ને ગંધર્વનું વર્ણન આવે છે, એટલે તેમના અસ્તિત્વની વાત નિરાધાર નથી. બચ્ચીદાસનો અનુભવ તેમાં સાક્ષી પુરાવે છે. આ સૃષ્ટિ એકલા માનવ અને એકલી માનવસૃષ્ટિની જ બનેલી નથી એ વાત તો સહેજે સમજાય તેવી છે.

* * *

૩૫. બદરીનાથના ધામમાં

બદરીનાથના મંદિરના પવિત્ર વાતાવરણનો પ્રભાવ મન પર ઘણો સારો પડે છે. આકાશને અડવા મથનારા બરફના પર્વતોને જોયા જ કરીએ એવી ભાવના થયા કરે છે. તેમાં યે જ્યારે ચાંદની રાત હોય, ને ગંગા, પર્વત ને મેદાનમાં બધે જ ચંદ્રમાના ચારુ કિરણો પહોંચી ને પથરાઈ ચૂક્યા હોય, ત્યારે તો અમૃતનો વરસાદ વરસતો હોય એવો આભાસ થયા કરે છે. એવા અલૌકિક વાતાવરણમાં મન સહેલાઈથી સ્થિર થાય છે, શાંત થાય છે, ને પરમાત્મા તરફ વહેવા માંડે છે. શાસ્ત્રો ને મહાપુરુષોએ એવા એકાંત, શાંત, સુંદર વાતાવરણમાં રહીને સાધના કરવાની જે સૂચના કરી છે તેનો મર્મ તે વખતે સહેલાઈથી સમજાઈ જાય છે. સંસારની નશ્વરતા ને પરિવર્તનશીલતાનાં ચિત્રો આપણી આંખ સામે આવીને ઊભા રહે છે ને વિચાર થાય છે કે જીવન પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે જ છે. તેનો સદુપયોગ કરીને વહેલામાં વહેલી તકે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી લેવી જોઈએ. અસત્યમાંથી સત્યમાં, અંધકારમાંથી જ્ઞાનમાં, અલ્પતામાંથી પૂર્ણતામાં ને મૃત્યુમાંથી અમૃતત્વમાં પહોંચી જવું જોઈએ. વિષયોના રસનો ત્યાગ કરીને પ્રભુરસનો આસ્વાદ લેવો જોઈએ. એ દિવ્ય વાતાવરણમાં જૂનું જીવન યાદ આવે છે ને નવાની રૂપરેખાને તૈયાર કરવાનું મન થાય છે. હૃદય પ્રભુની પ્રેમગંગામાં સ્નાન કરીને પ્રાર્થનાની પેલી પ્રખ્યાત પંક્તિઓમાં પોકારી ઊઠે છે કે:

અસત્યો માંહેથી પ્રભુ, પરમ સત્યે તું લઈ જા,
 ઊડા અંધારેથી પ્રભુ, પરમ તેજે તું લઈ જા,
 મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે નાથ, લઈ જા,
 તું-હીણો હું છું તો તુજ દરશનાં દાન દઈ જા !

સામાન્ય માણસોના હૃદયમાં પણ આવા આવા ભાવો નથી ઊઠતા એમ નહિ. તીર્થના વાતાવરણના, કથા કીર્તનના કે કોઈ સંતમહાત્માના સમાગમના પ્રભાવથી એવા પવિત્ર ભાવો પ્રગટે છે. પણ મુસીબત એ છે કે આકાશમાં ચમકીને અદૃશ્ય થઈ જનારી ચંચલ ચપલાની જેમ તે ક્ષણભંગુર નીવડે છે. પ્રતિકુળ પરિસ્થિતિમાં આવતાં જ તે તદ્દન નામશેષ થઈ જાય છે. જેમ સ્મશાનમાં જવાથી ને ચિતા પર કોઈને બળતું જોવાથી માણસને વૈરાગ્યનો ભાવ થઈ આવે છે, પણ થોડી જ વારમાં તે અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તેવું જ આ સંબંધમાં પણ સમજી લેવાનું છે. તેથી તે ભાવની કિંમત ઓછી આંકવાની જરૂર નથી. સ્મશાન, તીર્થ, દેવમંદિર, કથાકીર્તન ને સંતપુરુષોનો લાભ મળવા છતાં ને કેટલીક વાર લાંબો લાભ મળવા છતાં માણસો એટલા બધા જડ ને સંસ્કાર-પૂફ થઈ ગયા હોય છે કે તેમનું રૂંવાડું હાલતું નથી, ને લેશ પણ લાગણી કે સુધરવાની વૃત્તિ નથી થતી, તેમના કરતાં એ માણસો વધારે ભાગ્યશાળી છે એમાં સંદેહ નહિ. પરંતુ તેમણે પોતાના ભાગ્યને વધારે ચમકાવવું જોઈએ. એટલે કે ક્ષણવારને માટે ઉત્પન્ન થઈને અદૃશ્ય થઈ જનારા એ પવિત્ર ભાવને લાંબા વખત લગી ને છેવટે કાયમ માટે ટકાવતાં શીખવું જોઈએ. સારા કે નરસા ને અનુકુળ કે પ્રતિકુળ, બધી જ જાતના વાતાવરણમાં તે કાયમ રહે એવી કળા હાથ કરવી જોઈએ. લાંબી જાગૃતિ અને સતત સાધનાથી તેમ થવું મુશ્કેલ નથી. જીવનનો સાચો આનંદ ત્યારે જ આવે છે. તેવો પુરુષ પોતે તીર્થમય

બની જાય છે ને જ્યાં જાય છે ને રહે છે ને ત્યાં તીર્થનું વાતાવરણ ઊભું કરે છે. તેના ઉત્તમ વિચાર, ભાવ ને સંસ્કારની ગંગા, જમના ને સરસ્વતી તેના સમાગમમાં આવનારા સૌને પાવન કરે છે.

વિવેકી પુરુષોને બદરીનાથના શાંતિમય વાતાવરણમાંથી એ પ્રમાણે પ્રેરણાનું ભાથું મળી રહે છે, પણ બદરીનાથમાં લાંબા વખત લગી રહેવાનું કામ સહેલું નથી. ઠંડી ઘણી ને અનુકૂળ ખાનપાન ને રહેઠાણની વ્યવસ્થાનો અભાવ હોવાથી યાત્રીઓ એક, બે કે વધારેમાં વધારે ત્રણ દિવસ રહીને પાછા વળી જાય છે.

(૨)

બદરીનાથમાં ચરણપાદુકા નામે સુંદર સ્થાન છે. તેની મુલાકાતથી અમને આનંદ થયો. પર્વતની ઊંચાઈ પર આવેલા એ સ્થાનની આજુબાજુ વિશાળ મેદાન છે. તેમાં પાણીનાં નાનાં નાનાં ઝરણાં ને સુંદર રંગબેરંગી પર્વતીય પુષ્પોનું દર્શન થાય છે. આગળ જતાં પર્વતમાં એક નાની સરખી ગુફા આવે છે.

બદરીનાથમાં તે વખતે શ્રી પ્રભુદત્ત બ્રહ્મચારીજી રહેતાં. મંદિરની પાસેના મકાનમાં તેમનો ઉતારો હતો. તેમનાં દર્શનનો લાભ પણ સહેજે મળી ગયો. તેમણે લખેલા શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના જીવનચરિત્ર શ્રી ચૈતન્ય ચરિતાવલિનો ગુજરાતી અનુવાદ મેં વાંચ્યો હતો. ત્યારથી તેમની ચૈતન્ય પ્રીતિ ને વિદ્વત્તા માટે મને માન ઉત્પન્ન થયેલું. હરિદ્વારની તેમની મુલાકાત પછી અમને પરસ્પર પ્રેમ થયો હતો. એટલે બદરીનાથમાં ફરી મેળાપ થવાથી અમને આનંદ થયો. સંતોનો સમાગમ સદાયે સુખકારક હોય છે. તે સદાને માટે મળ્યા કરે તો પણ મન ધરાતું નથી કે તેનું આકર્ષણ ઓછું થતું નથી. મારી સાથે માતાજીને જોઈને તેમને વિશેષ આનંદ થયો. તેમના પ્રેમ અને આનંદને વ્યક્ત કરવા તે વારંવાર પેલો પ્રસિદ્ધ શ્લોક 'કુલમ્ પવિત્રં જનની કૃતાર્થા' બોલવા લાગ્યા. સાચા સંતોનો સ્વભાવ એવો જ ઉદાર ને સરળ હોય છે. બીજાના રાઈ જેટલા ગુણને તે મેરૂ તુલ્ય માની લે છે ને અંકુર જેટલા સારાંશને વૃક્ષ બરાબર વર્ણવી બતાવે છે. તે હંસ જેવા ગુણવાળા હોય છે. બીજાને મોટાઈ આપવા ને જરા પણ શુભ દેખાય ત્યાં તેની મહત્તા ગાવા સદાય તૈયાર રહે છે. પોતે માનના અધિકારી હોવા છતાં નિર્માનભાવ ને નમ્રતાની મૂર્તિ હોવાથી બીજાને સન્માનના અધિકારી માનતા હોય છે. તેમના વિચાર, તેમની વાણી ને તેમનું વર્તન મંગલમય હોય છે. એવા સંતો સંસારને માટે શોભાસ્પદ અને આશીર્વાદરૂપ હોય છે. તેમનું દર્શન સદા પ્રેરણાદાયક ને ઉત્સવરૂપ હોય છે. પ્રભુદત્તજી એવા ઉચ્ચ કોટિના સંત હતા. તેથી તે મને સન્માનનો અધિકારી માને અને મારાં વખાણ કરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય ન હતું. સંસાર તો ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનું સંતાન છે. તેથી તેમાં શુભ અને અશુભ બંને તત્ત્વો રહેલા છે. કોઈક જ મહાપુરુષ એનાથી પર હશે. માટે અશુભની તરફ વારંવાર ને કાયમને માટે આંગળી કરીને કોઈને તિરસ્કારની નજરે જોવાની જરૂર નથી. ડાહ્યા માણસોની એ વાત પોતાના ને પારકાના જીવનના ઉદ્ધારમાં ખૂબ કામ લાગે એવી છે.

(૩)

બદરીનાથમાં રહેવાનું થયું ત્યાં સુધી રોજ સાંજે અમને પ્રભુદત્તજી તરફથી મંદિરનો પ્રસાદ મળતો રહ્યો. પ્રભુદત્તજીને ભજનકીર્તન પર વિશેષ પ્રેમ હતો. તેમની ઈચ્છાથી રાતે હું તેમને ગુજરાતી ભજન ગાઈ સંભળાવતો. તેમનો ભાવ સમજવામાં તેમને મુશ્કેલી ના પડતી.

તે વખતે તેમની પાસે એક મોટી ઉંમરના બીજા મહાત્મા પણ આવતા. તે લાલ વસ્ત્રો પહેરતાં ને ખૂબ જ ગંભીર ગતિથી ચાલતા. એમની આકૃતિ હનુમાન જેવી હતી. તેમને જોઈને ભક્તવીર શ્રી હનુમાનજી સાક્ષાત્ રીતે પ્રકટ થયા હોય એવું લાગતું. તેમનું મુખ પણ હનુમાન જેવું જ હતું. તેમની પ્રણામ કરવાની પદ્ધતિ પણ ખૂબ વિલક્ષણ હતી. યોગના જુદા જુદા અજાણ્યા આસનો કરતાં હોય તેમ પ્રભુદત્તજીને જોઈને તે હાથ, પગ ને મોઢું હલાવીને વિવિધ અભિનય કરતાં પ્રણામ કરતાં ત્યારે જોનારા સ્તબ્ધ થઈ જતા. એ પ્રકારની પ્રણામ કરવાની પદ્ધતિ મેં મારા આજ સુધીના જીવનમાં બીજે ક્યાંય જોઈ નથી. તે ઓરડામાં પ્રવેશ કરતા એટલે પ્રભુદત્તજી હનુમાનસ્તુતિના સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકો બોલતાં ને બે હાથ જોડીને સત્કાર કરતાં. તે વખતે વિદ્વાતાનો ને અનુરાગનો સંગમ થતો હોય એમ લાગતું. પ્રભુદત્તજીની સ્તુતિમાં સૂર પૂરાવવાનું કોઈને પણ મન થતું.

મનોજવં મારુતતુલ્યવેગં જિતેન્દ્રિયં બુદ્ધિમતાં વરિષ્ઠમ્ ।
વાતાત્મજં વાનરયૂથમુખ્યં શ્રીરામદૂતં શરણં પ્રપદ્યે ॥

અતુલિત બલધામં સ્વર્ણ શૈલાભદેહમ્
દનુજવન કૃશાનં જ્ઞાનિનાં અગ્રગણ્યમ્ ।
સકલ ગુણ નિધાનં વાનરાણાં અધીશમ્
રઘુપતિ પ્રિય ભક્તં વાત જાતં નમામિ ॥

તે મહાત્માની બેસવાની પદ્ધતિ પણ શ્રી હનુમાનના જેવી જ હતી. એ એક પગ ઊંચો રાખીને અર્ધ વજ્રાસનમાં બેસતાં. તે મૌન રાખતા. છતાં પણ પ્રભુદત્તજી પાસે રોજ સવારે આવતા. તેમનું દર્શન બહુ આનંદકારક ને મંગલ હતું એમાં સંદેહ નથી. બંને મહાત્મા પુરુષો ભેગા મળતા ત્યારે પરસ્પર જે અપૂર્વ નમ્રતા ને પ્રેમ બતાવતા તેના પરથી તે બંનેની મહાનતાની ખાતરી થતી. બીજાના નમસ્કાર ને સત્કારને ઝીલીને ખુશ થનારા પુરુષોને બીજાને નમસ્કાર કરવામાં ને સત્કાર કરવામાં જે મહત્તા રહેલી છે તેની ખબર કેવી રીતે પડી શકે? તે બંને મહાપુરુષોના પરસ્પર પ્રેમભર્યા વર્તન પરથી લેવા માગનારાને ઘણો બોધપાઠ મળે તેમ હતો.

બદરીનાથની યાત્રા એ રીતે ખૂબ જ યાદગાર બની ગઈ. એક ધન્ય દિવસે અમે તે દિવ્ય ભૂમિની વિદાય લીધી. મારો વિચાર તે ભૂમિમાં હજી વધારે રહેવાનો હતો, પણ હાલ પૂરતો તેને મુલતવી રાખવો પડ્યો.

* * *

૩૬. માતાજીની માંદગી ને રામનું દર્શન

બદરીનાથથી હવે અમારે સીધા દેવપ્રયાગ થઈને ઋષિકેશ જવાનું હતું. હિમાલયની પ્રખ્યાત ચાર ધામની યાત્રા પ્રભુકૃપાથી પૂરી થઈ હતી. લગભગ છેલ્લા બે મહિનાથી અમારો પ્રવાસ સતત રીતે ચાલ્યા કરતો હતો. તેની ધ્યેય સિદ્ધિ થઈ ગઈ, એટલે હવે વધારે ચાલવાની ઈચ્છા પણ ન હતી.

કર્ણપ્રયાગથી રાનીખેત જવાનો એક બીજો માર્ગ શરૂ થાય છે. અમારી સાથેના મજૂરની ઈચ્છા તે માર્ગે જવાની હતી, કેમ કે તેનું ગામ તે તરફથી પાસે પડે તેમ હતું. પરંતુ મારી ઈચ્છા દેવપ્રયાગ જવાની હતી. એટલે છેવટે અમે રાનીખેત જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. તે વખતે આજના જેવી મોટરની વ્યવસ્થા ન હતી. એટલે પગપાળા પ્રવાસ કરીને પાછાં અમે દેવપ્રયાગ પહોંચી ગયાં. દેવપ્રયાગથી ચંપકભાઈ મજૂરને લઈને પગરસ્તે ઋષિકેશ ગયા. અઠવાડિયા પછી માતાજી સાથે મેં પણ મોટરમાર્ગે ઋષિકેશ પહોંચવા દેવપ્રયાગની વિદાય લીધી.

ચાર ધામની યાત્રા અમે બહુ કપરા સંજોગોમાં કરી હતી. અમારી આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હતી. ચંપકભાઈ પોતે મિત્રોની મારફત મળતી મદદ પર પોતાનું જીવન ચલાવતા ને માતાજી ચાર ધામની યાત્રાની બરાબર કલ્પના નહિ હોવાથી થોડીક રકમ લઈને ઘરેથી નીકળ્યા હતા. તો પણ પ્રભુની પરમકૃપાથી કોઈ જાતની તકલીફ ના પડી. મૂંઝવણના પ્રસંગો ચંપકભાઈને માટે કોઈવાર ઊભા થયા ખરા, પણ થોડી જ વારમાં પ્રભુની કૃપાથી મૂંઝવણનો ઉકેલ થતો ગયો. એ રીતે આખીયે યાત્રા સુખપૂર્વક પતી ગઈ ને એક દિવસ અમે ઋષિકેશની પુણ્યભૂમિમાં આવી પહોંચ્યાં.

(૨)

ઋષિકેશમાં અમારો ઉતારો ભગવાન આશ્રમમાં હતો. ભગવાન આશ્રમની ધર્મશાળાના શાંત ને સ્વચ્છ વાતાવરણમાં અમને અત્યંત આનંદ આવતો. ત્યાં થોડાક દિવસ રહ્યા પછી ચંપકભાઈ તેમનો વધારાનો સામાન લેવા દહેરાદુન ગયા. દહેરાદુનથી બે ત્રણ દિવસમાં પાછા આવીને તે અમારી સાથે ગુજરાતમાં આવવાની ઈચ્છા રાખતા હતા, પરંતુ ઈશ્વરની ઈચ્છા જુદી જ હતી. દહેરાદુનમાં ગયા પછી તેમને તરત કોલેરા થયો. મને તેમની પાસે બોલાવવા તેમણે સમાચાર મોકલ્યા. તેમને કોલેરા થયો જાણીને મને લાગી આવ્યું. પણ તેમની પાસે જવું કેવી રીતે? ઋષિકેશમાં માતાજીને પણ એકલાં મૂકી શકાય તેમ ન હતું. જો તે સાજાં હોત તો તો એકલાં રહી શકત. પણ તેમની તબિયત ખરાબ હતી. ઋષિકેશમાં આવ્યા પછી તેમને ઝાડા થયેલા ને તેમાંથી ભયંકર મરડો થઈ ગયો હતો. તેમને યાત્રાનું પાણી લાગ્યું હતું. તેને લીધે તેમની દશા ધીરે ધીરે બહુ કડુણ થતી જતી હતી. તેમની તબિયત લથડતી જતી હતી. પાછળથી તો તે પથારીવશ થઈ ગયાં હતા. તેમને રોજના ૨૦-૨૫ ઝાડા થતા હતા. તેમને ઝાડામાં લોહી પડતું હતું. એ દશામાં તેમને એકલાં મૂકીને મારાથી ચંપકભાઈ પાસે જવાય તેમ ન હતું. ચંપકભાઈ તો જોશીજીના ઘરમાં હતા. તેમની સારવાર ત્યાં થઈ શકે તે સમજી શકાય તેમ હતું. પણ માતાજીની સારવાર બીજું કોણ કરે? તેમને ભગવાન આશ્રમની અજાણી જગામાં બીજા કોને ભરોસે મૂકી શકાય? એટલે ચંપકભાઈને માટે મારા

દિલમાં અત્યંત પ્રેમ હોવા છતાં, તેમની પાસે જવાનો વિચાર પરિસ્થિતિની પ્રતિકુળતાને લીધે મુલતવી રાખવો પડ્યો. પત્ર લખીને તેમને મેં પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યાં.

(૩)

માતાજીની તબિયત બગડવાનું મુખ્ય કારણ હિમાલયની લાંબી ને કષ્ટમય યાત્રા હતું. એમ તો ઘણા લોકો યાત્રા કરે છે. તે બધાની તબિયત બગડે છે જ એમ નથી. યાત્રા દરમ્યાન બરાબર ચોક્સાઈથી ચાલે ને જરૂરી નિયમનું પાલન કરે, તેનું સ્વાસ્થ્ય બગડવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. યાત્રા દરમ્યાન કેટલાક લોકો ભરપેટ ખાય છે, ઉતાવળિયા થઈને હદ ઉપરાંત પરિશ્રમ કરે છે, ને જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે ગમે તે ઝરણાંનું પાણી પીએ છે. પૂરતાં સાધનનો અભાવ હોવાથી કેટલાક લોકોને ઠંડીની અસર પણ થઈ જાય છે. તેને લીધે મરડો થવાનો સંભવ વધારે રહે છે. હિમાલયની યાત્રામાં ઝરણા અનેક આવે છે. પરંતુ તે બધાનું પાણી પીવાના ઉપયોગમાં લેવાનું સાહસ કરવાની જરૂર નથી. બધાં ઝરણાં સ્વચ્છ નથી હોતાં. કેટલાંક તો પર્વતોમાં દૂરદૂરથી આવે છે. તેમના પાણીમાં કેટલીય વનસ્પતિની અસર આવે છે. એટલે જે ઝરણાં પોતાની નજર સામે નીકળતાં હોય ને ચોક્કમાં હોય, તેમનું અથવા નળનું પાણી ગાળીને પીવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. તે ઉપરાંત, અતિશય પ્રમાણમાં ચાલવાની ટેવનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. વાસી ખોરાક ના ખાવો જોઈએ. ને હંમેશા પેટને થોડું ઊણું રાખવું જોઈએ. તબિયત બગડવાનો ભય ઉત્પન્ન થાય તો વધારે સાવધાન થઈને તેના તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ. એવી કેટલીક સૂચનાઓનો અમલ કરવાથી સ્વાસ્થ્ય સચવાઈ રહે છે. માતાજીનું સ્વાસ્થ્ય પહેલેથી બહુ સાડું ન હતું. પર્વતીય પ્રદેશનો પગપાળા પ્રવાસ તેમને માટે આ પહેલો જ હતો. તેથી તેમની તબિયત બગડી ગઈ.

(૪)

એ દિવસો ખરેખર વિકટ હતા. માતાજીને કોઈ રીતે આરામ થતો ન હતો. અમારી પાસે પૂરતા પૈસા પણ ન હતા. ગુજરાત તરફ પ્રયાણ કરવાની ઈચ્છા હતી, પણ માતાજીની તબિયત જરાક પણ સુધરે તો જઈ શકાય ને? દહેરાદુનમાં ચંપકભાઈ પણ ખૂબ બિમાર હતા. એક દિવસ તો માતાજીની દશા જરા વધારે ખરાબ થઈ ગઈ. હું તેમને હિંમત આપતો, પણ તેમની તબિયત સુધરતી ન હતી. તેથી તે નિરાશ થતાં જતાં હતા. તે દિવસે રાતે તેમણે મારી પાસે ધીનો દીવો કરાવ્યો. તેમને એમ થયું કે હવે કદાચ નહિ બચાય.

પરંતુ પ્રભુ દયાળુ છે. તેણે પોતાની દયા તે રાતે વરસાવી. તેને શરણે જે બેસે છે ને જે તેને પ્રાર્થે છે ને પોકારે છે તેને મદદ કરવા તે સદાય તૈયાર રહે છે. ભક્તોની બધી રીતે રક્ષા કરવાનો તેનો સ્વભાવ છે. અમારામાં સાચી ને સંપૂર્ણ ભક્તિ ન હતી, પણ અમે તેનું શરણ લીધેલું. તેના વિના અમારે બીજા કોઈનો આધાર ન હતો. તેની કૃપા વિના આ કપરી પરિસ્થિતિમાંથી બહાર નીકળાય તેમ ન હતું. ને સદભાગ્યે તેની કૃપા થઈ. માતાજી ઓરડાની બહાર ઓસરીમાં ખાટલા પર સુતા હતા ત્યારે લગભગ મધરાત વખતે અર્ધજાગૃતિ જેવી દશામાં એમને એક અલૌકિક અનુભવ થયો. તેમના ખાટલાની પાંજેઠ તરફથી એક તેજોમય સ્વરૂપ બહાર નીકળવા લાગ્યું. તેને ધડનો ભાગ ન હતો. કેવળ તેનું મુખ જ દેખાતું હતું. તેને માથે સુંદર મુકટ હતો. તે સ્વરૂપ ધીરે ધીરે આગળ વધીને તેમની છાતીથી જરાક ઉપરના ભાગ સુધી આવી ગયું. તેનું તેજ માતાજીથી સહન થતું ન હતું. તેથી તે બે હાથ જોડીને બોલવા માંડ્યાં : 'હે પ્રભુ, તમારું તેજ સહન

નથી થતું. તમને હું પ્રણામ કરું છું.’ તેમને જણાયું કે તે સ્વરૂપ ભગવાન શ્રી રામનું હતું. શ્રીરામે તેમને કૃપા કરીને એ અલૌકિક અનુભવ આપ્યો હતો. બે ત્રણ મિનિટ રહીને તે અનુભવ બંધ થયો. તે સ્વરૂપ શાંત થયું.

પણ તેમને માટે તો એ અલૌકિક અનુભવ આશીર્વાદરૂપ નીવડ્યો. પ્રભુએ જાણે તેમના પર વિશેષ કૃપા કરી. તેને લીધે બીજા દિવસથી તેમની તબિયતમાં એકાએક સુધારો થવા માંડ્યો. સંપૂર્ણ સુધાર તો ઠેઠ ગુજરાતમાં આવ્યા પછી વડોદરામાં દવા કરાવ્યા પછી થયો, પણ પથારીવશ દશાનો અંત આવ્યો. થોડાક દિવસ આરામ કર્યા પછી ઋષિકેશ છોડવાનો અમે નિર્ણય કર્યો.

શ્રી પ્રભુદત્તજી તે દિવસોમાં બદરીનાથની યાત્રા પૂરી કરીને ઋષિકેશ આવ્યા હતા. તેમના દર્શનનો લાભ એકવાર ફરીથી મને પ્રાપ્ત થયો.

(૫)

ઋષિકેશથી નીકળવા માટે અમારી પાસે પૈસાની પૂરતી સગવડ ન હતી. વડોદરાથી થોડીક રકમ મંગાવેલી. તેમાં મદદરૂપ થાય એવો એક બીજો પ્રસંગ પ્રભુની કૃપાથી ઊભો થયો. અમદાવાદમાં મને નામ માત્રથી ઓળખનાર એક ભાઈએ મને અચાનક પચાસ રૂપિયાનો મનીઓર્ડર મોકલ્યો તે લઈને ટપાલી મારી પાસે આવ્યો. તેને સ્વીકારવો કે નહિ તેનો વિચાર થઈ પડ્યો. મોકલનાર તરીકે જે કંપની કે પેઢીના માણસનું નામ હતું, તેમનો મને પરિચય ન હતો. છતાં ઈશ્વરની ઈચ્છા માનીને મેં તેનો નાછૂટકે સ્વીકાર કર્યો. ઈશ્વરની લીલા એવી જ અજબ છે. તે ક્યારે, ક્યાં ને કેવી રીતે મદદ કરે છે તે કોઈ કહી શકતું નથી. આજ સુધી આ રીતે મને તેણે અનેક વાર મદદ કરી છે ને માયાળુ માતાની જેમ મારી સંભાળ રાખી છે. માટું સમસ્ત જીવન એક રીતે તેની મહાન કૃપાનો જ નમૂનો છે. એવા પરમ પ્રેમમય કૃપાળુ ઈશ્વરને કેવી રીતે ભૂલી શકાય? ભૂલવાનો વિચાર પણ કેવી રીતે કરી શકાય? એવા કૃતઘ્ની સ્વપ્ને પણ કેવી રીતે થઈ શકાય?

* * *

૩૭. શાંતાશ્રમનો ફરી મેળાપ

વડોદરાના નિવાસ દરમ્યાન શાંતાશ્રમજી અથવા મગર સ્વામીનું સ્મરણ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. ઋષિકેશની ધર્મશાળાને છોડ્યા પછી મેં તેમને પત્ર લખવાનું બંધ કરેલું. તેમને મારો ધર્મશાળા ત્યાગનો વિચાર પસંદ પડ્યો ન હતો. છતાં તેમના પ્રત્યે મને માન હતું. કોઈક વિષય પર બે કે વધારે માણસોને મતભેદ હોય શકે છે, તે પ્રામાણિક મતભેદને લીધે તેમની વચ્ચેના સ્નેહસંબંધમાં વિકાર શા માટે થવો જોઈએ? સ્વામીજીની પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ એવો જ કાયમ હતો. પરંતુ સાધનાની ઉત્કટતાના એ દિવસોમાં મેં લગભગ બધી જ પરિચિત વ્યક્તિઓની સાથેનો પત્રવ્યવહાર બંધ રાખ્યો હતો, એટલે સ્વામીજીને પણ કોઈ પત્ર લખ્યો નહતો. હવે હું વડોદરામાં તેમની પાસે હતો તેથી તેમની મુલાકાત લેવાની ઈચ્છાથી પ્રેરાઈને એક દિવસ બપોરે મેં રણમુક્તેશ્વર મહાદેવ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

રણમુક્તેશ્વર મહાદેવના મેડા પર મેં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે સ્વામીજી તેમની પદ્ધતિ પ્રમાણે આસન પર બેઠા હતા. શરીરે તેમણે એક કટિવસ્ત્ર પહેર્યું હતું. તેમની મુખાકૃતિ ખૂબ જ તેજસ્વી દેખાતી હતી. તેમણે હાથના નખ વધાર્યા હતા. તેમને પ્રણામ કરીને હું તેમની પાસે બેસી ગયો. મને જોઈને તે પહેલાં તો સહેજ સ્મિત કરતા; પરંતુ આ વખતે તો તેમનું મુખ ગંભીર જ રહ્યું. તેમણે એવી જ ગંભીરતાથી પણ જરા રોષભર્યા સ્વરે પૂછ્યું, 'તમારો આશ્રમ કયો છે ?'

એ પ્રશ્ન પૂછવાનું કારણ મને સમજાયું નહિ. તેમને ખબર હતી કે મારી ઉંમર હજી પચીસ વરસની નથી થઈ ને મેં લગ્નજીવનમાં પ્રવેશ પણ કર્યો નથી. એટલે મારો આશ્રમ જો જાણવો જ હોય તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ જ હોઈ શકે. છતાં તેમણે મને તે વિશે પ્રશ્ન કર્યો તેમાં કોઈ બીજું રહસ્ય છુપાવેલું હશે. કદાચ મારો વેશ તેમને જરા વિચિત્ર અને અણગમો ઉત્પન્ન કરનારો લાગ્યો હશે. મેં પંચકેશ રાખ્યા હતા. કમર નીચે ઢીંચણ સુધીનો ખાદીનો ટુકડો વીંટ્યો હતો, ને શરીરે એક બીજો મોટો ટુકડો ઓઢ્યો હતો. મારાં વસ્ત્રો સફેદ હતાં. મેં ધોતિયાનો ત્યાગ કરીને સાધુ જેવો વેશ ધારણ કર્યો તે તેમને કદાચ નહિ ગમ્યું હોય. પણ કોઈને ગમે તેવો જ વેશ મારે ધારણ કરવો એ વાત મેં કદી સ્વીકારી નથી. કોઈ એવું ઈચ્છે પણ શા માટે? દરેકને પોતાની રુચિ પ્રમાણે વેશપરિધાન કરવાની સ્વતંત્રતા છે, ને હોવી જોઈએ. તે સ્વતંત્રતાથી વ્યક્તિ ને સમષ્ટિની નૈતિક મર્યાદા જળવાઈ રહે એટલે થયું. એથી આગળ વધીને બધા માણસો પોતાની જ ઈચ્છા પ્રમાણે પહેરે, ઓઢે ને જીવે એવો દુરાગ્રહ શા માટે રાખવો જોઈએ? એટલે સ્વામીજીના પ્રશ્નનું કારણ મારી સમજમાં બરાબર આવી શક્યું નહિ. તેમના જેવા વિદ્વાન પુરુષ એવો દુરાગ્રહ ભાગ્યે જ રાખે. તેમને મેં શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો, 'આશ્રમ તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ જ છે, ને જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આત્માને ક્યાં કોઈ આશ્રમ છે? હસ્તામલકે શંકરાચાર્યને કહ્યું હતું કે હું બ્રહ્મચારી નથી, ગૃહસ્થી નથી, વાનપ્રસ્થી કે સંન્યાસી પણ નથી. હું તો આત્મસ્વરૂપ છું. સ્વરૂપના જ્ઞાનમાં પ્રતિષ્ઠિત છું.'

ન બ્રહ્મચારી ન ગૃહી વનસ્થો ભિક્ષુર્નચાહં નિજબોધરૂપઃ ।

મારો ઉત્તર તેમને ઠીક લાગ્યો કે નહિ તે તો પ્રભુ જાણે, પણ તે વિશે તેમણે વધારે વાતચીત ના કરી.

‘તમે કોને પૂછીને ધર્મશાળા છોડી દીધી?’ મારા તરફ દૃષ્ટિપાત કરીને તેમણે તરત જ બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

એનો ઉત્તર સ્પષ્ટ હતો. તે પ્રમાણે મેં કહેવા માંડ્યું, ‘ઈશ્વરની પ્રેરણાથી. ઈશ્વરની પ્રેરણાને માન આપીને મેં ધર્મશાળા છોડી દીધી.’

મારો ઉત્તર તેમને બહુ સારો ના લાગ્યો. એ ચીડાઈ ગયા, ‘ઈશ્વરની પ્રેરણા? ઈશ્વરની પ્રેરણા તો મને પણ નથી થતી, ને તમને થઈ ગઈ?’

તે હિંદીમાં જ બોલતા હતા. તેમની ગંભીરતાનું સાચું કારણ મને હવે જ સમજાયું. હિમાલય જવાનું થયું તે પહેલાં તે મને વારંવાર કહેતા કે ધ્યાનમાં એવી પ્રેરણા મળ્યા કરે છે કે મને કોઈ આશ્રમ મળવાનો છે. તે વાત મને યાદ આવી તો પણ, તે વિશે ઊંડાણમાં ઉતરવાનું ઠીક નહિ લાગવાથી મેં કહ્યું, ‘તમને પ્રેરણા થાય છે કે નહિ તેની મને ખબર ના પડે. હું તો એટલું જ કહું છું કે મને થઈ હતી.’

પણ તેમને મારી વાત ગમી નહિ. એમની માન્યતા મારે માટે ધર્મશાળામાં જ રહેવાનું બરાબર હતું એવી હતી. પણ મને તો પ્રભુએ જે કર્યું-કરાવ્યું તેથી લાભ જ થયો હતો. પ્રભુની પ્રેરણા મારે માટે ખરેખર આશીર્વાદરૂપ નીવડી હતી.

તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે હું ધર્મશાળામાં રહ્યો હોત તો તે જરૂર પ્રસન્ન થાત. પણ મારે માટે બીજો ઉપાય ન હતો. તેમની ઈચ્છા ને પ્રસન્નતા કરતાં ઈશ્વરની ઈચ્છા ને પ્રસન્નતા મારે મન વધારે મૂલ્યવાન હતી. તેને માટે જ માડું જીવન હતું. એટલે તેની ઉપેક્ષા કરવાનું મારે માટે સ્વપ્ને પણ શક્ય ન હતું. ને સ્વામીજીએ મને પોતાની ઈચ્છાનુસાર ચલાવવાનો આગ્રહ પણ શા માટે રાખવો જોઈએ? તેમની ઈચ્છા મારા પર લાદવાનો પ્રયાસ પણ તેમણે શા માટે કરવો જોઈએ? હું જાણું છું કે તે મારા હિતના વિચારથી પ્રેરાઈને જ મને ધર્મશાળા છોડવા બદલ આ રીતે ઠપકો આપતા હશે. તેમનો હેતુ પવિત્ર જ હોય તેમાં શંકા નથી. પણ પોતાની ઈચ્છાને થોડી વાર માટે બાજુ પર રાખીને તેમણે મારી પ્રત્યે જરાક વધારે સહાનુભૂતિ બતાવી હોત, ને મને સ્નેહથી સાંભળ્યો હોત, તો ઘણી ગેરસમજૂતી દૂર થઈ જાત. ઈશ્વરની શક્તિ અનંત છે. તે ધારે તે કરી શકે છે. તે ઈશ્વર મારા જેવા અનધિકારી સાધનહીન શિશુને કોઈ કારણથી પ્રેરણા આપે તો તેમાં ના માનવા જેવું કે આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે? તે પ્રેરણા મને કેવી રીતે મદદરૂપ થઈ, ને તેના પરિણામે ધર્મશાળાનો ત્યાગ કરીને મેં શું શું કર્યું, તેની માહિતી મેળવવાથી સ્વામીજીને આનંદ થયો હોત. પણ તે વિશે વાતચીત કરવાને બદલે તેમણે મારી સાથે જુદી જ રીતે વાતચીત શરૂ કરી. તે વાતચીતનો અંત પણ જુદો જ આવ્યો.

તેમણે કહ્યું : ‘ઠીક, હવે જ્યાં જવાની મરજી હોય ત્યાં જાવ.’

અંદરની ઓરડીમાંથી એક વિદ્યાર્થી અમારી વાતચીત સાંભળી રહ્યો હતો. તેની ઈચ્છાથી તેની સાથે અર્ધો કલાક વાત કરીને મેં સ્વામીજીની વિદાય લીધી. તે પછી આજ સુધી તેમને મળવાનો અવસર નથી આવ્યો. તેમણે કરેલા વિરોધી વર્તન છતાં, મારા દિલમાં તેમને માટેનો સન્માનભાવ કાયમ જ છે ને કાયમ જ રહેશે, એમાં સંદેહ નથી. મેં પહેલા જ કહી દીધું છે કે સંસારમાં વિચારના મતભેદ તો રહેવાના જ. તે રહે તો પણ પરસ્પરનો પ્રેમભાવ ચાલુ રહી શકે છે, ને ચાલુ રહે તે જરૂરી છે. સાચા સંતો સૌમાં પરમાત્માનું

દર્શન કરે છે, ને સૌને પ્રેમ કરે છે. તેવા સાચા સંતોને પગલે ચાલવાનો મારો પ્રયાસ છે. તેમની કૃપાથી મારો મનોરથ ને પ્રયાસ જરૂર સફળ થશે એવો વિશ્વાસ છે.

(૨)

બાળપણમાં મારું મન ઈશ્વર તરફ દોરાવા માંડ્યું ત્યારે ને તે પછી લાંબા વખત સુધી મને શ્રી રામકૃષ્ણદેવ જેવા સદગુરુના સમાગમની ઈચ્છા હતી. તેમના જેવા અથવા ચૈતન્ય મહાપ્રભુ જેવા મહાપુરુષના દર્શનની ઈચ્છાથી પ્રેરાઈને મેં કેટલાય સંતોની મુલાકાત લીધી, ને પ્રભુને સતત પ્રાર્થના કરી. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે એવા મહાપુરુષ મને હજી સુધી નથી મળ્યા. સુક્ષ્મ જગતમાં તેવા મહાપુરુષનું મિલન જરૂર થયું છે પણ સ્થૂળ જગતમાં તેમની સાથે સતત રહેવાનો લાભ મને નથી મળ્યો. જેને જોઈને આંખ ને અંતર ઠરે, ને હૃદય જેના ચરણોમાં સમજ ને સ્નેહથી સર્વસમર્પણ કરે, એવા સંતનો સમાગમ હજી નથી થયો. જે મને સહાનુભૂતિથી સમજી શકે ને માર્ગદર્શન કરે, એવા મહાપુરુષને મળવાની મારી ભાવના હતી તે અધુરી જ રહી છે. છતાં પણ, ગુરુની પ્રાપ્તિનો પ્રશ્ન લાંબા વખતથી ઉકલી ગયો છે. ઈશ્વરરૂપી 'મા' મારી ગુરુ બની છે. તેણે મને દોરવણી આપ્યા કરી છે, ને વચ્ચે વચ્ચે મને મદદ કરનારા સંતોનો સમાગમ પણ કરાવી આપ્યો છે. ઈશ્વરરૂપી માની મારા પર કૃપાદૃષ્ટિ છે, એટલે હું સદાને માટે સલામત છું. તેની કૃપાથી આજે મને શાંતિ છે. જે તેનું શરણ લેશે, તેના સદગુરુ તરીકે તે કામ કરશે ને તેની મંગલમય માતા બની, તેના બધાં મનોરથ પૂરા કરી, તેને શાંતિ આપશે એ ચોક્કસ છે.

* * *

૩૮. મહર્ષિના દર્શને

ઇ. સ. ૧૯૪૫ના શિયાળામાં અમદાવાદથી મેં હિમાલય માટે પ્રસ્થાન કર્યું. મને યાદ છે ત્યાં સુધી તે મહા મહિનાનો શરૂઆતનો સમય હતો. ઠંડી ખૂબ જ હતી. પરિણામે મને શરદી થઈ ગઈ ને માનસિક ગડમથલ પણ થઈ. ટ્રેનમાં એમ જ થયા કર્યું કે રસ્તામાં આટલી બધી ઠંડી છે તો હિમાલયમાં શું નહિ હોય? આટલે દૂર કષ્ટ વેઠવા જવાનું શું કામ? શું સરોડામાં રહીને જ સાધના ના થાય? મને ચોક્કસ લાગ્યું કે આટલા વહેલા ને આવી ઠંડીમાં હિમાલય જવાનું ઠીક નથી અને ઈશ્વરેચ્છા હોય તો હવે સરોડા જ રહેવું. પરિણામે દિલ્હી ઉતરી વળતી જ ગાડીએ હું અમદાવાદ માટે રવાના થયો.

પરંતુ સરોડામાં ઘરમાં બેઠો કે તરત જ મારો અંતરાત્મા જાગી ઉઠ્યો. અત્યાર સુધી તે ઊંઘતો ન જ હતો, પણ લાગણી ને તરંગના ભાર વચ્ચે દબાઈ ગયો હતો. તે હવે શાંત વાતાવરણમાં પ્રકાશી ઊઠ્યો. 'આ વાતાવરણ હિમાલયની તોલે આવે? હિમાલય ક્યાં ને આ ક્યાં? હિમાલય તો ઋષિમુનિઓની તપસ્થાભૂમિ. યોગીઓનું ક્રીડાસ્થળ. તારે માટે એ જ હિમાલયમાં રહી તપ કરવા લખાયેલું છે.' આત્માનો અવાજ ખૂબ જ શાંત છતાં પ્રભાવશાળી ને સખત હતો. તેની સામે દલીલ કે તર્કને માટે અવકાશ ન હતો. તર્ક કરવાની ઇચ્છા જ થતી ન હતી. એટલે આત્માના એ અવાજને મેં સ્વીકારી લીધો, માની લીધો, ને વિચાર કર્યો કે સરોડા આવી તો પહોંચ્યો છું, હવે એકાદ મહિનો રહી લઉં ને પછી જ હિમાલય તરફ જઈશ. જેણે ઈશ્વરને માટે જીવનને અર્પણ કર્યું, પ્રભુની પાછળ ભેખ લીધો તેને વળી ઠંડી કે એવા કોઈયે પ્રકારના કષ્ટથી ડરવાનું શું? તેનો ભાર તો ઈશ્વરને માથે છે, તેની ચિંતા તો તેને છે, જેને સારી સૃષ્ટિની ચિંતા છે. તેણે તો આત્માને વફાદાર રહીને સત્યને માર્ગે ધપ્યે જ જવાનું છે. સંકટ કે કશાથી ડરવાનું નથી. ઈશ્વર તેની રક્ષા કરવા સદાય તૈયાર છે ને તૈયાર રહેશે.

ને ઈશ્વરની પ્રત્યેક પ્રેરણામાં ઉંડુ રહસ્ય ક્યાં નથી હોતું? દિલ્હીથી પાછા લાવવામાં પણ ઈશ્વરનો સંકેત હતો જ. થોડા જ વખતમાં તે પ્રકટ થયો. મનમાં થયું કે આટલે આવવાનું થયું છે ને હજી વખત છે તો મદ્રાસ તરફ જઈને રમણ મહર્ષિનું દર્શન કરી આવું. લગભગ ૧૮-૧૯ વરસની વય હતી, ત્યારે શ્રી અરવિંદને પોંડિચેરીમાં તેમના આશ્રમમાં પ્રવેશ માટે મેં પત્ર લખ્યો હતો. તેનો ઉત્તર આવવામાં ખૂબ વિલંબ થયો એટલે મને ચિંતા થતી હતી. તેજ અરસામાં મને સ્વપ્નની દશામાં એક અવાજ સંભળાયો હતો કે 'રમણ મહર્ષિ પાસે જાવ, તમને સાક્ષાત્કાર થશે.' આ પછી જો કે હું હિમાલય જઈ આવ્યો હતો, છતાં આ અવાજ યાદ હતો. મહર્ષિ વિશે સાંભળેલું ને વાંચેલું પણ ખૂબ, એટલે તેમના દર્શનની ખાસ ઇચ્છા થઈ.

તે ઉપરાંત અમદાવાદના નિવાસ દરમ્યાન આત્મનિરીક્ષણ ચાલુ જ હતું. તેને લીધે એક વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ કે સમાધિ પર હજી મારો પૂરો કાબૂ નથી. એટલે ધાર્યા પ્રમાણે સમાધિની પ્રાપ્તિ મને થતી નથી. મને થયું કે મહર્ષિ જેવા મહાપુરુષ જો કૃપા કરે તો મારી આ ત્રુટિ દૂર થઈ જાય. કુંડલિનીની જાગૃતિમાં અથવા બીજી કોઈયે વસ્તુમાં કોઈ દોષ હોય તો તેવા મહાપુરુષ પોતાના અલૌકિક બલથી તે દૂર કરી શકે. આ સંબંધમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ તેમજ વિવેકાનંદનું દૃષ્ટાંત ખૂબ પુરાવારૂપ છે. રામકૃષ્ણદેવની કૃપાથી જ વિવેકાનંદને સમાધિ થઈ હતી. રમણ મહર્ષિ વિશે એક અનુભવ પણ ૧૯૪૩ના ઉત્તર કાશીના નિવાસ

દરમ્યાન થયો હતો. જેમાં તેમણે દર્શન આપી વાતચીત કરી હતી. તેથી તેમની પાસે જવાની ઈચ્છા ખાસ વધતી હતી. એમ લાગતું તું કે મહર્ષિ આપણને ઓળખે છે, આપણે પૂર્વજન્મમાં કોણ હતા તે જાણે છે, ને કૃપા જરૂર કરશે. તે પછી હિમાલયને બદલે ત્યાં જ આશ્રમમાં તેમની પાસે બે-ત્રણ વર્ષ રહીશ. દરમ્યાન મારી બધી જ આધ્યાત્મિક ઈચ્છાઓ પૂરી થઈ જશે.

આ બધા વિચારથી પ્રેરાઈને મહર્ષિનાં દર્શને જવાનું નક્કી રાખ્યું. સરોડામાં એકાદ માસ રહ્યો તે દરમ્યાન શરીર સારું થઈ ગયું. તે પછી વડોદરા થઈને પ્રેમી ગિરધરભાઈ સાથે રમણ મહર્ષિના આશ્રમે જવા માટે પ્રયાણ કર્યું. 'હોવત સોહી જો રામ રચી રાખા' રામે રચ્યું હોય છે તે જ થઈને રહે છે - એ કેટલું સાચું છે? માણસને કલ્પના કે સમજ ના હોય તો પણ તે જ થાય છે. તો પછી માણસ આ સત્યને સમજી જાય ને રામની ઈચ્છાને જીવનમાં જોતા શીખે તો? કેટકેટલા દુઃખ ટળી જાય, પરિતાપ શમી જાય ને ક્લેશમાંથી માણસ બચી જાય. પણ ઝેરી સર્પની જેમ નિરંતર ફણા ઊંચી કરીને ઊભેલું પેલું અહંકર્તાપણાનું અભિમાન છૂટવું મુશ્કેલ છે. વાંદરીના બચ્યાં જેમ માના પેટ સાથે વળગી રહે છે તેમ માનવમનને મજબૂત રીતે તે વળગ્યું છે. તે છૂટવાથી જીવનની ઘણી સમસ્યાઓનો સુખદ ઉકેલ આવી જાય. માણસ કર્તવ્ય કરે, પણ તેના ફળ કે પરિણામથી નિર્લેપ રહે, ને બીજાને પણ પૂરી સહાનુભૂતિથી જોતાં શીખે. ઈશ્વરના આ અલૌકિક વિધાનને ઓળખતાં શીખવું તે જીવનનો મોટો પુરુષાર્થ છે.

રમણ મહર્ષિના દર્શને રમણાશ્રમમાં પહોંચ્યા ત્યારે સવારનો વખત હતો. આશ્રમમાં જઈને સરસામાન મુકીને સીધા જ મહર્ષિના દર્શને ગયા. અમારી પહેલા જે ત્રણ ચાર માણસો હતાં તેમણે સૌએ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં. અમે પણ પ્રણામ કરીને બધાની સાથે જમીન પર બેઠાં.

વાતાવરણ શાંત હતું. મહર્ષિ ઊંચે સોફા જેવા આસન પર બેઠા હતા. ખંડમાં ચાલીસ જેટલા દર્શનાર્થી બેઠા હતા. બધા જ શાંતિથી મહર્ષિ સામે જોતા બેઠા હતા. મહર્ષિ કૈંક વાંચવાના કામમાં રોકાયેલા હતા. થોડીવાર પછી તેમણે વાંચવાનું બંધ કર્યું ને પ્રેક્ષકો સામે જોવા માંડ્યા.

મહર્ષિની મોટી ઉંમર તેમના ચહેરા પરથી જણાઈ આવતી હતી. તેમના મસ્તકમાં થોડો કંપ થતો હતો, છતાંય તેમના મુખ પર ગંભીરતા, શાંતિ ને નિર્વિકારીતા જણાઈ આવતાં હતા. એ ગંભીરતા આત્માને શોધીને તેની સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલા જ્ઞાની પુરુષની ગંભીરતા હતી. એટલે તેમાં રસના બાહ્ય શોધકોને રસ ના મળે એ દેખીતું છે. પરંતુ જ્ઞાનનો પણ રસ હોય છે. અલબત્ત, તે તદ્દન શાંત રસ છે. ને મહર્ષિની મુખાકૃતિમાં તે રસ સ્પષ્ટ જણાતો હતો. મહર્ષિનું વ્યક્તિત્વ એકંદરે પ્રભાવોત્પાદક બિલકુલ ના ગણાય. પહેલી દૃષ્ટિએ છાપ પાડી જાય ને પોતાના વ્યક્તિત્વથી અસર કરી જાય એવા કેટલાક મહાત્માઓ ભારતમાં છે. તેમની સામે મહર્ષિનું વ્યક્તિત્વ સાધારણ જણાય. પરંતુ તેમની શાંત મુદ્રા, ગંભીરતા, બધું જ તેમની મહાનતાનું જયગાન કરનારું હતું. ને મહાત્માઓનું મૂલ્ય કેવળ બાહ્ય પ્રભાવથી જ નક્કી નથી કરાતું. તેમની અંદરની અવસ્થાનું અવલોકન પણ કરવું પડે છે.

મહર્ષિની પાસે જતી વખતે મારા વિચારો જુદા હતા. મહર્ષિ મને પ્રેમથી સત્કારશે એમ હું માનતો. આવા કારણમાં એક બે કારણોય હતાં. એક તો છેક ૧૮ વરસની ઉંમરે આત્મસાક્ષાત્કારની મારી તીવ્ર ઈચ્છા હતી, ત્યારે મને એક સ્વપ્ન આવેલું. તે દ્વારા કહેવામાં આવેલું કે 'સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો રમણ મહર્ષિ

પાસે જાઓ,' આ ઉપરાંત હિમાલયમાં હું ઉત્તરકાશીમાં રહેતો હતો તે દરમ્યાન ધ્યાનાવસ્થામાં એક વાર મહર્ષિએ દર્શન આપેલું. તેમણે રમણાશ્રમમાં મારો પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરેલો ને મારી સાથે જુદી જુદી વાતો કરેલી. એ વખતથી જ લાગતુંતું કે મહર્ષિની મારા પર વિશેષ પ્રીતિ છે, ને તેથી જ, હવે જ્યારે ખુદ તેમના પ્રત્યક્ષ દર્શને જવાનું થયું ત્યારે તો વિશ્વાસ જ હતો કે મહર્ષિ આનંદપૂર્વક મને આવકાર આપશે. પરંતુ

જે હમેશાં આત્માનંદમાં જ સ્થિત છે, જેને જગતમાં આત્મા વિના બીજું કોઈ ભેદદર્શન રહ્યું નથી, જે બધામાં પોતાને જ જુએ છે, ને જેની અપાર્થિવ દૈવી વાણી દરેકના અંતઃસ્તલમાં પહોંચી જાય છે, તેને બોલી બતાવવાનું શું, તેને સત્કાર પણ કોનો કરવાનો, ને કોને તેણે વધારે કે ઓછા પ્રિય ગણવાના? એ ભેદ અને એમાંથી આવિર્ભાવ પામતા ભાવો તો આપણી એ દુનિયામાં છે, જેનો પાયો ભેદ ને ચંચલતા પર રચાયેલો છે. અને આ કાંઈ એક જ દૃષ્ટાંત નથી. ભારતમાં આવા ઋષિવરો ને સંતમહાત્માઓ બીજા પણ છે. દૂર હિમાલયના હિમાચ્છાદિત પ્રદેશમાં વરસોથી ગંગોત્રીમાં વસતા કૃષ્ણાશ્રમજી અને એવા અન્ય મહાત્માનું બાહ્ય ઉદાસીન વર્તન રમણ મહર્ષિ જેવું જ છે. અલબત્ત, તેમનામાં વિવિધ ભેદ છે. જેમ કે કૃષ્ણાશ્રમજી ખૂબ જ પ્રભાવશાળી, પ્રશાંત ને તિતિક્ષાસંપન્ન દેખાય છે ને તેમને જોતાંવેંત જ કોઈ પુરાણ કે વેદકાલીન મહાત્મા પાસે બેઠા હોઈએ એવો ભાવ જાગે છે.

એટલે આવા મહાત્મા પુરુષો તમને ના બોલાવે કે લૌકિક રીતે આવકાર ના આપે તો તેમાં કાંઈ ખોટું માનવા જેવું નથી. તેવા પુરુષોને તેમની જ દૃષ્ટિથી જોવા ને સમજવા જોઈએ. તેથી ગેરસમજનો સંભવ નથી રહેતો.

છતાં આવા મહાત્મા પુરુષો - આટલી હદે પહોંચ્યા પછી પણ - લૌકિક રીતે વ્યવહાર કરી શકે છે, જેમ કે વાર્તાલાપ, આવકાર, ઉપદેશ વગેરે. અલબત્ત, તેમાં તેમને અહંતા, મમતા હોતા નથી. આ કોટિના મહાત્મા પણ ભારતમાં અનેક થઈ ગયા છે, ને યુગપુરુષો વધારે ભાગે એ જ શ્રેણીના હોય છે. દયાનંદ, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, નાનક, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, બુદ્ધ, વિવેકાનંદ વિગેરે એ જ શ્રેણીના દૃષ્ટાંતો છે. તો પણ પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે મહાત્મા બાહ્ય રૂપે ગમે તે અવસ્થામાં રહે તેનું મુખ્ય મુલ્યાંકન તેના વિચારોની ઉચ્ચતા ને પવિત્રતા, તેની નિર્મમતા, અનાસક્તિ તેમજ તેના વિતરાગીપણા પરથી થવું જોઈએ. તેનામાં પ્રકટ થતી દૈવી સંપત્તિની છાયા, તેની ભક્તિ કે તેની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ, એ જ તેને માપવાના ગજ હોઈ શકે.

આવા આવા વિચારોમાં ગરકાવ બનીને અમે મહર્ષિની સામે જોઈ રહ્યા. હિમાલયમાં આટલો વખત નિવાસ કરીને હવે મન માને તો મહર્ષિની પાસે બે-ત્રણ વર્ષ રહેવાની મારી ઇચ્છા હતી. તેથી જ હું મહર્ષિ પાસે આવેલો. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ થઈ. મહર્ષિ પાસે રહેવા માડું મન માન્યું નહિ. ખંડમાં બેઠો કે તરત જ મારા દિલના ભાવ પલટાવા માંડ્યા. ગયા પ્રકરણમાં મેં લખ્યું છે તેમ ઈશ્વર જ મારો સાચા સમયનો પથપ્રદર્શક બન્યો છે. મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં કે મૂંઝાયો હોઉં ત્યારે તે જ માર્ગ બતાવે છે. મને થયું કે હું ક્યાં આવ્યો? આવ્યો તે તો સાડું થયું કેમ કે મહર્ષિના દર્શનની મારી ભાવના પૂરી થઈ. પરંતુ આ સ્થળમાં મારાથી રહી શકાશે નહિ. મારે માટે તો હિમાલય જ બરાબર છે. ત્યાંની એકાંત કુદરતી જગામાં જ, જે રીતે આજ લગી કરી રહ્યો છું તે રીતે, હજી પણ હું મારો પરિપૂર્ણ વિકાસ સાધી શકીશ અને એ અવસ્થાએ

પહોંચીશ જે આદર્શ હશે તેમજ પૂર્ણ શાંતિ, મુક્તિ ને શક્તિની પ્રદાયક થશે. મારે માટે કોઈ પણ સ્થળે કોઈનીય પાસે રહેવું જરૂરી નથી એમ લાગ્યું. તે જ દિવસે - વધુ વિલંબ વિના - રમણાશ્રમ છોડવાનો મેં નિર્ણય કર્યો.

સ્નાન કર્યું, જમ્યા, થોડો આરામ કર્યો. ને બપોર પછી અમે રમણાશ્રમ છોડ્યો. ગિરધરભાઈને આવા એકાએક નિર્ણયથી આશ્ચર્ય થયું. પણ તેમણે કાંઈ કહ્યું નહીં. કેમકે મારો નિર્ણય તેમણે વધાવી લીધો. તે આનંદ પામ્યા. ને બીજે દિવસે સવારે અમે તરફ મુંબઈ આવવાની ગાડી પકડી. રમણાશ્રમને ને મહર્ષિ રમણને છેલ્લા પ્રણામ કર્યા !

પાછળથી જણાયું કે મારો આ નિર્ણય ખૂબ જ સમયસરનો અને સાચો હતો. ને પાછળથી હિમાલયમાં રહી મારે જે નવી જ સાધના કરવાની હતી, તેને જ માટે અગમચેતી વાપરી ઈશ્વરે મારો હાથ પકડ્યો ને મને દોર્યો હતો. મંગલમયી ઈશ્વરની ઇચ્છાનો જય હો !

* * *

૩૯. કાળી આકૃતિનો અનુભવ

નવરાત્રિના દિવસો નજીક હતા. શ્રાદ્ધ પક્ષની શરૂઆત થઈ ચુકી હતી. એક દિવસ મેં પ્રસ્થાન માટે મુકર્ષર કર્યો. તે દિવસે રાતે બે વાગ્યા બાદ અનેક પ્રકારના વિચાર આવવા માંડ્યા. દક્ષિણેશ્વરમાં કેવું હશે? ત્યાં રહેવાનું ગમશે? કલકત્તા તો શહેર છે. દક્ષિણેશ્વરમાં હિમાલય જેવો આનંદ આવશે? વળી અંતર કહેતું હતું કે ઈશ્વરી આજ્ઞા થઈ છે, ને તે જ પ્રભુ લઈ જાય છે, તો ત્યાં આનંદ જ રહેશે. રામકૃષ્ણ પરમહંસના સ્થાન વિશે કહેવાનું જ શું હોય? તે તો એક તીર્થસ્થાન છે. ત્યાં તે ફરતા હતા, સાધના કરતા, જિજ્ઞાસુઓ સાથે વાર્તાલાપ કરતા હતા. તે સ્થળ તો દેવોને પણ દુર્લભ. એ સ્થળમાં જરૂર જરૂર ગમશે ને લાભ થશે.

આ પ્રમાણે વિચાર ચાલતા હતા. નીચેની ઓરડીમાં (એ વખતે આશ્રમ નીચેની એક જ ઓરડીનો બનેલો હતો) તખ્ત પર બેઠો હતો. ઓરડીમાં ને ઓરડીની બહાર બધે જ અંધારુ હતું. મારી પાસેની બારી બંધ હતી. બારણું પણ અંદરથી સાંકળ મારીને બંધ કર્યું હતું. ડાબા હાથ તરફની એક બારી ઉઘાડી હતી. તેમાંથી પવન આવતો ને ખૂબ જ બારીકાઈથી જોતાં આકાશના તારા દેખાતા હતા.

અચાનક મારી નજર ત્યાં બારી પાસે પડી, ને મને એકાએક આશ્ચર્ય થયું. એક કાળા રંગની માનવ-આકૃતિ ઓરડાની અંદર બરાબર બારી પાસે જ ઉભી હતી. આ આકૃતિ ક્યાંથી આવી અને કોણ હશે? બારણાં બંધ છે છતાં ક્યાંથી આવી? મને વિસ્મય ને આનંદ બંને થયાં. બીક લાગવાનું કોઈ કારણ ન હતું. કેમ કે એવા ચિત્રવિચિત્ર અનેક પ્રકારના અનુભવો આજ લગી મને અનેક થયેલા. જો કે મેં તેમાંના કેટલાક વર્ણવ્યા છે, પરંતુ તે પ્રમાણમાં થોડા છે. બધા જ અનુભવોને કહેવાની મારી ઇચ્છા નથી ને જરૂર પણ નથી. આ અનુભવો કહું છું તે એટલા માટે કે માણસને આ માર્ગમાં થતા વિવિધ કલ્પનાતીત અનુભવોનો ખ્યાલ આવી શકે ને તે સત્ય છે તેની મારા તરફથી સૌને ખાત્રી થઈ શકે.

પણ મારા વિસ્મય કે આનંદની લેશ પણ પરવા કર્યા વિના, તે આકૃતિ મારી તરફ આગળ વધી. તેનું શરીર કાજળ જેવું કાળું હતું પણ બિહામણું નહીં. મુખ બરાબર દેખાતું નહોતું. છેક મારી પાસે આવીને તેણે બે હાથ લંબાવીને મને બાથમાં લીધો, ને કહ્યું, 'તમે અહીં બહુ રહ્યા, હવે આજે જવાના છો, ખરું? પાછા ક્યારે આવશો? જલદી જલદી આવતા રહેજો. તમને અહીં ગમ્યું તો ખરું ને? તમારા વિના મને ગમશે નહિ.'

હું તો સાંભળી જ રહ્યો. શબ્દો ખૂબ જ સ્પષ્ટ ને સુમધુર હતા. સાંભળવાથી અપૂર્વ શાંતિ મળતી હતી. પણ તેના મુખમાંથી વધારે શબ્દો નીકળ્યા નહિ. આટલું બોલીને તેણે મને બાથમાંથી છોડી દીધો, ને લગભગ બે મિનીટ બાદ તે નાની સરખી ઓરડીમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ !

મને થયું કે એક નજીકના સ્વજનની જેમ બોલનાર આ વ્યક્તિ કોણ હશે? આ આકૃતિ કોણ હશે? શું તે કોઈ સિદ્ધપુરુષ હશે? કે રામકૃષ્ણદેવ પોતે હશે? કોઈ તીર્થદેવતા કે ઈશ્વર હશે? મારે માટે એ પ્રશ્ન કોયડો જ રહ્યો ને મેં તેને ઉકેલવાનો ઝાઝો પ્રયાસ ના કર્યો. કેમ કે ગોળ કઈ જાતનો છે, ને ક્યાંનો તેમજ શા ભાવનો છે, તે જાણીને મારે શું કામ છે? મારે તો તેનો સ્વાદ માણીને આનંદ કે તૃપ્તિ જ મેળવવી છે. તે મહાન આત્મા ગમે તે હોય, પરંતુ તેની કૃપા મારા પર થઈ છે, ને તેના લાગણીભર્યા મીઠા વચનોને મેં સાંભળ્યા છે એટલું જ મારે માટે તો પર્યાપ્ત છે. વધારે ઊંડાણમાં ઉતરીને મારે શું કરવું છે? આજે હું કહી શકું

છું કે તે કાળી આકૃતિમાં આવીને 'મા' જગદંબાએ જ મારા પર પ્રેમ વરસાવ્યો હતો. ને તે યાદ કરી ઉલ્લાસ અનુભવું છું. પણ 'મા'નું એ પ્રેમબંધન હંમેશા રહે, 'મા'ના એવા પ્રેમાર્દ્ર શબ્દો નિત્યનિરંતર સાંભળવા મળે, ત્યારે જ જીવન સફળ બને. 'મા'નું મધુભર્યું, રૂપરૂપના અંબાર જેવું મુખ ને રૂપ દિનરાત આંખ જોયા જ કરે, એ જ જીવનનું પરમ ને છેવટનું સાફલ્ય હોઈ શકે. માણસે આવા ઉલ્લાસપ્રેરક અનુભવોથી અટકી જવાનું નથી, પરંતુ લગનીપૂર્વક, 'મા'નું હંમેશનું સાનિધ્ય મેળવવા, પ્રભુનો સદાયનો સહવાસ પામવા, તત્પર થવાનું અને ખંતથી આગળ વધવાનું છે.

ગંગાજીનો ગંભીર ને મોટો અવાજ દૂરથી સંભળાતો હતો. આશ્રમની પાસેની શાંતા નદી પણ વરસાદને લીધે ભરપૂર થઈ ગઈ હતી. તે પણ હિમાલયના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઋષિવરોના જયગાન ગાતી વહેતી હતી. અંદર ને બહાર હજી અંધારું જ હતું. ત્યાં તો અચાનક મારી નજર ઓરડાની અંદર તાકા પર પડી. અંધારામાં ત્યાં દીવો બળતો દીઠો. પાસે જ તેના પ્રકાશમાં રમણ મહર્ષિની મૂર્તિ સ્મિત કરી રહી હતી. મહર્ષિને મેં જોયા હતા એટલે તેમને હું સ્પષ્ટ ઓળખી શક્યો. બે-ચાર મિનીટ આમ મને દર્શનાનંદ આપીને તે પણ દીપક સાથે અદૃશ્ય થઈ ગયા ને બધે જ અંધકાર છવાઈ રહ્યો.

મહર્ષિ જેવા સિદ્ધ મહાપુરુષો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે, ને ગમે તેની પાસે જઈ શકે છે. આજે આવા મહાપુરુષો ઘણાં છે. યોગ્ય આધ્યાત્મિક પ્રવાસી પાસે તે પ્રકટ થાય છે, ને તેમને મદદ કરે છે. તેમને દેશકાળના બંધન નથી હોતાં. તે સર્વસમર્થ હોય છે. પણ માનવ સંસારની વાસના પાછળ એટલો પાગલ છે, બુદ્ધિનો એટલો દાસ છે, કે તેની ઉપર જ ઊઠી શકતો નથી. પરિણામે જીવનના મહામોઘા અનુભવો તેને નથી થઈ શકતા. જે મરજીવાની પેઠે સંસારની બાહ્ય આસક્તિ ને મમતા મૂકી દે છે, ને તેના સ્વામી પરમાત્માને પામવા કમર કસી સાચે માર્ગે આગળ વધે છે, તે અનેક અનુભવો મેળવે છે અને એક ધન્ય દિવસે પરમાત્માનું દર્શન કરીને પરમાત્મામય બની જાય છે. એવા મરજીવિયા મહાપુરુષો કરોડોમાં કોઈક જ નીકળે છે.

ધીરે ધીરે પ્રકાશ થયો. સ્નાનાદિથી પરવારીને મેં શાંતાશ્રમને પ્રણામ કર્યાં. તેની પવિત્ર રજને શિર પર ચઢાવીને મોટરમાં બેસવા પ્રસ્થાન કર્યું. તે જ દિવસે મેં દેવપ્રયાગ છોડ્યું. તારીખ ૩૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૫ ને સોમવારનો તે દિવસ હતો.

* * *

૪૦. દક્ષિણેશ્વરનું દર્શન

કલકત્તાની એ મારી પહેલી જ મુસાફરી હતી. બપોરે ત્રણેક વાગ્યે કલકત્તા આવ્યું. સ્ટેશન પરથી દક્ષિણેશ્વર જવાની માહિતી મેળવી. આખરે એક બસમાં બેઠો. બસ ઉપડ્યે બે-ચાર મિનીટ થઈ ને કંડકટર આવ્યો. કહે, આ બસમાં તમે બેઠા છો તે બરાબર નથી. દક્ષિણેશ્વર જવા બીજી બસમાં બેસવું જોઈએ. આગળ બસ ઉભી રહી ત્યાં ઉતરીને થોડી વારે હું બીજી બસમાં બેઠો. એમાં પણ એવું જ બન્યું, ને તે બસમાંથી પણ મારે ઉતરી જવું પડ્યું. આ રીતે મારો એક કલાક જતો રહ્યો. આખરે મેં ઘોડાગાડી કરવાનો વિચાર કર્યો.

ગાડીવાળો મુસલમાન હતો પણ ધર્મમાં તેને ભારે રસ હતો. તેણે ખાતરી આપી કે દક્ષિણેશ્વરમાં કાલી માતાનું મંદિર છે ત્યાં હું તમને જરૂર પહોંચાડી દઈશ, મેં તે જોયું છે.

કલકત્તાના મોટા મોટા માર્ગો પરથી ગાડી પસાર થઈ. આખરે એક મંદિર પાસે આવીને ઉભી રહી. લગભગ બે કલાક લાગ્યા હતા. સાંજ પડી ગઈ. મને થયું કે હવે મંદિરમાં જઈ, દર્શન કરીને ફક્ત આરામ જ કરવાનો રહેશે. પણ ત્યાં તો એક નવો જ કોયડો ઊભો થયો. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે આ મંદિર દક્ષિણેશ્વરનું મંદિર નહિ પણ કલકત્તાનું સુપ્રસિદ્ધ કાલી મંદિર છે ! હવે શું થાય? મને ગાડીવાળાની ભૂલ પ્રત્યે આશ્ચર્ય થયું. સમય ને પૈસા બેય નકામા ગયાં. ગાડીવાળાને કહ્યું, હવે શું થાય? ગાડી હવે દક્ષિણેશ્વર લઈ લો. પણ ગાડીવાળાની બધી જ પોપટિયા ધર્મવિદ્યા દૂર થઈ. પોતે જ કરેલી આટલી મોટી ભૂલને સુધારવાને બદલે તે બોલી ઉઠ્યો, 'હવે તો બહુ મોડું થયું છે. મને અહીં સુધીના પૈસા ચુકવી દો, મારાથી હવે બીજે ક્યાંય જઈ શકાય તેમ નથી.'

જક્કી માણસની સાથે ઝઘડો કરવો તેમાં કેં બુદ્ધિમાની નથી. ગાડીવાળાને મેં પૈસા ચુકવી દીધા ને ભગવાનને પ્રાર્થના કરતો હું આગળ ચાલ્યો. મને એક વાતનું આશ્ચર્ય થયું કે કલકત્તા જેવા શહેરમાં મેં જેમને પણ પુછ્યું તે દક્ષિણેશ્વર વિશે સાચેસાચી માહિતી ના આપી શક્યા! જ્યાં રામકૃષ્ણદેવે લીલા કરી ને જેના દર્શન માટે આજે ભારત અને ભારતની બહારથી હજારો માણસો આવે છે તે સ્થળ માટે ખુદ કલકત્તામાં જ રાતદિન રહેનારા એવા માણસો છે જે અજ્ઞાન ધરાવે છે.

પણ હવે દક્ષિણેશ્વર પહોંચવું કેવી રીતે? રાત તો પાસે ને પાસે આવતી જાય છે. મને ખૂબ જ ચિંતા થઈ. જે રામકૃષ્ણદેવ હિમાલયથી અહીં લઈ આવ્યા તેમણે આ શું કરવા માંડ્યું છે?

પણ પ્રભુની હરેક ક્રિયા પાછળ કેં ને કેં રહસ્ય હોય જ છે. એ સિદ્ધાંતને માણસ સમજી જાય ને સાચા દિલથી જીવનમાં ઉતારે તો તે હરેક વખતે સ્વસ્થતા જાળવી શકે છે. વિચાર કરતાં કરતાં હું ધોરી માર્ગ પર ઉભો'તો ત્યાં જ એક માણસ આવ્યો. મને કહે, ક્યાં જવું છે? મેં કહ્યું, દક્ષિણેશ્વર. ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવનું સ્થાન છે ત્યાં. કહે, ચાલો. મારી સાથે જ બસમાં ચાલો. મારે પણ એ બાજુ જ જવું છે.

વિના પૂછ્યે જે માણસે આટલી બધી લાગણી બતાવી તેને માટે માન ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. ને લાગણી પણ એવે વખતે બતાવી જ્યારે તેની જરૂર હતી. વિના વિલંબે એક બસ મળી, ને થોડી વારમાં દક્ષિણેશ્વર આવ્યું. માર્ગમાં એક બીજી બસમાં મને બેસાડીને પેલો માણસ ચાલ્યો ગયો.

બસ ઠેઠ દક્ષિણેશ્વર જ ઉભી રહેતી હતી. પણ તે બાજુ ક્યાંય મંદિર તો દેખાયું નહિ. તપાસ કરતાં જણાયું કે મંદિર થોડે જ દૂર છે. સદભાગ્યે ત્યાં ત્રણચાર માણસો આવ્યા. મારા વેશ પરથી તેમણે મને મહાત્મા માન્યો, ને મારી પાસેના સામાન પરથી હું ખૂબ જ દૂરથી આવું છું એવું અનુમાન કર્યું. મને કહે, તમે બહુ દૂરથી આવતા લાગો છો?

મેં કહ્યું, હું હિમાલયથી આવું છું.

હિમાલયનું નામ સાંભળીને તેમને આશ્ચર્ય અને આનંદ બંને થયાં. મને તે ઠેઠ દક્ષિણેશ્વર મૂકી ગયા. મંદિર બંધ હતું. બધે ખૂબ જ શાંતિ હતી. અંધારી રાત બધે ફેલાઈ ગઈ હતી. પાસે જ ગંગાજી સંપૂર્ણ શાંતિથી વહી રહ્યા હતા. રામકૃષ્ણદેવનો ખંડ હજી ખુલ્લો હતો. તેનું દર્શન સૌથી પ્રથમ થયું, સાથે આવનાર ભાઈ કહે, આ મંદિરમાં રાતે કોઈને રહેવા દેતા નથી. પણ અત્યારે અંધારું થયું છે એટલે કોઈ તમને કેં નહિ કહે. એમ કહીને તે ચાલ્યા ગયા.

મેં ગંગાકિનારે જઈને આચમન કર્યું ને પછી થોડીવાર આંટા મારી હું એક મકાનની ઓસરીમાં સુઈ ગયો. જો વહેલા આવવાનું થયું હોત તો અહીં રહેવાની રજા માંગવી પડત. એટલે પ્રભુએ મને મોડા લાવવામાં સારું જ કર્યું છે એમ લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. પ્રભુ જે કરે છે તે સારું જ કરે છે. તેમાં કાંઈ ને કાંઈ રહસ્ય હોય છે.

સવારે ઊઠીને ગંગાજીમાં સ્નાનાદિ કરીને નિવૃત્ત થયો. ધ્યાનાદિ કરીને મંદિર જોવા નીકળી પડ્યો. રાતના અંધકારમાં જે સ્થળ જોયું હતું તેનાથી અત્યારે સ્થળ જુદું જ જણાયું. રાત ને દિવસને પોતપોતાનું અલગ સૌંદર્ય ને પોતાની અનેરી ખૂબી હોય છે. એ વાત સૂર્ય ને ચંદ્ર પરથી સારી રીતે સમજી શકાય છે. પણ બેમાંથી એકેના ઉપર માણસને કદી અણગમો થયો હોય એવું જાણ્યું નથી, જો કે બંને સૃષ્ટિની શરૂઆતથી જ તપે છે.

દક્ષિણેશ્વરનું મંદિર ઘણું જ વિશાળ હતું. જો કે દક્ષિણ ભારતના મંદિરોની ભવ્યતા તેમજ જૈન મંદિરોનું શિલ્પ તેમાં નથી, પરંતુ આધ્યાત્મિક પરમાણુઓ જીવંત બનીને ત્યાં ફરતાં હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. મંદિરની મહત્તા મારે મન તેના શિલ્પ કે સ્થાપત્ય અથવા તેની ભવ્યતામાં નહિ પરંતુ તેની સજીવતામાં ને તેમાં રહેલી ચિરંતન શાંતિમાં છે. માણસના હૃદયને જેનું વાતાવરણ એક યા બીજી રીતે સ્પર્શી જાય અને અસર કરે તે મંદિર ગમે તેવું સાધારણ હોય છતાં મહાન છે. આ મંદિરમાં થોડાં જ વરસો પહેલાં જે મહાન વિભૂતિએ નિવાસ કરીને પોતાના પ્રભુમય જીવનથી આધ્યાત્મિક પિપાસુઓને આકર્ષ્યા હતા, તે મહાવિભૂતિનો પ્રભાવ હજી પણ કાયમ છે. તેના ઈશ્વરી ઉપદેશ, તેની સાધનાની શાંતિ ને ગંભીરતા જાણે કે આ સ્થળમાં મળી ગયા છે અને આજે પણ સાધક કે જિજ્ઞાસુના હૃદય સાથે વાતો કરે છે. તેમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મારું દિલ અવર્ણનીય લાગણીથી હાલી ઉઠ્યું, નાચી રહ્યું, ને મેં મનોમન એ ભારત ને વિશ્વના મહાપુરુષને નમસ્કાર કર્યા. જેના નામથી આજે ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ હશે... ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ ! જેમના પદ્મશિષ્ય વિવેકાનંદે પાછળથી ભારત તેમજ ભારતની બહારના દેશોમાં પોતાના ગુરુનો ને ભારતીય ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનનો મહિમા ગાજતો કર્યો હતો. જેમનું જીવનચરિત્ર ચૌદ વરસની નાની વયે વાંચીને મારા દિલમાં ઈશ્વરી ભાવો જાગૃત થયા, ને ઈશ્વરને 'મા મા' પોકારીને સાક્ષાત્ કરવાના મેં પ્રયાસો

કર્યા, તે મહાપુરુષની લીલાભૂમિમાં પ્રવેશવું એ મારે માટે મુક્તિના દ્વારમાં પ્રવેશવા બરાબર હતું. મારા સર્વે અંગોપાંગ આનંદથી છવાઈ જતા હતાં.

મંદિરના ચોકમાં થઈને હું મંદિરમાં આવ્યો. રામકૃષ્ણદેવે જેની આજીવન ઉપાસના કરી હતી ને જે દેવને રાતદિવસ સાક્ષાત્ હતી તે કાલીમાતા સામે ઊભા રહીને મેં હાથ જોડ્યા. ને મારા નેત્રો પ્રેમાશ્રુથી છલકી ઉઠ્યાં. મા ! કેમ અચલ છે? તમારું દર્શન કરવા હું આટલે દૂરથી - છેક હિમાલયથી અહીં આવ્યો છું અને તમે આમ મૂક કેમ છો? હાલો, વાત કરો, પ્રેમ કરો ને મને સત્કારો ! તમે તો 'મા' છો. બાળકના અપરાધને ભૂલી જઈને તેને પ્રેમ કરવો એ 'મા'નો ધર્મ છે. તમે મને પ્રેમ કરો, મારી સામે પ્રકટ થાવ. આ સ્થળમાં તો જરૂર પ્રકટ થવું જ પડશે. આ તો તમારું જ સ્થળ છે.

'મા'ની સ્તુતિ કરી હું મંદિરના ટ્રસ્ટીઓને મળ્યો. ટ્રસ્ટીઓએ વધારે સાંભળ્યા વિના સાફ સંભળાવી દીધું કે મંદિરમાં રહેવાની મનાઈ છે. મેં કહ્યું, એ બરાબર; પરંતુ કોઈની યોગ્યતાને જોઈને તમે રજા આપી શકો છો, કેમ કે મંદિરના સર્વેસર્વા અત્યારે તમે જ છો.

પણ ટ્રસ્ટીઓમાં ભલમનસાઈ કે શિસ્તનો અભાવ દેખાયો. આટલા મોટા ને લોકોપકારી મંદિરની આજે આવી દશા જોઈને મારું દિલ દુખાયું. વધારે વિનવણી કરવી ઠીક ના માનીને હું આગળ વધ્યો. જે રામકૃષ્ણદેવ દેવપ્રયાગથી આજ્ઞા કરીને અહીં લાવ્યા છે તે શું બધી વ્યવસ્થા નહિ કરે? જરૂર કરશે. નહિ તો તે અહીં લાવે જ નહિ. એવા વિચારનો આધાર લઈને મેં સમાધાન કર્યું.

આગળ ચાલતા રામકૃષ્ણદેવના ખંડમાં આવ્યો. આ ખંડમાં રામકૃષ્ણદેવ નિવાસ કરતા. તે એવો ને એવો જ સાચવી રાખ્યો છે. તેમનો પલંગ, પાણીનું માટલું, વાસણ, બધું સુરક્ષિત છે. તેમને બદલે દિવાલ પર તેમના બે ફોટા છે. એક શારદામાતાનો ફોટો છે. આ ખંડમાં પ્રવેશતાં જ દેવને પ્રણામ કર્યાં. કેટલો શાંતિમય ખંડ ! રામકૃષ્ણદેવ જીવતા હશે ત્યારે આ ખંડ અને આ સ્થળ કેવું સુંદર હશે ! મધુર વાર્તાલાપ, ભક્ત ને જ્ઞાનીના ટોળાં, આ સ્થળને અલૌકિક શોભા આપી રહ્યાં હશે. આજે તો એ બધી શોભાના સાક્ષી આ ખંડ અને ચિરકાલથી વહેતી પતિતપાવની પુષ્પસલિલા ગંગા - બે જ રહ્યા છે. તેને પણ વાચા નથી. નહિ તો ભૂતકાળના કેટકેટલા સંભારણા અહીં સાંભળવા મળત !

(૨)

આ ભાવો સાથે જાણે મારા જ ઘરમાં ફરી રહ્યો હોઉં તેમ આનંદથી હું ખંડમાં ફરી રહ્યો. ત્યાં તો એક ભાઈ આવ્યા. તેમની સાથે ભીનાં વસ્ત્ર હતાં એટલે તે ગંગાસ્નાન કરીને દર્શને આવ્યા હશે એમ લાગતું હતું. મને તેમણે નમસ્કાર કર્યા. મારી આંખમાં પ્રેમાશ્રુ જોઈને કદાચ એમને આકર્ષણ થયું હશે.

આ ભાઈનું નામ પુલિનબાબુ હતું. તે બાજુમાં જ આવેલા દક્ષિણેશ્વર ગામમાં રહેતા હતા. તેમના પિતાજીના વખતમાં રામકૃષ્ણદેવ કોઈ કોઈ વાર તેમને ત્યાં જતા હતા, તે રોજ સવારસાંજ આ મંદિરમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે દર્શને આવતા, રામકૃષ્ણદેવને જ ઇષ્ટ માનતા, ને તેમના પર અનન્ય શ્રદ્ધાભક્તિ રાખતા. છેલ્લાં દસેક વરસથી તે કંઈ ધંધો કે નોકરી કરતા નહિ. રામકૃષ્ણદેવનું સ્મરણ જ કરતા. આ સ્મરણથી તેમનામાં અપૂર્વ આત્મબળ આવ્યું હતું. તેમના પત્ની પણ ભક્ત હતા. એક જ પ્રકૃતિના પરસ્પર સહાયક થનારાં, આવાં દંપતી દુનિયામાં બહુ થોડાં હશે, ને તે પણ એવી ગરીબ જેવી દશામાં.

મારો પરિચય સાંભળી પુલિનબાબુ આનંદ પામ્યા. કહ્યું, તમે ચિંતા ના કરશો. ટ્રસ્ટીઓની રજા લેવાની જરૂર નથી. મારા એક મિત્ર છે. તે ખૂબ જ શ્રીમંત છતાં રામકૃષ્ણદેવના અનન્ય ભક્ત છે. તે રોજ અહીં દર્શન માટે આવે છે. તે તમને અહીં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી દેશે.

મેં કહ્યું, મારે જમવાની વ્યવસ્થા નથી જોઈતી. ફક્ત રહેવાનું જ જોઈએ છે. જમવાનું તો પ્રભુ આપી રહેશે.

એટલામાં તો તેમના મિત્ર - નેપાલબાબુ આવી પહોંચ્યા. તેમણે મંદિરના પૂજારી અને દરવાનને સૂચના આપી મારા રહેવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી. પ્રભુની કૃપા! આમ બીજે દિવસે સવારે મારી રહેવાની ચોક્કસ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ.

રામકૃષ્ણદેવના ખંડની બહાર બેસીને હું ભજન લખવા માંડ્યો. રામકૃષ્ણદેવ પર ને કાલી 'મા' પર ભજન લખીને તે હું પાસે બેઠેલા પુલિનબાબુ અને તેમના પત્નીને વચ્ચે વચ્ચે સમજાવતો. અંગ્રેજીમાં જ સમજાવવું પડતું. કેમ કે તે હિન્દી ના જાણે ને મને બંગાળી ના આવડે. ભજન લખતાં મારી આંખમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહ્યા કરતો. કેટલીકવાર તો પ્રેમનું સખત રડવું આવતું. રડવું એટલા જોરથી આવતું કે મંદિરના પૂજારીઓ એકઠા થઈને વિસ્મય પામતા. પણ મારા ભાવ એટલા વેગવાન હતા ને રામકૃષ્ણદેવના સ્થાનમાં આવીને તે ખૂબ જ તીવ્ર બની ગયા હતા. પૂજારી સાંજસવાર પગે લાગીને કહેતા કે તમારા દર્શનથી પણ અમે પાવન થયા છીએ. ઈશ્વરને માટે આટલો પોકાર ને આવો પ્રેમ અમે હજી જોયો નથી. ને તે મને રામકૃષ્ણદેવનો ભોગ આપતા. સાંજે હું તે જ ખાઈને ચલાવી લેતો. સવારે પુલિનબાબુ જમવા લઈ જતા.

પુલિનબાબુના ઘરમાં હું જમવા માટે ગયો ને બેઠો કે તરત જ પુલિનબાબુ બોલી ઊઠ્યા, 'પિતાજીના વખતમાં રામકૃષ્ણદેવ અહીં આવતા ત્યારે બરાબર એ જ જગ્યાએ બેસતાં ને દેવની કેટલીય વાતો કહેતા.' તેમનો પરમહંસદેવ પ્રત્યેનો પ્રેમ અપાર હતો. પરમહંસદેવની પૂજાસેવા માટે ઘરમાં તેમણે અલગ ઓરડો રાખ્યો હતો. રાતે તેમાં બેસીને પતિપત્ની બંને પ્રેમથી ધ્યાન-જપ અને પૂજા કરતાં ! ધન્ય એ ગૃહસ્થાશ્રમ ! આવા દંપતિના મહેમાન બનવાથી મને ખૂબ આનંદ થયો.

સાંજે મંદિરમાં પાછા આવીને રામકૃષ્ણદેવના ઓરડા પાસે બેઠો. આ ખંડ પાસે બેસતાં જ મારું હૈયું હાથ રહેતું ન હતું. જોરથી રડવું આવતું. થતું કે હે પ્રભુ, હે દેવ ! મારો પોકાર સાંભળીને પ્રકટ થાવ, મારા પર કૃપા કરીને મને શાંતિ આપો ને પૂર્ણ બનાવો ! તમારા સ્થાનમાં તો તમારે પ્રકટવું જ પડશે !

દેવે પોતાને હાથે જે પંચવટી બનાવી છે ત્યાં આવેલા નાનાસરખા મકાનને ઓટલે હું રાત ગાળતો. ત્યાં જઈને રાતે બેઠો. સુવાનો નિયમ બહુ જ અલ્પ હતો, વધારે ભાગે હું આ દરમ્યાન બેસીને, ફરીને ને જપધ્યાન કરીને જ બધી રાત પસાર કરતો. આ સ્થળમાં રામકૃષ્ણદેવે પોતાને હાથે વુંદાવનની ધૂળને વેરી હતી. અહીં જ રહીને તેમણે મધરાતે ધ્યાનાદિ સાધના કરી હતી. એ સ્થળમાં બેસીને સાધના કરવાનો આનંદ કેવો અનેરો હોય? રાતની સંપૂર્ણ શાંતિમાં હિમાલય, રામકૃષ્ણદેવ અને મારી જીવનસાધના વિશે વિચારો કરતો હું દક્ષિણેશ્વરના દિવ્ય સ્થળની અસીમ શાંતિને અનુભવવા માંડ્યો.

* * *

૪૧. કુમારી રૂપે 'મા'

દક્ષિણેશ્વર આવ્યા પછી સાધનાને માટેનો મારો તલસાટ ખૂબ ખૂબ વધી ગયો. નવરાત્રિના દિવસો હતા. 'મા'ની કૃપા એ દિવ્ય દિવસોમાં સહેલાઈથી થઈ શકે. જે પ્રકારની સાધના હું કરવા માંગતો હતો તે માટે રામકૃષ્ણદેવ કે 'મા'ની કૃપાની આવશ્યકતા હતી. પણ 'મા'નું આકર્ષણ તે દિવસોમાં ગાઢ ન હતું. રામકૃષ્ણદેવને જ પ્રકટરૂપે જોવાની મારી ઇચ્છા હતી, અને તે પણ એટલા માટે કે તે મારા પર કૃપા કરીને મને નવેસરથી દિક્ષા આપે. જે દીક્ષા મળતા વિવેકાનંદને તરત જ સમાધિ થઈ ગઈ તેવી દીક્ષાની મને ઇચ્છા હતી. તેવી દીક્ષાથી સમાધિ સહજ થઈ જાય, ને પૂર્ણતામાં વિલંબ ના લાગે એવી મારી વિચારધારા હતી.

આજે આ વસ્તુનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને તે વિચારમાં રહેલી કયાશ જણાઈ આવે છે. રામકૃષ્ણદેવ જેવા મહાપુરુષ - મારે માટે ઈશ્વર - પ્રકટ થાય પછી તેમની પાસે દીક્ષા જેવી નાની વસ્તુ માગવાની હોય? તે તો માણસને પોતાની કૃપાથી તરત જ પૂર્ણ કરી શકે, સાધનાની સિદ્ધિ આપે, ને કોઈયે ઇચ્છા પૂરી કરી શકે. 'મા'ના સંબંધમાં પણ તેવું જ છે. પણ મારી વિચારધારા તે વખતે એટલી કક્ષાએ પહોંચી ન હતી અથવા હું એટલો જ વિચાર કરી શક્યો હોઈશ તે માટે, પણ ગમે તે કારણે. આ વિચારદશાને લીધે મને તે વખતે દક્ષિણેશ્વર યાત્રાનો પૂરો લાભ મળી શક્યો નહિ. નહિ તો ઇ. સ. ૧૯૪૫નું જ વર્ષ મારે માટે પૂર્ણતા - જેવી પૂર્ણતા હું માંગતો હતો તે - પ્રદાન કરનારું વર્ષ થઈ જાત. પણ ઈશ્વરના બધા કામો યોગ્ય સમયે જ થાય છે ને?

બીજે દિવસે સવારે મેં વિચાર કર્યો કે કાં તો રામકૃષ્ણદેવ અથવા 'મા' મને દર્શન દે તે પછી જ હું અન્નજળ ગ્રહણ કરીશ. એ વિચાર કાંઈ જક્કીપણું કે હઠનો ન હતો પણ હૃદયમાં જે પ્રેમ ને તલસાટ હતો તેની પરાકાષ્ટારૂપે આવતા ભોગનો હતો. એવો વિચાર કરીને હું રામકૃષ્ણદેવના ઓરડાની બહાર બેઠો ને ભજન લખવા માંડ્યો. થોડીવારે પુલિનબાબુ ને તેમના ધર્મપત્ની પણ આવ્યા. મેં તેમને જણાવ્યું કે આજે જમવાનો વિચાર નથી. જમવું હશે ત્યારે કહીશ.

ભજન ગાતાં મારી આંખ છલકાઈ જતી હતી. પેલા બંને ભક્તાત્મા મારી સામે બેઠાં બેઠાં ભજન સાંભળતાં હતાં. ભજન પ્રેમ ને વિરહનું હતું. ભજન પૂરું લખીને મેં સામું જોયું તો પુલિનબાબુના પત્નીની પાસે જ એક બીજી બેન બેઠી હતી. કુમારી હતી. એની ઉંમર વીસ વરસ જેટલી હશે. શરીર ખૂબ જ ગોરું અને સુંદર હતું. મુખાકૃતિ ખૂબ જ લાવચ્ચમચી. તેણે સફેદ વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. વાળ છુટ્ટાં તથા ભીના હતા, તેથી તાજું જ સ્નાન કરીને આવી છે એમ લાગતું હતું. તે ક્યારે ને કઈ બાજુથી આવીને મારી સામે બેઠી તે મારા લક્ષમાં રહ્યું નહિ. દેવના ને કાલીમાના દર્શન કરવા ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો આવે છે. તેમાંનું કોઈ હશે એમ મેં માની લીધું. ને હું પુલિનબાબુને મારું ભજન સંભળાવવા માંડ્યો. 'હું દૂરથી તમારા દર્શન માટે આવ્યો છું. હે મા ! હે દેવ ! તમે હજી કેમ મારી પાસે આવતા નથી?' મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મેં જોયું કે પેલી બેનની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા માંડી. જો કે પુલિનબાબુ ને તેમના પત્નીની આંખ પણ ભીની હતી, પરંતુ આ નવી આવેલી બેન

તો રડ્યે જ જતી હતી, તેની આંખ ઉજ્જવલ, સુંદર ને કડુણાથી ભરેલી હતી. તે મારી તરફ એકીટશે તાકી રહી હતી.

શું આ પ્રભુને માટે કોણ વધારે રડે છે તેની હરિફાઈ છે? એક, બે, ત્રણ - એમ ભજન પર ભજન મેં સંભળાવ્યા, ને છેવટે ઉઠવાનો વિચાર કર્યો, કેમ કે પંચવટી પાસે જઈને દિવસભર ભજન ને પ્રાર્થના કરવાનો મારો વિચાર હતો.

પુલિનબાબુ પણ ઘેર જવા વિદાય થયા. હું પંચવટી પાસે ગયો. ત્યાંની ઓરડીના ઓટલા પર બેઠો. સામે રામકૃષ્ણદેવનો ફોટો મૂક્યો. ને શાંતિથી પ્રાર્થના તથા જપ કરવા માંડ્યો. આશરે દસેક વાગ્યાનો સમય હશે.

ત્યાં તો પેલી પ્રેમની મૂર્તિ જેવી બેન ફરી આવતી દેખાઈ. આ વખતે પણ મેં એને બહુ દુરથી આવતી જોઈ નહિ. પરંતુ છેક પાસે આવી ત્યારે મારી નજર તેના પર પડી. આ વખતે તેના હાથમાં એક નાની ડોલ હતી. વાળ છુદાં જ હતા. તેની અદભૂત સુંદરતામાં ઇશ્વરીય અંશને અવલોકીને મેં તેને મનોમન નમસ્કાર કર્યા. એ ટેવ મારી લાંબા વખતથી રહી છે. તેથી મને ખૂબ ખૂબ ફાયદો થયો છે. માણસ જ્યારે હાડમાંસ પર મહેલા ચામડાંને જુએ છે, ત્યારે તેમાં લોભાય છે, લપટાય છે, ને તેના સ્વાદ માટે લાલાચિત થાય છે. એ બધું ભયંકર અજ્ઞાન છે. એ અજ્ઞાનમાંથી મુક્ત થવું હોય તો માણસે શરીરની કેવળ ચામડીને જોવાને બદલે શરીરમાં રહેલો અને એમાંથી આરપાર નીકળતો ઇશ્વરી પ્રકાશ જોતાં શીખવું જોઈએ. ને તે પ્રકાશને પવિત્ર ને પૂજ્યભાવે નમવું જોઈએ. સૃષ્ટિમાં જ્યાં જ્યાં સુંદરતા છે, મધુરતા છે, ઉત્તમતા છે, પ્રેમ ને જ્ઞાન છે, ત્યાં ત્યાં એ ઇશ્વરી પ્રકાશ જ વિલસી રહ્યો છે. ને જ્યાં તે નથી, ત્યાં પણ જડ અને ચેતનમાં બધે જ રમી રહ્યો છે, ફક્ત માણસના મોહમિશ્રિત જડ ચક્ષુ તેને જોઈ શકતાં નથી એટલું જ. બાકી તે નથી એમ કોણ કહી શકશે? ચક્ષુને ઘોંઘાળવાથી તે પ્રકાશનું દર્શન માનવ કરી શકે છે ને જે તેને બાંધતું હતું તે તેને તારનારું સાબિત થાય છે. એ પ્રકાશનું એક મોટું વાહન સ્ત્રી છે, પણ માણસના પોતાના દૃષ્ટિદોષને લીધે સ્ત્રી તેને બાંધનારી સાબિત થઈ છે અને શાસ્ત્રોએ તેની પરહેજી પાડવાનું કહ્યું છે. જે તેનામાં ઇશ્વરી અંશને જુએ છે તેને ડરવાનું કોઈ કારણ નથી.

પાસે આવીને તે બેને ડોલને હેઠે મૂકી, ને વડના વૃક્ષ નીચે સૂકા પાંદડા પર, વસ્ત્ર બગડવાનો વિચાર કર્યા વિના જ, તે ધૂળ પર બેઠી. બંગાળમાં જેમ રિવાજ છે તેમ ગળા ફરતો સાડીનો છેડો વીંટીને તેણે ધૂંટણ પર પડી, નીચે માથું ટેકવી, મને નમસ્કાર કર્યા. તે મારી પાસે - અલબત્ત ઓટલા પર નહિ પરંતુ જમીન પર જ બેસી ગઈ.

બે મિનીટ સુધી તે એમ ને એમ જ બેસી રહી. મારા મુખ તરફ તે જોયા કરતી હતી અને એની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યા જ જતા હતાં. મને એ વાતનું આશ્ચર્ય થતું હતું. જરીક દૂર, બાંકડા પર ત્રણ ચાર માણસો વાતો કરતા બેઠા હતા. બાકી આજુબાજુ બીજું કોઈ જ ન હતું. ગંગાજી તરફથી કોઈક વાર નાવિકોના શબ્દો સંભળાતા હતાં.

આ બેન કોણ હશે? તેનો પ્રેમ કેટલો બધો છે? એવા વિચારો સાથે હું રામકૃષ્ણદેવને પ્રાર્થના કરતો હતો ત્યાં જ તે બેન બોલી ઊઠી, 'બાબા, આપ તો બહુત દૂર સે આતે હૈ ન?'

મેં કહ્યું, 'હા.'

અત્યાર સુધી મને જેટલા માણસો મળેલા તે સૌ અંગ્રેજી કે ભાંગીતૂટી હિન્દી જ બોલતા. પણ આ બેનની હિન્દી ભાષા ખૂબ જ સરળ ને સાચી હતી. મને નવાઈ લાગી. પણ કલકત્તા જેવા શહેરમાં હિન્દી જાણનાર પણ ઘણાં હોય એ વિચારે મેં સંતોષ વાળ્યો. ત્યાં તો બેને કહ્યું, 'ઇસસે તો આપકા દેવપ્રયાગ અચ્છા હૈ, આપ દેવપ્રયાગમેં હી રહીયે. પહિલે યહ સ્થાન બડા અચ્છા થા લેકિન અબ તો બિગડ ગયા હૈ. યહાં રહના અચ્છા નહિ હૈ.'

મને થયું, હું દેવપ્રયાગ રહું છું તે આ બેને કેવી રીતે જાણ્યું? પણ માન્યું કે કદાચ પુલિનબાબુએ કહ્યું હશે. દક્ષિણેશ્વરના સ્થાનનો ઉપયોગ હવે વધારે ભાગે સાંજે ફરવા આવનારા દંપતિના એકાંત પ્રેમાલાપોમાં જ થતો હતો. સાધના કે ભક્તિના ભાવને બદલે લોકો ત્યાં ફરવા માટે વધારે આવતાં હતા. છતાં પણ હું તો અહીં રહેવા જ આવ્યો હતો. ને તેથી જ જ્યારે બેને મને પૂછ્યું કે 'બાબા, ક્યા આપ યહીં રહેંગે?' તો મેં કહ્યું કે, 'વિચાર તો ઐસા હૈ.'

ને તેના 'આ સ્થળ હવે બગડી ગયું છે' - એ શબ્દાર્થને યાદ કરીને કહ્યું, 'કુછ દિન યહાં રહુંગા, ફિર જૈસી પ્રભુ કી ઇચ્છા.'

પણ આ બેન રડે છે શા માટે? હજી પણ બેનની આંખો ટપક્યા જ કરતી હતી. 'બાબા, ક્યા હમે ભી દર્શન હોગા?' તેણે પૂછ્યું.

મેં તેને વધારે પૂછ્યા વિના જ કહ્યું, 'ક્યોં નહિ હોગા? તુમહારા પ્રેમ ઇતના અધિક હૈ તો દર્શન જરૂર હોગા. પ્રેમ હોતા હૈ તો દર્શન ભી જરૂર હોતા હૈ.'

હવે તે વધારે રડવા માંડી. તેની વાણી ખૂબ જ મીઠી હતી. તેણે કહ્યું, 'લેકિન ઉન્હોંને તો મુઝે બહુત ધુમાઇ. મથુરા, વૃંદાવન, હરિદ્વાર, ઋષિકેશ, સબ જગહ ધુમાઇ. પરંતુ અભી તક દર્શન નહિ દિયા.'

મને થયું કે આ બેન આટલી નાની ઉંમરમાં આટલે બધે કેવી રીતે ફરી હશે ને તે પણ ઈશ્વરદર્શનની ધૂનમાં? પણ મારા વિચારને ધ્યાનમાં ના લેતાં મેં કોણ જાણે ક્યા ભાવમાં મારી થેલીમાંથી એક મારો ફોટો કાઢ્યો ને તેને બતાવીને કહ્યું, 'દેખો, યહ કેસા હૈ?'

તેણે તરત જ જણાવ્યું, 'યહ તો ઠીક હૈ. પરંતુ તુલસીદાસને કહા થા ન કિ તુલસી મસ્તક તબ નમે ધનુષબાણ લો હાથ ...ઉસી સ્વરૂપમેં મુજે તો દર્શન યાહિયે.'

મેં કહ્યું, 'ઐસા દર્શન ભી હો જાયગા. પ્રેમ હોને પર સબકુછ હો સકતા હૈ.'

આ બધા સમય દરમ્યાન એનાં આંસુ ચાલુ હતાં. પોતાની ડોલમાંથી તેણે એક પડિયો કાઢ્યો. તેમાં ચાર રસગુલ્લાં હતાં ને એક લીલું નાળિયેર કાઢ્યું. મારી સામે ધર્યું.

મેં કહ્યું, 'આજ તો મેરા ભોજન કરને કા વિચાર નહીં હૈ.'

'કહે નહીં, મેં તો પ્રેમ સે દેતી હૂં ન? આપકો લેના હી પડેગા.'

એના પ્રેમભાવ આગળ મેં વધારે દુરાગ્રહ કરવો છોડી દીધો અને એને રામકૃષ્ણદેવના ફોટા પાસે બધો પ્રસાદ મૂકવા કહ્યું.

'આપ સબકી રોટી ખાતે હૈં?' તેણે વળી પૂછ્યું.

'જો પ્રેમ સે દેતે હૈં ઉન સબકી રોટી ખા લેતા હૂં.' મેં જવાબ વાલ્યો.

તેણે તરત જ કહ્યું, 'અચ્છા તો મૈં કલ સે ઇસી જગહ પર રોટી લાયા કરુંગી. ઇસી જગહ પર.' મેં તેને સંમતિ આપી.

મેં કહ્યું : 'આપ કહાં રહતી હૈં?'

તેણે તરત જ ઉત્તર આપ્યો, 'મેરા મકાન યહાં હી, ઇસ દરવાજે કી નજદીક હૈ. મૈં યહાં પર રોજ આયા કરતી હૂં.'

ને તે પછી બેત્રણ મિનીટ પ્રેમાશ્રુભરી આંખે, મારા મુખ સામે જોઈ રહીને એણે પાલવને ગળે વીંટીને મને નીચે નમીને પ્રણામ કર્યાં. ને બેઠી થઈને બે મિનીટ વળી જોઈ રહી. પછી ધીરે ધીરે ડોલ લઈને તે કુમારી ચાલવા માંડી. તેની મધુરતા, લાગણી, તથા સુંદરતા અંતરમાં અંકિત થઈ ગઈ. તેનું વર્ણન કરવાની પૂરતી તાકાત નથી.

પ્રસાદ ખાવાની મારી ઇચ્છા લેશપણ ન હતી. પણ બે જ મિનીટમાં મને વિચાર થયો કે આ બેનનો પરિચય કરવા જેવો છે. તેણે કહ્યું હતું કે પોતે આટલામાં જ ક્યાંક દક્ષિણેશ્વરમાં રહે છે. તેનું સરનામું લઈ લઉં તો તેની પાસે જઈ શકાય. આ એકાંતિક વાતાવરણમાં તેના જેવી પ્રેમમૂર્તિનો પરિચય આનંદજનક સાબિત થાય. આમ વિચારીને હું બેનની પાસે જઈને સરનામું લેવા ઉઠ્યો. ત્યાંથી મંદિર સુધી સીધો રસ્તો જતો હતો. બીજો રસ્તો જરાક વળાંક લઈને મંદિરના બહારના દરવાજા તરફ જતો હતો. બંને રસ્તાને મેં જોયા. પણ એ બેન ના દેખાઈ. એટલી વારમાં એ બેન ક્યાં ગઈ? માની લીધું કે તે ક્યાંક ઝડપથી ચાલી ગઈ હશે. હવે કાલે પ્રસાદ આપવા આવે ત્યારે વાત.

થોડીવારે ત્યાં એક માણસ આવ્યો. તેને મેં રસગુલ્લાંનો બધો પ્રસાદ આપી દીધો. જેના ભાગ્યમાં જે હોય તે જ તેને મળે છે. મને પ્રસાદ લેવાનું પણ ના સુઝ્યું.

સાંજે પુલિનબાબુ આવ્યા. બીજે દિવસે મેં ખૂબ રાહ જોઈ પણ પેલી બેન ના આવી. ત્યારે મેં પુલિનબાબુને પૂછ્યું, 'કાલે મારી પાસે એક બેન આવીને મને પ્રસાદ લાવવાનું કહી ગઈ છે; તેને તમે ઓળખો છો?' તે આવા સ્વરૂપની છે.' એમ કહીને મેં તેના સ્વરૂપનું થોડું વર્ણન કરી બતાવ્યું.

પણ પુલિનબાબુ તેને ઓળખી ના શક્યા. મેં કહ્યું, 'કાલે સવારે હું તમને ભજનો સાંભળાવતો હતો, ત્યારે તે તમારી પાસે જ આવીને બેઠી હતી.'

પણ પુલિનબાબુએ તો કહ્યું, 'એવી કોઈ સ્ત્રી મારી પાસે આવી જ નથી. છેલ્લે સુધી અમે બે જ જણ તમારાં ભજન સાંભળતા હતાં. ત્રીજું કોઈય જ ન હતું.'

મેં વાતને વધારે ના લંબાવી. હવે હું સમજ્યો. એ પછી બેત્રણ દિવસે અચાનક દેવપ્રયાગ આવવાનો મને વિચાર થયો, ને હું દેવપ્રયાગ આવ્યો ત્યારે મને એક દિવસ પ્રેરણા થઈ કે તે બેન બીજી કોઈ નહિ પણ સાક્ષાત કાલિ - મા જગદંબા હતી. અરે 'મા' ! શા માટે તે મારા અજ્ઞાનના પડળને તે વખતે કાયમ રાખ્યા? આવો અમૂલ્ય અવસર મારો શું કામ ગુમાવ્યો? તારા ચરણે શિર મૂકી, આનંદ પામી હું કૃતાર્થ થાત, તો તેમાં તમારું શું બગડી જવાનું હતું? 'મા'ના એ શ્યામ રૂપ ને 'મા'ની મધુર વાણીને યાદ કરીને મારું હૃદય કરુણ થઈ ગયું.

એ જ દિવસે 'મા'એ એક કે બીજા પ્રકારે બપોરે મને જમાડ્યો : મારી સાથે મીઠાઈ વગેરે સાથે એક મિજબાની કરવા માટે આવેલા સદગૃહસ્થને મોકલીને. તો પછી પ્રસાદને ખાવાની સદબુદ્ધિ મને શું કામ ના આપી? કદાચ તે વખતે મારો યોગ્ય અવસર નહિ આવ્યો હોય એ તેનું કારણ હશે. ગમે તે હોય, દક્ષિણેશ્વરની એ અદભૂત પ્રેમમૂર્તિ એમને યાદ કરીને એ પછી મેં કેટલીયવાર અનેરી લાગણી અનુભવી છે. આજે પણ અનુભવું છું. માની એ અલૌકિક મૂર્તિ મારા મનમાં કાયમને માટે જડાઈ ગઈ છે.

* * *

૪૨. અલૌકિક દીક્ષા

પણ મારી આંતરિક વેદના કેમે કરી મટી નહિ. એ દિવસો લાંબી વેદનાના જ હતા. દિનરાત એક જ આદર્શનું ધ્યાન, એક જ ધ્યેયવસ્તુની ઝંખના, ને તે માટેની પ્રાર્થના, એ મારો નિત્યક્રમ હતો. એવા ક્રમ વિના સાધના સફળ થઈ શકતી નથી. જેણે કંઈ પણ કરવું છે તેણે બીજી બધી જ વાતોને છોડીને ધ્યેયપરાયણ થઈ જવું જોઈએ. આવી તલ્લીનતાની જરૂર સાધનામાં સૌથી વધારે છે. તેલની ધારાની જેમ મન એકાકાર બનીને અસ્ખલિત રીતે વહેવું જોઈએ. તો જ ધ્યેયવસ્તુ મળી શકે છે. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં જેમણે કંઈ પણ નક્કર પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમણે આવી સતત સાધના દ્વારા જ તે મેળવ્યું છે.

આ દિવસોમાં એક બીજી વસ્તુ બની. શાંતાશ્રમમાં વધારો કરવાનો એટલે તેમાં ઉપર નીચે બે ઓરડી બાંધવાનો નિર્ણય ચક્રધરજીએ કર્યો. નીચેની ઓરડી તો હતી જ. હવે ઉપર એક ઓરડી માટે કામ ચાલવાનું હતું. આ ઓરડી કાંઈ સુંદર ન હતી. પહાડી નમૂનાનું તે નાનું સરખું મકાન હતું. બારીબારણાંનું પણ તેમાં બરાબર ઠેકાણું ન હતું. છતાં આશ્રમ પૂરતું ઠીક હતું. નવી ઓરડી એટલા માટે થતી હતી કે ઉપર રહીને હું સાધન ભજન કરી શકું ને નીચેની ઓરડી સામગ્રી રાખવા ને ભોજનખંડ તરીકે કામ લાગે.

આ માટે મારે સ્થાનાંતર કરવું પડ્યું. આશ્રમમાંથી નીચે દેવપ્રયાગનિવાસી મગનલાલના એક અલાયદા મકાનમાં રહેવાનું કર્યું. એ સ્થાનમાં પણ મને અનુકૂળતા રહી, ને મારી સાધના સારી પેઠે થવા માંડી. દિવસ રાત ક્યાં ચાલ્યા જતા તેની મને ખબર ના પડતી. એટલી બધી સાધના માટેની તન્મયતા મારામાં પેદા થઈ હતી. રાત તો તે દિવસોમાં હું વધારે ભાગે બેસીને જ પસાર કરતો.

આ મકાનમાં આશ્રમ બંધાઈ રહ્યો ત્યાં સુધી - એટલે લગભગ એક થી દોઢ મહિનો રહેવાનું થયું. આ દરમિયાન એક અદભૂત પ્રસંગ બન્યો, ને એ રીતે પ્રભુએ મારી ઇચ્છા પૂરી કરી.

તારીખ ૧૯ એપ્રિલ, ૧૯૪૬નો દિવસ હતો. રાતે ધ્યાનમાં બેઠો હતો. વચ્ચે જ્યારે જાગૃતિ આવતી ત્યારે પ્રાર્થના કરતો. ને ફરી દેહભાન ભુલાઈ જતું. અચાનક ધ્યાનાવસ્થામાં એક અવધૂત મહાપુરુષનું દર્શન થયું. તે બિલકુલ નઝન હતા. તેમના શરીરે અનેક માખી બણબણતી. તેમને મેં પ્રણામ કર્યાં. તેમણે મારે માથે હાથ મૂક્યો. મને સમાધિ જેવું થઈ ગયું. આ સાથે જ બીજે હાથે તેમણે મારી પીઠ પાછળનો ભાગ - મૂલાધાર ચક્રનો ભાગ - દબાવ્યો. જ્યારે હું જાગ્યો ને મને ભાન આવ્યું ત્યારે તેમનો હાથ મૂલાધાર ચક્ર પરથી તેમણે લઈ લીધો. ત્યાં લગી તેમણે મૂલાધાર પર અંગૂઠો દબાવ્યો હતો.

સમાધિ દશાનો એ અનુભવ આશરે બે-અઠી કલાક રહ્યો હશે. એવા જ અનુભવને મેળવવાની મારી દિવસોથી ઝંખના હતી. ઈશ્વરની કૃપાથી તે સફળ થઈ. મને જાણે કે નવી જાતની દીક્ષા મળી ગઈ. મને ભાન આવ્યું ત્યાં સુધી તે મહાપુરુષનો અંગૂઠો મારી પીઠ પાછળ દબાવેલો જ હતો.

ઓરડીમાં કોઈ મહાત્મા દેખાયા નહિ પણ મને અતિશય આનંદ થયો. જેને માટે હું કેટલાય દિવસથી તલસતો હતો તે વસ્તુ આમ અચાનક પ્રાપ્ત થઈ. એ પ્રસંગ બ્રાહ્મમૂર્તિ દરમિયાન બન્યો હતો. દીક્ષા આપનાર એ મહાત્મા કોણ હશે? હું તો તેમને ક્યાંય મળ્યો નથી. શું તે કોઈ જીવનમુક્ત સિદ્ધ યોગીવર હશે? કે કરુણાળુ પ્રભુ પોતે જ આ રીતે મને મદદ કરવા અને શાંતિ આપવા પધાર્યા હશે? તે તો તે જ જાણે છે.

પણ આ બનાવ પછી મારા આનંદનો પાર ના રહ્યો. મને થયું કે હવે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે, ધ્યાનમાં મદદ મળશે, પૂર્ણતા સાંપડશે, શક્તિ મળશે, ને બધી રીતે પૂર્ણ બનીને ઈશ્વરેચ્છા હશે તો ભારતને સહાય કરવા ને જગતને શાંતિસંદેશ દેવા હું નીકળી શકીશ. પરંતુ મારે હજી કેટકેટલા અવનવા અનુભવો કરવાના હતા તેની મને ખબર ન હતી. એ અનુભવો તો મારી યોગી થવાની ઇચ્છા પૂરી કરવા જ 'મા' દ્વારા કરાવાતા હતા. તેમાંથી મુક્ત અને તુષ્ટ થઈને મારે જીવનના સાફલ્ય માટે તે 'મા'નું જ શરણ લેવાનું હતું. તે વખતે મને તેની કલ્પના ન હતી. જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ તે બધું સમજાતું ગયું.

મારા જીવનમાં મને એવા અલૌકિક અનુભવો અનેક થયા છે. પણ તેમને જાહેર કરવાની મારી મુદ્દલ ઇચ્છા નથી. તેની જરૂર પણ નથી. આવા અનુભવો પણ નાછૂટકે જ લખું છું. મારી મોટાઇ બતાવવા આ લખતો નથી. તેની કલ્પના સરખી મને નથી. છતાં કોઈને તેવી ગંધ આવે તો લાચાર છું. તેવા માણસોએ હૃદયશુદ્ધિ કરીને વધારે સરળ ને નિષ્કપટ બનવું જોઈએ. તેથી તેઓ ખોટી કલ્પનામાંથી મુક્ત થઈ શકશે. આવા લોકોનો વિચાર કરીને ન છૂટકે જ હું આવા અનુભવ લખું છું. બાકી મારા જીવન વિશે મારે ઉડતો દૃષ્ટિપાત કરવો હોય તો સત્યને પક્ષે ઉભા રહી, નિઃસ્વાર્થભાવે કેવળ લોકહિતને માટે કે પ્રભુની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે મારે કેટલીક સત્યઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી બનશે. આ મારી બડાઇ નહિ, પરંતુ ઇશ્વરી કૃપાનું મહિમાવંતુ જયગાન છે. બનતા સંયમે નિખાલસ હૃદયે હું તે ગાઇ રહ્યો છું.

પ્રભુની પરમ કૃપાથી એ રીતે મારી કોઈ સિદ્ધપુરુષ દ્વારા દીક્ષા લેવાની લાંબા વખતની ઇચ્છા પૂરી થઈ. મને ખૂબ જ આનંદ થયો. થાય જ ને? એ ઇચ્છાની તૃપ્તિ માટે મેં વારંવાર ઉપવાસ કર્યા હતા, દિવસો સુધી આંસુ સાર્યાં હતાં, ને પ્રાર્થનાનો આધાર લીધો હતો. પ્રભુની કૃપાથી શું નથી થતું? માણસની બધી જ ઇચ્છા ને આકાંક્ષા તેથી પૂરી થઈ શકે છે. ફક્ત શ્રદ્ધા ને લગન જોઈએ. તેનો અભાવ હોવાથી જ ઘણાખરા સાધકો સાધનાના માર્ગમાં નાસીપાસ થાય છે, નિષ્ફળ જાય છે, ને પરિણામે આ માર્ગ જ ખોટો છે એવા ઉતાવળિયા આધાર વિનાના અભિપ્રાયો આપવા માંડે છે. એથી સાધના ને સાધકની કુસેવા થાય છે. જેની નિષ્ઠા સાચી છે તેને પ્રભુની મદદ - મહાપુરુષોની મદદ જરૂર મળી રહે છે. મારી એ ખાતરી છે.

પહેલાંના વખતમાં દીક્ષા આવી રીતે અપાતી. સંકલ્પ, શબ્દ કે સ્પર્શ દ્વારા મહાપુરુષો સાધકની સુષુપ્ત શક્તિને જાગ્રત કરતા ને તેને ઊંચી દશાએ લઈ જતા. આજે એવા મહાપુરુષો અને અધિકારી સાધકો ઓછાં છે છતાં કોઈકવાર તેમનું દર્શન થઈ જાય છે. મારા જીવનના આ અનુભવ પરથી સૌને તેનો ખ્યાલ આવશે.

જનોઈની જેમ દીક્ષા પણ મારા જીવનમાં આ બીજીવાર થઈ એ ખાસ નોંધવા જેવું છે.

* * *

૪૩. માતા આનંદમયીનું મિલન

જે સિંધી શેઠને ત્યાં હું જમતો હતો, તેમના કુટુંબીજન સોલનમાં રહેતાં. સોલન દસ માઇલ જેટલું દૂર છે. હવા ખાવાનું સુંદર સ્થળ ગણાય છે. ત્યાં લગભગ દર રવિવારે સિંધી શેઠ જતા અને કુટુંબીજનોને મળીને આનંદ અનુભવતા. એક વાર તેમણે મને પણ આમંત્રણ આપ્યું. મોટરમાં બેસી અમે સોલન ગયા. ઊંચા ઊંચા પહાડ, ભવ્ય સૌન્દર્ય ને વનરાજિ જોતાં જોતાં અમારો માર્ગ સહેલાઈથી કપાઈ ગયો.

સોલન જઈ અમે સિંધી ગૃહસ્થને ઘેર ગયા. ત્યાં સોલનના 'સ્વાધ્યાય સદન'વાળા પંડિત શ્રી હરદેવ શર્મા મળ્યા. તે ભાઈ ખૂબ જ વિદ્વાન, નમ્ર ને પ્રેમી લાગ્યા. ઈશ્વર પર ને સંતમહાત્માઓ પર તેમનો પ્રેમ યાદ રહી જાય તેવો હતો. તેમના તરફથી સમાચાર મળ્યા કે સોલનમાં માતા આનંદમયી ને હરિબાબાજી આવ્યા છે.

એ સમાચાર સાંભળીને મને આનંદ ને આશ્ચર્ય બંને થયા. માતા આનંદમયીને મળવા હું આલ્મોડા જઈ આવેલો. તેમને મળવાની ઈચ્છા હજી દિલમાં કાયમ હતી. તેમનું મિલન આમ અચાનક થવાનો પ્રસંગ આવશે તે કલ્પનાની બહાર હતું. પણ જીવનમાં એવી ઘણી કલ્પનાતીત વસ્તુઓ થાય છે. માણસે ન ધાર્યા હોય તેવા પ્રસંગો પણ આવીને ઉભા રહે છે એ શું સાચું નથી?

માતાજીનો મળવાનો સમય સાંજના ચાર પછીનો હતો. તે સમયે અમે તેમને મળવા માટે જઈ પહોંચ્યા. તેમનો ઉતારો જ્યાં હતો તે સ્થાન ખૂબ રમણીય હતું. સોલન ત્યાંથી સારી પેઠે દૂરદૂર સુધી વિસ્તરેલું પર્વતની તળેટીમાં દેખાતું હતું. મકાનની બહાર બે ત્રણ બેનો હરતી ફરતી હતી.

થોડી વાર પછી મકાનનું દ્વાર ઉઘડ્યું એટલે અમે અંદર પ્રવેશ્યા. અંદર માતા આનંદમયી ઉભા હતાં. અમને જોઈને તેમણે સ્મિત કર્યું. અમે તેમને પ્રણામ કર્યાં. પ્રણામ કરતી વખતે તે કોઈને ચરણસ્પર્શ કરવા દેતાં ન હતાં.

બધાં નીચે બેઠાં. હું માતાજીના મુખમંડળ સામે જોઈ રહ્યો. અમે ઓરડામાં પ્રવેશ્યા ત્યારે જ માતાજીએ મારા તરફ જોઈને 'આવી ગયા?' એમ કહ્યું હતું. તેમણે કહ્યું કે, 'તમને મેં ઘણીવાર જોયા છે.' મેં પણ કહ્યું કે, 'તમને પણ અનેક વાર જોયા છે.' અલબત્ત, આ જોવાનું ધ્યાનાવસ્થામાં જ હતું.

(૨)

મારા આલ્મોડા પ્રવાસ વિશે મેં તેમને વાત કરી. છેલ્લે તે જ્યાં હતાં તે તેમણે કહ્યું, ને એમ કરતાં હરિબાબાજી આવી પહોંચ્યા. હરિબાબા સંન્યાસી છે. ઉત્તર ભારતમાં તે પ્રસિદ્ધ છે. માતાજી આનંદમયી પાસે આવીને તે તુલસી રામાયણ વાંચતા હતા.

હું માતાજી સામે જોઈ જ રહ્યો. માતાજીનું મુખમંડળ તેજસ્વી ભાવમય ને આનંદી હતું. તેમનામાં નમ્રતા ને પ્રેમ ખૂબ હતા. કથા પૂરી થઈ ત્યારે મેં માતાજીને ત્યાં રહેવા વિશે પૂછ્યું. તેમણે મને રહેવાની અનુમતિ આપી. આમ મને ખૂબ આનંદ થયો. સાંજે મોટરમાં ધરમપુર અમે સૌ પાછા ગયા. બેચાર દિવસમાં સોલન આવીને માતાજીની સંનિધિમાં રહીશ એ વિચારે મને આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. લાંબા વખતની ઈચ્છા પૂરી થવાનો સમય આવે ત્યારે કોને આનંદ ના થાય? 'મા'એ આ પ્રસંગ ખૂબ કૃપા કરી આપ્યો હતો, એ હું

આજે કહી શકું છું. જે જે વ્યક્તિવિશેષને મળવાની મારી ઈચ્છા હતી, તે તે વ્યક્તિઓના સમાગમમાં પરમકૃપાળુ જગદંબા 'મા'એ મને લાવી મૂક્યો. ને તેમ કરી પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાની તક આપી, મારા મનને સર્વે પદાર્થ ને પુરુષ કે વ્યક્તિ વિશેષથી ઉપરામ બનાવ્યું. આમ થવાની જરૂર હતી. તેને જ લીધે આગળ આગળ જતાં હું કેવલ મારા જ પગ પર ઉભો રહ્યો, ને મારામાં જ વિશ્વાસ રાખી 'મા'ની કૃપાનો ચાતક બનીને જીવી રહ્યો. પણ એ વાતનો પૂરો ઉલ્લેખ તો હું ક્રમેક્રમે કરીશ. હમણાં તો આપણે સોલન ને ધરમપુર વચ્ચે મોટરમાં દોડીએ તે જ ઠીક છે. કેમ કે એક મહત્વનો પ્રસંગ તેમાંથી હાથ લાગે તેમ છે.

(૩)

મોટરમાં મેં માતા આનંદમયી વિશે વાત કરવા માંડી. પેલા સિંધી સદગૃહસ્થે મને પૂછ્યું : 'માતા આનંદમયીને તમે જીવનમુક્ત માનો છો?'

મેં કહ્યું : 'હા, એ એક ઉચ્ચ કોટિનાં સાધ્વી છે. તે તમને જ ના લાગ્યું?'

સિંધી ગૃહસ્થને મારી વાત પસંદ ના પડી. તે બોલ્યા : 'શું જીવનમુક્તને મોઢે માખી બેસે? તેમને મોઢે માખીઓ બેસતી. તે હાથમાં પંખો કે રૂમાલ લઈને ત્યાં બેઠેલી બેનો ઉડાડતી. અમે એમને જીવનમુક્ત ના કહીએ. એ તો ઢોંગી છે. વળી જુવાન છોકરીઓ ચોટલા છૂટા મૂકીને ત્યાં ફર્યા કરે છે. તેમની શિષ્યાઓ દેખીતી રીતે જ વિલાસી છે. મને તો ત્યાં બિલકુલ ના ગમ્યું.'

શેઠની વાત વિચિત્ર હતી. મને તેની કલ્પનાય ન હતી. મેં કહ્યું, 'જીવનમુક્તના મોઢા પર માખી બેસે તો બેસે. તો શું થઈ ગયું? કોઈ તે ઉડાડે તો તેથી તેની જીવનમુક્તિમાં શું બાધ આવવાનો છે? વળી જુવાન છોકરીઓ તો પોતાના વડીલ સાથે ત્યાં દર્શને આવી છે. તમે તેમનામાં ઈશ્વરીય પ્રકાશનું દર્શન શા માટે નથી કરતા? જે વિલાસી છે તેને તો તે બેનોના સ્વાભાવિક સૌંદર્યમાં વિલાસ જ દેખાવાનો. તેમાં દોષ તમારી આંખનો નથી? જીવનમુક્તની પરીક્ષા મુખ પર માખી બેસવા ના બેસવાથી નથી થતી. તેની પરીક્ષા તો તેનું જ્ઞાન, તેની શાંતિ, સ્થિરતા, કામક્રોધરહિતતા ને તેના જિતેન્દ્રિયપણા પરથી થાય છે ને થવી જોઈએ.

પણ શેઠજીનું મન માન્યું નહિ. એ પોતાને જ સૌથી વિશેષ બુદ્ધિશાળી માનતા હતા. મહાત્માઓના સેવક તરીકે તેમની ટીકા કરવાનો તેમનો હક છે એમ તે માનતા. પરંતુ તે ટીકા બુદ્ધિયુક્ત હોવી જોઈએ, એ તેમની બુદ્ધિની બહાર હતું.

ઘણાં માણસો આવી રીતે મહાત્મા પુરુષોની પરીક્ષા કરવા જાય છે ને નાના સરખા વ્યવહાર પરથી મહાત્મા વિશે અભિપ્રાયો બાંધે છે. આ અભિપ્રાયો ઉપલકિયા અને ઉતાવળિયા હોવાથી મોટે ભાગે મિથ્યા હોય છે. તો પણ માણસો જક્કી બનીને તેને સાચા જ માની લે છે. આનાથી વધારે મોટી ભૂલ બીજી કઈ હોઈ શકે? મહાત્માઓ વિશે જે અભિપ્રાયો ઉચ્ચારવામાં આવે તે ખૂબ વિચાર પછી ઉચ્ચારવા જોઈએ, ને તે પહેલાં બને તો મહાત્માઓના પરિચયમાં આવી તેમના જીવન ને પ્રભાવથી પૂરા વાકેફ થવું જોઈએ. તે જ બરાબર છે. સાધારણ માણસના હૃદયને પણ થોડા વખતમાં ઓળખી શકાતું નથી, તો મહાત્માઓના હૃદયને કેવી રીતે ઓળખી શકાય?

મેં કહ્યું : 'તમે હજી ફરી દર્શન કરજો. વધારે જાણવાનું મળશે.'

પણ આટલો માખીનો પ્રસંગ જોયા પછી માતા આનંદમયીના ફરી દર્શન કરવાનું પણ શેઠે માંડી વાળ્યું હતું. ને પોતે આ નિર્ણય કરી શક્યા તે માટે તે પોતાનું સદભાગ્ય માનતા હતાં. એ સદભાગ્ય હતું કે કમભાગ્ય તે કોણ કહી શકે?

આનંદમયી માતાનું મિલન - ૨

માતા આનંદમયીનું મિલન સોલનમાં તારીખ ૨ જુ જૂન ૧૯૪૬ ને દિવસે થયું હતું. આ પછી આખો જૂન માસ એ જ વાતાવરણમાં ગયો. તે કેવી રીતે તે હવે જોઈએ.

ધરમપુર આવ્યા પછી ત્રણેક દિવસે હું સોલન ગયો. માતા આનંદમયીએ મારી વ્યવસ્થાનું કાર્ય એક-બે બંગાળી સદગૃહસ્થને સોંપ્યું. આ ગૃહસ્થ ત્યાં આનંદમયીનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતાં. તેમણે મારી વ્યવસ્થા કરી.

પણ તે સૌની સાથે મને રહેવાનું ફાવ્યું નહિ. તેમનામાં પ્રાંતીયતા વધારે હતી. સ્ત્રીપુરુષો બધા મળીને આશરે પચાસ સત્સંગીઓ હતા. તેમનું સ્વતંત્ર રસોડું ચાલતું ને તેનો ખર્ચ સોલનના રાજા આપતા.

મારે સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી શ્રી હરદેવ શર્મા સાથે પરિચય હતો. તેમની પાસે એક નાનું મકાન ખાલી હતું. તેમાં મારી વ્યવસ્થા કરવા તેમણે તૈયારી બતાવી. ને હું તેમના જ મકાનમાં રહેવા માંડ્યો. આ રીતે સોલનમાં રહેવાની મુશ્કેલી દૂર થઈ.

પણ મારે તો આનંદમયી માતાનો સંપર્ક સાધવો હતો. કેટલીક વાતો મારે તેમની સાથે કરવી હતી. તે માટે સમય મેળવવો હતો. લગભગ આખો દિવસ ત્યાં સત્સંગ જ ચાલ્યા કરતો. વહેલી સવારે હરિબાબા કીર્તન કરવા આવતા. પછી નવ વાગે આવીને અગિયાર વાગ્યા સુધી માતાજીનું જીવનચરિત્ર વાંચતા. પછી ભોજન ને આરામ રહેતો. પછી ચાર વાગ્યાથી પાંચ સાડા પાંચ સુધી હરિબાબા રામાયણ વાંચતા. તે પછી આરામ રહેતો. સાંજે છ થી સાડા સાત વાગ્યા સુધી સોલનના રાજમાતા આવતાં. તે વખતે પુરુષ વર્ગને હાજર રહેવાની મનાઈ રહેતી. રાતે આઠથી દસ સુધી કીર્તન, સત્સંગ વિગેરે ચાલતું. આવા બંધાયેલા કમમાંથી સમય મેળવીને મારે માતાજી સાથે વાતચીત કરવી હતી. આ કામ દેખીતી રીતે જરા કપરું હતું.

આ દરમિયાન પ્રસંગો એવા બન્યા કે મને ત્યાં રહેવાનું મન થયું નહીં. મને પોતાને આવા સત્સંગની ભૂખ ન હતી. સત્સંગ તો હું મારી મેળે જ કરી શકતો હતો. ને આ સત્સંગ બહુ ઊંચી પ્રકારનો પણ ન હતો. જે માતાજી પાસે થતો હતો. મારે તો વાર્તાલાપ કરવો હતો. તે માટે મારું મન આતુર હતું.

ને એક સાંજે એ તક સાંપડી. જેમને વાતચીત કરવી હોય તેમને વારાફરતી અવસર મળ્યો. હું પણ મારો વારો આવતા ત્યાં ગયો. મારે કહેવું જોઈએ કે આ વખતે મારું દિલ ખૂબ ભાવનામય હતું. ને તેને લીધે મા આનંદમયી વિશે હું મોટી મોટી કલ્પનાઓ કરી બેઠો હતો. વાતચીતની શરૂઆતમાં-એટલા જ માટે-મેં માતાજીને મારું ઉડતું જીવન કહ્યું ને પૂર્વજન્મની પણ ઝાંખી સમજ આપી. જો કે માતાજીએ તે બધું સાંભળી આનંદ જ વ્યક્ત કર્યો. એકાદવાર તેમનો આનંદ ઊડી પણ ગયો. તે તેમના મુખ પરથી સ્પષ્ટ લાગ્યું. પણ આજે હું કહી શકું છું-ને તે વખતે પણ તરત સમજી શકેલો-કે માતાજી મારા વિશે કેટલીક સત્ય વસ્તુઓ

જાણે, ને મને વધારે પ્રેમ ને સહાય કરશે. પણ મારી માન્યતા પ્રમાણે કંઈ ના થયું. ને મેં નિર્ણય કર્યો કે હવે પછી કોઈવાર કોઈ અનુભવ આવી રીતે પ્રકટ કરવા નહિ. પણ જે થયું તે ખરું. માતાજી તો મને એક સાધારણ સાધુ સમજતા હતા. જ્યારે હું એમ માનતો કે મને મળતાવેત માતાજી મારી યોગ્યતા જાણી જશે, ને મને ન્યાય આપશે. એટલે મારે કહેવું જોઈએ કે તેમની શક્તિ વિશે મને અશ્રદ્ધા તો ના થઈ, પરંતુ મારે તેમની પાસે રહેવાનો કોઈ અર્થ નથી એ ભાવ મારા મનમાં દૃઢ થતો ગયો. જો કે તેમનો ને મારો મેળાપ અચાનક થઈ ગયો હતો, પણ તે દ્વારા ઈશ્વરે મારી એક મોટી ભ્રમણા ભાંગી દીધી. ને મારું બધું જ ધ્યાન રામકૃષ્ણદેવ પ્રત્યે દોરાયું કે જેમને હું આજ લગી પૂજતો ને પ્રાર્થતો તેમજ સાક્ષાત કરવા પ્રયાસ કરતો હતો. મેં પ્રભુનો આ મેળાપ કરાવવા સારું આભાર માન્યો. કેમકે તે વિના મારી માતાજીના મિલનની ઇચ્છા રહી જાત ને મને તે વધારેવાર ભ્રમણામાં રાખત. પણ ઈશ્વરની દયા અપાર છે. જે તેમનું સદબુદ્ધિથી શરણ લે છે, તેની બધી જ સંભાળ રાખવાની જવાબદારી તે ઉપાડે છે, તેના બધા જ કોડ તે પૂરા કરે છે, ને તેની બુદ્ધિને બધી તરફથી સંકેલી લઈ કેવળ પોતાના ચરણોમાં એકાગ્ર કરે છે.

મેં માતાજીને તેમની સાથે ભવિષ્યમાં રહેવાની શક્યતા વિશે પૂછ્યું. તેમણે જવાબ આપ્યો : 'દીદીને પત્ર લખવાથી તે થઈ શકે છે. કોઈ વાર હું એકાંતમાં રહેતી હોઈશ ત્યારે તમને બોલાવી લઈશ. તમે લખજો.'

આખરે તેમના ખોળામાં શિર મુકી હું વિદાય થયો.

આનંદમયી માતા સાથેનો વાર્તાલાપ પૂરો થયો. મુખ્ય મુખ્ય બધી જ વાતો મેં કરી લીધી. હવે વિશેષ કંઈ બાકી ન હતું. આનંદમયી પાસે વધારે રોકાવાની જરૂર ન હતી.. બીજે જ દિવસે મેં પ્રસ્થાન કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

રાતે પંડિત શ્રી હરદેવ શર્મા પાસે બેસતો. પંડિતજી ખૂબ જ પ્રેમાળ, પ્રામાણિક, નમ્ર તેમજ બુદ્ધિશાળી હતા. તેમણે મારી જન્મકુંડલીને જોઈ, કહે, 'આવી કુંડળી કૃષ્ણ કે રામની હતી. લાખોમાં આવી કુંડલી ભાગ્યે જ મળે. મેં તો જોઈ નથી. ૨૮-૨૯ વરસ પછીનો બધો જ સમય કોઈ મહાન અવતારી કાર્ય માટેનો છે. આ તો અવતારી પુરુષની કુંડલી છે.' આ ઉપરાંત ઘણી વાતો કહી. મને ૧૯૪૨માં ઋષિકેશમાં જે મહાત્મા મળ્યાં હતા તેમણે ઘણી ભવિષ્યની વાતો કહેલી. તે પછી બીજી સાંભળવાની મારી ઇચ્છા ન હતી. પણ જ્યારે પંડિતજીએ કહેવા જ માંડ્યું તો મેં સાંભળ્યા કર્યું. એમના કથનમાં કેટલી સત્યતા છે તે તો પંડિતો જ જાણે. બાકી મારામાં તો હજુ ઘણી ત્રુટિઓ છે, ને તે પૂરી કરી મારે પૂર્ણ થવાનું છે. તે વિના હું કોઈના કહેવાથી મને મહાપુરુષ માની લઉં તે કેમ બને? મહાપુરુષ કે અવતારી પુરુષ એ શબ્દો બહુ સુંદર છે પણ તેની જવાબદારી ઘણી ભારે છે. તે હું જાણું છું ને તેથી હું તો મને એક સાધારણ પુરુષ માનું છું. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરવાનો ધર્મ બજાવવો ને તે રીતે પૂર્ણતા મેળવવી તે માનવની ફરજ છે. તે ફરજ બજાવવામાં જ મને તો આનંદ છે. મોટા કે નાનાના ઝગડામાં પડવું મને પસંદ નથી. મહાપુરુષ તો પોતાને સૌની રજ બરાબર લેખે છે. તેને કોઈ વાતનું મિથ્યા અભિમાન ક્યાંથી હોઈ શકે? હું તો હજી ભૂલથી ભરેલો, સાધારણ માનવ છું.

પણ પંડિતજી મારી વાતને માને તેમ નહોતા. તેમણે જણાવ્યું કે 'તમારું જીવન ઉજ્જવળ છે અને અતિશય ઉજ્જવળ થવાનું છે.'

ચર્યા બંધ રાખી મેં તેમને જણાવ્યું, 'કાલે સવારે હું ધરમપુર જઈશ. માતાજી પાસે રહેવાની હવે ઇચ્છા નથી.'

તેમની ઇચ્છા હું સોલનમાં વધારે રહું તેવી હતી. પરંતુ મારા નિર્ણય પાસે તેમનું શું ચાલે?

બીજે દિવસે સવારે સામાનના ખાદીના થેલાને ખભે ભરાવીને ને પિત્તળના ડબાને હાથમાં લઈને મેં સોલન છોડ્યું. દસ માઇલનો ચઢાવ ઉતરાવવાળો પગપાળો પર્વતીય પ્રવાસ કરીને આશરે અગિયાર વાગે હું ધરમપુર પહોંચ્યો. પેલા સિંધી સદગૃહસ્થ મને જોઈને ખૂબ જ ખુશ થયા ને બોલ્યા : 'હું તમને નહોતો કહેતો કે તમને ત્યાં નહીં ફાવે? ત્યાંના કરતાં અહીં કેટલું સારું છે? હવે અહીં જ રહો.' મેં વિશેષ ચર્યા ના કરી. ભોજનવિધિથી પરવારીને હું ચંપકભાઈને મળવા ગયો. ને તેમને બધી વાત કહી.

આનંદમયી માતાનું મિલન - ૩

એ પછી રવિવારે શેઠજી સાથે મારે સોલન ફરવા જવાનું થયું ત્યારે મને વિચાર થયો કે જોઉં તો ખરો માતાજી શું કરે છે!

જોઈને જોયું તો આનંદમયી માતા બહાર ઊભાં હતાં. કેટલીક બેનો સાથે વાતચીત કરતા હતાં. મને જોઈને કહે : 'અરે, તમે ક્યાં ચાલ્યા ગયા હતા? તમે તો કહ્યા વિના જ જતા રહ્યા ! અમને ખબર પણ ના આપી?'

મેં કહ્યું : 'મને અહીં રહેવાની ઇચ્છા ના થઈ એટલે હું ચાલ્યો ગયો.'

તેમની આંખમાં પ્રેમના અશ્રુ આવી ગયાં. કહે : 'હા, તમે અહીં શું કામ રહો? તમારી સેવા કરનારા તો ઘણા હશે.'

પછી અમે અંદર હોલમાં ગયાં ને બેઠાં. તેમનું મુખ ખૂબ જ પ્રેમાળ હતું.

થોડીવારે તે કહેવા માંડ્યા, 'ગુજરાતી ભજનનો ઢાળ કેવો હશે? મને સાંભળવાની ઇચ્છા છે.'

મેં કહ્યું, 'ગુજરાતી ભજન ખૂબ જ મધુર હોય છે. સંભળાવું?'

તેમણે હા કહી. એક બેને મારી સૂચનાનુસાર મંજીરા લાવી આપ્યાં.

માતાજી કહે, 'પણ આ લોકો ઉતાવળ કરે છે. હમણાં મને જમવા બોલાવશે.'

તેમનું જમવાનું તૈયાર હતું તે માટે આ શબ્દો તેમણે કહ્યાં હતા.

મેં કહ્યું, 'વધારે વાર નહિ લાગે. છતાં તમે જમી આવો પછી ભજન સંભળાવીશ. ત્યાં લગી બેઠો છું.'

જમીને તે બહાર આવ્યા. 'હવે સંભળાવો.'

મેં ગાવા માંડ્યું :

'સકળ સૃષ્ટિનું મધુ લઈને બન્યું મ્હારી 'મા'નું મુખ.

પ્રેમ લઈને સકળ સૃષ્ટિનો પ્રકટ થયું એ પુષ્પ પ્રફુલ્લ,

ઉષાકમળની રક્તિમાભર્યું, અમૃતનું જાણે એ મૂળ ... સકળ સૃષ્ટિનું.

અશાંતિ એને સ્પર્શ કરે ના, પરમ શાંત મંગલ મધુરૂપ,
અશુદ્ધિની છાયા ના એમાં, શાંતિસ્થાન સૌનું જ્યમ દ્રુમ ... સકળ સૃષ્ટિનું.

એ નયનો ગંગાજમના ને સૂર્યચંદ્રતારકનાં મૂળ,
સુંદર સત્ય સનાતન સર્વનું એ મુખ પૂર્ણ પુરાતન મૂળ ... સકળ સૃષ્ટિનું.

સ્વર્ગ મુક્તિની કરી કલ્પના કવિએ જોઈને એ મુખ,
'પાગલ' મુખને જોઈ જોઈ હું તો વહી જઉં રસને પૂર ... સકળ સૃષ્ટિનું.

તેમને ખૂબ સારું લાગ્યું. ત્યાં બેઠેલી બેનોને લખી લેવા માટે તેમણે આજ્ઞા કરી.
મેં કહ્યું, 'હું ફરી આવીશ પછી લખી લેજો.'
પરંતુ માતાજીના કહેવાથી બેનોએ તે ગીત તરત જ લખી લીધું.
એ પછી મેં બીજું ભજન સંભળાવ્યું.

તે પછી સૌ વિખરાયાં. ત્યાં એક અંગ્રેજ સ્ત્રી હતી. શ્રી અરવિંદ, મહર્ષિ સૌની પાસે રહી હતી.
આનંદમયી માતા પાસે તેને વિશેષ સારું લાગતું હતું. તેને મારા ભજનો ખૂબ ગમ્યા. હું તેમનો હિંદી
ભાવાનુવાદ સંભળાવતો તે તે સાંભળતાં હતાં.

તેમણે કહ્યું : 'તમારા ભજન ખૂબ જ સુંદર થયાં.' ને ત્યારથી તે બેનનો પ્રેમ મારા પર વધ્યો.

સાંજે અમે ફરી પાછા ધરમપુર આવ્યા. એ પછી થોડા દિવસ પંડિત શ્રી હરદેવજીના પ્રેમાગ્રહથી હું
સોલન રહી આવેલો. માતાજીને પણ મળતો. પણ તેમને વ્યક્તિગત રીતે મળવાની મારી ઈચ્છા તો તેમની
સાથેના પ્રથમ સંવાદ પછી તૂટી ગઈ હતી. કહો કે શમી ગઈ-શાંત થઈ હતી.

માતાજી પોતે મહાન છે. તેમનો પ્રેમ, આનંદ, ભાવ ને તેમનું નિરાભિમાન બધું ખૂબ પ્રશસ્ય છે.
પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ તમે કહી શકો કે તે એક મહાન યોગિની છે. ભારતની આધ્યાત્મિક મહાન વિભૂતિઓમાં
તેમનું સ્થાન ઉચ્ચ કોટિનું છે, ને સદા રહેશે એમાં લવલેશ શંકા નથી.

* * *

૪૪. સોલનની વિશેષ સ્મૃતિ

સોલનમાં માતા આનંદમયીના સાન્નિધ્યમાં જે દિવસો પસાર થયા તે ખરેખર આનંદથી ભરપૂર હતા. તે સુંદર દિવસોની સ્મૃતિ થાય છે ત્યારે આજે પણ હૃદય ગદગદ થઈ જાય છે. એમાંથી બે ત્રણ દિવસો આજે પણ આંખ આગળ ઊભા રહે છે.

તે વખતની મારી અવસ્થા કેવી હતી? પચીસેક વરસની વયના એક મહત્વકાંક્ષી, ઉત્સાહી, આશા, શ્રદ્ધા, હિંમત ભરેલા નવયુવાનની કલ્પના કરી જુઓ. ખભે ખાદીનો થેલો લટકાવી અને હાથમાં પિત્તળનો નાનકડો કમંડલનું કામ આપનારો ડબ્બો લઈને મેં માતા આનંદમયીના ઉતારામાં પ્રવેશ કર્યો. સવારનો સમય હતો એટલે માતાજી ધ્યાનમાં બેઠા હતા. તેમના મકાનનાં બારીબારણાં બંધ હોવાથી હું બહાર આંટા મારવા માંડ્યો અને પછી મકાનની ઓસરીમાં બેઠો. દૂર દૂર ઊંચા લીલાછમ સુંદર પર્વતો દેખાઈ રહ્યા હતા. તેમને લીધે આજુબાજુનું વાતાવરણ અતિશય આકર્ષક અને સુંદર હતું.

થોડીવાર પછી ત્યાં એક સત્સંગી ભાઈ આવ્યા. તે માતાજીના સત્સંગનો લાભ લેવા કલકત્તાથી આવ્યા હતા. તેમને મેં માતાજીના સમાચાર પૂછ્યાં. થોડીક વાચચીત કરીને મેં તેમને પૂછ્યું: 'તમે અહીં સત્સંગ કરવા આવ્યા છો?'

તેમણે મારું બારીક નિરીક્ષણ કરીને મને કહ્યું : 'ના, લાડુ ખાવા માટે આવ્યો છું.'

તેમના મનમાં એમ હતું કે મારા જેવા યુવાનો ત્યાં મિષ્ટાન્ન ખાવા ને મોજશોખ કરવા જતા હશે. તેથી તેમણે મને લક્ષ્ય કરીને એવો ઉડાઉ ઉત્તર આપ્યો.

પછી તો તેમણે મારી સાથે અંગ્રેજીમાં અલકમલકની વાતો કરવા માંડી. મેં તેમને હિંદીમાં ઉત્તરો આપવા માંડ્યા.

તે બોલ્યા : 'તમે અંગ્રેજીમાં બોલોને. અંગ્રેજી ભાષા બહુ સારી છે.'

મેં કહ્યું : 'અંગ્રેજી કરતાં મને હિંદીમાં બોલવું વધારે સારું ફાવે છે. અંગ્રેજીનું મારું જ્ઞાન ઘણું થોડું છે. ઘણુંખરું ભૂલી ગયો છું.'

તેમની મુખાકૃતિ જરા જુદી થઈ ગઈ. તે તરત જ બોલી ઊઠ્યા, 'ભૂલી ગયા છો? એ વળી કેવું? તમે તો બધું જ ભૂલી જશો.'

'ભૂલવા જેવું ભૂલી જઈએ તો કાંઈ હરકત નથી.' મેં કહેવા માંડ્યું : 'પ્રભુની પ્રાપ્તિની યાદ રાખવા જેવી એક જ વસ્તુ યાદ રહે તો પછી કશી હરકત નથી. પ્રભુની કૃપા કે આત્માની ઉન્નતિના માર્ગમાં ભાષાના જ્ઞાનની કે ભંડારની કશી જ જરૂર નથી. તેમાં તો પવિત્ર હૃદયની, સદગુણની ને પ્રેમભક્તિની જ જરૂર છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવનું નામ તો તમે સાંભળ્યું જ હશે. તે ક્યાં અંગ્રેજી જાણતા હતા? તેમના મહાત્માપણા માટે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન શું આવશ્યક હતું?'

હવે તે જરા રોષે ભરાઈને આવેશ અને ઉશ્કેરાટમાં બોલ્યા : 'પણ બધા કાંઈ પરમહંસો થોડા થઈ શકે? તેવા પુરુષો તો અબજોમાં એકાદ જ હોય.'

'પણ પ્રભુ ધારે તો તેની કૃપાથી કોઈ પણ તેવી ઉત્તમ અવસ્થા મેળવી શકે છે, તેમાં શંકા નથી'

તે મૂંગા તો રહ્યા, પણ મારી વાત તેમને પસંદ ના પડી.

થોડી વારે તેમણે કહેવા માંડ્યું : 'તમને અહીં રહેવાનું ફાવશે જ કેવી રીતે? અહીં તો બી. એ. ને એમ. એ. ભણેલી મોટા ઘરની કેટલીય છોકરીઓ છે.'

મેં કહ્યું : 'તમને ફાવે છે તો મને શા માટે નહિ ફાવે? મારે છોકરીઓ સાથે નહિ પણ માતાજી સાથે જ કામ છે. બી. એ. ને એમ. એ. ભણેલી મોટા ઘરની છોકરીઓ તો મેં પણ જોઈ છે. તેમનાથી તમે શા માટે ગભરાવ છો?'

ત્યાં તો લગભગ નવ વાગી ગયા. માતાજીના ખંડનું દ્વાર ઉઘડ્યું. તેમણે તે જ સત્સંગી ભાઈને મારી વ્યવસ્થા કરવાનું કહ્યું. ત્યારે માતાજીનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈને તેમને જરા નવાઈ લાગી. તેમની સાથે હું નક્કી થયેલા ઉતારે જવા વિદાય થયો ત્યારે મને થયું કે આ સત્સંગી ભાઈએ લાંબા વખતના સત્સંગમાંથી કેવો સાર લીધો છે! બીજા તરફ કેવી નમ્રતા ને ભાવનાથી વર્તવું તે પણ જો ના આવડે અને અમલમાં ના ઉતરે તો માણસનો સત્સંગનો સમય નકામો જ ગયો એમ કહેવું જોઈએ, એમ મને ખરેખર લાગ્યું.

(૨)

પણ તે સત્સંગી ભાઈની સ્મૃતિ હજી એટલાથી જ પૂરી થાય તેમ ન હતી. તેની માળામાં એકાદ બે બીજા મણકા હજી ઉમેરવાના હતા. ભોજન વખતે તે જ ભાઈ બીજા ભાઈઓ સાથે પીરસવા નીકળ્યા. માતાજીનો પ્રસાદ પીરસવાનું કામ તેમનું હતું. ભક્તો ને પ્રેમી ભાઈબેનોને પ્રસાદ આપતાં આપતાં તે મારી પાસે આવ્યા. મેં તેમને પ્રસાદ માટે ના કહી તેથી તો તેમણે ભારે ઉશ્કેરાટ જાહેર કર્યો. 'બધા પ્રસાદ લે છે ને તમે નથી લેતા? આ તો માતાજીનો પ્રસાદ છે. ભારે પુષ્ટ્યપ્રદાયક છે. બધાં પાપને દૂર કરી દેશે. તેની કિંમત કાંઈ જેવી તેવી નથી.'

મેં કહ્યું : 'તમારી વાત બરાબર છે. હું તેને સમજી શકું છું. પણ આવી વાતમાં બળજબરી કરવાની જરૂર નથી. પ્રસાદને લેવાની ફરજ પાડવી ને કોઈ ના લે તો તેના પર રોષે ભરાઈ જવું તે બરાબર નથી. પ્રસાદ આપવાનો તમને અધિકાર છે. તેની ફિલસૂફી સમજાવવાનો ને તેના લાભનું વર્ણન કરવાનો પણ તમને હક છે. પણ તે લેવો કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાની સૌને સ્વતંત્રતા છે, એટલું તો તમે સમજી શકશો.'

મેં પ્રસાદ ના જ લીધો એટલે તેમનું મગજ ફરી ગયું. તેમને શાંત કરવા મેં કહ્યું : 'માતાજી પર મને પ્રેમ છે, ભાવ છે, પણ પ્રસાદની આ પદ્ધતિ મને ઠીક લાગતી નથી. માટે જ મેં પ્રસાદ નથી લીધો. તમે માફ ના લગાડશો.'

આખી મંડળીમાં આવી વાત કરનાર હું એકલો જ હતો. એટલે સૌ મારી તરફ જોઈ રહ્યાં.

(૩)

રોજ સવારે નવથી બાર વાગ્યા સુધી માતાજીનો સત્સંગ ચાલતો, એ વાતનો ઉલ્લેખ મેં આગળ પર કરી દીધો છે. તે દરમ્યાન હરિબાબા માતાજીના મૂળ બંગાળી જીવનચરિત્રને વાંચતા ને તેનું હિન્દી કરીને સમજાવતા. માતાજી પણ વચ્ચે વચ્ચે જરૂર પડતાં પોતાની સ્મરણશક્તિનો ઉપયોગ કરીને કોઈ વાત સમજાવતાં.

મારો સ્વભાવ સહેજ સંકોચશીલ ખરો એટલે સત્સંગ દરમ્યાન ખંડની બહાર ઓસરીમાં બેસતો ને ધ્યાનાદિમાં સમય પસાર કરતો. એક દિવસ મેં માતાજીને કહ્યું : 'સવારે જે સત્સંગ ચાલે છે તેમાં હું બેસી શકું ખરો?' સત્સંગ ખાસ કરીને અંતરંગ માણસો માટે જ હશે એવી અસરમાં હોવાથી જ મેં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.

માતાજી જરા વિચારમાં પડી ગયાં ને પછી બોલ્યાં : 'તમે હરિબાબાને પૂછી જોજો. તે રજા આપે તો બેસજો.'

મને જરા નવાઈ લાગી. મને થયું કે સત્સંગ તો માતાજીનો ચાલે છે, તેમાં બેસવા માટે હરિબાબાની રજા શા માટે લેવી પડે? છતાં મેં હરિબાબાની મુલાકાત લીધી. તેમણે શરૂઆતમાં તો મારી સાથે સીધી રીતે વાત જ ના કરી, પરંતુ પાછળથી કેટલીક વાત થતાં મને સત્સંગમાં સામેલ થવાની રજા આપી. પાછળથી મને ખબર પડી કે બહારના કેટલાય માણસો પહેલાં પરવાનગી વિના સત્સંગમાં આવતા હતા. તેનો કોઈ વાંધો લેતું ન હતું. ત્યારે મારે માટે માતાજી અને હરિબાબાએ એ વાતને આટલું ગંભીર રૂપ કેમ આપ્યું તે મને ના સમજાયું. માતાજીની મારી તરફની વિશેષ લાગણી જોઈને પાછળથી હરિબાબા પણ મને પ્રેમથી જોતા થયા હતા. પેલા સત્સંગી ભાઈ પણ લાગણી બતાવતા થયા હતા. એ પ્રસંગ આખોયે ઘણો નાનો ને સાધારણ છે, પણ તેની છાપ હજી એવી ને એવી તાજી રહી ગઈ છે.

(૪)

શરણાનંદજીનો પરિચય પણ તે જ દિવસોમાં થયો હતો. તે માતાજી પાસે રોજ આવતા. પ્રજ્ઞાયક્ષુ હતા. તેમની વાકુ છટા ને વિદ્રતા સારી હતી. કોઈ વાર અમે સોલનના પર્વતીય પ્રદેશમાં લાંબે સુધી સાથે ફરવા જતા. તેમની નમ્રતા ને સરળતાની છાપ મારા પર ઘણી સારી પડી હતી.

દેવપ્રયાગમાં દીક્ષા તો મળી પણ તેનું ધારેલું પરિણામ જણાતું ન હતું. તે માટેનો તલસાટ તે દિવસોમાં પૂરજોશમાં ચાલતો હતો. રાતનો બધો વખત પ્રાર્થના ને વેદનામાં જ પસાર થતો હતો. એ વખતની ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાની લગની ને ઝંખના ખરેખર અજબ હતી. એ દિવસો પર દૃષ્ટિપાત કરતાં મને એ વાતનો સંતોષ થાય છે કે જીવનની ક્ષણેક્ષણને મારી સમજ પ્રમાણે હું યથાર્થ રીતે જીવ્યો છું - યથાર્થ રીતે જીવવાનો પ્રયાસ કરતો રહ્યો છું. મારા અંતરના અવાજ પ્રમાણે જીવ્યો છું. તેની સ્મૃતિથી મને ખરેખર આનંદ થાય છે. હિમાલયની આ પુણ્યભૂમિમાં બેસીને ભૂતકાળના એ દિવસોનો ચિતાર તટસ્થ રીતે રજૂ કરી રહ્યો છું. ત્યારે કોઈ પુણ્યપ્રવાસ કે મહાન યાત્રામાં નીકળ્યો હોઉં એવું ભાન થાય છે, જીવનના મંગલની યાત્રા, પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિનો પુણ્યપ્રવાસ.

* * *

૪૫. ચેલના મહાત્મા

હિમાલયના સીમલા હીલ્સમાં આવેલા ચેલ નામે સ્થળમાં પતિયાલા સ્ટેટનું ગ્રીષ્મકાલીન નિવાસસ્થાન હતું. ઊંચી ઊંચી ને રમણિય પર્વતમાળા પર વસેલા ચેલ નગરથી લગભગ ચાર માઇલ દૂર એક ગામ હતું. ત્યાં એક મહાત્મા પુરુષ રહેતા હતા. લોકો તેમને 'ભગત' કહીને ઓળખતા. તે ગૃહસ્થાશ્રમી હતા. તેમને બે સ્ત્રીઓ હતી. તેમનું ગામ પણ તે જ હતું. માતા આનંદમયીનો પ્રસંગ પૂરો થયા પછી અમે તેમના દર્શન માટેનો નિર્ણય કર્યો. તે નિર્ણયનું મુખ્ય કારણ પેલા ક્ષયરોગથી પીડાતા સિંધી શેઠનો આગ્રહ હતું, એ મેં આગળ પર જ કહી દીધું છે. તેમનો રસોઇયો તે તરફના પર્વતીય પ્રદેશનો પરિચીત હતો, તેથી તેને સાથે લીધો હતો.

ધરમપુર સ્ટેશન ઘણું નાનું હતું. સ્ટેશન પર અમે પહોંચ્યા ત્યારે ખાસ ભીડ ન હતી. માણસો ટ્રેનની રાહ જોતા છૂટાછવાયા ઉભા હતા. તેમનાથી થોડે દૂર પ્લેટફોર્મને બીજે છેડે એક ભગવાં વસ્ત્રધારી સાધુપુરુષ આંટા મારતા હતા. તેમની બધી ચેષ્ટા કોઈ ગાંડા માણસ જેવી હતી. રસોઇયાને પૂછતાં તેણે તરત કહેવા માંડ્યું : 'એ સાધુ નથી પણ છૂપી પોલીસનો માણસ છે. આજકાલ એવા માણસો ખૂબ ફરે છે. છૂપી રીતે મેળવવા જેવી માહિતી મેળવીને તે સરકારને પહોંચતી કરે છે.'

એટલી વારમાં તો ગાડી આવી. સવારના સાતેક વાગ્યાનો વખત હશે. ગાડીમાં ભીડ માતી ન હતી. અંદર દાખલ થવાનું કામ કપરું હતું, તો પણ રસોઇયાની મદદથી જેમતેમ કરીને મેં અંદર જગા મેળવી લીધી. તે જ વખતે પેલા ગાંડા જેવા દેખાતા સાધુપુરુષ મારા ડબ્બાની બારી પાસે આવી પહોંચ્યા. હાથમાંથી સિગારેટ નાખી દઇને મોં સાફ કરીને તેમણે મને લાંબા વખતથી ઓળખતા હોય તેમ મારા તરફ જોઈને સ્મિત કર્યું, ને ધીમા પરંતુ ચોક્કા ને મીઠા સ્વરમાં પૂછ્યું : 'કેમ ક્યાં જાવ છો?'

તેમના કલ્પના બહારના પ્રશ્નથી મને જરા નવાઈ લાગી. રસોઇયાએ પણ તેમની સામે નવાઈથી જોવા માંડ્યું. કાંઈ પણ જવાબ આપવાનો પ્રયાસ કર્યા વિના મેં તેમની સામે સ્મિત સાથે જોવા માંડ્યું.

પણ તે મારા જવાબની રાહ જુએ તેમ ન હતા. 'ચેલના મહાત્મા પાસે જાવ છોને? મને ખબર છે.' તે તરત જ બોલી ઊઠ્યા : 'પણ ... ત્યાં કાંઈ જ નથી, બાબા ! તમારા પોતાના પર આધાર રાખો. બીજે બધે પણ કાંઈ જ નથી. તમને તમારી અંદરથી જ બધું મળી જશે - શાંતિ, સિદ્ધિ જે માગશો તે બધું જ.'

મેં કહ્યું : 'તે તો બરાબર છે. હું તો ત્યાં શું છે ને કેવું છે તે જોવા જ જઉં છું.'

ત્યાં તો ગાડી ઉપડી. તેમણે સ્મિત કર્યું ને મને વિદાય આપી. છેલ્લે છેલ્લે કહેવા લાગ્યા : 'તમારી પોતાની અંદર શ્રદ્ધા રાખો, મહાત્માજી, તમને બધું જ મળી જશે.'

(૨)

એ સાધુપુરુષના પ્રસંગે ને શબ્દે મને ભારે અસર કરી. તે બાજુના ફરતા બધા જ વિસ્તારમાં ચેલના મહાત્માની પ્રસિદ્ધિ ઘણી છે. ગાડીમાં પણ તેમના દર્શને જનારા કેટલાય માણસો બેઠા હોય ને તેમના ગુણગાન ગાતા કે સાંભળતા હોય. અમુક માણસનો રોગ તેમના કહેવાથી દૂર થયો; અમુકને સંતાન ન હતું તે તેમણે આશીર્વાદ આપીને પુત્ર આપ્યો; એવી વાતો કેટલાય કરતા હોય. રોગનિવારણ અને

સંતાનપ્રાપ્તિના બે જાતના આશીર્વાદ તે સૌને આપતા હતા. એવા ભગતપૂજક કહી શકાય તેવા પ્રદેશમાં પેલા સાધુપુરુષે જે શબ્દો કહ્યા હતા તે ખરેખર કીમતી ને હૃદય સોસરા ઉતરી જાય તેવા લાગ્યા. મને લાગ્યું કે ચેલના મહાત્મા ગમે તેવા હશે, તેમને તો હજી જોવાના જ છે, પણ જે સાધુએ આ શબ્દો કહ્યા છે તે કાંઈ કાચી માટીનો માણસ કે સાધારણ સાધુ નથી. તે પણ ખરેખર મહાન ને અનુભવી છે. તેના વિના આવી મહત્વની, મહાન, માર્ગદર્શક, ને મંગળ વાણી તેના મુખમાંથી નીકળી શકે નહિ. તે વાણીનો મહિમા ખરેખર મોટો છે, તેથી તે મનનીય છે. શ્રેયાર્થી, સાધક કે પોતાનો વિકાસ કરવાની ઇચ્છા રાખનારે સમજી લેવું જોઈએ કે પરાવલંબન એક પ્રારંભનું જ પગથિયું છે, ને તેની જરૂર કાયમને માટે નથી રહેતી. જેણે આગળ વધવું છે તેણે છેવટે તો પોતાના પગ પર જ ઊભાં રહેતાં શીખવું પડશે. પોતાના પુરુષાર્થ કે આત્મબળ પર શ્રદ્ધા રાખીને આત્મા કે પરમાત્માના અવાજને અનુસરીને આગળ ધપવું પડશે, ને પોતાની પૂંજી વધારીને તેમાંથી જ પોષણ મેળવવું રહેશે. પરાવલંબન સાધકને માટે શોભા નહિ પણ એબ છે; ભૂષણ નહિ પણ દૂષણ ને સદગુણ નહિ પણ દુર્ગુણ છે. પણ એકાદ બે દિવસમાં પોતાની જાતમાં શ્રદ્ધા જાગવાનું ને તેના આધાર પર આગળ વધવાનું કામ અશક્ય નહિ તો પણ અઘરું જરૂર છે. એમ પણ બને કે પોતાના જ અધૂરા બળે ચાલવામાં શરૂઆતમાં કાંઈ ના સૂઝે ને તે વખતે કોઈના હાથની જરૂર રહે, તેટલા પૂરતી બીજાની મદદ નિરર્થક કે મિથ્યા નથી. પણ સદાને માટે તેનો ચેપ લાગવો ને તેની ઇચ્છા રહેવી નિરર્થક છે. સાધના કરનારે એ ખાસ સમજી લેવું.

આજે થાય છે કે તે મહાત્માપુરુષની પાસે એકાદ કલાક વધારે બેસવા મળ્યું હોત કે તેમના અંતરના અજવાળાંને અડવાનો એક વધારે અવસર પ્રાપ્ત થયો હોત તો તેમાંથી ઘણું ઘણું મહત્વનું મળ્યું હોત, ને તે મહાન મિલનમાંથી આધ્યાત્મિક જીવનમુક્ત પુરુષોના અમર ઇતિહાસમાં એકાદ પ્રકરણ વધારે ઉમેરાયું હોત. મારા જીવનમાં મેં ત્રણથી ચાર આવી ત્રિકાળજ્ઞાની કે અનુભવી વ્યક્તિઓ જોઈ છે, ને જ્યારે પણ તેમની યાદ આવે છે ત્યારે મારું અંતર પ્રસન્નતાની દૈવી લહેરે નાચી ઊઠે છે. એ વિચારે કે ભારતમાં હજી પ્રાણ છે, મહાપુરુષોની કમી કે અછત આ ધર્મપરાયણ ને સાધનાસંપન્ન દેશમાં આજે પણ નથી. કેવા કેવા ત્યાગી, વિચારક, સાધક કે, સ્વાનુભવી સિદ્ધ પુરુષો આ દેશમાં આજે પણ પડ્યા છે ! ભારત, તારા ચરણમાં મારું મસ્તક નમી પડે છે. ને તેમનું પણ નમવા દે, જે તારી સાધના ને સંસ્કૃતિમાં શ્રદ્ધારહિત છે, જે તારી આધ્યાત્મિક સાધનાત્મક પરિપાટી ને પરંપરા તરફ મોં મચકોડે છે. કેમ કે તે સ્વયં અનુભવરહિત છે, અનધિકારી છે, બાળક છે, ને ઉપર ઉપર જ જોનારા છે. જે અંદર છે તેના તરફ તેમની દૃષ્ટિ નથી ગઈ. ને જાય તેવો તેમનો પ્રયાસે નથી.

(3)

પણ ગાડી તો દોડ્યે જ જાય છે. થોડીવારમાં કંડાઘાટ આવ્યું. સીમલા ત્યાંથી થોડે દૂર હતું. કંડાઘાટથી ચેલ મોટર જતી. પણ મોટર ઉપડી ગઈ હતી. એટલે અમારે તો પગરસ્તે જ જવું પડ્યું. પર્વતની ચઢાઇ ભારે હતી. દશરથાયલની યાદ તાજી થતી હતી. તો પણ હિંમત ને ઉત્સાહમાં પચીસેક માઇલ કાપી નાખીને અમે ભગતજીની પાસે પહોંચી ગયા. સંતપુરુષોના દર્શન ને મિલન માટે દિલમાં તે વખતે તેવો રસ

ને ઉમંગ હતો. તેના વિના પર્વતીય પ્રદેશની એ કપરી ને લાંબી મુસાફરી અમારે માટે ભાગ્યે જ સફળ થાત. સંતપુરુષોના સમાગમ માટે એવા ઉત્સાહ ને તરવરાટની જરૂર છે. તેના વિના કાંઈ જ નથી બનતું.

ભગતજીની મૂર્તિ અતિશય આકર્ષક છે, પણ પ્રથમ દેખાવે સાત્ત્વિક ઓછી લાગે છે. લાંબા વાળ, ગોરી ને સુંદર મુખાકૃતિ, રેશમી વસ્ત્રો ને શાંતિમય આંખ તેમની વિશેષતા છે. ફૂલની કુંજ જેવા આસનમાં મકાનની બહાર બેસીને તે આવનારાને આશીર્વાદ આપે છે. સાથે મસ્તકે મોરપીચ્છ છે. બાજુમાં ભક્તો ઉભા રહે છે ને વ્યવસ્થા જાળવે છે. માણસો માતા નથી. પર્વતોની વચ્ચે અજાણ ખૂણે આવેલા આ નાનકડા ગામડામાં આ મહાપુરુષના દર્શન માટે લોકો હારબંધ આવતા જ જાય છે. વધારે ભાગની પ્રજા પંજાબની છે. ભગતજીની સામે સંખ્યાબંધ માણસો બેઠા છે, તો પણ શાંતિ સારી છે. એકેક માણસ વારાફરતી જાય છે ને ભગતજી આશીર્વાદ આપે છે. કોઈને કહે છે કે 'મહાત્માકા ભજન કરો, ભગવાનકા ભજન કરો, ઇચ્છા પૂરી હોગી.' બીજાને કહે છે 'મહાત્માકા સુમિરન કરો, ભગવાનકા ભજન કરો, રોગ દૂર હોગા.' બસ આ બે જ ઇચ્છાઓ લઈને લોકો અહીં આવે છે, ને આ બે જ જાતના આશીર્વાદ - બે જ જાતનાં વચન તે આપે છે. સંતાનપ્રાપ્તિ ને રોગનિવારણનો યોગ કોઈને ના લાગતો હોય તો તે ના પણ કહી દે છે. જેમની ઇચ્છા ફળી નથી તેવા લોકો ફરિયાદ કરવા કે ફરી અરજી કરવા ને આશીર્વાદ લેવા પણ આવે છે. પણ ભગતજી તો બધાં સાથે બે-ત્રણ વાક્યોમાં જ પતાવી દે છે. વધારે વાત કરતા નથી, પોતે કોઈ ભેટ પણ લેતા નથી. તેથી તેમનો પ્રભાવ સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે પડે છે. છતાં મુલાકાતીઓ મકાનમાં બેઠેલી તેમની સ્ત્રીઓને કોઈ વાર ભેટ અર્પણ કરે તો તે લે છે ખરી. કોઈ જાતની બળજબરી કે પ્રલોભન વૃત્તિનો તદ્દન અભાવ છે. જે છે તે તદ્દન ચોક્કમું છે. કહે છે કે આ ગામમાં આવેલા કોઈ મહાપુરુષની ભગતજીએ તનમનથી દિવસો સુધી ખૂબ જ સેવા કરી. તે મહાપુરુષે વિદાય થતી વખતે ભગતજીને આશીર્વાદ આપ્યા. તેથી તેમને બીજાનાં મનની વાત જાણવાની ને વચનસિદ્ધિની શક્તિ મળી ગઈ. હમણાં હમણાં તેનો ઉપયોગ કરીને બીજાને મદદરૂપ થઈ રહ્યા છે.

(૪)

મારી કલ્પના જરાક જુદી હતી. આ વસ્તુની કલ્પના મને જરા પણ ન હતી. મારા મનમાં હતું કે અહીં કોઈ મહાત્મા હશે, અનુભવી હશે, કેટલાય વિષયો પર લોકો સાથે વાર્તાલાપ કરનાર કોઈક યોગીપુરુષ હશે. પણ ... અહીંનું દૃશ્ય કંઈક જુદું જ હતું. પ્રાચીન કાળમાં આટલું ચાલીને લોકો કોઈ સંત કે મહાત્મા પાસે દીક્ષા લેવા, પ્રકાશ પામવા કે માર્ગ મેળવવા જતા. મહાત્મા પુરુષ પણ સામાન્ય રીતે આવા વ્યવહારથી દૂર રહેતા. પણ અહીં જરા જુદું જ જોયું. પણ ભગતજી કરે પણ શું? લોકો આ બે વસ્તુ માટે જ આવતા હતા. તેમની અભિલાષા સંતોષવાનું ભગતજીને ઠીક લાગતું. હા, તેમણે આવી છેક લૌકિક (સંતાન થવા જેવી) વાતમાં મદદ કરવાની કે તે માટે વચન આપવાની ના કહી હોત તો તેવાં લોકો તેમની પાસે આવતાં બંધ થયાં હોત ને કેવળ આત્મોન્નતિના જિજ્ઞાસુ જ આવતા હોત. પણ તે વિશે વિશેષ શું કહી શકાય? દરેકને તેની પોતાની દૃષ્ટિ ને સહાનુભૂતિથી સમજવાનો પ્રયાસ જ બરાબર છે.

તુલસી ઈસ સંસારમે ભાતભાત કે લોગ,

સબસે હિલમિલ ચાલિયે, નદી નાવ સંજોગ.

(૫)

એક મહાપુરુષ દ્વારા જાણવા મળ્યું તેમ એવી વચનપદ્ધતિ ને ઠઠથી ભગતજી હવે કંટાળ્યા પણ હોય. કેમ કે તે મહાપુરુષે કહેલું કે તેમની પાસે ભગતજીએ પોતાનો માણસ મોકલાવેલો ને આ ઠઠથી બચવા હવે શું કરવું તે પૂછાવેલું. તે મહાપુરુષે ઉત્તર આપેલો કે 'જે તમે જ ઉપજાવ્યું છે તે હવે તમે જ ભોગવો. પ્રથમથી સંભાળ કેમ ના રાખી?'

તે મહાપુરુષની વાત સાચી હોય તો (ને તેને ખોટી માનવાને કોઈ કારણ નથી), સિદ્ધ થાય છે કે ભગતજીની વચન આપવાની પ્રવૃત્તિ લોકકલ્યાણની ભાવનાથી શરૂ થઈ ન હતી. પણ તેની પાછળ કોઈ બીજી જ વસ્તુ હતી. કેમ કે કલ્યાણની સાચી ભાવના કદી કંટાળતી નથી કે ગમે તેવા વાતાવરણમાં પણ નિરાશ કે હતાશ થતી કે ડગતી નથી. હા, એમ પણ બને છે કે સાધારણ સેવાની ભાવનાવાળો માણસ પાછળથી કોઈ કારણે કંટાળી જાય છે. પણ તેનું કારણ સેવાની ભાવના ઓછી તે જ મુખ્યત્વે હોય છે.

આવા વચનમાં કાંઈ સેવા છે ખરી? અલબત્ત, ઘણી છે. પોતપોતાની રીતે બીજાને કૈંક પણ ઉપયોગી થવું એ સેવા જ છે. પણ મારી દૃષ્ટિએ એકલી આવી સેવા ઠીક નથી. તેની સાથે કોઈક ક્રિયાત્મક વસ્તુ પણ ઉમેરાય તો વધારે લાભ થઈ શકે. જેમ કે રોગ મટે ને તે માટે વચન કે આશીર્વાદ લે તેણે અમુક નિયમો પણ લેવા ને પાળવા જોઈએ. એમ થવાથી ભારે લાભ થવાનો સંભવ છે. લૌકિક સેવાની સાથે બીજાની આત્મિક સેવા પણ થઈ શકે તેમ છે.

છતાં ભગતજી ખૂબ જ નિસ્પૃહ લાગે છે, ને સારી છાપ પાડે છે. આ બાજુ તેમની પ્રસિદ્ધિ ખૂબ જ છે.

(૬)

માણસો વારાફરતી વિદાય થયા ને છેવટે મારી સાથેના રસોઇયાનો વારો આવ્યો. ભગતજીએ તેને શા માટે આવ્યો છે તે પૂછ્યું. પણ રસોઇયાએ જુદી જ પદ્ધતિનો પ્રયોગ કર્યો. 'તમે તો અંતર્યામી છો. બધું જાણો છો.' એમ કહીને તે હાથ જોડીને બેસી રહ્યો.

ભગતજી તરત જ બોલી ઊઠ્યા : 'તમારા શેઠ બિમાર છે. ખરું ને? ભગવાનનું ભજન કરો, મહાત્માનું ભજન કરો, બિમારી દૂર થઈ જશે. પણ જરા વાર લાગશે.'

ભગતજીની શક્તિની ખાતરી કરવા આ નાનો સરખો પ્રસંગ પૂરતો હતો. શેઠની બિમારીની વાત તે પોતાની મેળે જ જાણી ગયા હતા. હું એમની બાજુમાં જ હતો. મને કહે, 'તમારે શું જોઈએ?'

મને થયું કે પ્રસંગ આવ્યો છે તો ચાલોને તેમનો લાભ લઈ લઈએ. મેં કહ્યું : મને દીક્ષાની જરૂર છે. મને દીક્ષા મળી છે પણ તેનું ધારેલું પરિણામ દેખાતું નથી.'

'દીક્ષા થઈ જશે. જરૂર થઈ જશે.' તે બોલી ઊઠ્યા, 'બધી જ ચિંતા ટળી જશે.'

અર્ધા કલાક પછી અમે વિદાય થયા. ભગતજીએ ઘણું કહ્યું પણ રોકાવાની ઇચ્છા ન હતી. પગપાળા કંડાઘાટ આવીને રાતની ટ્રેનમાં અમે ધરમપુર પહોંચ્યા. તે મહાપુરુષની વચનસિદ્ધિથી કે મારી પોતાની અંતરંગ સાધનાના પ્રભાવથી, ગમે તેમ પણ, બીજે દિવસે હું ચંપકભાઈ પાસે બેઠો હતો ત્યારે સાંજના ચારેક વાગે મારા ડાબા કાનમાં જોરથી ઘંટનો નાદ શરૂ થયો. મને આનંદ થયો. દીક્ષાના પરિણામરૂપે એવો નાદ

સંભળાઈ શકે છે. શરૂઆતમાં ડાબા ને પછી જમણા કાનમાં શરૂ થયેલો તે નાદ પછી તો ચાલુ જ રહ્યો. ચોવીસ કલાક ચાલુ રહ્યો. તેની મદદથી સમાધિપ્રવેશ સહેલો થયો.

પેલા પ્લેટફોર્મ પર મળેલા સાધુપુરુષ તો રસોઈયાએ કેટલીય તપાસ કરી તો પણ પછી મળ્યા જ નહિ. પણ તેમની સ્મૃતિ તો આજે પણ એવી જ તાજી છે. તાજી જ રહેશે. ભગતજીને પણ કેમ ભૂલાય ? ભારતમાં જે અનેકવિધ મહાત્મા પુરુષો છે તેમાં ભગતજી પણ એક વિવિધતા છે.

* * *

૪૬. હનુમાન દર્શન ને મારું જ દિવ્યદર્શન

નાદાનુસંધાન એક સ્વતંત્ર સાધના છે. કોઈ સિદ્ધ મહાપુરુષ દ્વારા દીક્ષા મળે પછી જાગૃતિ દશામાં કાનમાં નાદ શરૂ થાય છે. તે નાદ સામાન્ય રીતે પહેલાં ડાબા ને પછી જમણા કાનમાં શરૂ થાય છે. શરૂઆતમાં તે જોરથી કે મોટેથી ચાલે છે ને ક્રમેક્રમે ધીમો પડતો જાય છે. આગળ જતાં વધારે ભાગે જમણા કાનમાં ચાલુ રહે છે. તેની અંદર વૃત્તિનું અનુસંધાન કરવાથી મન તરત એકાગ્રતા ધારણ કરે છે ને સમાધિદશા સહજ બને છે.

યોગના ગ્રંથોમાં દસ જાતના નાદનું વર્ણન વાંચવા મળે છે, તે સાચું છે. તેવા નાદ આજ સુધી મારા સાંભળવામાં આવ્યા છે. ભારતમાં નાથ સંપ્રદાય તથા કબીર ને રાધાસ્વામી જેવા બીજા સંપ્રદાયોમાં નાદના શ્રવણને ઘણું મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. નાદનું વર્ણન ઉપનિષદમાં પણ જોવા મળે છે.

નાદ ચાલુ થવાથી સાધનાનું કામ સરળ થઈ પડે છે. પણ સાધકે ચાલુ થયેલા નાદનો બનતો લાભ ઉઠાવીને ધ્યાન કરવાની જરૂર છે. તો જ તેને સારો લાભ મળી શકે છે. એકંદરે નાદ ઘણી ઉપયોગી વસ્તુ છે, મને તેનો અનુભવ પણ મળી ગયો તેથી મારા આજ સુધીના આધ્યાત્મિક અનુભવમાં ઘણો વધારો થયો. સાધનાની એ મહત્વની પદ્ધતિનો પણ મને પરિચય મળ્યો.

ચેલ જઈ આવ્યા પછી નાદ શરૂ થઈ ગયો. તેથી અદભૂત આનંદ આવતો ને ધ્યાનમાં એકાગ્રતા જળવાતી. એ અરસામાં એક વાર અનેરો દર્શનાનુભવ થયો.

તે દિવસ ૧૭ જૂન ૧૯૪૬નો હતો. સવારે હું ધ્યાનમાં બેઠેલો ત્યાં અચાનક જ દેહભાન જતું રહ્યું. એ અવસ્થામાં કોઈ સાધારણ માનવ દેખાયા. પરંતુ તે માનવાકૃતિ વધારે સમય ટકી શકી નહીં. તેમાંથી હનુમાનજી પ્રકટ થયા ને હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. તેમની દૃષ્ટિ મારા તરફ સ્થિર હતી. મુખમંડળ ને શરીર ખૂબ જ તેજસ્વી ને લાલ હતું. ચિત્રો ને મૂર્તિઓમાં જોવામાં આવે છે તેવું તેમનું મુખ હતું. શરીર ખૂબ મજબૂત હતું. આ દર્શન થવાથી મને ખૂબ આનંદ થયો. મને હનુમાનજી પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હતો ને છે. એક ભક્ત તરીકે તેમની ખ્યાતિ સારી દુનિયામાં છે ને કેટલાય લોકો તેમને ઉપાસ્ય માને છે. તેમની કૃપા વિના તેમનું દર્શન એક ક્ષણ માટે પણ કોને થઈ શકે?

એ જ દિવસોમાં એક બીજો વિચિત્ર અનુભવ થયો હતો. એક વાર આવી જ દેહાતીત દશામાં મારું પોતાનું જ સ્વરૂપ મને દેખાયું. તે વખતે મારી દાઢી હતી. પરંતુ આ દર્શનમાં દાઢી ન હતી. મુખ ને શરીર ખૂબ તેજોમય ને ગૌર હતાં. મેં સફેદ સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં, તથા ધ્યાન મુદ્રામાં હું પદ્માસન વાળીને બેઠો હતો. મુખ પર પૂર્ણ શાંતિ વિરાજતી હતી.

આ અનુભવથી મને અજબ ભાવ થઈ આવ્યો. લગભગ બે-ત્રણ વાર મને આવું દર્શન થયું છે. મને લાગે છે કે સિદ્ધપુરુષો સૂક્ષ્મ શરીરે આવા જ તેજોમય સ્વરૂપમાં રહેતા હશે. માનવ પૂર્ણ મુક્ત થતાં આવી જ તેજોમય દશા તેને મળતી હશે. જ્યાં વ્યાધિ નથી, શોક નથી, મૃત્યુ નથી, પૂર્ણ શાંતિ, આનંદ, પૂર્ણતા ને અમરતા છે, તે પદની પ્રાપ્તિ પછી માનવની આવી જ અલૌકિક સ્વરૂપાવસ્થા થઈ જતી હશે.

પોતાના જ દર્શનના આવા અનુભવને પ્રતીક દર્શન કહેવામાં આવે છે.

સાધનામાં આવા અનુભવ ઘણાં થાય છે. કેટલાક તો એવા વિચિત્ર હોય છે કે તેને વર્ણવી પણ ના શકાય. તે કેવળ અનુભવની વસ્તુ છે. પરંતુ એક વાત નક્કી છે કે આ માર્ગમાં કોઈએ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. ખૂબ હામ રાખીને, શ્રદ્ધાપૂર્વક સૌએ આગળ ને આગળ ધપતાં રહેવાનું છે. સાધના અખંડ હશે તો અનેક અનુભવો થશે. પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારના અનુભવોથી અટકી જવાને બદલે વધારે ને વધારે હિંમત ધરી, સાધકે પૂર્ણતાને પંથે આગળ ધપવાનું છે - ત્યાં લગી જ્યાં લગી પ્રકાશનો પંથ પૂરેપૂરો ના કપાય. ખોટો આત્મસંતોષ સાધક નહિ પણ વિકાસમાં બાધક છે એ સૌએ સમજવાની જરૂર છે.

* * *

૪૭. સીમલા ને નેપાલી બાબા

ધરમપુરના નિવાસ દરમ્યાન સાધના સુંદર રીતે ચાલ્યા કરતી. એક દિવસ દહેરાદૂનના પ્રેમી ને યોગી શ્રી ભૈરવ જોષી પેલા સિંધી શેઠના આમંત્રણથી ધરમપુર આવ્યા હતાં.

અમે બંને સેનેટોરિયમમાં રહેતા. તે ત્યાંના સર્વસત્તાધીશ પારસી ડોક્ટરને બહુ ગમતું નહિ. છતાં પણ અમારી સાથે તેમનો વર્તાવ એક સદગૃહસ્થને છાજે તેવો હતો. અમારી ઉપસ્થિતિમાં તે કાંઈ કહેતા નહિ, પણ ગેરહાજરીમાં કેટલીક વાર ચંપકભાઈને કહેતા, 'અત્યાર સુધી એક મહાત્મા હતા. તેને બદલે હવે શેઠે વળી બીજાને બોલાવ્યા છે. સેનેટોરિયમમાં મહાત્માઓ આવવા માંડશે તો અમારો ભાવ કોણ પૂછશે?'

ચંપકભાઈ શું બોલે? પણ હું ડોક્ટરની ભાવના સમજી શકતો હતો. સેનેટોરિયમમાં દર્દીઓને જીવનની આશા માટે મહાત્માઓની સહાયતા લેવાનું મન થાય, ને તેમાં કાંઈ લાભ થાય, તો તેમની આવકનું સાધન ઓછું થાય એ સમજી શકાય તેમ છે. પણ સાચા ડોક્ટરનો વધારે લાભ શામાં? સેનેટોરિયમ કે દવાખાનામાં દર્દી ભરાયેલા જ રહે એમાં કે બધાં રોગરહિત થઈ દવાની જરૂરતથી પર થાય તેમાં? કમભાગ્યે જીવનના કેટલાય ક્ષેત્રોમાં આપણે માનવહિતની દૃષ્ટિ કરતાં કમાણીની દૃષ્ટિ જ વધુ રાખીએ છીએ, ને તેથી જ આપણામાંથી સેવા, પ્રેમ ને સહકારનાં તત્ત્વો ઓછાં થયા છે. પણ આ ફિલસૂફી સમજવા જેટલું સ્વસ્થ મગજ પણ આપણી પાસે ક્યાં છે? આપણે સાચા માનવ થવું હોય, ને બીજાને પણ તેવા બનાવવામાં સહાયભૂત બનવું હોય, તો આપણા વિચાર ને દૃષ્ટિકોણમાં ફેરફાર કર્યા વિના છૂટકો નથી.

પરંતુ ડોક્ટરની ચિંતા વધારે ટકી નહિ. થોડા જ વખતમાં અમે - હું ને જોશીજી - સીમલા જવા ઉપડ્યા. સીમલા જવા પાછળ એ બાજુનો પ્રદેશ જોવાનો જ વિચાર હતો. વળી સીમલામાં જોશીજીના સંબંધી પણ રહેતા હતા. એટલે તેમની મુલાકાતનો પણ તેમનો હેતુ હતો. આ બંને માનવહેતુથી પર એક જુદો જ ઇશ્વરી હેતુ આ પ્રવાસ પાછળ રહેલો હતો, જેની તે વખતે અમને બંનેને ખબર ન હતી. ઈશ્વરના આવા કેટલાય અગમ્ય હેતુની માણસને ક્યાં ખબર હોય છે?

ધરમપુરથી મોટર રસ્તે ખૂબ જ લાંબો પ્રવાસ કરીને સીમલા પહોંચીને અમે કેથ્યુ ગયા. કેથ્યુ સીમલાનો એકાંત જેવો સુંદર ભાગ છે. જોશીજીના સંબંધી અહીં જ રહેતા હતા. તેમને ત્યાં ઉતરીને પહેલું કામ અમે લાંબા પ્રવાસના પરિશ્રમને ઉતારવાનું કર્યું. સીમલાના પર્વતીય માર્ગના વિશાળ પહાડો નજર સામે તરવરતા હતા. એ પહાડ સુંદર ને હરિયાળીવાળા છે. વળી ઊંચા પણ ખૂબ જ છે. સીમલાની રચના પણ સુંદર છે. જો કે ત્યાંના વૈભવી જીવન વચ્ચે ગરીબીનું હૃદયદ્રાવક દર્શન પણ ત્યાં થાય છે જ. ભારતમાં ગમે ત્યાં જાઓ, ગરીબીનું દર્શન એક સર્વવ્યાપક દેવતાની જેમ થવાનું. મારા દેવતા શબ્દના પ્રયોગથી કોઈએ ચમકવાનું નથી, કેમ કે દેવતા સારા ને નરસા બંને જાતના હોય છે. તે માણસને તારે છે એમ જ નથી. તેને અધોગતિમાં નાખવાનું ને મોહાંધ કરવાનું કામ પણ તે કરે છે. ગરીબીના દૃશ્યો જોઈને મારું દિલ પીગળી જાય છે. મુંબઈ ને કલકત્તા, મદ્રાસ, રામેશ્વર ને સીમલા, ઠેઠ બદરીનાથ ને કૈલાસ સુધી આ ગરીબી ભારતમાં ફેલાયેલી છે. આ દેશનાં લોકો સુખી ને ભૌતિક રીતે સમૃદ્ધ ક્યારે થશે? એ દિવસ જોવા હું ખૂબ

આતુર છું. જ્યારે દરેકને પૂરતાં અન્ન-વસ્ત્ર-રહેઠાણ મળશે. વિદ્યાનાં સાધન ને સંસ્કાર જડશે, ત્યારે જ આ દેશ દેવોનો પ્રિય બનશે.

ગરીબીનો રોગ ભયંકર છે પણ અમીરીનો રોગ ઓછો ભયંકર નથી. તેને મહા ભયંકર કહેવો જોઈએ. જો સંભાળે નહિ તો માનવ તેના પાશમાં ફસાઈને માનવતા ખોઈ દે છે. અમીરીનો દેવતા પણ આપણે ત્યાં ફેલાયેલો છે, ને ફેલાતો જાય છે. પણ કોઈ દેશ એકલી ભૌતિક સમૃદ્ધિથી કે અમીરી જીવનથી મહાન કહેવાતો નથી. મુખ્ય વસ્તુ માનવનું હૃદય છે. માનવના નૈતિક ને આધ્યાત્મિક સંસ્કાર જે તેને માનવ બનાવે છે તે છે. તેને જીવંત રાખીને તેની આસપાસ ભૌતિક સુખસમૃદ્ધિ વિકસે એ જોવા હું આતુર છું. એ દિવસ ભારત ને સારા સંસારમાં પ્રકટે એમ ઈચ્છું છું. માનવનો આવો ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ ભારતે સાધ્યો હતો, ને ફરી સાધી બતાવશે એવો મને વિશ્વાસ છે. સંસાર પણ એ માર્ગે વળશે.

(૨)

વિચારોના વમળમાં કેટલોય સમય વહી ગયો. જોશીજી કોઈના હાથનું જમતા નહિ. તેમણે અમારે માટે રસોઈ બનાવી લીધી. અમે જમ્યા. જોશીજી ખૂબ જ પ્રેમાળ હતા. વરસોથી તે ગૃહસ્થ જીવનમાં રહીને વિરક્તની જેમ સાધના કરે છે, મને તેમના પ્રત્યે માન છે. તેમણે જમી રહ્યા પછી મારી સાથે વિવિધ વાતો કરવા માંડી.

એટલામાં અમારી નજર દ્વાર પર પડી. બપોરનો વખત હતો. જોયું તો એક પ્રચંડકાય તેજસ્વી પુરુષ ઊભા છે. રંગીન અર્ધી બાંયનું ખમીસ ને ઘોતિયું, પગમાં ચંપલ ને હાથમાં લાકડી, માથું ... ને મોઢું વાળ વિનાનું, સુંદર ના કહેવાય એવી નાની પણ તેજસ્વી આંખ ને ખભે શાલવાળા એ પુરુષને અમે કે ઘરના કોઈ ઓળખી શક્યાં નહિ. પણ અમારી ઓળખાણની પરવા કર્યા વિના, ચંપલ કાઢી, નમસ્કાર કરી તે પુરુષ અમારી સામે આવીને જમીન પર બેઠા. ને બે મિનિટ અમને જોઈ રહ્યા. મેં પૂછ્યું, 'તમારો પરિચય?'

જવાબમાં તે બોલવા માંડ્યા, પણ તે બધું કહેતાં પહેલાં એટલું કહી દઉં કે આ બહારથી સાધારણ જેવા દેખાતા પુરુષ એક મહાપુરુષ - ખૂબ જ મહાપુરુષ કે સિદ્ધપુરુષ હતા. ને તેમનું નામ નેપાલીબાબા હતું, અથવા કહો કે એ નામે તે વિખ્યાત હતા.

નેપાલીબાબા

નેપાલીબાબાનો પરિચય આપતાં મને ખૂબ આનંદ થાય છે. આ મહાત્માની દશા ખૂબ જ ઊંચી છે. તેમના જેવા મહાત્મા ભારતભરમાં ભાગ્યે જ જોવા મળી શકે છે. તે પોતે સાધક નથી, સાધક દશા વટાવીને તે જીવનમુક્ત કે સિદ્ધ દશામાં પ્રતિષ્ઠિત છે. તેમનાં દર્શન, તેમનો સંગ, તેમની સહાયતા કોઈ પણ માણસને માટે કલ્યાણકારક થાય છે. નેપાલીબાબા જેવા મહાપુરુષને જોઈને મને લાગ્યું કે આવા વિષમ સમયમાં પણ ભારત મહાન આધ્યાત્મિક વિભૂતિઓથી સંપન્ન છે, ને તેથી જ ભારતનું ભાવિ ઉજ્જવળ છે.

સીમલા જેવા ભોગપ્રધાન સ્થળમાં નેપાલીબાબાનું વસવું આશ્ચર્ય છે. છેલ્લા ૨૦-૨૫ વરસથી નેપાલીબાબા ત્યાં રહે છે. સીમલાની બહાર દૂર એકાંતમાં તેમનું સ્થાન છે. તેમને મહાત્મા તરીકે સીમલામાં કોઈ જાણતું નથી. તેનું એક કારણ નેપાલીબાબાની નિસ્પૃહતા, વસ્તીથી અલિપ્ત રહેવાની વૃત્તિ, ને બીજું

કારણ તેમનો બાહ્ય દેખાવ-માથું, સાફ મુખ, પ્રચંડ ઊંચું ભરાવદાર શરીર, તેમજ સફેદ ધોતી ને રંગીન ખાદીના ખમીસનો તેમનો વેશ તેમને મહાત્મા તરીકે ઓળખવામાં જરા પણ મદદરૂપ થતો નથી.

નેપાલીબાબાની આંખ ખૂબ જ તેજસ્વી છે. મુખ પર દૃઢ નિશ્ચય, કષ્ટ સહન, તીવ્ર વૈરાગ્ય ને છતાંયે નિરાભિમાનની છાપ છે. તે કહેવા માંડ્યા : 'સીમલામાં કેટલાય સંતસાધુ આવે છે પણ હું કોઈને મળતો નથી. આ પહેલો જ પ્રસંગ છે કે હું મળવા આવ્યો છું.'

થોડીવાર પછી તેમણે જ શરૂ કર્યું : 'રાતે મને લામા ગુરુએ આવીને કહ્યું કે અહીં બે સંતપુરુષો આવ્યા છે. તેમાં જે નાની ઉંમરના છે, તેમને તારે ખાસ મળવા જેવું છે. ને તેમણે મને આ ઠેકાણું કહ્યું એટલે અત્યારે હું તમને મળવા અહીં આવ્યો છું.'

અમે એ બધું શાંતિપૂર્વક સાંભળી રહ્યા હતા.

બધું સાંભળીને જોશીજીએ પૂછ્યું, 'તમારા લામા ગુરુ ક્યાં છે?'

'મારા ગુરુ ચીનમાં રહે છે.' તેમણે કહ્યું : 'પરંતુ તેમની શક્તિ અપાર છે. એક સ્થળે રહેવા છતાં તે કાળ કે સ્થળના બંધનમાં નથી. બધાં જ બંધનથી તે પર છે. મને તે લગભગ રોજ દર્શન આપે છે, ને મારી સાથે વાર્તાલાપ પણ કરે છે.'

સિદ્ધ યોગીને માટે એમ કરવું અશક્ય નથી, એ અમે જાણતા હતા. યોગીએ યોગની વિવિધ પ્રક્રિયા દ્વારા તન ને મન પર પૂર્ણ કાબુ મેળવ્યો હોય છે. સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ બંને શરીરનો તે સ્વામી બની જાય છે. તે ગમે ત્યાં જઈ શકે છે, ને સ્થૂલ શરીર દ્વારા મહાન આશ્ચર્યજનક કાર્યો કરી શકે છે. આ બધી વાતમાં અમારો વિશ્વાસ હતો. મને તો તેમાં લવલેશ શંકા ન હતી. કેમ કે પ્રભુની કૃપાથી મને પણ જીવનમાં એવા સિદ્ધપુરુષોના દર્શનાનુભવ થયા છે. સંસારી માણસોને જે શક્તિની કલ્પનાય નથી હોતી, તે શક્તિ આવા યોગી પુરુષોએ પ્રાપ્ત કરી હોય છે. દરેક મનુષ્યમાં એ શક્તિને માટે વિકાસ કરવાની શક્યતા રહેલી છે. પણ પામર માનવ વિષયના રસમાં જ સર્વસ્વ માની લે છે, ઇન્દ્રિય ને મન બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં જ બંધાઈ જાય છે, ને તેથી જે અતીત છે, વિરાટ છે, એનો અનુભવ નથી કરતો. પરિણામે માનવ-શક્તિનો પૂરો ઉપયોગ કરી શકાતો નથી. તેનો સંપૂર્ણ સદુપયોગ થાય તો માણસ ધાર્યો વિકાસ જરૂર કરી શકે.

મારા આ વિચારની સાથે સંમત થતા હોય તેમ નેપાલીબાબા તરત જ બોલી ઊઠ્યા :

'સંસારમાં શું છે? સંસારના બધા જ પદાર્થો વિનાશશીલ છે. માનવ તેમાં લપટાઈને બરબાદ થઈ જાય છે. પણ જે સનાતન છે, પૂર્ણ આનંદમય ને કલ્યાણકારક છે, તેની આરાધના માનવ કરતો નથી. એથી વિશેષ આશ્ચર્ય બીજું કયું હોઈ શકે?'

તે પછીની તેમની બધી જ વાતો જ્ઞાન ને વૈરાગ્યની હતી. તેમની વાણી અસ્ખલિત, મૂઢ, ગંભીર તથા અનુભવથી ભરેલી હતી. તમે તે સાંભળ્યા જ કરો, પણ તૃપ્તિ થવાની નહિ. એમ થાય કે તે બોલ્યા જ કરે, ને તેમના સુખદ સહવાસમાં આપણે બેસી જ રહીએ. ઉઠવાનું મન જ થાય નહિ એવો રસ ટપક્યાં કરે.

(૨)

જે વસ્તુની ધરમપુરથી નીકળતી વખતે અમને કલ્પના પણ ન હતી તે અમુલ્ય વસ્તુ ઈશ્વરકૃપાથી અમને મળી. મહાપુરુષના સંગનું મૂલ્ય આંકી શકાય તેમ છે? દુનિયાનું સમસ્ત ઐશ્વર્ય તેની આગળ ફીકું પડે

છે. તે તો આત્માને ઢંઢોળે છે, ચેતન અર્પે છે, ને પરમ પ્રકાશથી હૃદયને આલોકિત કરે છે. ઘરનાં માણસો પણ પ્રેમી હતા. તે પણ સૌ બાબાની વાણી સાંભળવા માંડ્યા, બાબાના દર્શન કરવા માંડ્યા, ને આશ્ચર્ય અનુભવવા માંડ્યા. સીમલામાં આવી આધ્યાત્મિક વિભૂતિનો ખ્યાલ પણ ક્યાંથી આવે? ને તે પોતે જ્યારે દર્શન દઇને કૃતાર્થ કરવા આવે ત્યારે તેનો લાભ પણ કોણ ના લે?

તે દિવસે મોડી રાત સુધી નેપાલીબાબા બેઠા. તે દરમ્યાન તેમણે ઘણી ઘણી વાતો કરી. તે પછી પણ અમે સીમલા રહ્યા ત્યાં સુધી તે રોજ કૃપા કરીને આવવા માંડ્યા. તેમની સાથે એક વીસેક વર્ષની નેપાલી છોકરી પણ રહેતી હતી. નેપાલીબાબા કહે છે કે 'નેપાલના જંગલમાં એક ઠેકાણે ફરતાં ફરતાં એ છોકરી મળેલી. જ્યારે તેને પ્રથમ જોઈ ત્યારે તેના પેટની આરપાર કોઈ લાકડી પેસી ગઈ હતી, ને તે બેહાશ હતી. મને દયા આવી. એક ઔષધિનો પ્રયોગ કરીને મેં તેને સાજી કરી, ને તેને ઘેર પહોંચાડવા કહ્યું. પણ તે કન્યા તો મારા ઉપકારથી બધું જ ભૂલી ગઈ હતી. તેણે તો મારી જ પાસે રહેવાની હઠ પકડી. આખરે તેનાં સંબંધીની રજા લઈને તે મારી જ સેવામાં રહી. આજે તો તે પણ ઉચ્ચ દશાએ પહોંચેલી છે. સારી રાત તે ધ્યાનમગ્ન બેસી રહે છે. તેને સમાધિ સાંપડી છે, ને બીજી કેટલીક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. લગ્ન કરવાનો તેનો વિચાર નથી. મારી પાસે રહીને તે જડીબુટ્ટી વિશે તેમજ યોગસાધના શીખે છે.'

નેપાલીબાબા જડીબુટ્ટીના પ્રખર જ્ઞાતા છે. દુનિયામાં કયા સ્થળે કેવી જાતની બુટ્ટી થાય છે ને તેનો લાભ શો છે તેનું તેમને અગાધ જ્ઞાન છે. તે પોતે ઔષધિથી મફત સેવા પણ કરે છે. એક વાર તે અમારી પાસે એક ગ્રંથ લઈને આવ્યા. એ ગ્રંથ પ્રાચીન હસ્તલિપિમાં હતો ને તેમાં વિવિધ ઔષધિના ગુણ વર્ણવેલા હતા. જોશીજીને ઔષધિમાં ખૂબ રસ હતો અને એમના જ આગ્રહથી બાબા એ ગ્રંથ લાવ્યા હતાં.

(૩)

તેમની કેટલીક વાતો અજબ હતી. એક દિવસ તેમણે કહ્યું : 'હું વારંવાર તિબેટ, ચીન, નેપાલ જાઉં છું. નેપાલ મારું મૂળ જન્મસ્થાન હોવાથી મને સૌ નેપાલીબાબા કહે છે. મારી ઇચ્છા થાય ત્યારે હું પ્રવાસે ઉપડી જાઉં છું, ને ઇચ્છા થાય ત્યારે અહીં આવું છું. ભૂતાનમાં પર્વતોમાં કેટલાક મહાન યોગીઓ વસે છે. એ બાજુના પર્વતોમાં સત્યયુગ, ત્રેતા ને દ્વાપર યુગના મહાત્માઓ પણ છે. તેમનો આહાર તે પ્રદેશમાં થતી ઔષધિનો છે. પાંચસોથી હજાર વરસના મહાત્મા એ બાજુ કેટલાય છે. પણ સાધારણ માણસને તેમનાં દર્શન થવાનું દુર્લભ છે. જો તેમની ઇચ્છા હોય તો જ બીજા તેમને જોઈ શકે છે. મેં આવા ઘણા યોગીપુરુષોને જોયા છે. એક વાર મને એક સ્થળે વિશાળ વૃક્ષરાજની નીચે મહાન ભક્ત, જ્ઞાની ને યોગી કાગબુશુંજીનાં દર્શન પણ થયાં હતાં. મારી આ વાત હું કોઈને કહેતો નથી. કેમ કે આજની અશ્રદ્ધાળુ પ્રજા તેને માને તેમ પણ નથી. પ્રેમને લીધે અધિકારી જાણીને તમને જ કહું છું.'

આ મહાત્માએ કૈલાસ-માનસરોવરની યાત્રા ઘણી વાર કરી હતી. તે કહેવા માંડ્યા : 'એક વાર હું દેવપ્રયાગ આવીશ. આપણે ત્યાંથી સાથે કૈલાસની યાત્રા કરીશું. તે વખતે હું તમને એવા મહાન યોગીપુરુષોનાં દર્શન કરાવીશ. તમને ખૂબ જ આનંદ આવશે.' જો કે તે પછી હજી નેપાલીબાબા દેવપ્રયાગ આવ્યા નથી.

તેમણે કહેલી એક વિચિત્ર વાત લખીને આ પ્રકરણ પૂરું કરું છું. તેમણે જણાવ્યું કે 'છેલ્લી સીમલા પરિષદ વખતે અહીં સુભાષચંદ્ર બોઝ ને હીટલર - બેચ વેશપલટો કરીને આવ્યા હતા. મેં તેમને ઓળખી કાઢ્યા ને કહ્યું કે તમારી પાછળ તો છૂપી પોલીસ ફરે છે. તમે અહીંથી અફઘાનિસ્તાન બાજુ જતા રહો. તે પછી તે બંને તરત જ સીમલા છોડી ચાલ્યા ગયા હતા.'

આ વાતમાં કેટલું તથ્ય હોઈ શકે છે તે વિવેકી પુરુષો વિચારી શકે છે. એક વાત તો ચોક્કસ છે કે ભારત સરકારની ખૂબ તપાસ છતાં હજી સુભાષચંદ્ર બોઝનો પત્તો નથી. ને લોકો તેમના અસ્તિત્વની આશાને ખોઈ બેઠા છે.

૩ નેપાલીબાબા

સીમલામાં ઝાફુ કરીને એક સુંદર સ્થળ છે. ત્યાં અમે જઈ આવ્યા. ત્યાં મંદિરમાં હનુમાનજીની મૂર્તિ છે. મંદિર સુંદર અને ઊંચું છે. ત્યાં એક સંન્યાસી મહારાજ રહેતા હતા. તે સ્થળમાં પ્રાચીન કાળમાં કોઈ સિદ્ધ પુરુષ નિવાસ કરતા હતા. જેને એકાંત અને સરસ આહલાદક વાતાવરણમાં વસીને ભજન કરવું હોય તેને માટે આ સ્થળ પણ સુંદર છે.

બપોરે નેપાલીબાબાની ફરી મુલાકાત થઈ. તેમને અમારા પર પ્રેમ થઈ ગયો હતો, ને તેથી જ તે અમારી પાસે ખેંચાઈ આવતા. તેમણે કહ્યું : 'આજે લામા ગુરુ આવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું છે કે આજે રાતે બે વાગે તે તમને બંનેને દર્શન આપશે.'

મને થયું કે નેપાલીબાબા ને તેમના ગુરુની સત્યાસત્યતાને પારખવાનો આ સારો અવસર છે. તેમના કહ્યા પ્રમાણે આજે લામા ગુરુનું દર્શન ના થાય તો તેમના શબ્દો મિથ્યા થાય. મેં જોશીજીને કહ્યું કે આજે રાતે આપણે જાગવું જ નથી. વહેલા સૂઈને મોડે સુધી ઉઠવું જ નથી. કોઈ જગાડે તો પણ ના ઉઠશો. જુઓ, લામા ગુરુ કેવી રીતે દર્શન આપે છે !

પણ સિદ્ધ પુરુષોના સામર્થ્યનું શું પૂછવું? મારી શંકાશીલ વૃત્તિને લીધે મને તો તે દિવસે કે સ્પષ્ટ ના થયું. પરંતુ જોશીજીએ સવારે કહ્યું કે બરાબર રાતે બે વાગે મારી આંખ ઉઘડી ગઈ ને લામા ગુરુના દર્શન થયા. તેમણે તમારી તરફ આંગળી કરીને કહ્યું કે આ શું કામ બધે ફરે છે? એમનો પૂર્ણતાનો વખત આવી ગયો છે. હવે એમણે ક્યાંય ફરવાની જરૂર નથી. હવે એ દેવપ્રયાગ જ જાય ને ત્યાં જ રહે એમ કહેજો. મને કહ્યું કે તમારે હજી વાર છે. પણ નિરાશ થયા વિના તમે સાધન-ભજન કર્યા કરો.

મેં કહ્યું કે મને તો કે સ્પષ્ટ થયું નહીં. તમને થયું એ મારે કેવી રીતે માનવું? મારે માટે જે કહેવાનું હોય તે મને જ કેમ ના કહ્યું? એ રાતે મને સ્પષ્ટ દર્શન ના થયું પરંતુ પ્રકાશ દેખાયો, કોઈ આકૃતિ જણાઈ, ને તેણે મારે શરીરે હાથ ફેરવ્યો, એટલો અનુભવ થયો હતો.

તે પછી થોડે જ દિવસે - શ્રાવણ સુદી બારસને દિવસે - મૌનવ્રત રાખીને હું બેઠો હતો, ત્યારે એકાએક મારું દેહભાન ભુલાઈ ગયું ને મને લામા ગુરુનાં દર્શન થયા. લામા ગુરુ ખૂબ જ ઊંચા હતા. તેમને લાંબી દાઢી હતી ને તેમણે કાળો પગની પાની લગીનો ઝભ્ભો પહેર્યો હતો. આ દર્શનથી મને આનંદ થયો.

લામા ગુરુની સાથે બીજા બે ત્રણ મહાત્મા હતા. તેમને હું ના ઓળખી શક્યો. લામા ગુરુના તે શિષ્યો હશે. પણ લામા ગુરુની શક્તિનો મને તે રીતે પરચો મળ્યો.

(૨)

મારો વિચાર સીમલાથી નહાન જવાનો હતો. નહાન સ્ટેટ પંજાબમાં છે. ત્યાં જમનાજી વહે છે. ત્યાંના એક મહાત્મા ઇ. સ. ૧૯૪૪ માં મને ઉત્તરકાશી મળ્યા હતા. તેમણે કહેલું કે અનુકૂળતા મળતાં નહાન આવજો, ખૂબ જ સુંદર જગા છે. મારા આશ્રમમાં બધી સગવડ છે, ખેયરી મુદ્રા કરવામાં હું તમને મદદ કરીશ. જો કે ખેયરીનો વિચાર તો પ્રભુએ ઉત્તરકાશીમાં જ પૂરો કર્યો હતો. પરંતુ સીમલાથી નહાન પાસે હોવાથી થોડા દિવસ એ બાજુ જવા ઇચ્છા હતી. આ માટે મેં એક સાંજ નેપાલીબાબાને વાત કરી.

બાબા કહે : 'નહિ નહિ, ત્યાં જવાની જરૂર નથી. તે સાધુ નથી, નામધારી છે. તેનામાં યોગી કે મહાત્માનાં લક્ષણ નથી. ત્યાં જવાથી કંઈ નહિ વળે. તમે તો દેવપ્રયાગ જ જાવ, ને ત્યાં જ રહો. જુઓ ત્યાં શું થાય છે? બધી રીતે આનંદ આનંદ થઈ રહેશે. તમારે કોઈનીય પાસે જવાની જરૂર નથી. એવા તો કેટલાય સંત-મહાત્મા તમારા દર્શન કરવા આવશે.' એ સાથે નેપાલીબાબાએ તે યોગીનું નામઠામ ને તેમના પહેરવેશ વિશે કહ્યું તે બિલકુલ સાચું હતું. મને થયું કે નહાન જવાનું આંતરપ્રેરણા દ્વારા સમર્થન મળે તો જ જવું. પરંતુ સીલમાના નિવાસ દરમ્યાન તેવું સમર્થન ના મળ્યું એટલે મેં જવાનો વિચાર મુલતવી રાખ્યો.

કોઈએ આ સાંભળી આશ્ચર્ય પામવાની જરૂર નથી. પ્રભુની કૃપાથી મને બચપણથી ને ઇ. સ. ૧૯૪૩થી તો સતત આવી આંતર-આજ્ઞા મળ્યા કરે છે. જેમ એક માણસ બીજા સાથે વાત કરે તેમ કૃપાળુ 'મા' મને પ્રેરણા આપે છે. મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં હું આ પ્રેરણા પ્રમાણે જ વધારે ભાગે ચાલું છું ને તેમાં જ મારું હિત રહેલું હોય છે. આ આદેશોએ આજ લગી મારા જીવનમાં ખૂબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે; એક મિત્ર, ગુરુ, સખા કે પથપ્રદર્શકનું કામ તેમણે કર્યું છે. તેમને લીધે મારામાં આત્મશ્રદ્ધા ખૂબ વધી છે, મજબૂત બની છે, અને આજ આટલો વિકાસ મેં પ્રાપ્ત કર્યો છે. આ પ્રેરણાઓથી મને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ છે કે ઈશ્વરની મહાન નજર મારા પર મંડાયેલી છે. 'મા' જ મને દોરે છે, ને નિમિત્ત બનાવીને મારા દ્વારા સાધના કર્યા કરે છે. આ પ્રેરણાઓનું સ્થાન મારા જીવનમાં ઘણું અનોખું છે. પણ તે વિશે આથી વધારે વિસ્તારમાં હવે નહિ પડું. કેમ કે મારા જીવનના બધા જ અનુભવોને જાહેર કરવા તે મને પસંદ નથી. કેમ કે તેની વિશેષ જરૂર નથી, અલબત્ત બીજાને માટે.

(૩)

નહાન જવાનું બંધ રહ્યું એટલે અમે ધરમપુર જવાનો વિચાર કર્યો. સીમલામાં હવે વિશેષ રહેવાનું કારણ ન હતું. જવાનો દિવસ પણ નક્કી કર્યો. નેપાલીબાબાને ખબર આપી. તેમણે કહ્યું કે હું સ્ટેશને આવીશ.

બપોરે અમે બધી તૈયારી કરતા બેઠા. એકાએક મને વિચાર આવ્યો. મેં જોશીજીને કહ્યું કે સીમલામાં આપણે આનંદ કર્યો. હવે નીકળવાનો વિચાર કરીએ તે બરાબર છે. પરંતુ એક વાત રહી ગઈ એમ લાગે છે. નેપાલીબાબા સીમલામાં રહે છે તો તેમનું સ્થાન તો જોઈએ.

જોશીજીને મારો વિચાર ગમી ગયો. તે જ દિવસે બપોરે અમે નેપાલીબાબાને ત્યાં જવા ઉપડ્યા. રસ્તામાં વરસાદ પડ્યો. અમે જરા ભીજાયા. લાંબા પ્રવાસ પછી અમે બાબાના સ્થાન પાસે આવી પહોંચ્યા. પણ આ શું? બાબા તો માર્ગ પર જ વરસાદમાં ભીજાતા ઊભા છે!

અમે કહ્યું, 'અરે, તમે આવી રીતે વરસાદમાં?'

નેપાલીબાબા કહે : 'હું તમારું સ્વાગત કરવા ઊભો છું. તમે મારે માટે ઠેઠ આટલે આવ્યા તો હું બહાર રસ્તે પણ ના આવું? આજે બપોરે બરાબર બે વાગે તમે ને એક સ્ત્રી અહીં આવવાની ચર્ચા કરતાં બેઠાં'તાં. તે હું અહીંથી સાંભળતો'તો. એટલે મેં જાણી લીધું કે તમે આજે જવાના નથી ને અહીં જ આવવાના છો.'

વાત સાચી હતી. નેપાલીબાબાની અદભૂત શક્તિનો એ દ્વારા એક વધારે પુરાવો મળ્યો. બે વાગે અમે વાત કરતા હતા, ત્યારે ઘરની એક સ્ત્રી પણ સાથે હતી.

નેપાલીબાબાની ઓરડી નાની, જીર્ણ જેવી હતી. આજુબાજુ પહાડ હતા. આ સ્થળમાં આવા મહાન પુરુષ રહેતા હશે એવી કલ્પના પણ આવવી મુશ્કેલ છે. ત્યાં જઈને અમે બહાર બેઠા. થોડી વારે પેલી નેપાલી બેન હુક્કો લઈ આવી. જોશીજીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. મેં કેવળ પાણી માંગ્યું. વિવિધ વાતો થઈ. નેપાલીબાબાના મકાનની આસપાસ પાંચ-સાત મુસલમાનના ઘર હતાં. તેમાંથી એક બિમાર હતો. નેપાલીબાબાએ તેને પોતાના મકાનમાં આશ્રય આપ્યો હતો. તેની દવા ચાલતી હતી. નેપાલી બેન પણ ખૂબ જ તેજસ્વી હતી. તેની મુખાકૃતિ અલૌકિકતા ને સુંદરતાથી ઓપતી હતી. તે તેના આત્મિક વિકાસની સાબિતી હતી.

મેં બાબાના સાધનાસ્થાન પર બેસવાની ઇચ્છા કરી. બેને તરત જ એ સ્થાનમાં આસન નાખી આપ્યું. તે પર હું બેઠો. આજુબાજુ દેવીદેવતાના સુંદર ફોટા હતા. ત્યાં બેસતાં જ મને ભાવાવેશ જેવું થઈ આવ્યું. આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યા. ખૂબ ખૂબ શાંતિ અને આનંદ લાગ્યો. સિદ્ધ પુરુષના સાધનાના સ્થાનમાં પણ એવી અલૌકિક શક્તિ હોય છે.

રસ્તામાં મેં જોશીજીને નેપાલીબાબાને એક પ્રશ્ન પૂછવા જણાવેલું. જોશીજીએ પૂછ્યું : 'આપના અનુભવના આધાર પર સમાધિનો સહેલો ને સચોટ રસ્તો કયો?'

નેપાલીબાબાએ તરત જ કહ્યું : 'સુરત-શબ્દ-યોગ.'

નેપાલીબાબાના એ સંક્ષિપ્ત શબ્દોમાં અનુભવી માણસોને ઘણું ઘણું જાણવાનું મળશે. સાધકની અંદર જે નાદ જાગે છે, તેમાં મનની વૃત્તિ એકાકાર થઈ જાય એટલે સમાધિ મળે. સુરત એટલે મનની વૃત્તિ. નેપાલીબાબાના કથનથી અમને ખૂબ જ આનંદ થયો. તે કથન મારા તે વખતના સાધનાત્મક અનુભવ સાથે મળતું આવતું હતું.

ત્યાં તો મેં પૂછ્યું : 'તમે બીજી ઔષધિ તો શોધી છે પણ સમાધિ કરાવે તેવી ઔષધિ જાણો છો?'

પેલી બેન પાસે જ હતી. તેણે તરત કહ્યું : 'લામા ગુરુએ મને તમને બતાવીને કહ્યું છે કે આ એક મહાન આત્મા છે. તેમને તમે સારી રીતે સત્કારજો ને ઔષધિ તથા ફોટો આપજો.' ને તે નેપાલીબાબાના કહ્યા પ્રમાણે સમાધિ માટેની ઔષધિ લેવા ચાલી ગઈ.

નેપાલીબાબાએ લામા ગુરુની આજ્ઞાને શિર પર ચઢાવીને મને તેમનો એકનો એક ફોટો આપી દીધો. મેં તે પ્રેમથી લીધો. બેન ઔષધિ લાવી. ઔષધિ ખૂબ થોડી હતી. તેનો પ્રયોગ કેમ કરવો તે મને બાબાએ સમજાવ્યું. સાથે સાથે કહ્યું કે જોશીજીને આ ઔષધિ ના આપતા. તેમને હજી વાર છે. લામા ગુરુએ ફક્ત તમારે જ માટે આજ્ઞા કરી છે.

આના અનુસંધાનમાં કહી દઉં કે દહેરાદૂન આવીને મેં ઔષધિનો પ્રયોગ કર્યો. જોશીજીને પણ તે આપી. પણ જોશીજીને કેં થયું નહિ. રાતે દસ વાગે ઔષધિ લઈને હું ધ્યાનમાં બેઠો. થોડી વારમાં જ ભાન જતું રહ્યું. ખૂબ જ આનંદ થઈ રહ્યો. સવારે જોશીજી મારી સામે ઊભા હતા, ત્યારે મારું ભાન આવ્યું. સવારે નવેક વાગ્યા હશે. જોશીજી કહે, 'હું તો બેત્રણ વાર આવી ગયો. તમારા મુખ પર ખૂબ તેજ ઝળહળતું હતું.'

(૪)

સાંજે નેપાલીબાબા અમને મૂકવા આવ્યા. અમે ઘણી વાતો કરી. મને છૂટાં પડતાં કહેવા માંડ્યા, 'તમારો જયજયકાર થઈ જશે, દિગ્વિજય થઈ જશે.'

તે વખતે સૂર્યાસ્ત થઈ ચૂક્યો હતો. આકાશમાં ગુલાબી ફેલાઈ ગઈ હતી. તે બતાવીને તેમણે મનમાં ને મનમાં કાંઈક કહ્યું. કદાચ તે ઉજ્જવલ ભાવિનું સૂચન કરી રહ્યા હશે !

એ અમારી છેલ્લી મુલાકાત હતી. તે જ રાતે અમે સીમલા છોડ્યું. તે બાદ બાબા મળ્યા નથી પણ તેમની સ્મૃતિ કાયમ છે. એક મહાન સિદ્ધપુરુષ તરીકે મારા દિલમાં તેમના પ્રત્યે અપૂર્વ માન છે. બે વરસ પછી તેમને લખેલો પત્ર 'નેપાલીબાબા મરી ગયા છે' એવા 'ડેડ લેટર ઓફિસ'ના શેરા સાથે પાછો આવેલો. તે વાતમાં કેટલું તથ્ય હતું તે પ્રભુ જાણે. હજી મેં આની તપાસ કરી નથી. જ્યાં હો ત્યાં એ મહાપુરુષ નેપાલીબાબાને મારા પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ છે! ભારત ને સૃષ્ટિના એક સન્માનનીય મહાપુરુષ તરીકે તેમનું સ્થાન કાયમ રહેશે!

(૫)

સીમલાથી ધરમપુરની મુસાફરી એકંદરે સારી રહી. સીમલા હીલ્સમાં વળાંક પર વળાંક લેતી ટ્રેન ખૂબ જ આકર્ષક લાગે છે. ધરમપુર વધારે રોકાવાનું ન હતું. એટલે એક દિવસ રોકાઈને અમે દહેરાદૂન માટે ઉપડ્યા. દહેરાદૂનને જોશીજીએ કેટલાય વખતથી તેમનું નિવાસસ્થાન બનાવેલું. આવા મોટા વ્યવસાયી શહેરમાં રહીને પણ તે આજે સાધનાપરાયણ જીવન જીવતા. જે માણસો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને આત્મદર્શનને માર્ગે જવા માગે છે તેમને જોશીજીના જીવનમાંથી ઘણું ઘણું શીખવાનું મળશે. જોશીજીનો પ્રેમ ભારે છે. તેમનું હૃદય દયાળુ છે. બીજાનું દુઃખ જોઈને તે દ્રવી જાય છે. ને સંતસેવા તેમની અત્યંત પ્રિય વસ્તુ છે. સદભાગ્યે સ્ત્રી પણ તેમને સહયોગિની જેવી જ મળી છે. તે તેમને બધી રીતે સહકાર આપે છે. ઉત્તર ભારતના આધ્યાત્મિક વિકાસ-પ્રાપ્ત પુરુષોને જેમણે મળવું હોય તેમણે જોશીજીને મળવું જોઈએ. તે મુલાકાત તેમને માટે સુખદ થઈ પડશે એ નક્કી છે.

દહેરાદૂનમાં મને લાંબા વખત લગી રાખવાની જોશીજીની ઇચ્છા હતી. પણ મારું દિલ દેવપ્રયાગ જવા ઉત્સુક હતું. છતાં પણ થોડા દિવસ મારે દહેરાદૂન રહેવું પડ્યું, કેમ કે મને જમણા પગે સાથળ પર ફોલ્લો થયો. આ દિવસોમાં જોશીજીએ મારી ખૂબ જ પ્રેમથી સેવા કરી.

દેવપ્રયાગ આવીને મેં પાછું મૌનવ્રત લઈ લીધું. રાતદિવસ આત્મનિમગ્ન દશામાં રહીને રામકૃષ્ણ દેવને દર્શન દેવા ખૂબ માટે પ્રાર્થવા લાગ્યો, ને સમાધિના આનંદ માટે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. આવી રીતે ચાર-પાંચ માસ વીતી ગયા. એક વાર વળી મને જમણે પગે ગડ થયું. એ પણ મટ્યું ને એક દિવસ શિયાળામાં ગુજરાતયાત્રા માટે મેં પ્રસ્થાન કર્યું.

* * *

૪૮. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની આલંદીમાં કૃપા

ગુજરાતની યાત્રા એ વખતે અનેક રીતે યાદગાર બની ગઈ. પ્રભુની કૃપાથી તે દિવસોમાં મહાપુરુષ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પવિત્ર લીલાસ્થાન આલંદીમાં જવાનો અવસર પણ પ્રાપ્ત થયો. આલંદીની એ યાત્રા મારે માટે અત્યંત આનંદજનક ને ઉપકારક થઈ પડી. એ યાત્રામાં મારી સાથે મુંબઈથી પાંચ-છ ભાઈઓ ને પૂનાથી બીજા બે ભાઈ સામેલ થયા હતા. બધા જ ભાઈઓ જિજ્ઞાસુ ને ઉત્સાહી હતા એટલે ખૂબ જ આનંદ આવે એ સ્વાભાવિક હતું.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું દર્શન સૌથી પહેલાં મને હિમાલયના ઉત્તરકાશી નામે સ્થળમાં થયું હતું. તે વાત મેં આગળ પર વિસ્તારથી કહી દીધી છે. તે ધન્ય પ્રસંગને લીધે આલંદી તરફ મારું મન વધારે પ્રેમથી દોડતું હતું, ને તેથી જ મુંબઈની મુલાકાત વખતે મને તક સાંપડી ત્યારે તે તીર્થસ્થાનના દર્શનનો લાભ લેવાનો પ્રસંગ મેં હાથમાંથી જવા ના દીધો.

આલંદી ગામ નાનું છતાં સુઘડ, સુંદર ને વ્યવસ્થિત છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સમાધિ મંદિરને લીધે તેની ખ્યાતિ વિશેષ છે. મંદિર ખૂબ જ સુંદર, સ્વચ્છ ને વિશાળ છે. તેની પાછળ નાનકડી છતાં રળિયામણી નદી છે. પૂનાથી મોટરમાર્ગે વીસેક માઇલ હોવાથી માણસો એ પવિત્ર સ્થળની મુલાકાત બહુ સારી સંખ્યામાં લેતા દેખાય છે.

મંદિરમાં પહોંચીને અમે સમાધિના દર્શનનો લાભ લીધો. સમાધિ મંદિરના અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ મંદિરના પૂજારીએ સમાધિસ્થાન પરથી લઈને મારા કંઠમાં એક હાર પહેરાવી દીધો. એ અચાનક થયેલા પ્રેમ-પ્રદર્શનથી મને જરા આનંદ થયો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતે જ પૂજારીને પ્રેરણા કરીને મારા સરખા એક સાધારણ પ્રેમી પુરુષનો એવી રીતે સત્કાર કર્યો એમ મને લાગ્યું.

સમાધિના દર્શન પછી અમે મંદિરની ચારે તરફ ફરી વળ્યા. મંદિર ખૂબ જ વિશાળ છે. તેની ધર્મશાળા પણ એવી જ વિશાળ છે. સ્થાન ખૂબ જ હૃદયસ્પર્શી અને આકર્ષક હતું. પરંતુ મારી દૃષ્ટિ કોઈ બીજી જ વસ્તુની શોધ કરી રહી. ઇ. સ. ૧૯૪૪માં મેં ઉત્તરકાશીમાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને સમાધિની દશામાં જોયા હતા. તે વખતે તે એક ચોતરા પર કોઈ વૃક્ષની નીચે બેઠેલા. તેવું કોઈ સ્થાન અહીં હશે તેવી મારી કલ્પના હતી, ને તેથી મારી કલ્પનાના તે સ્થાનને જોવાની મારી ખૂબ ઇચ્છા હતી. પરંતુ તે સ્થાન મને દેખાયું નહિ એટલે મને જરા નિરાશા થઈ. નિરાશાની એ લાગણીનો અનુભવ કરતો હું મંદિરના દરવાજા તરફ જતો હતો ત્યાં જ મને એક અપરિચિત પુરુષનો મેળાપ થયો. કોઈપણ પ્રકારની પૂર્વભૂમિકા વિના તેમણે મને સીધો જ પ્રશ્ન કર્યો : 'તમે બધું જોઈ લીધું?'

મેં કહ્યું : 'જોવાનું બધું તો જોઈ લીધું છે પણ પૂરતો સંતોષ અને આનંદ થયો નથી.'

તેમણે કહ્યું : 'તમે બધું જોયું હશે પણ એક સ્થળ નહિ જોયું હોય. તે ખાસ જોવા જેવું છે. ચાલો બતાવું.'

અમે તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. મંદિરના પાછળના ભાગમાં પગથિયા જેવું હતું. તેના પર ચઢીને અમે ઉપર પહોંચ્યા. તે ભાઈ તરત જ બોલી ઊઠ્યા : 'જુઓ, આ સ્થાન તમે નહિ જ જોયું હોય. ઘણાં નથી જોતાં. તમે શાંતિથી જુઓ. હું હવે મારે કામે વિદાય થાઉં છું.'

ને તે અજાણ્યા ભાઈ વિદાય થઈ ગયા. એ સ્થાનને જોઈને મારા આશ્ચર્ય અને આનંદ બંનેનું ઠેકાણું રહ્યું નહિ. ઉત્તરકાશીમાં મેં જે સ્થાન જોયું હતું ને જેને જોવાની મારી ઝંખના હતી તે જ સ્થાન ! ફેર માત્ર એટલો કે ત્યાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બેઠેલા ન હતા. બાકી એ જ ઓટલો, એ જ ઝાડ, એ જ એકાંત ! એ સ્થાનનું દર્શન કરાવનાર પેલા અજાણ્યા ભાઈ કોણ હશે? શું તે સંત જ્ઞાનેશ્વર પોતે હશે? તેમનો કોઈ દૂત હશે? તેમની પ્રેરણાથી આવેલ કોઈ ભક્તજન હશે? એ વાતનો ઉત્તર કોણ આપી શકે? એ સુંદર સ્થાનને જોઈને અમે એટલા બધા આનંદમગ્ન બની ગયા કે તે વખતે તો અમે તેનો વિચારે ના કર્યો. એ કાચા જેવા ઓટલા પર ભાવવિભોર બનીને હું પદ્માસન વાળીને ધ્યાનમાં બેસી ગયો, ને જ્ઞાનેશ્વરની સ્મૃતિમાં લીન થયો. બીજા ભાઈઓ પણ પ્રભુસ્મરણ કરવા લાગ્યા. તેમણે મારા છ-સાત ફોટા પણ પાડ્યા. પરંતુ એક પણ ફોટો સારો ના આવ્યો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ઇચ્છા કદાચ એવી જ હશે. ગમે તેમ, મારા હૃદયમાં અંતરના અંતરતમમાં એ સુંદર સ્થાનનો જે ફોટો પડી ગયો તે તો ખૂબ જ સુંદર હતો. તેને કોઈ જ ભૂંસી શકે તેમ નહોતું.

(૨)

એ જૂનુંપુરાણું છતાં સુંદર અને આકર્ષક સ્થાન જોઈને મને અસાધારણ આનંદ થયો. કેટલું સરસ સ્થાન? ને શાંતિમય પણ કેટલું? એ જ સ્થાન મને ઉત્તરકાશીમાં દેખાયું હતું. ફક્ત જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ એ ચોતરા પર બેઠા ન હતા. જો તે બેઠેલા હોત તો કેટલો બધો આનંદ આવત? મેં પ્રાર્થના કરી. કહો કે વિનવણી કરી, કે હે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ! મંદિરમાંથી બહાર નીકળીને તમે મારી પાસે આવો. તેમાં તમારું શું જવાનું છે? તમે તો દેશ ને કાળથી મુક્ત છો, ઈશ્વર છો. તમારી મુલાકાત વિના આ સ્થળની યાત્રા સફળ કેમ થાય?

પણ એવા મહાપુરુષની દયા વિના એમને જોઈ પણ કોણ શકે? જુએ તો ઓળખી પણ કોણ શકે? ચિત્રકુટના ઘાટ પર સંતોની ભીડ થઈ હતી. માણસોની ઠઠ માતી ન હતી. ત્યારે રામ અને લક્ષ્મણ રાજકુમારનો વેશ લઈને તુલસીદાસ પાસે આવ્યા હતા. પણ તે પણ તેમને ક્યાં ઓળખી શક્યા હતા? પ્રભુની લીલા એવી અજબ છે. માટે તો તુલસીદાસે ગાયું છે કે -

સોહિ જાને જેહુ દેહિ જનાઈ.

તે જ યથાર્થ રીતે જાણી શકે છે જેને તે પોતાનું રહસ્ય જણાવે છે.

(૩)

મને થયું કે આવા સુંદર સ્થાનમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું કીર્તન કરીએ તો ખૂબ જ આનંદ આવે. સમાધિ મંદિરના વિશાળ હોલમાં આવીને ખૂબ જ પ્રેમથી, ઊભા ઊભા ને નૃત્ય કરતાં અમે કીર્તન શરૂ કર્યું : કીર્તનનો ધ્વનિ આ પ્રમાણે હતો.

નિવૃત્તિ જ્ઞાનદેવ સોપાન મુક્તાબાઈ

એકનાથ નામદેવ તુકારામ !

તુકારામ તુકારામ !!

છેલ્લે છેલ્લે એકલા જ્ઞાનદેવના ધ્વનિની ધૂનમાં અમે તલ્લીન બની ગયા. મારા હાથમાં કરતાલ હતી. આંખ બંધ હતી. પગ પોતાનું કામ કર્યો જતા. હૃદય શ્રી જ્ઞાનેશ્વરને મળવા માટે ઉછળી રહ્યું હતું. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર દર્શન આપે અને અમારા પ્રેમપોકારથી પ્રસન્ન થઈને અમારી આગળ પ્રકટ થાય તો સારું એવો ભાવ મારા ઉરમાં - કહો કે રોમેરોમમાં ઉભરાઈ રહ્યો હતો. તે જ વખતે, કીર્તન ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે જ, એક વૃદ્ધ પુરુષ પ્રકટ થયા. તે ક્યાંથી આવ્યા તેની વધારે ભાગના માણસોને ખબર પડી નહિ. માતાજી કહે છે કે તે મંદિરની બહારના ભાગમાંથી આવ્યા હતા. તેમના હાથમાં શું હતું ખબર છે? ચમકતી પૂજાની થાળી ને લોટો. શરીરે તેમણે પોતડી જેવું રેશમી વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. તેમની ઉંમર ખૂબ જ મોટી હતી. શરીર પર સફેદ વાળ છવાઈ ગયા હતા. એ આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધ પુરુષે હાથમાંથી થાળી ને લોટો નીચે મૂકી મંડળીની અંદર પ્રવેશ કર્યો ને મારી સાથે પ્રેમથી નાચતાં નાચતાં ધૂન બોલવાની શરૂઆત કરી. જેમ મારો પગ પડે, તેમ તેમનો પણ પડે. વૃદ્ધ હોવા છતાં તેમના શરીરમાં અજબ સ્ફૂર્તિ ભરી હતી. તેમનું શરીર દડાની માફક ઉછળતું હતું. એ ધૂન કેટલાય વખત સુધી ચાલુ રહી. છેવટે મારું શરીર નીચે પડી ગયું. કોઈ મને પંખો નાખવા માંડ્યા ને કોઈ મારે માટે પાણી લેવા ગયા. લોકોનું મોટું ટોળું ત્યાં જમા થઈ ગયું. બેત્રણ ભાઈઓ પેલા વૃદ્ધ પુરુષને શોધવા માંડ્યા. તેમની ઇચ્છા તેમને કાંઈક બક્ષિસ આપવાની હતી. પરંતુ તેમની અજાયબી વચ્ચે તેમણે જોયું તો પેલા વૃદ્ધ પુરુષ ત્યાં ન હતા. તે ભારે મૂંઝવણમાં મૂકાયા. આટલી થોડી વારમાં તે પુરુષ ક્યાં ગયા હશે? તેમણે બધે શોધખોળ કરવા માંડી. મંદિરમાં, મંદિરની બહાર, બધે જોયું પણ ક્યાંય તેમનો પત્તો ના લાગ્યો. તેમની થાળી કે લોટાનો પત્તો પણ ના મળ્યો. મંદિરની બહાર બેઠેલા દુકાનદારોને પણ પૂછી જોયું. પરંતુ તેવા કોઈ પુરુષને મંદિરમાં જતાં કે મંદિરમાંથી બહાર આવતાં જોયા હોવાની તેમણે સાફ ના કહી. તપાસ કરનારા નિરાશ થયા. તેમાંના વધારે ભાગના ભાઈઓને ખાતરી થઈ ગઈ કે સંત જ્ઞાનેશ્વર પોતે જ અમારા લગીર જેટલા ભાવથી પ્રસન્ન થઈને એ વૃદ્ધ પુરુષના સ્વરૂપમાં અમને દર્શન આપવા આવ્યા હતા. અલબત્ત, અજ્ઞાત રીતે જ.

મેં જ્યારે એ બધી વાત સાંભળી ત્યારે મારા દિલમાં કૈંક વિચિત્ર લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા મને પણ હતી, પણ મારી આંખ બંધ હોવાથી કીર્તન વખતે તેમના દર્શનથી મારે વંચિત રહેવું પડ્યું. એ વાતનું દુઃખ થાય તે સ્વાભાવિક હતું. પણ હવે શું થાય? ને તેનો ઉપાય શો?

સાંજે અમે પૂના પાછા ફર્યા. તે દિવસે રાતે મારું મન ખૂબ કટુણ બની રહ્યું. લાંબો વખત દિવસે બનેલા ચમત્કારિક પ્રસંગના વિચાર ને પ્રાર્થનામાં પસાર થયો. તે રાતે શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે મને સ્વપ્નમાં દર્શન આપીને કહ્યું : 'આ વખતે તમને દર્શન નથી આપ્યું પણ હવે બીજી વાર આવશો ત્યારે જરૂર આપીશ.'

એ સુંદર અનુભવથી મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. સાથે સાથે મને ખાતરી થઈ કે પેલા વૃદ્ધ પુરુષ બીજું કોઈ નહિ પણ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પોતે હતા. ફરી વાર આલંદીની યાત્રા કરવી પડશે, અથવા કહો કે એ યાત્રા કરવાનો લ્હાવો મળશે ને તે વખતે તેમના દર્શનનો લાભ અચૂક મળશે, તેવી આશા પણ ઉત્પન્ન થઈ.

(૪) શ્રી જ્ઞાનેશ્વરનો અનુભવ

કાળનો પ્રવાહ પાણીના રેલાની પેઠે કેટલો ઝડપથી પસાર થયે જાય છે? જોતજોતામાં બે વરસ વહી ગયાં. તે દરમ્યાન કેટલાય અવનવા અનુભવો થયા. તેનું વર્ણન સમય પર ક્રમેક્રમે કરીશ. અહીં તો મારી વાતના અનુસંધાનમાં એટલું જ કહીશ કે બીજી વાર આલંદી જવાનું થયું ત્યારે મારી સાથે મુંબઈથી દસ-પંદર ભાઈઓ આવ્યા હતા. તેમના મનમાં એમ હતું કે આ વખતે પણ પેલા વૃદ્ધ પુરુષ કે તેવા જ કોઈક ચમત્કારિક પુરુષ આવશે તો તેમને જવા જ નહિ દઈએ. તેમનો ધરાઈ ધરાઈને લાભ લઈશું ને કૃતાર્થ થઈશું. પણ પ્રભુની લીલાની ખબર કોને પડે છે? માણસ ધારે છે કાંઈ ને પ્રભુ કરે છે પણ કાંઈ.

રાતે મને થયેલી પ્રેરણા પ્રમાણે મારે કોઈ ધર્મશાળામાં નહિ પણ મંદિરમાં જ રહેવાનું હતું. તે પ્રમાણે અમે મંદિરમાં જઈને બેઠા. ચાંદનીનો પ્રકાશ બધે પથરાઈ ચૂક્યો હતો. સરિતાએ કોઈ અજબ શોભા ધારણ કરી હતી. મંદિરમાં બેસીને મેં શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને પ્રાર્થના કરી કે હે પ્રભુ ! આ વખતે તો તમારે મને દર્શન આપવું જ જોઈએ. તમારા વચન પ્રમાણે આ વખતે તો તમારે મારી સામે પ્રકટવું જ જોઈએ. હું તમારે દ્વારે આવ્યો છું. તમારો અતિથિ છું. મારો સત્કાર કરવાની તમારી ફરજ છે.

હે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ !

તમારું હોય ખરેખર સાચ,

સજીને બધો સાજ,

મને તો દર્શન આપો આજ,

હે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ !

રાત જેમ જેમ વીતતી ગઈ તેમ તેમ મારી પ્રાર્થના ને આતુરતા વધતી ગઈ. માણસો બધા જ ક્રમે ક્રમે સૂઈ ગયા. મંદિરમાં એકતારો લઈને એક ભક્ત ફરતાં ફરતાં જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ અને એકનાથના પદ ગાતો હતો. તેને લીધે વાતાવરણ અત્યંત અલૌકિક અને આનંદમય લાગતું હતું. રાતના બે પછી અચાનક મને લયની દશાની પ્રાપ્તિ થઈ. તે દશામાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વર ને નિવૃત્તિનાથ મારી સામે પ્રકટ થયા. બંને મહાપુરુષો ખૂબ જ સુંદર ને તેજસ્વી હતા. તેમણે સુમધુર સ્મિત કરીને મને હાથમાં ફૂલ આપ્યાં અને આશીર્વાદ આપ્યો.

બીજી પણ કેટલીક વાતો કરીને એ અદૃશ્ય થયા.

બીજે દિવસે મારી સાથેના ભાઈઓને મેં બધી વાત કરી તો તે આનંદ પામ્યા. અમે આલંદીની વિદાય લીધી.

હજી ઇચ્છા તો છે કે તેજના પૂજ જેવા સંત જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ મહાત્મા એકનાથને મળ્યા હતા તેમ દિવ્યરૂપમાં સાક્ષાત મળે ને પોતાનો પ્રેમ વરસાવીને મને પુલકિત કરે. એવા સમર્થ પુરુષને માટે શું અશક્ય છે? તે તો માનવરૂપમાં ઈશ્વર છે. સમર્થ સંત શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો જયજયકાર હો !

* * *

૪૯. નારદજીનો અદભૂત અનુભવ

બદરીનાથની યાત્રા કરી લગભગ એક મહિનો બદરીનાથ રહીને હું દેવપ્રયાગ આવ્યો.

દેવપ્રયાગ આવતાંવેત મારી તબિયત બરાબર થઈ ગઈ. બદરીનાથમાં ને રસ્તાના પ્રવાસમાં જે દસ્ત થતા હતા તે તદ્દન મટી ગયા. એ દિવસોમાં મને એક વાત જરૂર લાગી કે મારામાં હજી ઘણી કયાશ છે, કેમ કે સાચા ને પૂરા યોગીએ મન-ઇન્દ્રિયના જય સાથે પોતાના શરીરનો જય પણ કરવો જોઈએ એમ હું માનું છું. શરીરનો જય એટલે શરીરના ગુણધર્મો પર સ્વામીત્વ. સાધારણ માણસો શરીરના વ્યાધિ, વાર્ધક્ય ને મૃત્યુ જેવા વિકારથી પીડાય છે; તે વિકારોના બંધનમાં તે બંધાય છે. એ બંધનને તોડીને યોગીપુરુષ મૃત્યુંજય બની શકે છે, વ્યાધિરહિત ને નિત્યયુવા થઈ રહે છે. અલબત્ત, આ જ કાંઈ યોગનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય નથી. યોગનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય તો પૂર્ણતા એટલે આત્મદર્શન, જગતમાં બધે જ આત્મદર્શન કે ઈશ્વરદર્શન ને વ્યક્તિગત મર્યાદાઓને ખંખેરીને ઈશ્વરી શક્તિની પ્રાપ્તિ છે. શાંતિ, નિર્વાણ, મુક્તિ, પરમાનંદ, એ બધાં જ ધ્યેય એ વિરાટ આદર્શમાં સમાઈ જાય છે. શરીરના બાહ્ય વિજય વિના પણ એ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, છતાં શરીરનો વિજય ખૂબ આકર્ષક ને મહત્વનો છે. એ વિશે હઠયોગીઓએ તેમજ નાથ સંપ્રદાયના યોગીઓએ ખૂબ વિચાર કરેલો છે. શરીર-જયની પ્રક્રિયાઓ પણ તેમણે બતાવી છે. આવા જયમાં મને રસ હોઈ, બદરીનાથમાં જે દસ્ત થયા તે મને નોટિસ જેવા લાગ્યા. મેં વિચાર્યું કે એક ઝાડા જેવી વિકૃતિથી હું પર થઈ શક્યો નથી તો શરીરનો સંપૂર્ણ જય તો મારાથી કેટલો બધો દૂર છે?

પરંતુ આ જ વસ્તુએ મને તાર્યો છે. માણસને ડૂબાડનારું ને તારનારું તેનું મન છે. પોતાના વિના પોતાનો ખરો ઉપકાર કે અપકાર કોઈ જ નથી કરી શકતું એ ગીતાવચનમાં સત્ય સમાયેલું છે. પોતાની ત્રુટિઓને જોવાની ને ખામીને શોધી કાઢવાની ટેવ આ માર્ગમાં ખૂબ જ ઉપયોગી છે. માણસે આગળ વધવું હોય તો એનો આશ્રય લેવો જ રહ્યો. જો કે પોતાના દોષ જોવાનું કામ કડવું છે, પણ કડવી દવા કેટલી ફાયદાકારક હોય છે તે સૌ જાણે છે. આજ દવાથી સાધકે પરમ શુદ્ધ થઈને કંચનમય બનવાનું છે. પોતાની નાનામાં નાની ખામી પ્રત્યે પણ ખૂબ જ જાગ્રત રહેવાનું છે. એ ખામીને શોધીને-જોઈને બેસી રહેવાનું નથી, પણ તેને નિર્મૂળ કરવાનો પુરુષાર્થ કરવાનો છે. જે આમ કરશે તે સંસારમાં તરી શકશે. બાકી જે પોતાની મેળે જ પોતાને પવિત્ર, નિષ્કલંક ને મોટો માની બેસશે તે ડૂબી જશે. પ્રભુકૃપાથી છેક જ શૈશવકાળથી મારી ખામીઓ પ્રત્યે સાવધ રહેવાની અને એને દૂર કરવાની મારી ટેવ રહી છે. એ ટેવ મારે માટે આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી છે. નજીવી સિદ્ધિઓથી તૃપ્ત કે કૃતાર્થ થઈને બેસી રહેવાને બદલે પૂર્ણતાના પંથે મારું પ્રયાણ હું ચાલુ રાખી શક્યો છું તે આ જ ટેવને લીધે. બાકી ખોટી રીતે ધન્ય બનીને બેસી જવું હોય તો એવા અવસર જીવનમાં ક્યાં નથી? પણ સમજ માણસ જાણે છે કે એ આત્મવંચના છે, અને તેથી દૂર જ રહે છે. એ ટેવને લીધે જ હું ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે વિકાસ કરી શક્યો છું.

મારી નિર્બળતાની ચિંતા ખૂબ જ રહી. ગાંધીજીને સહાયક થવાની અને એ રીતે ભારતને ને સંસારને મદદ કરવાની મારી મહેચ્છા ક્યારે પૂરી થશે? હજી તો મારે લાંબી વાટ કાપવાની છે. ભારતમાં અવનવી ઘટનાઓ બનતી જ જાય છે. એ બધાનો તટસ્થ સાક્ષી બનીને આજે હું બેસી રહ્યો છું. અલબત્ત, એક દિવસ

ભારત ને સારા સંસારને આધ્યાત્મિક પ્રકાશે આલોકિત કરવાની, તેને પથપ્રદર્શન કરવાની અને એ રીતે આશીર્વાદરૂપ થવાની મારી ઇચ્છા છે. એ માટે જ મારો જન્મ છે. આજના યુગને મારે સાધના કરી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ ને પૂર્ણતાનો આદર્શ બતાવવાનો છે, ને સાથે સાથે દૈવી શક્તિથી ભૂષિત બની, ઈશ્વરનો આશીર્વાદ લઈ, સંસારને શાંતિનો માર્ગ ચીંધવાનો છે. ને ઈશ્વરીય મહિમાથી દિશાઓને ભરવાની છે. મારા વિના આ કોઈથી થનારું નથી. કેમકે ઈશ્વરે તે માટે મને જ પસંદ કર્યો છે. પરંતુ મારું એ મંગળ સ્વપ્ન ક્યારે પૂરું થશે? પૂર્ણતા મેળવીને હું દેહનું સાર્થક્ય ક્યારે કરી શકીશ? બીજા મહાત્માઓની દૃષ્ટિએ મારામાં તો હજી કૈંજ નથી ! એવા વિચારોમાં તરબોળ બનીને બેઠો હતો, ત્યાં જ એક અદ્ભૂત પ્રસંગ બન્યો.

મધ્ય રાત્રિ જેટલો વખત થયો હશે. મારું દેહભાન જતું રહ્યું. જંગલમાં એક નાની કુટિયા દેખાઈ. જોઉં છું તો સ્વામી રામતીર્થ જેવા કોઈ મહાપુરુષ છે. સ્કુરણા થઈ કે એ દેવર્ષિ નારદ પોતે છે. તેમની સાથે મેં ઘણી વાતો કરી. તેમાં મેં ઉપરની ચિંતા વ્યક્ત કરીને કહ્યું કે મારામાં કૈંજ નથી.

નારદજી કહે: 'અરે, તમે તે કોણ? તમારું ભૂત મહાગૌરવ! તેને યાદ તો કરો.'

મેં કહ્યું, 'એ બધું યાદ કરું છું ત્યારે તો લાગે છે કે હજી મારામાં કૈંજ નથી.'

'નહિ,' નારદજીએ કહ્યું, 'મોટા મોટા સમ્રાટો પણ તમારી આગળ શું છે? દુનિયા તમારી પાછળ પાછી મુઠવત થઈ રહેશે. સમય આવે છે. તમે આવી આર્તવાણી શું કહો છો?' એ સાંભળીને મને આનંદ થયો. મારું આત્મગૌરવ તાજું થયું.

પછી નારદજીને આલિંગન કરીને મેં કહ્યું, 'નારદજી, તમને યાદ કરું ને જોવાની ઇચ્છા કરું ત્યારે તમે મારી પાસે પ્રકટ થશો એમ કહો, એવું વચન આપો.'

'શું? હું?' તેમણે કહ્યું. મેં તેમને ઉપરનું વાક્ય છેક કાનમાં ત્રણ વાર કહ્યું. ને તે હસતા હસતા ધીરે ધીરે અદૃશ્ય થઈ ગયા. ધન્ય હો દેવર્ષિ મહાસિદ્ધ ભગવાન નારદ ! ભગવાન નારદની જય !

જતાં જતાં તે સંકેત કરતાં ગયા કે ભોમના વિશાળ પટ પર પથરાયેલા વર્ષાઋતુનાં વાદળાં લાંબો વખત ને કાયમને માટે ટકતાં નથી, તેમ તમારી ચિંતાનો પણ અંત આવશે. તમારી મૂંઝવણની અવસ્થા લાંબો વખત નહિ જ ટકે. તમારા જીવનનો આ સંક્રાંતિકાળ છે, તે પસાર થઈ જશે ને જીવન ઉજ્જવળ, ઉજ્જવળ, ખૂબ જ ઉજ્જવળ બની જશે.

ખરું છે. સાધકના જીવનમાં મૂંઝવણનો એવો વખત વારંવાર આવે છે. તે વખતે તેણે નાસીપાસ ને નાહિંમત બનવાની જરૂર નથી હોતી. તે વખતે બનતી સ્થિરતાને સાચવી રાખીને પ્રાર્થના કરવાની આવશ્યકતા હોય છે. તેથી ધીરે ધીરે માર્ગ ઉઘડે છે ને ચિંતા, ભય કે મૂંઝવણ દૂર થાય છે. મહાપુરુષોની મદદ પણ કોઈવાર તેને મળી રહે છે.

શાંતાશ્રમમાં દેવર્ષિ નારદનો એ અનુભવ ૨૪ જૂન, ૧૯૪૭ ને મંગળવારે થયો હતો. નારદજીએ કૃપા કરીને જ મને દર્શન આપ્યું. અને અણીને વખતે પોતાની ઉલ્લાસજનક ને પ્રેરક વાણી સંભળાવી. એ અનુભવથી મારામાં અજબ બળ આવ્યું. મારી કયાશ ગમે તેટલી હોય, સિદ્ધપુરુષો ને ઈશ્વરની મારા પર કૃપા છે. તે જ મારી કયાશને તદ્દન દૂર પણ કરી દેશે, ભારતની સેવા ને વિશ્વનું કલ્યાણ મારી દ્વારા કરાવવાનો તેમનો હેતુ છે. એ સત્યને મેં આવા ઉપરાઉપરી પ્રસંગોથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે જાણ્યું. આ જગ્યાએ મારે કહી

દેવું જોઈએ કે મારો મૂળભૂત ને પ્રથમ આદર્શ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કે પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ તે બાદ ઈશ્વરેચ્છા હોય તો જગતને યથાશક્તિ કામ આવવાની મારી નેમ છે. આ વાત મેં આગળ પર પણ કહી છે.

નારદજીના અનુભવ પછી તે ભાવના વધારે પ્રબળ બની. હૃદય કહેવા લાગ્યું કે આ માટે શક્તિ જોઈએ. ઈશ્વર કૃપાથી બદરીનાથમાં મને રિદ્ધિ સિદ્ધિ પણ વરી ચૂકી છે, પણ તેટલાથી જ શું થાય? મારું દિલ મુખ્યત્વે પ્રેમી કે ભક્તનું છે. એ માટે મારે પ્રભુને રાતદિવસ જોઈ શકું એ રીતે સાક્ષાત કરવા જોઈએ. તો જ મને શાંતિ વળે. તેને મેળવ્યા પછી શું બાકી રહે? પ્રભુને મેળવવાની જ પહેલાં જરૂર છે. જે જોઈતું હશે તે બધું જ તે આપી દેશે. આ વાત કાંઈ મારે માટે નવી નથી. દક્ષિણેશ્વર જઈ આવ્યા પછી તો આ વિચાર મારા મનમાં રાતદિન ઘોળાયા જ કરે છે. ને આજ ભાવનાથી હું રામકૃષ્ણદેવને સાક્ષાત કરવા મથું છું. તો પછી હવે વિલંબ શા માટે? દિવસ તો વીતતાં જાય છે. એક વાર ફરી દશરથાચલ પર્વત પર જઈને પ્રભુની કૃપા માટે પલાંઈ વાળીને બેસવું. પ્રભુ જરૂર કૃપા કરશે. અરે દુષ્ટ ને સંસારી માણસોની ઇચ્છાઓને તે પૂરી કરે છે તો તેના પ્રેમીની ઇચ્છાને પૂરી નહિ કરે? પોતાની પૂર્ણતાને માટે તલસનાર ને બીજા સારાયે જગતની શાંતિ તેમજ સુખસમૃદ્ધિને માટે ચિંતા કરનારની ઇચ્છા પૂરી નહિ કરે? ગંગા ઉલટી વહે, વૃક્ષો બોલવા માંડે ને સૂરજ ખરી પડે, પણ એ વાત કોઈ દિવસ બને જ નહિ. ઈશ્વર, તેની ઇચ્છા, ને તેના ખરા કે ખોટા, અધૂરા કે પૂરા ભક્તોનો સદા જય જ છે !

૫૦. એક મહાત્માની મુલાકાત

સરોડાથી અમે સાબરમતી પહોંચ્યાં.

સાબરમતીના નિવાસ દરમ્યાન સમય બહુ સુંદર રહ્યો. સાબરમતીના ભાઈઓનો પ્રેમ ખૂબ હતો. તેને લીધે સારો સમય રોકાવાનું થયું. આ દિવસોમાં ઋષિકેશમાં જેમનો પરિચય ઈ. સ. ૧૯૪૩માં થયેલો તે ઓમસ્વામી પણ ફરી મળ્યાં. ઓમસ્વામી સારા વિદ્વાન છે, સંન્યાસી થયા પહેલાં જ તેમને વિવેકાનંદનાં ગ્રંથોમાં ને આધ્યાત્મિકતામાં રુચિ હતી. ઋષિકેશમાં અમે વારંવાર મળતા. પરંતુ લાંબા વખતથી તેમણે હિમાલય છોડી દીધેલું. અમદાવાદમાં તેમનું મિલન અચાનક થયું.

ઓમ સ્વામી ખૂબ આનંદી ને બહુશ્રુત છે. વારંવાર તે પ્રેમવશ થઈ સાબરમતી આવવા માંડ્યા. એ દરમ્યાન અમદાવાદમાં એક પ્રસિદ્ધ સ્વામીજી પધાર્યા હતા. ઓમ સ્વામી તેમને સારી પેઠે ઓળખતા. મેં પણ તેમના વિશે ઘણી વાતો સાંભળેલી. પરંતુ તેમને મળવાની ઈચ્છા ન હતી. આ મારો સ્વભાવ છે. એક સમય હતો જ્યારે કોઈ પણ ભગવા વસ્ત્રધારીને જોતાંવેંત તેને મળવાની મને ઈચ્છા થઈ જતી: તેને મળતો પણ ખરો: પરંતુ હિમાલય ગયા પછી એકાદ વરસમાં આ મનોદશામાં ફેર પડી ગયો. જેમ જેમ મારી અનુભૂતિ વધતી ગઈ, સાધનાને માર્ગો, પ્રકાશને પંથે, ને મેં ઈશ્વરની કૃપાથી આરોહણ કરવા માંડ્યું, તેમ તેમ બહાર ક્યાંય પણ ફરવાની મને ઈચ્છા રહી નહિ. કેવળ ઈશ્વરને જ ભરોસે હું આગળ વધવા માંડ્યો. ને મેં આશ્ચર્ય સાથે જોયું કે મને જે વખતે જેવી અનુભૂતિની જરૂર હતી, તેવી અનુભૂતિ ઈશ્વરે મને આપી. ઈશ્વરના કૃપાપાત્ર મહાપુરુષોની પણ જ્યારે જરૂર પડી, ત્યારે તેણે જ તેમને મારી પાસે મોકલી આપ્યાં, આથી મારી આત્મશ્રદ્ધા ખૂબ દૃઢ થઈ ગઈ. જે માંગવાનું હતું તે ઈશ્વરની પાસે જ માંગવાનું મેં ચાલુ રાખ્યું. પરાવલંબનને બદલે સ્વાવલંબન, ચિંતા ને બદલે આશા, શ્રદ્ધા ને હિંમત, તેમજ રૂઢ વિકાસને બદલે અભૂતપૂર્વ નવીન સાધનાની વિચારસરણી મારા જીવનમાં પ્રકટ થઈ. આ બધું ઈશ્વરની જ કૃપાનું ફળ છે. જેને તેની જ કૃપામાં વિશ્વાસ છે તે સુખી છે. તેની ચિંતા ઈશ્વર જ કરે છે. તેને બીજા કોઈની નકામી આશા રાખવાનું કોઈ કારણ નથી.

આનો અર્થ જડતા કે ગુણગ્રાહકતાનો અભાવ નથી. ઈશ્વરનો પ્રેમી તો બધે જ ગુણ ભાળે છે. પોતાને તે સૌના ચરણની રજ લેખે છે. કારણ કે સ્થાવર જંગમમાં બધે જ તે ઈશ્વરની પ્રતિમાને જોતો હોય છે. તે સૌને નમે છે તેમાં હાડ કે ચામ અથવા રૂપ ને રંગથી ભરેલા કોઈ સ્વરૂપને નમતો નથી, પરંતુ સૌમાં રહેલા ને સૌના અંગમાંથી સદા આરપાર વહી આવતા ઈશ્વરી પ્રકાશને-અંતઃસ્થ દેવતાને જ નમે છે. આવો બડભાગી પુરુષ ગુણગ્રાહક ન હોય તે બને જ કેમ?

એટલા જ માટે ઓમ સ્વામીએ જ્યારે તેમના ઓળખીતા સ્વામીને વાત કરી, ત્યારે ખૂબ પ્રસિદ્ધ એવા તે મહાત્માના દર્શન કરવાની મેં સંમતિ બતાવી. આનું કારણ એક બીજું પણ હતું. બે ત્રણ વરસ પહેલાં દેવપ્રયાગમાં એક સ્વામી આવ્યાં હતાં. થોડો સમય તે ત્યાં રહ્યાં હતાં. તે મને અવારનવાર મળતાં. તે આ મહાત્માના શિષ્ય હતાં. ને તેમની ખૂબ જ પ્રશસ્તિ કરતાં. એટલે આ અવસર મળ્યો ત્યારે મેં ઓમ સ્વામીની સાથે જવાનું ઠરાવ્યું.

મહાત્માજીની પાસે અમે પહોંચી ગયાં. તેમનું શરીર ભવ્ય હતું. શરીરની ચામડી લાલધૂમ હતી. તેમણે પહેરેલા રેશમી ભગવા ઝભ્ભાનો રંગ તેમની ચામડીના રંગ સાથે મળી જતો હતો. આવા શરીરના મહાત્મા બીજા જોયા નથી. ઘણાં માણસો તેમની પાસે બેઠા હતાં. એક બેન તુલસી રામાણ સંભળાવતી હતી. અમે ત્યાં જઈ યથાસ્થાન બેસી ગયાં.

તુલસી રામાણ બંધ પડ્યું એટલે તે મહાત્માજી સાથે પોતાની ઓળખાણ ઓમ સ્વામીએ તાજી કરી. રસપૂર્વક ઓમ સ્વામીએ કબીરનાં બે ભજન પણ સંભળાવ્યાં. પછીથી 'સમાધિ કોને કહેવાય?' એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. સ્વામીજીએ પોતાની રીતે જવાબ વાળ્યો : 'મનની વૃત્તિનો નિરોધ થઈ જાય તે સમાધિ છે. આથી વિશેષ કોઈ સમાધિને તમે જાણતા હો તો કહો.' છેલ્લા શબ્દોમાં જ્ઞાનની ગરિમાનો ભાવ હતો પણ ઓમસ્વામીએ ચર્ચા વધારે ના કરી કેમકે મેં તેમને ઉઠવા માટે સંકેત કર્યો.'

સૂર્યાસ્ત થયો હતો. સાબરમતી જવાની જરૂર હતી. રાતે ત્યાં સત્સંગ થતો. આ પહેલાની સાયંકાળની ક્રિયા મારે પતાવાની હતી. એટલે અમે ઊઠ્યા. મારી તરફ ફરીને ઓમ સ્વામીએ મહાત્માજીને મારો પરિચય આપ્યો, 'આ મોટા યોગી છે, ને હિમાલયમાં રહે છે.'

મહાત્માજીએ અજબ દૃષ્ટિથી મને જોયો ને તરત કહ્યું : 'યોગી હોકર ભટકતે?' મતલબ કે યોગી છે તો પછી ભટકે છે શા માટે?

તેમણે ઘણી વિચિત્ર શૈલીમાં અણધારી વાત કહી. આથી ઓમસ્વામીને થોડું દુઃખ થયું. કેમ કે તેમને મારા પર ખૂબ પ્રેમ હતો. તેમણે આટલા ઉતાવળવાળા આવા શબ્દોની આશા રાખી ન હતી.

ઓમ સ્વામી બોલ્યા : 'આપ પણ યોગી છો ને? જેમ આપ ફરતા ફરતા અહીં આવ્યા છો, તેમ આ પણ આપના દર્શને પધાર્યા છે.'

પણ હું તો તે દરમિયાન હું બહાર નીકળી ગયો હતો. પાછળથી શું થયું તેની ખબર ના પડી. થોડીવારમાં ઓમસ્વામી બંગલાની બહાર આવ્યા. તેમના મુખ પર જરા દુઃખ હતું. પણ દુઃખ શા માટે? ઈશ્વરની દુનિયાની વિવિધતા ને વિચિત્રતાનું દર્શન કરી માણસે તટસ્થ ભાવે સુખ જ માનવાનું છે. હું જાણું છું કે તેમનું દુઃખ મારા પ્રેમને લીધે હતું. પણ તેનો ઉપાય શો?

મહાપુરુષને માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે -

सुखदुःख दोनो सम करी जाने और मान-अपमाना,
हर्षशोकसे रहे अतीता, तिन जग तत्व पिछाना... साधो मनका मान त्यागो.

એનો અમલ કરીને અહર્નિશ આનંદમાં રહેવાની જ જરૂર છે.

દરેક પ્રસંગમાંથી માણસે કાંઈ ને કાંઈ શીખતા જ રહેવાનું છે.

તે મહાત્માજી સાથેની એ મારી પહેલી ને છેલ્લી મુલાકાત હતી. પણ તેમના છેલ્લા શબ્દો મારા દિલમાં કોરાઈ રહ્યા! એવા તે મર્મભેદક હતા. દત્તાત્રેયની જેમ મેં તેમાંથી પણ સાર લીધો.

(૨)

ઓમ સ્વામી ભારે આનંદી ને વિનોદી હતા. એક દિવસ તે કોઈ બે સદ્ગૃહસ્થ જેવા વેપારીને લઈ આવ્યા. થોડો વાર્તાલાપ થયો. પછી તે વેપારી જવા માટે ઊઠ્યા. ઉઠતી વખતે તેમણે મને માથું ટેકવી પ્રણામ કર્યા ને તે જ અવસ્થામાં બોલ્યા, 'શિર પર હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપો.'

ઓમ સ્વામીની પણ એવી ઈચ્છા હતી. તે બોલ્યા, 'તેમને માથે હાથ મૂકો.'

મેં કહ્યું, 'જેનામાં માથે હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપવાની શક્તિ છે તે હાથ મૂક્યા વિના પણ આશીર્વાદ આપી શકે છે. એટલે હાથ મુકાવવાનો આગ્રહ નકામો છે.'

છેવટે લાંબી રાહ જોઈને તે વેપારી ઊઠ્યા. મેં કહ્યું, 'પ્રભુનું સ્મરણ કરજો, નીતિ ચોકખી રાખજો: આશીર્વાદ આપનાર તે જ છે. ને આટલું કરશો તો તેના આશીર્વાદ જરૂર જરૂર મળશે.'

વેપારીએ વિદાય લીધી. થોડીવારે ઓમ સ્વામી પણ ગયા. બીજી વખત મને ઓમ સ્વામી મળ્યા. ત્યારે તે પ્રસંગ યાદ કરીને તેમણે કહ્યું, 'તે દિવસે તમે પેલા વેપારીઓને માથે હાથ ના મુક્યો તે સારું થયું. તે તો મોટા કાળા બજારીયા છે.'

મેં કહ્યું, 'પોતાનાં કર્મ જ માણસને માટે શાપ કે આશીર્વાદ રૂપ થાય છે. હું હાથ મુકત તોય શું? કોઈ કર્મના ફલથી મુક્ત થોડું જ થવાનું હતું?'

માણસ પોતાનાં કર્મ સુધારે એ સૌથી પ્રથમ મહત્વની વાત છે. જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ કે કોઈયે ઉપાસનામાં આ વાતનો સ્વીકાર મજબૂત રીતે થયેલો છે. કર્મ સુધાર્યા વિના કે તેને સુધારવાની લેશમાત્ર ચેષ્ટા વિના સંત મહાત્માની કૃપાની આપણે આશા રાખીએ એ કેમ બને? આ રોગને મટાડવાની જરૂર છે. પહેલાં થોડીઘણી આત્મકૃપા પછી બીજાની કૃપા એ જ સાચી વાત છે.

* * *

૫૧. જાદુગરી સાધુ

હિમાલયની પુરાણપ્રસિદ્ધ પવિત્ર ભૂમિમાં કેવા કેવા વિવિધ પ્રકારના સાધક-સિદ્ધ મહાત્મા આવે છે ને રહે છે! એ ભૂમિનું જે પ્રાચીન મહત્વ છે તેથી અંજાઈ ને આકર્ષાઈને અનેક પશ્ચિમી પોતાનો આધ્યાત્મિક પ્રવાસ ખેડવા ને પૂરો કરવા એની ગોદમાં આવે છે. તેમાં કેટલીક વાર વિચિત્ર પ્રકારના માણસો પણ જોવામાં આવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૯ના જુન મહિનાની વાત છે. એક સાંજે હું માતાજી સાથે નીચે બેઠેલો ત્યારે અચાનક એક સાધુપુરુષનું આગમન થયું. લાલધૂમ આંખ, ખભે ઝોળી, હાથમાં લાકડી, ભગવાં વસ્ત્ર ને લાંબી દાઢી, એવું તેમનું રૂપ હતું. જોતાંવેત મને આશ્ચર્ય થયું ને તેમને પ્રેમથી બેસવા કહ્યું.

પહેલાં તો તેમણે ગૌશાળાના ફંડની માગણી કરી. પણ એટલી સહેલાઈથી મારી પાસેથી પૈસા મળી નહિ શકે એમ ખાતરી થવાથી અંતે તેમણે બીજી તરકીબ કરી. એક દોરાને મારા હાથમાં આપીને તેના નવ ટૂકડા કરવા કહ્યું. મને લાગ્યું કે સાધુ જાદુગરી વિદ્યા દ્વારા મને પ્રભાવિત કરવા માગે છે. પણ મારે તો તટસ્થની જેમ 'નાટક' જોવાની ઈચ્છા હોવાથી મેં વચ્ચે કૈં બોલીને વિઘ્ન ના નાખ્યું.

નવ ટૂકડા થઈ ગયા પછી મને તેમણે કહ્યું કે બધા ટૂકડાને હાથમાં બંધ કરી રાખો.

મેં તેમ કહ્યું.

પછી કહ્યું, 'જો દોરો પાછો જેવો હતો તેવો આખો બની જાય તો મને સાચો માનજો.'

થોડી વારે મેં તેમના કહેવાથી મૂઠી ઉઘાડી તો નવ ટૂકડાને બદલે એક જ ટૂકડો બાકી રહ્યો હતો; બાકીનો દોરો સંધાઈ ગયેલો. સાધુના ચહેરા પર પ્રસન્નતા ફરી વળી.

તેમણે પ્રસન્ન સ્વરે જણાવ્યું : 'આ એક ટૂકડો રહ્યો છે તે કોઈ વિઘ્ન બતાવે છે. તેની શાંતિ માટે એક ઉપાય છે.' એમ કહીને તેમણે ઝોળીમાંથી એક રૂપિયા જેવો સિક્કો કાઢ્યો.

'આને પાસે રાખવાથી વિઘ્ન શાંત થઈ જશે. આ લઈ લો ને આના બદલામાં એક રૂપિયો આપો.'

સાધુના વ્યાપારી માનસનો પરિચય પહેલેથી જ મળી ગયો હતો. મેં તેને રૂપિયો આપવાની ના કહી.

તેણે કહ્યું, 'હજી કોઈ બીજી તરકીબ જોવા માગો છો? વારુ, તમને કયા મંત્ર પર વધારે પ્રેમ છે?'

'બધા જ મંત્ર પર સરખો પ્રેમ છે.' મેં જવાબ વાળ્યો.

'ઐકાર પર પ્રેમ છે?'

'હા'

'તો જુઓ, તમારા જમણા હાથની પાછળ તે મંત્ર લખેલો મળશે.'

મેં જોયું તો કૈં જ ન હતું.

'કૈં નથી?' તેણે કહ્યું, 'વારુ, ડાબા હાથ પર જુઓ.'

ત્યાં ખરે જ કાળા રંગનો ઐકાર લખેલો દેખાયો. મૂઠીની અંદર હથેલીમાં તેમ જ બહાર બંને ઠેકાણે તે લખેલો હતો.

થોડી વારે તેણે કહ્યું, 'હવે એક રૂપિયો આપો.'

મને એ વિનોદમાં આનંદ આવતો હતો.

મેં કહ્યું, 'આપવાનું તો આપીશું, પણ હજી કોઈ તરકીબ બતાવો તો સારું.'

તેને કે આશા જાગી. મારા સામું જોઈને કહેવાનું શરૂ કર્યું, 'અત્યાર સુધી તમે ખૂબ કષ્ટો વેઠ્યાં છે, પણ હવે શ્રાવણથી તમારા જીવનમાં ઉત્તમ સુખ આવે છે. શ્રાવણમાં તમને લાભ મળશે, તમારી બધી ઈચ્છા પૂરી થશે. પછી સદા સુખ છે. ખૂબ યશ મળશે. ભાદ્રપદમાં તમે અહીંથી મુંબઈ તરફ જશો.'

આટલું થયા છતાં પણ જતી વખતે માત્ર બે જ આના તેમને મળ્યા, અને તે પણ જાદુ જેવી શક્તિને લીધે નહીં, પણ સાધુ છે ને તે માગે છે માટે, એવું જ્યારે તેમણે જોયું તો કૈંક ગુસ્સે થઈ ગયા ને છેવટે ચાલવા માંડ્યા.

સાધુતા કરતાં વ્યાપારિક વૃત્તિ તેમનામાં વિશેષ હતી, એમ લાગ્યા વિના ના રહ્યું.

ચાલતાં ચાલતાં તે બોલ્યા : 'મેં તમારી પાસેથી બે આના તો કઢાવ્યા ને ! એટલી સફળતા તો મને મળી ને!'

આનો ઉત્તર શું આપવો?

મેં કહ્યું, 'તમે તો બે આના જ કઢાવ્યા છે પણ બદલામાં મેં તમારો કેટલો બધો ક્રોધ કઢાવ્યો છે, તમારી નબળાઈ જેવી યાચનાને ને લોભવૃત્તિને છતી કરી છે એ કેમ નથી વિચારતા? મારા તો બે જ આના ગયા છે, ને તે પણ મેં તમને માગણ જાણીને આપ્યા છે, પણ તમારી તો સારી સંપત્તિ-સાધુવૃત્તિ જતી રહી છે તેની ખબર પડી?'

તે શું બોલે?

* * *

પર. એક સુખદ મુલાકાત ને શારદાદેવીનો અનુભવ

ગોપીનાથ ભગવાનનાં દર્શને જતાં રસ્તામાં જ ગૌડીય મઠના મેનેજર મળ્યા. એમણે અમને વળતાં મઠની મુલાકાત લેવા કહ્યું.

અમે મઠમાં પ્રવેશ્યાં કે તરત તેમણે કહ્યું, ‘પુરીમાં ખાસ જોવા જેવું આ એક જ શ્રેષ્ઠ સ્થળ છે-ગૌડીય મઠ.’

મેં પૂછ્યું, ‘જગન્નાથનું મંદિર પણ નહિ?’ ને તે પોતે કરેલી અતિશયોક્તિને સમજી ગયા.

તેમની વાતો અંગ્રેજીમાં જ થતી હતી.

મઠમાં જઈને તેમણે અમને કહ્યું : ‘શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ વિશે તેમજ બીજા ભક્તિના અનેક ગ્રંથો જેમણે લખ્યા છે તે વૃદ્ધ મહાપુરુષના દર્શન કરવા તમને ગમશે? તે અહીં જ રહે છે.’

મેં કહ્યું, ‘જરૂર.’

મઠમાં બીજું કંઈ રસપ્રદ હતું નહિ. તેથી સહેજે આવી મળેલા આ નિમંત્રણ માટે અમે સંમતિ આપી.

થોડી વારે તે અમને તે મહાત્મા પાસે લઈ ગયાં. તે ખૂબ વૃદ્ધ હતા. એક આસન પર તે બેઠા હતાં. પાછળ ટેકો દેવા માટે એક પાટલો મૂકેલો હતો. મારી સાથે જે સદ્ગૃહસ્થ હતા તેમણે કહ્યું કે અમે ગયા ત્યારે તે છાપું વાંચતા હતા પણ અમે આવીએ છીએ એવા સમાચાર તેમને આપવામાં આવ્યાં ત્યારે તે હાથમાં માળા લઈ કપડાં પહેરી સ્વસ્થ થઈ બેઠાં. કદાચ તેમને થયું હશે કે હિમાલયના કોઈ મહાત્મા આવે છે ત્યારે માળા લઈને બેસવું વધારે ઠીક થશે. જોકે હું તો છાપું વાંચવામાં કંઈ ખરાબી જોતો નથી, ને તે છાપું વાંચતાં હોત તો પણ મારા તેમના વિશેના અભિપ્રાયમાં તેટલા જ કારણથી કોઈ ફેર પડત નહિ જ.

થોડીવાર પછી તેમણે માળા બાજુએ મૂકી ને ખૂબ ધીરેથી અમારા તરફ જોતાં તે બોલ્યા (અલબત્ત અંગ્રેજીમાં): ‘હું ભગવાનના ચરણના દાસના દાસનો પણ દાસ છું. એક સાધુ તરીકે મારો તમારી સેવા કરવાનો ધર્મ છે. બોલો તમારી શી સેવા કરું?’

એમની વાણી ખૂબ જ મીઠી ને નમ્રતાથી ભરેલી. બોલનારનું દિલ નિર્મળ ને નમ્ર હતું એ તેમની મુખાકૃતિ પરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું.

મેં કહ્યું : ‘અમને તો તમારા દર્શનથી જ ખૂબ આનંદ થયો છે. તો તમારા જેવા મહાપુરુષ પાસેથી સેવાની બીજી શી આશા રાખી શકાય?’

તેમણે કહ્યું : ‘શરીરના દર્શનમાં શું આનંદ છે?’

મેં કહ્યું : ‘શરીરનું જ નહિ પણ શરીરમાં બેઠો છે ને શરીર દ્વારા વ્યક્ત થઈ રહ્યો છે તે આત્મા-તેનું દર્શન.’

તે બોલ્યા : ‘મને તો હજી તે આત્માનો અનુભવ થતો નથી. હું તો હજી ચામડું જ જોઉં છું. પણ પ્રયાસ કરું છું. મને આશીર્વાદ આપો કે પ્રભુની કૃપા મારા પર વરસે ને તે આત્માનું દર્શન હું કરી શકું. તેનો સાક્ષાત્કાર હજી મને નથી થયો.’

કેટલા નમ્ર શબ્દો? આજના આપબડાઈના જમાનામાં નમ્રતાની આવી ભાષા-ને તે પણ એક વયોવૃદ્ધ સાધુપુરુષના મુખમાંથી ભાગ્યે જ નીકળી શકે. એ મહાપુરુષનું હૃદય ઉચ્ચ હતું એમાં શંકા નથી.

મેં કહ્યું : 'આત્માનું દર્શન તમે નથી કરી શક્યા તે ભલે, પણ આત્માનો સાક્ષાત્કાર નથી કરી શક્યા એ વાતનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા છો તે ઓછું મહત્વનું છે? એ સાક્ષાત્કાર ઓછો છે? એ સત્ય પ્રત્યે જાગૃત રહેવું એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી. ઈશ્વરની કૃપા હોય તો જ એવી જાગૃતિ આવી શકે. અમે સાધારણ માણસો તમને શું આશીર્વાદ આપી શકવાના હતા? ઈશ્વરના આશીર્વાદ તમારા પર વરસી ચૂકેલા છે.'

તેમણે મારું નામ પૂછ્યું. મેં કહ્યું, 'ગુજરાતી મહાત્મા તરીકે હમણાં તો સૌ ઓળખે છે.'

'ગુરુએ કોઈ નામ નથી આપ્યું?'

'ગુરુએ બીજું આપવા જેવું આપ્યું છે, પણ નામ આપવાનું ભૂલી ગયા છે. મને તેની ચિંતા પણ નથી. હવે તો ઈશ્વર જે નામ આપે તે ખરું. તે સૌનોય ગુરુ છે.'

તે શાંત રહ્યા. થોડી વારે બોલ્યા, 'હે કૃષ્ણ, હે ગોવિંદ !'

મેં પ્રેમભાવે કહ્યું, 'બસ, એ જ નામ સૌથી પ્યારાં છે. યાદ રાખવા જેવાં ને જાણવા જેવાં પણ તે જ છે. તેથી જ પરમશાંતિ મળે છે. બીજા નામ તો હજારો છે. પણ તેથી શું વળે?'

હવે સાંજ પડી ચૂકી હતી એટલે અમે ઊભાં થયાં. પેલા મેનેજર ભાઈનો પત્તો ન હતો. ક્યાંક કામે ગયા હશે. દરિયાને કિનારે ફરતાં અને આકાશના ગુલાબી રંગોને નિહાળતાં અમે પેલા મહાપુરુષની નમ્રતાને યાદ કરવા લાગ્યાં. મહાપુરુષો ખરે જ નમ્ર હોય છે. જેમ પાકેલું ફળ તેમ તેમનું અંતર પણ અત્યંત કોમળ હોય છે. નમ્રતાને ધારણ કરવાનો એ મહામંત્ર પણ જો એ મહાપુરુષ પાસેથી શીખાય તો જીવન ધન્ય બની જાય.

અમે બહાર નીકળ્યાં એટલે તે મહાપુરુષે પાછું છાપું વાંચવા માંડ્યું ! જો કે તે વખતે અંધારું થવા માંડ્યું હતું. મહાપુરુષોની લીલા વિચિત્ર હોય છે. બાહ્ય આચરણ પરથી હંમેશા તેમના વિશે અભિપ્રાય બાંધી લેવો નહિં.

(૨) એક સુખદ મુલાકાત

એક દિવસ જગન્નાથજીના દર્શન પછી પાછા વળતાં રસ્તામાં વરસાદ પડ્યો. મને થયું કે કોઈ આશ્રય શોધવો જોઈએ, આજુબાજુ એક નાનું સરખું મંદિર હતું. તેના છાપરા નીચે બે સાધુ બેઠા હતા. એમાં એક મહાત્મા ઊંચી કોટિના લાગ્યા. મને થયું કે ચાલો એ છાપરા નીચે જ બેસીએ. બંને કામ થશે-વરસાદથી રક્ષા કરવાનું અને સાધુપુરુષનો પરિચય મેળવવાનું.

મેં ધાર્યું હતું તેમ તે બેમાંથી એક સાધુપુરુષ ખરે જ ઊંચી કોટિના હતા. તેમની સાથેની વાતચીત પરથી જણાયું કે તે મૂળ ગુજરાતી ને મુંબઈના એમ. એ. હતા. સંન્યાસીનું નામ રસિકાનંદજી હતું. પણ હાલ તેમણે સંન્યાસનો પણ ન્યાસ કર્યો હતો ને પ્રેમદશામાં રહેતા હતા. તેમનું નવું નામ હરિદાસજી હતું ને તે નામ શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ આપેલું.

તેમના વિશે બધી જ વાતો લખવાનું આ સ્થાન નથી. ફક્ત એક વાત જ લખું છું. તે પહેલા વૃંદાવનમાં રહેતા. ત્યાં એક દિવસ ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ તેમને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં. તે વખતે મહાપ્રભુએ

પીતાંબર પહેર્યું હતું ને તેમના કંઠમાં મોટી ફૂલમાળા હતી. અંતરિક્ષમાં ઊભા રહીને એમણે આપણા હરિદાસજીને સંકેતથી કહ્યું, 'જગન્નાથપુરી જાઓ. ત્યાં તમારી કૃષ્ણદર્શનની ઈચ્છા પૂરી થશે.' તે પછી છેલ્લા પંદરેક દિવસથી તે પુરીમાં આવ્યા હતા ને પ્રભુપ્રેમમાં સમય પસાર કરતા હતા. રાત આખી તે સમુદ્રની રેતીમાં પસાર કરતા. તેમની યોગ્યતા જાણીને તેમના પર પ્રેમ થયો. ને અમે પરસ્પર કેટલીક વાતો કરી. મારી સાથે તે ધર્મશાળામાં પણ આવ્યા, જમ્યા, ને ભજન સાંભળીને આનંદ પામ્યા.

ભારતમાં સાચા ને મહાન સંતો અનેક છે. પણ તેમનું મિલન ઈશ્વરની પરમ કૃપા હોય તો જ થઈ શકે છે.

આવા અનેકવિધ આનંદ વચ્ચે જગન્નાથપુરીના દિવસો વીતી ગયા. બરાબર પંદર દિવસના નિવાસ પછી ભાદરવા વદી અગિયારસ ને બુધવારે અમે જગન્નાથપુરી છોડ્યું.

(૩) શારદાદેવીનો અનુભવ

જગન્નાથપુરીમાં મહાત્મા હરિદાસજીએ મને પૂછ્યું કે 'તમારા જીવનનું લક્ષ્ય શું છે?'

મેં જવાબ વાળ્યો કે 'જેવી રીતે તમારી પાસે છું, તમને જોઉં છું ને તમારી સાથે વાત કરું છું, તેવી જ રીતે ઈષ્ટનું મિલન મેળવવું-ઈષ્ટનું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત કરવું, ટુંકમાં એમ કહેવાય કે તુમ મુझे देखा करो और मैं तुम्हे देखा करूं !'

થોડી વાર પછી વળી મેં કહ્યું, 'યોગ કે સાધનાત્મક પ્રક્રિયાનાં બીજાં નાનાં મોટા જેટલા લક્ષ્ય છે તે બધાં જ આ વિરાટ લક્ષ્યની અંદર સમાઈ જાય છે. સમાધિ-સિદ્ધિ, દિવ્ય કે અલૌકિક શક્તિ કે રિક્ષિ-સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ, અમૃતપદ કે પરમશાંતિ એ સર્વ કેં ઈષ્ટ કે ઈશ્વરની પરિપૂર્ણ કૃપાથી સાધ્ય થઈ જાય છે. એટલે પ્રેમમાર્ગના સાધકે આ જ લક્ષ્યને નજર સામે રાખીને ચાલવાનું છે. તે પછી સાધનનો વિચાર કરવો પણ જરૂરી છે. પરમાત્માના મિલનનું એકમાત્ર મહાન સાધન તીવ્ર પ્રેમ ને તે દ્વારા વ્યાકુળ હૃદયે થતી પ્રાર્થના છે. અંતરના અંતરતમમાંથી, એક ઈશ્વરની જ ભૂખ જગાડીને માણસ ઈશ્વરને પોકાર કરે તો ઈશ્વર તેને જરૂર જવાબ દેશે ને તેની સામે સમય પર પ્રકટ પણ થશે. એટલે બીજા બધા જ ગૌણ સાધનો દ્વારા આ મહાન સાધનને વિકસાવવાનો પ્રયાસ સાધકે કરવો જોઈએ. તો જ સાધના ને તે દ્વારા જીવન સફળ બની શકે.'

હરિદાસજી મારી સાથે સંમત થયા. તે પોતે એક સાચા અનુભવી મહાપુરુષ હતા. એટલે તેમના વિચારો મારા વિચારોને મળતા જોઈને ખૂબ જ આનંદ પામ્યા. તે દિવસે અમે ખૂબ ખૂબ વાતો કરી.

તે દિવસોમાં એક નવી જ મૂંઝવણ ઊભી થઈ. નવરાત્રિના દિવસો પાસે આવતા જતા હતા. તે દિવસોમાં પાણી પર વ્રત કરવાની મારી ઈચ્છા હતી. તે માટે કયા સ્થળમાં રહેવું એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. ક્યાં તો જગન્નાથપુરીમાં જ કોઈ સારી જગ્યામાં રહેવું કે પછી ગુજરાતમાં જવું અથવા ઋષિકેશ જઈને કોઈ સારી ધર્મશાળામાં જઈને નિવાસ કરવો એવા ત્રિવિધ વિચાર મારા મનમાં ઉત્પન્ન થતા હતા. પરંતુ કોઈ ઉકેલ દેખાતો નહતો. છેવટે મંદિરમાં જઈને મેં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી હે પ્રભુ ! તમારામાં શ્રદ્ધા-ભક્તિને રાખીને લાખો લોકો અહીં દર્શન કરવા આવે છે. તમારામાં સત્યતા હોય ને તમારો મહિમા આજે પણ સાચો હોય તો કોઈ

દૈવી અનુભવ આપીને મને ત્રણ દિવસની અંદર જણાવી દો કે નવરાત્રિ વ્રત કરવા મારે ક્યાં રહેવાની જરૂર છે !

વાત ઘણી જ ગંભીર હતી. પણ ત્રીજે દિવસે સવારે જ પ્રભુએ મારા મનને શાંતિ આપી. વહેલી સવારે પ્રાર્થના કરતો હું બેઠેલો ત્યારે મારી સામે અચાનક શારદાદેવી પ્રકટ થયાં. તેમણે કહ્યું : ‘કેમ ચિંતા કરો છો?’

‘મારે ક્યાં જવું તે મને સમજાતું નથી.’ મેં ઉત્તર આપ્યો.

‘તેમાં શી મૂંઝવણ છે?’ તેમણે ખુલાસો કર્યો, ‘તમે સીધા દેવપ્રયાગ જાવ. ત્યાં શેઠના મકાનમાં નિવાસ કરજો. તે મકાન ખાલી નથી. તેમાં એક સરકારી માણસ રહે છે. પણ તમને ના નહિ પાડે. મકાનમાં રહેવાની રાજીબુશીથી રજા આપશે. તમારા આશ્રમમાં તો વરસાદના તોફાનને લીધે રહી શકાય તેમ નથી તેની મને ખબર છે.’

ને તે અદૃશ્ય થઈ ગયાં. મારી પ્રસન્નતાનો પાર ના રહ્યો. કોણ કહે છે કે દેવસ્થાનોમાં દેવત્વ નથી? આજે પણ તેમનો મહિમા પહેલાંના જેવો જ સાચો છે. પણ માણસનું દેવત્વ મરતું જાય છે. તેનું પોતાનું દિલ ખાલી છે. તે જો શ્રદ્ધાભક્તિથી ભરપૂર બની જાય તો તો તેનું જીવન અજબ જેવા અનુભવોથી અલંકૃત બની શકે.

બીજે દિવસે બનાવેલી જગન્નાથ ભગવાનની સ્તુતિ ‘શ્રી જગન્નાથ સ્તવનમાળા’ મંદિરમાં ફરી વાર ગાઈ ને મને શાંતિ આપવા અથવા દિશાસૂચન કરાવવા બદલ પ્રભુનો આંસુભીની આંખે આભાર માન્યો.

શ્રી શારદાદેવીના અનુભવનો મારા જીવનનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. જગદંબાએ જ એ સ્વરૂપમાં આવીને મને માર્ગદર્શન આપેલું.

* * *

૫૩. શિરડીની યાત્રા

શિરડી જવા માટે અમે મુંબઈથી મનમાડ થઈ કોપરગામ ગયા. કોપરગામથી અમારે શિરડીની બસ પકડવાની હતી. સ્ટેશન પર ઠંડી ખૂબ જ હતી. બસ માટે અમારે ખૂબ રાહ જોવી પડી. શિરડી ખૂબ પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. કેટલાય માણસો ત્યાં દર્શન કરવા જાય છે. ને તે પણ ઘણાં વરસોથી છતાં દર્શનાર્થીઓને માટે બસની કોઈ ચોક્કસ વ્યવસ્થા નથી. સ્ટેશન બહાર બસ ઉભી રહે છે ત્યાં પ્રવાસીઓને માટે આરામ કરવા કે બેસવાની કોઈ વ્યવસ્થા હોય તો ઘણું સારું એમ અમને લાગ્યું. એક મોટર ઉપડી ગઈ તે પછી બીજી મોટરમાં અમને જગા મળી. એકાદ કલાકમાં અમે શિરડી આવી પહોંચ્યાં.

શિરડી ગામ બહુ મોટું નથી. સ્વચ્છ પણ વધારે ના ગણાય. ત્યાં પહોંચતા વેંત જ અમારા પર આવી છાપ પડી. ગામથી જરાક દૂર નદી છે. ત્યાં સૌથી પહેલાં અમે સ્નાન કરવા ગયા. નદી તદ્દન નાની પણ સુંદર છે. નદીની બંને બાજુ જાનનાં ખેતરો શોભી રહ્યાં હતાં. દૃશ્ય રમણીય હતું. સ્નાનાદિ માટે શિરડીમાં ગરમ પાણીની વ્યવસ્થા હતી. પણ નદીનું નામ સાંભળી અમે નદીમાં નહાવાનું નક્કી કર્યું. નદીને માતાનું બિરુદ આપ્યું છે તે બરાબર જ છે. નદીએ જવાથી એક સાથે અનેક કામ પતી જાય છે. નદીથી સ્થળની સુંદરતા ખૂબ જ વધી જાય છે. નદીના કુદરતી સૌન્દર્ય વચ્ચે બેસીને શાંતિ મેળવવાનો અવસર આજના શહેરી ને પ્રકૃતિવિમુખ માણસોને ભાગ્યે જ મળે છે; ને જ્યારે મળે છે ત્યારે એમનાં અંતર અસાધારણ આનંદ અનુભવે છે. તો પછી જે કુદરતની ગોદમાં જ રમે છે, નદી ને પ્રકાશ ને કુદરત સાથે જેને સદાનો સંબંધ છે, તેના આનંદનું તો કહેવું જ શું? અમારી સાથે શિરડીયાત્રામાં જે દસ-બાર ભાઈબેન હતા તે બધા જ ગ્રામજીવનમાં ઉછરેલાં હોઈને કુદરતી સૌન્દર્યના અનુરાગી હતા. નદીને જોઈને એમને અત્યંત આનંદ થયો. સ્નાન કરીને તો કેમ ના થાય?

સ્નાન કરીને પાછાં આવ્યા ત્યારે તો પ્રેમી ભાઈઓએ ઉતારાની વ્યવસ્થા કરી લીધી હતી. શિરડીમાં યાત્રીઓની ભીડ ઘણી ભારે હતી. પ્રમાણમાં ઓરડીઓની મુશ્કેલી હતી. સાંઈબાબાના પ્રસિદ્ધ સમાધિ મંદિરની ઉપરના ભાગમાં અમને જગા મળી. એ જગા એકદંરે સારી હતી. કેમ કે નીચે સમાધિ મંદિરનો વિશાળ હોલ તેમ જ સમાધિનું દર્શન ઉપરથી સારી પેઠે થતું હતું. ત્યાં જગા લઈને અમે સમાધિના દર્શને ગયા.

શિરડીમાં મુખ્ય જોવાલાયક સ્થળો ત્રણ : સમાધિમંદિર, સાંઈબાબા જે સ્થાનમાં રહેતા તે સ્થાન દ્વારકામાઈ, ને સાંઈબાબાનું ગુરુસ્થાન-જ્યાં તેમના ગુરુ પ્રકટ થયા તે સ્થાન.

સમાધિ મંદિર ખૂબ જ વિશાળ ને સુંદર છે. એ સ્થળે શિરડીના સિદ્ધપુરુષ સાંઈબાબાએ સમાધિ લીધી છે. એ વાતને તો વરસો વીતી ગયાં, પણ કોઈ ભક્ત પુરુષે પાછળથી હજારો રૂપિયા ખરચીને આજનું સમાધિ મંદિર બંધાવ્યું છે. તે ખૂબ આકર્ષક છે. સમાધિ મંદિરમાં સામે જ સાંઈબાબાની ખુલ્લી સમાધિ છે. સમાધિ પર ફૂલમાળાઓ પડેલી હોય છે. એક બાજુ અખંડ અગ્નિ સળગ્યા કરે છે. તે જ તરફ સાંઈબાબાની ચરણપાદુકા છે. સામે સાંઈબાબાનું મોટું તૈલચિત્ર છે. સમાધિ મંદિરમાં નાતજાતના ભેદ વિના સૌ કોઈ પ્રવેશી શકે છે. પૂજા કરવાનો પણ સૌને અધિકાર છે. સવારે લગભગ સાડા દસ કે અગિયાર વાગે પૂજા થાય છે. તે વખતનું દૃશ્ય સુંદર હોય છે. પૂજારી ને બીજા ભક્તો સાંઈબાબાની સ્તુતિ ગાય છે ને ખૂબ જ ભાવથી પૂજા પૂરી કરે છે.

પૂજામાં ભાગ લઈને અમે દ્વારકામાઈનાં દર્શને ગયાં. દ્વારકામાઈ એક મસ્જીદ છે એમ કહેવાય છે, પરંતુ મસ્જીદ જેવો તેનો આકાર ખાસ દેખાતો નથી. નાનું સરખું મકાન છે. તેનાં પગથિયાં ચઢીને અમે ઉપર પ્રવેશ કર્યો. ઉપર સાંઈબાબાનું મોટું તૈલચિત્ર છે. તેમાં સાંઈબાબાની બેઠેલી આકૃતિ છે. આકૃતિ ખૂબ જ આકર્ષક છે. આબેહૂબ પણ એટલી જ. જાણે સાંઈબાબા હમણાં જ વાત કરી ઊઠશે એમ આ આકૃતિને જોતાં તરત જ લાગે છે. દ્વારકામાઈમાં પણ એકબાજુ અખંડ અગ્નિ જલ્યા કરે છે. સાંઈબાબા અગ્નિ રાખતા ને તેની ભસ્મ સૌને આપતા. તેમની સ્મૃતિમાં આજે પણ ભસ્મ અને અગ્નિ જોવા મળે છે. એક કબાટમાં સાંઈબાબાની પહેલાંની બે ત્રણ કફની છે. એ ઝભ્ભા જાડા કાપડના ને સાદા છે. બીજી બાજુ દિવાલમાં તેમની જૂની ચલમો હારબંધ જડેલી છે. સાંઈબાબા ચલમ પીતા એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે. એની સાથે સાથે યાત્રીઓને સાંઈબાબાનાં બે ત્રણ વાસણો પણ જોવા મળે છે. એક ખૂણામાં ઘંટી તથા એક કોથળો છે. એ વિશે એમ કહેવાય છે કે શિરડીમાં દુકાળ પડતો ત્યારે સાંઈબાબા પોતે અનાજ દળતા ને તે વખતે આ ઘંટીને ઉપયોગમાં લેતા. દળેલા ઘઉંનો લોટ તે ગામબહાર આવેલી નદીમાં ફેંકાવી દેતા. ગોદાવરી નદીમાં લોટ પધરાવવાથી કે આ જાતના સાંઈબાબાના આશીર્વાદથી શિરડીમાંથી દુકાળની અસર દૂર થઈ જતી. કોથળામાં અનાજ ભરેલું આજે પણ કાયમ છે. આ બધી વસ્તુઓ ઉપરાંત સાંઈબાબાની એક બીજી સ્મૃતિ પણ અહીં છે. ને તે તેમની રેશમી જેવી છત્રી. બહાર જતાં કેટલીક વાર સાંઈબાબા આ છત્રીનો ઉપયોગ કરતા. તે વખતે સાંઈબાબા કેવા લાગતા હશે એમ સહેજે વિચાર થાય છે. એ વિચાર તરત સંતોષાય છે પણ ખરો. સાંઈબાબા બહાર જાય છે તે વખતે તેમના ભક્તો તેમની આજુબાજુ ઊભા છે. એક ભક્તે તેમને છત્રી પણ ઓઢાડી છે. એ દૃશ્ય મોટા તૈલચિત્રમાં અહીં જોવા મળે છે. દૃશ્ય ખૂબ જ આકર્ષક અને આબેહૂબ છે.

દ્વારકામાઈનું સ્થળ સુંદર છે. જ્યારે આ સ્થળમાં સાંઈબાબા જેવા સિદ્ધપુરુષ વિરાજતા હશે ત્યારે આ સ્થળનો મહિમા કેવો અદ્ભુત હશે ! કેટલાય ભક્તો તેમનાં દર્શનથી ધન્ય થયા હશે, ને અસંખ્ય સાધકોએ તેમનાં વચન ને જીવન દ્વારા પ્રેરણા મેળવીને સાધનાની કપરી કેડીને કાપી હશે. આજે એ મહાપુરુષ આ સ્થળમાં સ્થૂળ શરીરે બેઠા હોત અને એ જ રીતે વાતો કરવાનું ને પ્રેરણા પાવાનું મંગળ કાર્ય કરતા હોત તો કેટલો આનંદ આવત ! તો તો શિરડી-ગામની યાત્રા ખૂબ ખૂબ ઉપકારક ને અગત્યની થઈ જાત. પણ સમય સમયનું કામ કરે છે. આજે તો જે છે તેનાથી જ દર્શકે તૃપ્ત બનવાનું રહે છે. જો કે સાંઈબાબા તો સિદ્ધપુરુષ હતા. ઈશ્વર તુલ્ય હતા. તેમને કાળ કે અવસ્થા બાંધી શકે તેમ ન જ બને. આજે પણ જે જિજ્ઞાસુ છે, ને તેમના દર્શનસમાગમની ઝંખના રાખે છે, તેમની આગળ તે અચૂક પ્રકટ થાય છે; તેમને પ્રેરણા ને માર્ગદર્શન આપે છે અને એ રીતે પોતાના ભક્તોને પોતાની હાજરીનું ભાન કરાવે છે. શિરડીની બહાર પણ એવાં અનેક દૃષ્ટાંતો બને છે. પરંતુ તે બધું હોવા છતાં સાંઈબાબાની પ્રત્યક્ષ ને સદાની હાજરીનું મહત્વ તો જુદું જ હોય. તેની બરાબરી અખંડ હાજરી સાથે ના જ થઈ શકે એ દેખીતું જ છે. તેમની હાજરી ને તેમના દીર્ઘકાલીન નિવાસથી પવિત્ર બનેલું આ સ્થાન આજે પણ સાધક ભક્તોને પ્રેરણા પાય છે એમાં શંકા નથી.

દ્વારકામાઈનું દર્શન કરીને બહાર આવતાં સામે જ દિવાલ પાસે એક મોટો પથ્થર છે. એ પથ્થર પર કેટલીક વાર સાંઈબાબા બેસતા. તેવો એક ફોટો પણ તેમનો મળે છે. સાંઈબાબા કહેતા કે 'દ્વારકામાઈનાં

પગથિયાં પર જે ચઢ્યો તેનાં બધાં જ દુઃખદર્દ મટી ગયાં એમ જ સમજવાનું. તેની જવાબદારી હું સહર્ષ ઉપાડી લઉં છું,' એ શબ્દો આ સ્થાનમાં આવતાંવેત યાદ આવે છે.

દ્વારકામાઈની બહાર દિવાલ પર એક બોર્ડ છે. તેનો ઉલ્લેખ કરવાનું અહીં મન થાય છે. એ બોર્ડ પર થોડીક સૂચનાઓ લખી છે. એમાં એક સૂચના એવી છે કે 'દ્વારકામાઈ કે સમાધિ મંદિરના ભાગમાં કોઈ પણ માણસે કોઈ હાડમાંસના માણસને પ્રણિપાત ના કરવા. તેવા માણસને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરવા તે સાંઈબાબાનું અપમાન કર્યા બરાબર છે.' એ સૂચના જરા વિચિત્ર લાગે છે. સાંઈબાબા તો સર્વ પ્રકારના ઉચ્ચ-નીચ કે મોટા-છોટાના ભેદથી પર ને વિશાળ હૃદયના હતા. તેમના જેવા મહાન પુરુષના સ્થળમાં પાછળથી આવી સૂચના લખવામાં આવે એ એક રીતે જોઈએ તો શ્રી સાંઈબાબાના આદર્શનું અપમાન જ છે. દુનિયામાં મહત્તા કે શ્રેષ્ઠતા કોઈ એક જ માણસને વરતી નથી. ઈશ્વરની કૃપા પ્રમાણે ઘણા મહાપુરુષો સંસારમાં છે. તેમના અનુયાયી કે પ્રેમી પણ હોઈ શકે, તેવા કોઈ મહાપુરુષને પ્રસંગોપાત અહીં આવવાનું થાય ને તેમના કોઈ પ્રેમી કે પ્રશંસક તેમને પ્રણિપાત કરે, તો તેમાં સાંઈબાબાનું અપમાન કેવી રીતે થાય? તે ઉપરાંત 'હાડમાંસના માણસને' એ પ્રયોગ પણ હલકો લાગે છે. કોઈ માણસ-પછી તે ગમે તેવો સાધારણ હોય તો પણ, એકલા હાડમાંસનો બનેલો હતો નથી જ. હાડમાંસના માળખામાં જ્યારે આત્મા પ્રકટ થાય છે ત્યારે જ માણસ માણસ બને છે. ને બીજી રીતે જોઈએ તો પ્રત્યેક શરીરધારી શરીરધારી છે જ એટલે તેને હાડમાસ હોવાનાં જ. હાડ કે માંસ હોવાં તે તેની ખોડ નથી પરંતુ આવશ્યકતા છે. એ બધી વાતને જવા દઈએ તો પણ માણસ કોઈને પણ નમે છે કે પ્રણિપાત કરે છે ત્યારે હાડ, માંસ કે રુધિરને નથી નમતો, તેની અંદર રહેલા પ્રકાશને જ પૂજે છે. મહાપુરુષના મહાન ગુણને, ત્યાગને, જ્ઞાનને ને મહત્વને જ નમે છે. એ વાત ક્યાં અજાણી છે? તો પછી માણસને કેવળ હાડ ને માંસનો કહી-તેને જ આગળ ધરી તિરસ્કારની નજરે જોવામાં કયી બુદ્ધિમાની છે? સ્ત્રીના શરીરને જ્યાં હાડમાંસ ને ગંદકીનું ઘર કહીને શાસ્ત્રોએ હેમ માન્યું છે, ત્યાં પણ તે જ શાસ્ત્રો બીજી વાર સ્ત્રીનો માતાતુલ્ય મંગળ ઉલ્લેખ કરે છે, તેના પ્રેમની પ્રશંસા કરે છે, ને તેના તેમ જ પુરુષના શરીરને ઈશ્વરનું મંગલ મંદિર માને છે. ગંદકી કે અશુદ્ધિનો વિચાર શરીરની અંદર રહેલા ચૈતન્યનો તિરસ્કાર કરવા માટે નથી, પરંતુ શરીરસુખની આસક્તિનો અંત આણવા ને તેની અંદરના ચૈતન્યને જ સદા ધ્યાનમાં રાખવા માટે છે. એટલે સાંઈબાબાનાં સ્થાનમાં પણ કોઈ બીજા કોઈ મહાપુરુષને વંદે તો તેમાં કાંઈ વાંધા જેવું ન જ ગણાવું જોઈએ.

લેભાગુ સાધુઓ સાંઈબાબાના સ્થાનમાં બેસીને પૂજાવાનું શરૂ કરે ને ભોળા માણસો તેમના પાશમાં સપડાઈ ના જાય તે માટે ટ્રસ્ટીમંડળને આ સૂચના લખવી કદાચ જરૂરી લાગી હશે. તેટલા પૂરતી તે સમજી શકાય છે. છતાં તે ખૂંચ્યા વિના તો રહેતી નથી જ. આવા દિવ્ય સ્થાનોમાં કોઈ લેભાગુને પૂજવા પ્રેરાય એ બની શકે જ નહીં. સાંઈબાબાની દૈવી શક્તિનો મહિમા એવો મોટો છે.

આ પ્રકારે વિચાર કરતાં અમે સાંઈબાબાના ત્રીજા સ્થાન પાસે આવી પહોંચ્યા. આ સ્થાન પાસે લીમડાનું વૃક્ષ છે. લીમડામાંથી બે મોટાં ડાળ ફૂટ્યા છે. એક ડાળ પરનાં બધાં જ પાંદડાં મીઠાં છે ને બીજી ડાળનાં કડવા છે. શ્રી સાંઈબાબાએ એવો ચમત્કાર કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. નીચે નાનું શિવલિંગ અને

એમના ગુરુદેવનાં પગલાં છે. આ સ્થાનમાં ધૂપાદિ કરવાનો મહિમા ઘણો મોટો છે એમ સાંઈબાબાએ સ્વમુખે જ કહ્યું છે.

હવે સમાધિમંદિરમાં સમૂહપૂજાનો સમય થઈ ગયો હતો. પુજારી ને ભક્તો સમાધિની સામે ખૂબ જ હૃદયંગમ રીતે સ્તુતિપાઠ કરે છે, એ વખતે નાનાં મોટાં બધાં જ ઊભા રહે છે. છેવટે આરતી આપવામાં આવે છે.

પૂજા પતી ગયા પછી ભોજનનો સમય થયો એટલે અમે ભોજન કરવા ગયાં. એક ટંક આઠ આના લઈ જે પહેલેથી સૂચના આપે તેને અહીં ભોજન આપવામાં આવે છે. ભોજનમાં પંક્તિભેદ નથી. મોટા વિશાળ ભોજનખંડમાં પંક્તિબંધ પાટલા મુકવામાં આવ્યા હતા. તેની પાસે પતરાળાં હતાં. બસો જેટલા માણસો જમનારાં હશે. ઘોતી પહેરીને, અર્ધા ઉઘાડા શરીરે રસોઈ પીરસનારા પુરુષો હતા. શાક, પરોઠા જેવી રોટી અને ઉપમા. જેને ભાવે તેને માટે બરાબર છે. બાકી જે આવા ભોજનથી ટેવાયા ના હોય ને મરચું ઓછું ખાતા હોય કે બિલકુલ ખાતા જ ના હોય, તેમણે ભોજનવિધિમાં નિરાશ થવાનું જ રહે છે. છતાં પણ આઠ આનામાં આજના કપરા સમયમાં રોજ જમવાની આવી વ્યવસ્થા થાય છે તે કાંઈ ઓછું તો નથી જ.

રાતની મુસાફરીના થાકને લીધે જમ્યા પછી સૌ ઊંઘી ગયા. બપોરે મોડેથી ઊઠીને સ્વસ્થ થયાં. સાંજે સાકોરી જવા ઉપડ્યા. જવા માટે ગાડાની વ્યવસ્થા કરી લીધી. સાકોરી શિરડીથી ત્રણેક માઈલ છે. નાનું સરખું ગામ છે. ત્યાં પ્રસિદ્ધ સંત શ્રી ઉપાસની બાબાનું સ્થાન છે. સ્થાનમાં પહોંચ્યા ત્યારે અંધારું થઈ ગયું હતું. એટલે ખાસ જોવાનો આનંદ ના આવ્યો. છતાં એક ભાઈએ બધું બતાવ્યું. ઉપાસની બાબાના સ્થાનમાં સાંજની પૂજા હમણાં જ પૂરી થઈ હતી. બાબાના શિષ્યા શ્રી ગોદાવરી માતા પ્રસાદ વહેંચતા હતાં. એક બાજુ ઉપાસની બાબાની માતાનું મંદિર હતું. સામે યજ્ઞકુંડ હતો. સુંદર ફોટાથી તે સુશોભિત હતો. તેમાં સૌથી ઉપર સાંઈબાબાનો ફોટો હતો. ઉપાસની બાબા સાંઈબાબાના શિષ્ય હતા. સાંઈબાબાની જ દોરવણી ને કૃપાથી તેમને સિદ્ધિ મળેલી. એટલે અહીં બધે જ સાંઈબાબાનાં ચિત્રો દેખાતાં હતાં. બહાર દત્તમંદિરનાં દર્શન પછી અમે પાછા ગાડામાં ગોઠવાયા ને શિરડીને માર્ગે વળ્યા. અંધારા આકાશમાં તારા હારબંધ બેઠેલા. મૃત્યુ, શોક કે ભયની પાર પહોંચેલા પ્રેમ, શાંતિ અને અમૃતપદની દુનિયામાં વસનારા કોઈ અલૌકિક યોગીવરો ધારીધારીને અમને જોઈ રહ્યા હોય અને અમારા પર અમૃતવર્ષણ કરતા હોય એમ લાગતું. એ અમૃતરસને ઝીલતાં, ગાડામાં બેસીને 'ભજ ગોવિંદ ભજ ગોવિંદ'ની ધૂન ચલાવતાં ને ભજનો ગાતાં અમે આગળ વધી રહ્યા હતા. થોડી વારે શિરડી આવી પહોંચ્યું.

મારી પથારી સાંઈબાબાના સમાધિ મંદિરની સામે જ હતી. રાતે મંદિરમાં ભજન કીર્તન થતું હતું. હારમોનિયમ સાથે કોઈ ભજન ગાતું. એ જોઈને મને આલંદીમાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમાધિનાં સ્થાનમાં રાતભર થતાં ભજનોની યાદ આવી, પણ આ ભજનો એટલાં આકર્ષક ન હતાં. કેટલાક એમ માનતા લાગે છે કે જોરથી તાળી પાડીને મોટે સાદે ગવાતાં ભજનો જ ઉત્તમ ઢબનાં કહેવાય. અહીં એ જ પ્રકારે ભજન થતાં હતાં. પણ શાંત ઢબથી, ધીરે ધીરે ને છતાં પણ અંતરના ઊડાણમાંથી જે ભજનો ગાવામાં આવે છે તે વધારે અસરકારક ને હૃદયંગમ હોય છે. એટલે જ આલંદીની ભજન-પદ્ધતિ ખૂબ જ મધુર ને ઉત્તમ લાગે છે. ભજનો

શાંતિપૂર્વક ને માણસોને જ નહિ પણ પ્રભુને સંભળાવવા માટે ગાવામાં આવે ને તે પ્રમાણેના ભાવ ગાનારાના જીવનમાં કૈંક અંશે પણ ઉતર્યા હોય તો તેમાં અદ્ભુત બળ આવે છે એ નક્કી છે.

બીજે દિવસે સવારે અમે નદી-સ્નાન કર્યું. ત્યાં નદી-સ્નાન કરતાં જ વિચાર થયો કે રાતે સાકોરી ગયા પણ અંધકારમાં બધું જોવાનો સારી પેઠે લાભ ના મળ્યો એટલે બની શકે તો ફરીથી સાકોરી જવું. સાથેના ભાઈઓએ તપાસ કરી તો સાઈકલોની વ્યવસ્થા થઈ શકી. ચાર સાઈકલ પર ચાર ભાઈઓ તૈયાર થયા. પાંચમી સાઈકલ પર એક બીજા ભાઈ બેઠા ને તેમની આગળ તેમણે મને બેસાડ્યો. સાઈકલ ચલાવતાં આવડતું ના હોવાને લીધે એમ કર્યા વિના છૂટકો ન હતો. થોડી વારમાં તો અમે સાકોરી આવી પહોંચ્યા.

સાકોરી પહોંચ્યા ત્યારે પૂજા, આરતિ કે પ્રાર્થનાનો સમય હતો. ઉપાસની બાબાનાં પુરુષ ને સ્ત્રી શિષ્યો ઊભાં ઊભાં પ્રાર્થના ગાઈ રહ્યા હતાં. વાતાવરણ ખૂબ જ સુંદર લાગતું હતું. રાતના કરતાં અત્યારે એ સ્થાનનું સૌન્દર્ય ને સ્વરૂપ કૈંક જુદું જ દેખાતું હતું. પ્રાર્થના પછી જુદાં જુદાં સ્થાનમાં અમે સારી રીતે ફર્યા. ને પાછા સાઈકલ પર સવાર બનીને ભોજન વખતે શિરડી આવી પહોંચ્યા. કાલે ભોજનમાં ખાસ રસ લાગ્યો ન હતો. એટલે અમારામાંના ઘણા ભાઈબેનોએ આજે ભોજનમાં ભાગ લેવાની ના કહી હતી. બપોરની મોટરમાં અમારે મનમાં જવાનું હતું. જતાં જતાં એક વાર છેલ્લે શ્રી સાંઈબાબાની સમાધિના દર્શન કરી લીધાં. મારી સાધના સંબંધમાં કોઈ નિશ્ચિત સંકેત શ્રી સાંઈબાબા તરફથી મેળવવાની મારી ઈચ્છા હતી. સાંઈબાબાના સ્થાનમાં આવવાનો મહત્વનો હેતુ એ જ હતો. પણ તે ઈચ્છા પૂરી થઈ નહીં. પૂરી થઈ હોત તો સાંઈબાબા ને શિરડીની યાત્રા સફળ થઈ જાત. પ્રભુની ઈચ્છાની વાત છે. તેમાં સંતોષ અને આનંદ માન્યા વિના છૂટકો નથી.

સાંઈબાબાએ પોતાની પ્રખર શક્તિથી કેટલાય દીનદુઃખી ને પીડિત માણસોને મદદ કરી હતી. રોગી, નિર્ધન, અપંગ, અનાથ, ને અસહાયને મદદ કરવાની સાથે સાથે આધ્યાત્મિક વિકાસ કે અનુભવ માટે તલસતા અનેકને એમણે સહાયતા પહોંચાડી છે. પોતાની શક્તિને ગુપ્ત રાખ્યા વિના ઈચ્છાપૂર્વક ને વધારેમાં વધારે વ્યાપક રીતે તે સૌને મદદ કરતા. તેમના જીવનના ગ્રંથો આજે પણ પ્રકટ થયેલા છે. તેમાંથી વિશેષ જાણવા માગનારને ઘણી માહિતી મળી રહે છે. સાંઈબાબાનું જીવનચરિત્ર વાંચીને શિરડીની યાત્રા કરીને મને એક વાર ફરી થયું કે સાંઈબાબાની જેમ સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ ને ઈશ્વરની કૃપા મેળવી ચુકેલા મહાપુરુષ જો ગાંધીજીની જેમ દેશ ને દુનિયાના મંગલ માટે સેવાના કામમાં પડે તો માનવજાતિને કેટલો મોટો લાભ થાય? એવા મહાપુરુષને સંસારમાં પ્રકટાવીને માનવજાતિનું હિત કરવા માટે મેં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી ને શિરડીનાં સંસ્મરણોને યાદ કરતાં મુંબઈ માટેની યાત્રા પૂરી કરી.

* * *

૫૪. અન્નદાતાનો મેળાપ

ભારત દેશ ધર્મપ્રાણ છે. જો કે આજે ધર્મની કૈંક પડતી દશા છે ને ધર્મને નામે વધારે ભાગે અધર્મનું જ સ્વરૂપ જ્યાં ત્યાં જામી ગયેલું કે રૂઢ થયેલું જણાય છે, તેમ જ, સાચા કે ખોટાનો વિવેક કરવાની માણસની હંસબુદ્ધિ વધારે પ્રમાણમાં કુંઠિત થયેલી જ માલુમ પડે છે. તો પણ અંધકારથી ખીચોખીચ ભરેલા એકલવાયા મારગમાં જેમ કોઈ જ્યોતિર્મય દીપક દેખાય, તેમ પ્રેરણામય જીવનપ્રકાશથી ભરેલા કોઈ મહાપુરુષોનું દર્શન કોઈ વાર થઈ જાય છે, ને ત્યારે અંતરમાં એક પ્રકારનો અલૌકિક આનંદ છવાઈ જાય છે. ભારતમાં હજી પણ સાચા સંતપુરુષોનું પ્રાકટ્ય થયા કરે છે એ સત્યનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં આ દેશના ઉજ્જવલ ભાવિની આશા જાગ્યા વિના રહેતી નથી.

જે મહાપુરુષનો અહીં ઉલ્લેખ કરું છું તેમની મને મળવાની ઈચ્છા બહુ લાંબા વખતની હતી. પણ વડોદરામાં તે રહેતા હોવાથી, તેમ જ મારે ત્યાં જવાનું કેટલાક વખતથી બનતું ના હોવાથી, તેમના દર્શન-મિલનનો યોગ આવતો ન હતો. તેમની ઉપલક માહિતી તેમના ભાઈ ભવાનીશંકર દ્વારા મળી ત્યારથી, ને તેમણે મહાત્માજીની મળવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી ત્યારથી, તેમને મળવાની ઈચ્છા તો થઈ જ હતી. છેવટે એ વખત પણ આવ્યો, ને હિમાલય જતાં પહેલાં વડોદરા જવાનું થઈ શક્યું.

મહાત્માજીનું નામ સરસ્વતીનંદન હતું. તેમણે કહેવડાવ્યું કે જો હું ના જઈ શકું તો તે પોતે મારી પાસે આવે. પણ હું ના જઉં તે બની શકે જ કેમ? એક વૃદ્ધ મહાત્મા મને પ્રેમપૂર્વક મળવાનો સંદેશ મોકલે ને તેમના સંદેશનો હું સ્વીકાર ના કરું તે બને જ કેમ? એક વૃદ્ધ પુરુષને મારી પાસે આવવાનું કષ્ટ આપવું તેના કરતાં તો મારે તેમની પાસે જવું જ વધારે યોગ્ય ગણાય. એટલે મેં તમને કહેવડાવ્યું કે હું પ્રેમથી તેમનાં દર્શને આવીશ ને જરૂર આવીશ.

નિયત સમયે મહાત્માજીએ ગાડી મોકલી એટલે અમે તેમની પાસે રવાના થયા. તેમનું મકાન તેમની પોતાની માલિકીનું હતું. કોઈ સંતનું રહેઠાણ વસતીથી દૂર એકાંતમાં હોવાની કલ્પના સાધારણ રીતે માણસને થાય છે. પણ આ સંતપુરુષનું મકાન વસતીની વચ્ચે હતું. જોકે વસતી એકદંરે શાંતિમય હતી એટલું જ. ગાડીમાંથી ઊતરીને અમે મકાનને મેડે ચઢ્યા. મહાત્માજી ઊભા હતા. તે તરત પાસે આવ્યા. અમે તેમને પ્રણામ કર્યા અને નીચે બેસવા જતા હતા ત્યાં જ તેમણે મને ઉપર આસન પર બેસવાનું કહ્યું. તેમના જેવા વૃદ્ધ ને અનુભવી મહાપુરુષની સામે ઊંચા આસન પર બેસવાનું મર્યાદાની દૃષ્ટિએ બિલકુલ અનુચિત હતું. પરંતુ તેમનો આગ્રહ ચાલુ જ રહ્યો, ને ન છૂટકે મારે તેનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. એ પહેલાં જ પ્રસંગથી તેમની મહાનતાનો સમ્યક્ ખ્યાલ આવી ગયો. આજે વય તેમ જ વિદ્યાની દૃષ્ટિએ મોટા ને નાનાના ભેદ વધતા જાય છે; કે જ યોગ્યતા ના હોવા છતાં કેવળ અહંભાવને લીધે પોતાને સર્વોત્તમ મનાવવાની વૃત્તિ વધારે ને વધારે ફેલાતી જાય છે; અને આગલે આસને બેસવાની, પૂજાવાની ને યશસ્વી થવાની ભાવના વધતી જાય છે, ત્યારે આવી રીતે વયોવૃદ્ધ ને માનને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હોવા છતાં બીજાને માન આપવા તૈયાર થવું ને માન આપવું એમાં ઓછી મહાનતા નથી. એ તો જીવનના અનુભવી વિવેકી પુરુષ જ સમજી શકે.

મહાત્માજીની વય ઘણી મોટી હતી. એમના વિશે માહિતી મળી હતી કે અત્યારે લગભગ ૮૦ વરસની વયના એક વૃદ્ધને તેમણે તેમના બાળપણમાં રમાડેલા. એટલે સો કરતા તેમની વય વધારે હતી. તેમના શરીર પરથી તે સાફ જણાઈ આવતું. તે ખૂબ ધીરે ચાલતા. હાથમાં માળા લઈને ભગવન્નામના જપ કરતાં તે અમારી પાસે બેઠા ત્યારે તેમની નિર્મળ આંખ અને મુખાકૃતિ જોવાથી ઘણું ઘણું જાણવાનું મળ્યું. ઋષિકેશમાં બાબા કાલીકમલીવાલાની સંસ્થામાં બાબા રામનાથજી રહેતા ત્યારે આ મહાત્માજી ઋષિકેશમાં રહ્યા હતા. ને તેમની તથા રામનાથજી વચ્ચે ખૂબ જ પ્રેમ હતો. છેલ્લા કેટલાંક વરસથી તે વડોદરામાં સ્વતંત્ર મકાન રાખીને રહેતા હતા. ને વચ્ચે વચ્ચે તેમના જન્મસ્થાનમાં પણ જતા. જલગામ, ખંડવા તેમ જ બીજે ઠેકાણે તેમના ઘણા ભક્તો હતા. એક-બે કુટુંબો તો પોતાની બધી જ મૂડી ને મિલકત એમને અર્પણ કરીને તેમની સેવામાં જ રહેતા. તેમનો સ્વભાવ શાંતિપ્રિય, નમ્ર તથા પ્રેમાળ હતો. કેટલાક વિદ્વાનો કોઈ ગુંચવણનો ઉકેલ લાવવા તેમને ત્યાં આવતાં હતા. છતાં તે ખૂબ જ ગુપ્તતાથી રહેતા હતા. પ્રસિદ્ધિ તેમ જ યશ ને શિષ્યગણ તેમજ ભક્ત મંડળીની વૃદ્ધિમાં તેમને લેશ પણ રસ ન હતો. જો કે અત્યારે તેમની કાયા ખૂબ જ વૃદ્ધ હતી છતાં યુવાવસ્થામાં તેમણે ભારે તપશ્ચર્યા કરી હશે એમ તેમના યુવાવસ્થાના એક કેવળ કૌપીનવાળા મોટા ફોટા પરથી જણાઈ આવતું. મહાત્માજી સાથે કેટલીક વાતચીત થઈ. તે પછી તેમની ઈચ્છાથી મેં બે-ત્રણ ભજનો ગાયાં.

આ દરમ્યાન મહાત્માજીએ પોતાના ભક્તોમાંના એકને મારી પૂજા કરવા કહ્યું. મેં કહ્યું, 'તમારી સામે મારી પૂજા હોય નહિ. હું તો એક સાધારણ બાળક માત્ર છું.' પણ તે માને તેમ ન હતા. વિધિપૂર્વક ચંદન ચોપડાવીને તેમણે પૂજન કરાવ્યું. તે પછી સુંદર હાર પહેરાવ્યો ને ફૂલનો ગજરો અપાવ્યો. આ વિધિ કદાચ મહત્વની ના લાગે પણ મારે મન તો તે મહાત્માજીની મહાનતાના એક વધારે પુરાવા જેવી હતી. પોતાની સામે ને પોતાના પ્રખર ભક્તો દ્વારા આ રીતે પૂજન કરાવવું એ કોઈ સાધારણ માણસનું કામ નથી જ. તે માટે તો કેટલી નમ્રતા, હૃદયની પવિત્રતા, ને ઉદારતા જોઈએ. આડંબરી ને અભિમાનીથી આવું કામ ના જ થઈ શકે. એ વર્તાવની મારા પર ખૂબ જ ઊંડી છાપ પડી. મારા દિલમાં તે મહાપુરુષને માટે આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો, ને વિદાય લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેમની માયાળુતાને જોઈને દિલ ગદગદ થઈ રહ્યું.

આ મહાનપુરુષના જીવનપ્રસંગમાંથી બીજું કેં ભલે ના શીખાય પણ એક નમ્રતા જ ગ્રહણ થાય, તો કોઈનુંયે જીવન ઉજ્જવલ બની ઊઠે ને માણસ મહાનતા પ્રાપ્ત કરે એમાં સંદેહ નથી. સ્વભાવની આવી મૃદુતા ને મધુરતા મહાપુરુષ વિના બીજે ક્યાં હોઈ શકે? તેવા મહાપુરુષ ગમે તે વેશમાં કે દેશમાં હોય તો પણ સદાયે સૌથી વંદનીય ને પૂજ્ય છે એમાં સંદેહ નથી.

આ મહાપુરુષને તેમના ભક્તો વધારે ભાગે અન્નદાતાને નામે ઓળખે છે ને સંબોધે છે. ને તે અન્નદાતા જેવા છે. કોઈ અતિથિ તેમને ત્યાંથી અન્ન કે પ્રસાદ વિના પાછો ફરતો નથી. તેમના પર પ્રભુની પરમ કૃપા છે. પંઢરીનાથ કે વિશ્વલ ભગવાન પર તેમની પ્રીતિ છે. તેથી પ્રભુની સેવિકા લક્ષ્મી પણ જાણે તેમની સેવામાં નિરંતર હાજર રહે છે. મને તેમણે આમંત્રણ આપ્યું ત્યારે પ્રેમી ભાઈ ભવાનીશંકરને તેમણે સૂચના આપી કે મારે ત્યાં સૂકો મેવો તથા ફળ છે, છતાં પણ મહાત્માજીને માટે મેવો તથા ફળ ને જે જોઈએ તે બધું જ બહારથી જ ખરીદી લાવજો.

આ મહાપુરુષના જીવનના કેટલાય સુંદર ને તેમની શક્તિના પરિચાયક એવા પ્રસંગો હશે ને છે; પણ તેમાંથી વિશ્વસ્ત સૂત્ર દ્વારા મળેલો એક પ્રસંગ ટાંકી બતાવું છું. મધ્ય ભારતમાં ઉદયગઢથી પાંચેક માઈલ દૂર ચાંદોદ ગામ છે. ત્યાં એ મહાપુરુષે એક મકાનમાં ત્રીસ દિવસ સુધી અન્નજળ વિના તપશ્ચર્યા કરવાનું નક્કી કર્યું. ઉદયપુરના મહારાણાને મહાત્માજી પર પ્રેમ હતો. તેમણે મહાત્માજીના મકાનને બંધ કરાવી બહાર એક પહેરેગીર રાખ્યો ને તેને પોતાની રજા વિના મકાન ના ખોલવાની સૂચના આપી. મહાત્માજીએ ત્રીસ દિવસ પૂરા થતાં પહેરેગીરને બારણા ઉઘાડવા કહ્યું. પણ પહેરેગીરે રાજા આવે ત્યાં સુધી શાંતિ રાખવાનું કહ્યું. મહાત્માજીએ કહ્યું કે મારે વળી રાજાનો હુકમ કેવો? હું તો એક ઈશ્વરનો જ હુકમ પાળું છું. અને એમ કહીને ઈશ્વરની કૃપા તથા પોતાની શક્તિથી મકાનનાં બારણાંને ખોલી નાખીને તે બહાર આવી ગયા. પાછળથી રાજા ત્યાં આવ્યા ત્યારે મહાત્માજીને બહાર જોઈને તેમજ બધી હકીકત સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થયા ને મહાત્માજીના ચરણમાં પડ્યા. જે સ્થળે મહાત્માજીએ એ પ્રખર તપ કર્યું ત્યાં તેમણે પાછળથી વિઠ્ઠલ મંદિરની સ્થાપના કરી. ત્યાં તે પોતે કેટલીકવાર જાય છે પણ ખરા; ને સાધુસંત તેમ જ ક્ષુધાર્તને ત્યાં ભોજન આપવામાં આવે છે.

દંભ, પાખંડ ને કપટવૃત્તિ જેમને સ્પર્શી શકી નથી, જે લૌકિક પ્રતિષ્ઠાના મોહપાશમાં બંધાયા વિના ગુપ્તરૂપે ઈશ્વરી પ્રેમનો અમુલ્ય રસ અનુભવે છે, ને કરુણા તથા પ્રેમ ને સુજનતાથી જે સદાય સંપન્ન છે, તેવા મહાપુરુષો સંસારમાં બહુ જ ઓછા છે. ઈશ્વરની કૃપા ને માણસના પુણ્યોદય વિના એમનો સમાગમ થતો નથી ને જ્યારે પણ થાય છે ત્યારે અમોઘ નીવડે છે, ને જીવનને આનંદ આપીને દૂરવર્તી અસર પહોંચાડે છે. અન્નદાતા જેવા મહાન પુરુષના સમાગમથી મને આનંદ થયો એ કહેવાની જરૂર છે ?

* * *

૫૫. નર્મદાતટની યાત્રા- બુદ્ધદેવ

આ વરસે સરોડામાં સાડાત્રણ માસ જેટલો વસવાટ કરીને સાબરમતી થઈને નર્મદા કિનારે આવવાનું થયું. નર્મદાતટ બહુ પ્રસિદ્ધ ગણાય છે. શાસ્ત્રોમાં એનો મહિમા સારી પેઠે ગાવામાં આવ્યો છે, એટલે તેનું દર્શન ને નિરીક્ષણ કરવાની લાંબા વખતથી મારી ઈચ્છા હતી. ઈશ્વરકૃપાથી તે આ વખતે પાર પડી.

કરનાળીમાં આવેલ દામોદર મઠમાં અમે મુકામ કર્યો. મઠ નર્મદાજીની પાસે જ છે. નર્મદાનું દર્શન કરતાં ગંગાની સ્મૃતિ તાજી થાય છે. નર્મદાનું પાણી ગંગા જેવું જ સ્વચ્છ, સુમધુર અને સુવિશાળ છે. પરંતુ વરસાદની અછતને લીધે પાણી જરા ઓછું લાગે છે. કરનાળી પાસેના નર્મદા કિનારાનું દૃશ્ય ઘણું રમણીય છે. કિનારા પર મંદિરો તથા ધર્મસ્થાનો સારા પ્રમાણમાં રચાયેલાં છે. તેમાંથી કેટલાંકની અમે મુલાકાત લીધી. આ બધામાં ખાસ ઉલ્લેખનીય સ્વામીશ્રી વિદ્યાનંદજી મહારાજનું સ્થાન શ્રીગીતા જ્ઞાનગુફા, કુબેર-ભંડારીનું સ્થળ અને હંસારૂઢ સ્વામીનો આશ્રમ કહેવાય. આ ત્રણ સ્થળો વધારે રમણીય લાગ્યાં. પ્રવૃત્તિ, ધમાલ કે અશાંતિ વિનાનો આ ભાગ જોકે જરા સૂકો છે, છતાં નર્મદાજીને લીધે આકર્ષક અને હૃદયંગમ લાગે છે. કુદરતી આનંદની આ શાંત ભૂમિમાં મચ્છરનો ઉપદ્રવ સારા પ્રમાણમાં હતો એ વાતની ખબર રાતે બરાબર પડી. જે ભૂમિમાં ઉનાળામાં પણ મચ્છર થાય તે ભૂમિમાં ચોમાસામાં કેવી દશા હશે તેની કલ્પના સારી પેઠે કરી શકાય તેમ છે. જીવનમાં સુખ ને દુઃખ અથવા હર્ષ ને શોક, તાપ ને છાયાની પેઠે સાથે રહે છે, એ સત્યની સમજ આપતા હોય તેમ દેખાવમાં નાના ને નિર્બળ પરંતુ પ્રભાવમાં ઘણા જ પ્રબળ મચ્છર રાતે સ્વસ્થતાથી સુવા દેતા ન હતા. જેમ યોગી રાતે જાગે ને સાધનામાં મગ્ન બને તેમ તે પણ રાતભર પોતાની સાધનામાં મગ્ન રહેતા હતા. આવા ઉત્તમ કોટિના તીર્થમાં આવી માણસ રાતભર જાગરણ કરે ને ઈશ્વર સ્મરણ કે આત્મચિંતનમાં લીન બને તેવી તેમની ઈચ્છા હશે. પણ તે ઈચ્છા પણ પૂરી થઈ શકે તેવી સ્થિતિ ક્યાં હતી? સ્થિરતાથી બેસવાનું ને ઈશ્વર સ્મરણમાં મગ્ન બનવાનું પણ એ દશામાં શક્ય ન હતું. જેનું મનોબળ ઉત્તમ હોય ને ગમે તેવી અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ જે ઈશ્વર સ્મરણનો આનંદ લૂંટી શકવાની સ્થિતિએ પહોંચ્યા હોય તે જ એ દશામાં આત્મલીન બની શકે. બાકી તો ઊંઘવાની કળામાં જે ખૂબ જ કુશળ હોય તે પણ એ દશામાં સહેલાઈથી આત્મવિસ્મૃત રહી શકે. સાધારણ માણસનું એમાં કામ નહિ.

(૨) બુદ્ધદેવનું દર્શન

નર્મદાતટ યાત્રી માટે તો પાવન ગણાય જ છે, પણ સાધકો માટે પણ ઓછો મહત્વનો નથી. સિદ્ધિ માટેની સાધના સારુ નર્મદાતટ ઉત્તમ છે. એ વિશ્વાસથી પ્રેરાઈને કેટલાય સાધકો, સંતો કે જ્ઞાની પુરુષો નર્મદાતટની મુલાકાત લે છે, કોઈ મનપસંદ સ્થળે વાસ કરે છે, ને સાધનાપરાયણ બનીને પરમ સિદ્ધિને માર્ગે પ્રયાણ કરે છે. કુદરતી આકર્ષણ, શાંતિ, એકાંત તેમ જ સ્વાભાવિક પવિત્રતા ને સુંદરતાની ભાવનાથી પ્રેરાઈને વધારે ભાગના સંતપુરુષો કે જીવનની સાધનાના સાધકોએ નદી કે પર્વતનાં સ્થળો પોતાના નિવાસ માટે પસંદ કર્યાં છે. પર્વત કે નદીનાં વધારે ભાગનાં સ્થળોની સાથે આવી કોઈ એકાદ મહાન વિભૂતિની વાત

સંકળાયેલી હોય છે. તેથી જ તેવા સ્થળનો મહિમા તીર્થ બરાબર ગણાતો હોય છે. જિજ્ઞાસુ ને રસિયા માણસો તેવા સ્થળમાં ભેગા થઈને આનંદ ને શાંતિ મેળવે છે.

કરનાળી ને ચાંદોદની વચ્ચેના ભાગમાં, નદીને સામે કિનારે, એક મહાત્મા તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા હતા. તેમનું નામ બુદ્ધદેવ હતું. એક બે માણસો પાસેથી તેમની વિગત મળી. તેમનું સ્થળ માર્ગમાં જ આવતું હોવાથી અમે હોડીમાંથી ઊતરીને તેમના દર્શને ગયા.

આ મહાત્મા નદીને કિનારે જ રહેતા હતા. તાપથી રક્ષા કરવા ચારે તરફ લાકડાં રોપી ઉપર કોથળાનું ઢાંકણ કર્યું હતું. આટલું ઢાંકણ રક્ષા કેવી રીતે કરી શકે? જો કે નદીના કિનારે, અમુક અમુક અંતરે, તેમના ભક્તોએ સરકટના ઝૂંપડા જેવા સ્થાન બનાવ્યાં હતાં. પણ તે ખૂબ જ નાનાં ને તાપ તેમ જ વરસાદથી ભાગ્યે જ રક્ષા કરી શકે તેમ હતાં. મહાત્માજીની ઉંમર ૪૦ની આસપાસ હશે. તેમણે વ્યાધ્યર્મ વીટ્યું હતું. અમે ગયા ત્યારે સામે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો ફોટો રાખી, હાથમાં માળા લઈ, તે જપ કરતા હતા. નર્મદા કિનારે આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં સ્થળે રહેતા તેમને બારેક વર્ષ થયા હતાં એમ સાંભળ્યું હતું. પણ હજી તેમની પ્રાથમિક સાધનાવસ્થા જ ચાલી રહી હોય એમ તેમની મુખાકૃતિ પરથી લાગતું હતું. બાકી તો મહાત્મા પુરુષોના અંતરના ઊડાણને કોણ માપી શકે? તે મૌન રાખતા, દ્રવ્યાદિ લેતા ન હતા, ને દર્શનાર્થીને પોતાની પાસે બહુ જ થોડો વખત બેસવા દેતા. જો દૃઢતા ને લગનથી સાધના ચાલુ રાખે તો તે સારી દશાએ પહોંચી શકશે એમ લાગતું હતું. આધ્યાત્મિક પ્રકાશના પંથના કોઈએ સાચા કે પ્રામાણિક પ્રવાસીને માટે આ વાત સાચી છે. દૃઢતા, પુરુષાર્થની સતતતા, આદર્શની સિદ્ધિ માટેની લગન ને પ્રામાણિકતાની આ પંથમાં બહુ જ જરૂર પડે છે. આ બધી જ ને આવી કેટલીક બીજી સાધનસંપત્તિ સાથે જ ઈશ્વરનું શરણ લે અથવા તો આત્મવિકાસની ઝંખના કરે તેના પર ઈશ્વરની કૃપા જરૂર થઈ જાય એમાં સંદેહ નહિ. આ પંથનો પ્રામાણિક પ્રવાસી, પોતાની સાધનાના સાફલ્યની ચિંતા ઈશ્વરને સોંપીને, નિશ્ચિન નૂતન ને મંગલ પ્રસ્થાન કરતો રહ્યો, છતાં શાંતિ, સિદ્ધિ કે પૂર્ણતા માટેની તેની ઈચ્છા પૂરી થઈ નહીં, એવું આજ સુધી તો બન્યું નથી, ને ભવિષ્યમાં પણ બનવા સંભવ નથી. આત્મબળ ને લગનની પ્રતિમા બનીને આ જ નર્મદાતટ પર આજ સુધી કેટલાય સાધકો તપ્યા હશે, કેટલાય તૃપ્ત સાધક પ્રવાસીઓ પોતાની જીવન-નાવને શાંતિ ને સિદ્ધિના કલ્યાણ-કિનારે હંકારી ગયા હશે. એકાદ નારાયણ સ્વામી કે એકાદ બ્રહ્માનંદની વાત જનતા જાણે છે. પણ એવા તો કેટલાય સ્વામી ને આનંદની મૂર્તિ જેવા મહાપુરુષો અહીંથી જીવનની ધન્યતાનું ભાથું ભરી ગયા હશે ને કેટલાય અહીંની શાંત વિશાળ હવામાં વિલીન થઈ ગયાં હશે, એ કોણ જાણે છે? 'ગોપનીયં ગોપનીયં ગોપનીયં પ્રયત્નતઃ' ના સૂત્રને ઉચ્ચારનાર ને પોતાના આત્મિક ધનને સદાને માટે લોકોની નજરથી ગુપ્ત રાખનારા કેટકેટલા મહાપુરુષો આ વિશાળ વાતાવરણમાં ને સરિતાની શાશ્વત શાંતિમાં સમાઈ ગયા હશે તે કોણ જાણે છે? નમ્ર છતાં ગૌરવશાળી ને ગંભીર છતાં રસભરી નર્મદા ને તેની જ સાથે અનંતકાળથી ઊભેલી આ ભેખડો; વિશ્વના વાતાવરણથી ચિરપરિચિત એવું આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વાદળ ને તારાગણ જેવો તેનો સંસાર; આ પવન ને સંસારના ચિર કે સનાતન સાથી એવાં આ પ્રકાશ અને અંધાર, એમના વિના એ મહાપુરુષોની, ભારતના સાચા જવાંમર્દોની કહાની બીજું કોણ કહેશે? એમનાં ઓજસ્વી જીવનની સાક્ષી બીજું કોણ પૂરશે? જે ઇતિહાસ માનવે લખ્યો છે ને જાણ્યો છે, તે તો વિશાળ ને સુંદર છે જ; પણ માનવની મર્યાદા

જેને સ્પર્શી કે જાણી શકી નથી એવો ઇતિહાસ પણ કેટલો છે? ને તેની સુંદરતા કે વિશાળતાની કલ્પનાય માણસ શે કરી શકે? શક્તિની આ અલ્પતાનું જ્યારે ભાન થાય છે ત્યારે ન્યૂટનની જેમ ગમે તેવો વિદ્વાન પણ નમ્રાતિનમ્ર બની જાય છે ને પોતાની જાતને વિશાળ સાગરને કિનારે છીપલાં વીણનારા નાના બાળક જેમ માનવા માંડે છે. એમાં સંદેહ નથી.

બુદ્ધદેવનું દૃશ્ય સ્મૃતિ પર સદાને માટે અંકિત રહેશે. એવાં દૃશ્યો બહુ જ વિરલ જોવા મળે છે. સંસારી માણસોને આ સ્વરૂપમાં જોવાનું કામ તો અશક્ય છે જ પણ જેમણે બાહ્ય ત્યાગ કર્યો છે તેવા સાધુપુરુષો પણ સાધનાની આવી મઝાવસ્થામાં ભાગ્યે જ દેખાય છે. આજે તો વિદ્વાન વર્ગમાં ગણાતા કેટલાક સાધુઓ પણ ધન, પ્રતિષ્ઠા ને તે માટે લોકરંજન માટેની હોડમાં પડ્યા છે. સાધુજીવન કે ત્યાગ મુખ્યત્વે સાધના ને તે દ્વારા શાંતિ કે મુક્તાવસ્થાની પ્રાપ્તિ માટે છે, ને તે સાથે કે તે બાદ બીજાના નિષ્કામ હિત માટે છે, એ વાત આજે સાધુ વર્ગમાં એકદમ ભુલાઈ છે. કારણ કે શાસ્ત્રો ને સંતપુરુષોનો આધાર લઈને બીજાને તો તે એવો જ ઉપદેશ આપે છે, પણ શ્રદ્ધા કે પુરુષાર્થને ને પોતાની નબળાઈને પારખીને તેને દૂર કરવાની ઈચ્છાશક્તિનો અભાવ છે એટલા માટે, કે બીજા કોઈયે કારણસર, તપશ્ચર્યા કે સાધનાનું મૂળ ધ્યેય આજે વધારે ભાગે ભુલાઈ ગયું છે. આવા કપરા કાળમાં ઈશ્વરને માટે ઝંખના જગાવી, દિનરાત સાધના કરવાનું વ્રત લઈને જે પુરુષાર્થમાં લાગે, તેને જોઈને કોનું દિલ પ્રસન્ન નહિ થાય? ભલેને તે કોઈ સાધક હોય અથવા તો આધ્યાત્મિકતાનો આરંભનો અભ્યાસી હોય, તો પણ તેનું જીવન પ્રશસ્ત્ય ને પ્રેરણાસ્પદ છે એમાં સંદેહ નથી.

* * *

૫૬. સાંઈબાબાનો અલૌકિક અનુભવ

સાબરમતીમાં રહેવાનું મકાન સારું હતું. એ મકાનમાં બેન તારા પણ બાળકો સાથે અમારા આમંત્રણથી અમારી સાથે રહી. પરંતુ અમારી સાથે રહેવાનો લાભ મળવા છતાં તેને માટે સત્સંગનો લાભ લેવાનું મુશ્કેલ હતું. તેને બંને પગે વાળા નીકળેલા. સરોડામાં લોકો વાવના પાણીને એક અથવા બીજી રીતે ગંદુ કરતા. તે પાણી પીવાના કામમાં વપરાતું. એટલે ગામમાં ઠેકઠેકાણે વાળાનો ઉપદ્રવ શરૂ થયો હતો. તારાબેનની રહેવાની ઓરડી અમદાવાદમાં ઘણી નાની હતી તેથી અમે તેને સાબરમતી લઈ આવ્યાં હતા.

સાબરમતીમાં લાવ્યા પછી બેનને માટે બનતા ઉપચારો ચાલુ રાખ્યા, પણ પૂરો આરામ ના થયો. વાળાના ભયંકર દર્દને લીધે તેનાથી હરીફરી તો શું પણ ઊઠી શકાતું પણ ન હતું. દર્દ ઘટવાને બદલે વધ્યે જતું હતું. ખાસ વાત તો એ હતી કે, અમારે હિમાલય જવાનો સમય પાસે આવતો જતો હતો. તે દશામાં બેનને આરામ ના થાય અને દર્દ આવું જ ચાલુ રહે તો તેની પૂરતી સારવાર થઈ શકે તેમ ન હતું. તેના મોટા પુત્ર રમેશને પણ તેના જેવી જ વાળાની પીડા હતી. એટલે સમસ્યા જરા ગંભીર હતી.

છેવટે અમે વિચાર કર્યો કે આ વખતે આવી મુશ્કેલીના વખતમાં માતાજીએ બેનને લઈને સરોડા જવું, સરોડા જ રહેવું. ને મારે એકલાએ જ હિમાલય માટે રવાના થવું. એ વરસે મારે બદરીનાથ જવાનું નક્કી હતું. બદરીનાથની ઠંડી માતાજીથી સહન થઈ શકશે કે કેમ તે પ્રશ્ન ઊભો જ હતો તેમાં વળી બેનને આવા કટોકટીના સમયે સેવાની જરૂર હતી, એટલે તે વિચાર બીજાને પણ ઘણો રુચિકર થઈ પડ્યો.

તે પ્રમાણે કેટલીક જરૂરી વ્યવસ્થા કરવા માતાજી એક દિવસ સરોડા જવા વિદાય પણ થઈ ગયાં. ત્રણેક દિવસ રોકાઈને સરોડાથી તે પાછાં આવી પહોંચ્યા. હિમાલય માટે પ્રસ્થાન કરવાનો દિવસ નક્કી હતો. તે પ્રમાણે બે દિવસ પછી મારે નીકળવાનું હતું. માતાજી લગભગ ઈ. સ. ૧૯૪૮ થી કાયમને માટે મારી સાથે જ રહેતાં હતા. મારાથી છૂટા પડવાનો અવસર તે દરમ્યાન તેમને માટે પહેલો જ હતો. પણ તે સમજૂ હતાં, ને પરિસ્થિતિની ગંભીરતાને જાણતાં. ધર્મ, ઈશ્વર કે આધ્યાત્મિકતાના નામે સ્વધર્મ પ્રત્યે આંખમીયાંમણાં કરવાનું અથવા જરૂરી સેવા-કર્મની અવગણના કરવાનું શિક્ષણ તેમને મળ્યું ન હતું. તેવા શિક્ષણમાં તેમને શ્રદ્ધા પણ ન હતી. તેથી તેમને કોઈ જાતનો શોક ન હતો. બેનની સાથે રહેવા માટે તે પ્રસન્નતાપૂર્વક તૈયાર થયા હતાં. ઈશ્વરની ઈચ્છાથી જે પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તે શાંતિપૂર્વક વધાવી લેવાની મારી પણ તૈયારી હતી. શરૂઆતના જીવનમાં હિમાલયમાં વરસો સુધી હું એકલો જ રહ્યો હતો એટલે એકાંત જીવનનો મને અભ્યાસ હતો. એકાંતવાસ પ્રત્યે મને પહેલેથી જ અભિરુચિ હતી. વળી બેનની વિકટ પરિસ્થિતિનો બરાબર ખ્યાલ હતો. એ પરિસ્થિતિમાં તેને મદદરૂપ થવાની જરૂર હતી. એટલે માતાજી આ વખતે તેની પાસે રોકાઈ જાય તે મને બરાબર લાગતું હતું

પરંતુ વિવેકી માણસને જીવનમાં એવા ઘણા અનુભવ થાય છે, જે તેને સમજાવે છે કે આખરે તો બધું ઈશ્વરની ઈચ્છા પ્રમાણે અથવા કોઈ અદૃષ્ટ કર્મોના રહસ્યના પરિણામે થયા કરે છે. મારે માટે એ વાત કાંઈ નવી ન હતી. છેલ્લા કેટલાક વરસોથી મારા જીવનની ગતિવિધિ ઈશ્વરની ઈચ્છા પ્રમાણે જ થયા કરતી હતી. મારા જીવનમાં લાંબા વખતથી ઈશ્વરની ઈચ્છાનો અનુવાદ જ થઈ રહ્યો હતો. તે પ્રમાણે બેનની

બાબતમાં પણ ઈશ્વરની ઈચ્છા શું છે તેની માહિતી મેળવવાનો મને વિચાર થયો, ને મારો વિચાર ઈશ્વરની કૃપાથી એકાએક સફળ પણ થઈ ગયો.

વૈશાખી પૂનમની રાત હતી. તારીખ ૧૭-૫-૧૯૫૪ મોડી રાતે મકાનના ઉપરના ઓરડામાં હું પથારીમાં પ્રાર્થના કરતાં બેઠો હતો. પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી મેં ધ્યાન શરૂ કર્યું. બહાર બધે ચાંદની પથરાઈ ચુકી હતી. એટલે વાતાવરણ ખૂબ ખુશનુમા હતું. થોડીવાર પછી શ્રી રામકૃષ્ણદેવનું દર્શન થયું. તે પછી તરત શ્રી સાંઈબાબાનું ધ્યાનાવસ્થામાં દર્શન થયું. દર્શન આપીને શ્રી સાંઈબાબાએ મારી અંદર પ્રવેશ કર્યો ને મારી અંદરથી સુમધુર ને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલવા માંડ્યા : 'હું સાંઈબાબા છું. આમ તો આખા વિશ્વમાં રહું છું પણ વધારે ભાગે શિરડીમાં સાક્ષાત રહું છું.' પછી મારા તરફ સંકેત કરીને કોઈ બીજાને કહેતા હોય તેમ કહેવા લાગ્યા : 'આ મહાન પુરુષ છે. યુગાવતાર છે. તેના દ્વારા ભારત અને વિશ્વમાં મહાન કામ થવાનું છે. તેના પર મને પ્રેમ છે એટલે મેં તેની અંદર આવેશ લીધો છે. આ વખતે તેની સાધના પૂરી થઈ જશે. તેનું કામ થઈ જવાનું છે.' તે શબ્દો સાથે તેમણે મારા બે પૂર્વજન્મોની વાત પણ કહી બતાવી. મને થયેલા પૂર્વજન્મના જ્ઞાન સાથે તે વાત બરાબર મળતી હતી. તે વાતને જાહેર ના કરું તે જ બરાબર છે.

એટલી વાત કરીને સાંઈબાબાએ મધથી પણ મીઠા સ્વરમાં મને કહેવા માંડ્યા: 'માતાજી ભલે હિમાલય જાય, બેન અને બાળકો અહીં જ રહે. તે મારા જ બાળકો છે. તેમને શું હું દુઃખ પડવા દઈશ? ના... ના, તેમને કાંઈ જ વાંધો નહિ આવે.'

એ પછી તે અદૃશ્ય થઈ ગયા. મને શરીર તથા આજુબાજુના વાતાવરણનું ભાન આવ્યું. હું પથારી પર ટકાર બેઠો હતો. ઘડિયાળમાં જોયું તો બરાબર સવા વાગ્યો હતો. બહાર બધે ચંદ્રમા જાણે કે કિરણોના રૂપમાં નીચે આવીને પૃથ્વી સાથે રમી રહ્યો હતો. થોડા વખત સુધી બહાર અગાશીમાં ઊભો રહીને હું તેની રમત જોઈ રહ્યો.

સાંઈબાબાનો અનુભવ કેટલો બધો સુંદર, સમયસર અને અલૌકિક હતો? તેથી મારા અંતરમાં આનંદ આનંદ છવાઈ રહ્યો. સાંઈબાબા જેવા મહાસમર્થ સંતપુરુષ મારા પર પ્રેમ રાખીને, મારામાં કોઈ વિશેષ અધિકાર ના હોવા છતાં, મારા પર પ્રેમ ને કૃપા કરે છે તે ખરેખર મારું સદભાગ્ય જ છે. તેમના જેવા મહાપુરુષની કૃપાથી જ મારી રહીસહી ગંદકી દૂર થશે, ને અવગુણ ને અલ્પતાના સાગર જેવો હું, ગુણ ને શક્તિના ભંડારમાં પલટાઈને, સાચો સંત બની શકીશ.

સવારે ઊઠીને મારા અનુભવની વાત મેં માતાજીને ને બેનને કરી દીધી. તે ખુશ થયાં. છતાં મેં છેવટનો નિર્ણય તો માતાજી પર જ છોડી દીધો. પણ તેમને મારી વાત અને મારા અનુભવમાં શ્રદ્ધા હતી. બેનને પણ વિશ્વાસ હતો. તેથી છેક છેલ્લી ઘડીએ માતાજીએ મારી સાથે હિમાલય આવવું એમ નક્કી થયું. ઈશ્વરે પોતાની ઈચ્છાને અજબ રીતે અમલી બનાવી દીધી.

બે દિવસ પછી બેનને ઊંચકીને કન્યા પધરાવે તેમ, મોટરમાં બેસાડીને અમદાવાદ તેને ઘેર મૂકી આવ્યાં અને અમે સ્ટેશન પર પહોંચ્યાં. બેનથી હજી ઉઠાતું ન હતું. પણ સાંઈબાબા જેવા સમર્થ મહાપુરુષોના વચનનો પ્રભાવ તો જુઓ ! બેનને કંઈ જ તકલીફ ના પડી. એક મહિનાની અંદર સંપૂર્ણ આરામ થઈ ગયો. બેન ને બાળકોને સાંઈબાબા પોતાના બાળકો ગણે છે એ વાત યાદ આવતાં મને આનંદ થાય છે. તેવી રીતે

તેમને કાયમને માટે પોતાના ગણીને તેમની તે રક્ષા કરે અને તેમને પોતાના અને પ્રભુના કૃપાપાત્ર બનાવે, એવી મારી તે મહાપુરુષને પ્રેમપૂર્વક પ્રાર્થના છે, વિનંતિ છે.

માણસનું સમસ્ત જીવન એ પ્રમાણે ઈશ્વરની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલે ત્યારે કેટલો આનંદ થાય છે? તેનામાં કર્તૃત્વનો કે બીજો અહંકાર પછી જરાયે રહેતો નથી, સંકલ્પ-વિકલ્પો રહેતા નથી, અને ભૂત, વર્તમાન તથા ભાવિની બધી ચિંતાનો અંત આવે છે. ઈશ્વરરૂપી 'મા'ની છાયામાં તે સદાય સલામત બનીને નમ્રાતિનમ્ર થઈને જીવે છે, એક જાતની મંગલ જીવનમુક્ત દશાનો અનુભવ કરે છે, તે દશાની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ છે. પણ કોઈ કારણથી તે પ્રાપ્ત થઈ જાય તો પછી બધી જાતના ભય, શોક, ભ્રમ, મોહનો અંત આવી જાય છે, ને જીવન ઉત્સવમય બની જાય છે.

શ્રી સાંઈબાબા જેવા સમર્થ સંતના ચરણમાં આ અવસરે ફરીવાર પ્રણામ કરું છું! આશા છે કે તે મને પોતાનો જાણીને મારા પર સદાયે આશીર્વાદ વરસાવ્યા કરશે.

* * *

૫૭. બદરીનાથ યાત્રાના સંસ્મરણો - રામદાસજી

કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે કે 'જેને રામ રાખે તેને કોણ મારી શકે?' એટલે કે ઈશ્વર જેની રક્ષા કરવા તૈયાર રહે છે, તેને કોઈ રીતે ઉની આંચ પણ આવતી નથી. તેની રક્ષા કેટલીક વાર કલ્પનામાં પણ ના આવે એવી અજબ અને આકસ્મિક રીતે થઈ જાય છે. તેને પોતાને ને બીજાને પણ તેથી કેટલીક વાર અજાયબી લાગે છે. એ વાતની યાદ આપતો એક પ્રસંગ બદરીનાથ યાત્રામાં બની ગયો. બદરીનાથના માર્ગમાં વિષ્ણુપ્રયાગથી આગળ જતાં બલદૌડા ચટ્ટી આવે છે. ત્યાંથી ઘાટ ચટ્ટીનો લગભગ ત્રણેક માઈલનો માર્ગ જરા વધારે કપરો, પથરીલો ને લાંબો લાગે તેવો છે. એ માર્ગે આગળ ચાલતાં શરૂઆતમાં જ એક પુલ આવે છે. તેને પસાર કરીને અમે આગળ વધી રહ્યાં હતાં, એટલામાં કોઈની બૂમ સાંભળી. અમારી સાથે બીજું કોઈ હતું નહિ એટલે બૂમનું કારણ અમારી સમજમાં આવ્યું નહિ. હું ને માતાજી બંને જરા વિસ્મિત બની ઊભાં રહ્યાં. ધ્યાનપૂર્વક જોયું તો જણાયું કે પુલને સામે છેડે કેટલાંક માણસો ઊભાં ઊભાં બૂમ પાડી રહ્યાં હતાં. બૂમનું કારણ સમજવા અમે આગળ જોયું. તે જ વખતે આખોયે પ્રસંગ અમારી સમજમાં આવી ગયો. વાત એમ હતી કે એક ડોશીમા બદરીનાથથી પાછાં ફરીને પુલ તરફ જઈ રહ્યાં હતાં. તેમના સાથી આગળ નીકળી ગયા હતા ને તે પાછળ પડી ગયા હતાં. આંખ બરાબર કામ કરતી નહિ હોવાથી તે મુખ્ય માર્ગ ભૂલી ગયા હતા ને બીજા ભળતાં જ પગદંડીના માર્ગે ચઢી ગયા હતાં. પગદંડીનો તે માર્ગ કોઈ ખાસ માર્ગ ન હતો. મુખ્ય માર્ગ પરથી તે ગંગાજી તરફ આગળ લઈ જતો હતો, ને પછી પર્વતની ઊંચાઈ પર પૂરો થતો. ત્યાંથી જો કોઈ માણસ એક ડગલું પણ આગળ વધે, તો નીચે ગંગામાં જ પડે ને રામશરણ થઈ જાય એવી દશા હતી. ડોશીમા તે પગદંડીને છેડે, બરાબર ભયસ્થાનના છેલ્લા પગલે, લાકડી લઈને ઊભાં ઊભાં આગળ વધવાની તૈયારી કરતાં હતાં, તે જ વખતે પુલ પાસેના માણસોએ બૂમ પાડી. અમારી નજર પણ તેમના પર પડી અને અમે પરિસ્થિતિનો પાર પામી ગયા. ડોશીમા અમારી તદ્દન પાસે હતા. તેમની પાસે પહોંચીને તે આગળ પગલું ભરે તે પહેલાં જ અમે તેમને મુખ્ય માર્ગ પર દોરી લાવ્યાં. વખત એવો હતો કે એક જ ડગલું તેમના જીવનનો નિર્ણય કરી નાખે. પરંતુ જેને રામ રાખે તેને કોઈપણ શું હરકત કરી શકે? ડોશીમાની સાથે કોઈ ન હતું. તેમના બધા જ સાથી આગળ થઈ ગયા હતા, પણ પ્રભુનો સાથ તેમને મળી ગયો હતો. જે સૌની સમીપમાં સમીપ વાસ કરે છે તે પ્રભુ તેમનાથી દૂર ન હતા. તેમણે જ તેમને બચાવી લીધા. ડોશીમાએ બધી વાત જાણી ત્યારે તેમની આંખમાં પાણી આવી ગયું. પુલનો માર્ગ બતાવીને અમે તેમને કહ્યું : આ યાત્રાનો માર્ગ વિકટ છે. તેમાં એકલા ના ચાલશો. કોઈ વાર રસ્તો ભૂલી જઈને આડમાર્ગે ચઢી જવાનો ભય રહે છે.

તેમની આંખ વધારે ભીની થઈ ગઈ. તેમણે કરુણતાથી કહ્યું : 'સાથવાળાં માણસો મારો સંગાથ કર્યા વિના આગળ ને આગળ ચાલ્યા જાય છે.'

સાથવાળાં માણસો પણ કેવાં વિચિત્ર કહેવાય? ઘરડા માણસની સંભાળ રાખવાની ફરજ ચુકીને યાત્રાનું કયું પુણ્ય મેળવવાની તેમની ઈચ્છા છે? ક્યા ફળને મેળવવા માટે તે અધીરા થઈને આગળ ને આગળ ચાલી રહ્યાં છે?

ડોશીમાને માર્ગ બતાવવાની ને તેમાં ઈશ્વરનો હાથ જોવાની જે તક મળી તેથી અમને ખૂબ આનંદ થયો. અમે વિચાર કરવા માંડ્યા કે ઈશ્વર જેને ઉગારવા ઈચ્છે છે, તેને કેવી અજબ રીતે ઉગારી લે છે ! અમે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે હે પ્રભુ, હે દયામય ! જીવનનો મુખ્ય માર્ગ ભૂલી જઈને જ્યારે પણ વિપથગામી બની જઈએ, ત્યારે ત્યારે તમારી અદૃશ્ય મદદ અમને વેળાસર મળી રહેજો ને તમારી અમીદૃષ્ટિથી અમારું જીવન સફળ બનાવજો. તમારો ને અમારો સાથ કદી પણ ના છૂટજો. જીવનની વિકટ યાત્રામાં તમે સદાયે અમારી સાથે ફરજો.

બદરીનાથથી પાછા ફરતી વખતે પણ એ સ્થાન આવ્યું ત્યારે આખોય પ્રસંગ અમારી નજર સામે તાજો થયો અને ઈશ્વરની અદૃશ્ય શક્તિનો વિચાર કરતાં અમારું અંતર ગદગદ બની ગયું.

(2)

બદરીનાથમાં ઠંડી ઘણી ભારે હતી. તેમાં પણ જ્યારે વરસાદ પડતો ત્યારે તો ઠંડી વધી જતી. સાંજના ચારેક વાગ્યા પછી અમે તપ્તકુંડ પર ફરવા જતાં, ને ત્યાંના રમણીય વાતાવરણમાં થોડીવાર બેસતાં. એક દિવસ સાંજે અમે ત્યાં એક સાધુને જોયા. તપ્તકુંડ પાસેના ગરમ પથ્થર પર તે બેઠા હતા. તેમનામાં અમને કોઈ ખાસ આકર્ષણ ના લાગ્યું. પણ એક વસ્તુ ખૂબ જ નોંધપાત્ર લાગી કે તેમની પાસે પહેરવા ને ઓઢવાનું મળીને બે જ વસ્ત્રો હતાં. બીજું કાંઈ ઓઢવા કે પાથરવાનું ન હતું. બદરીનાથની ભારે ઠંડીમાં એ રીતે પૂરતાં વસ્ત્રો વિના રહેવાનું કામ ઘણું ભારે કહેવાય. તે યુવાન સાધુની સહનશક્તિ જોઈને અમને આશ્ચર્ય થયું. સાથે સાથે તેમને પૂરતાં વસ્ત્રો મળતાં નહિ હોય, નહિ તો તે આવી રીતે ના રહે, એ વિચારથી જરા કણ્ણા પણ થઈ આવી.

બે ત્રણ દિવસ સુધી તેમને ત્યાં બેઠેલા જોયા પછી એક દિવસ અમે તેમને પૂછ્યું: ‘શું તમે રાતે પણ અહિં જ રહો છો?’

તેમણે હકારમાં જવાબ આપ્યો.

‘પણ અહિં તો બધે ખુલ્લું છે. રાતે તો ઘણી ઠંડી લાગે, તમારી પાસે પૂરતું ઓઢવાનું પણ નથી.’ મેં કહ્યું

‘શું કરું?’ તેમણે લાચારી બતાવી. ‘ઠંડી તો લાગે છે, પણ જેમતેમ કરીને પડ્યો રહું છું. રાતે બહુ ઠંડી લાગે, ત્યારે કુંડના ઉકળતા પાણીમાં ન્હાઈ લઉં છું. તપ્તકુંડના આ પથરા પણ જરા ગરમ છે: એટલે રાતે થોડી હૂંફ મળી રહે છે.’

‘પણ તમે કોઈની પાસે કંબલની માગણી કરો તો? અહિં તો ઘણા યાત્રી આવે છે. કોઈના દિલમાં પ્રભુ પ્રેરણા કરી દે, તો તમને કંબલ જરૂર મળી રહે.’ મેં વાતને આગળ લંબાવી.

‘કોની પાસે માગણી કરું? તેમણે જવાબ દીધો, ‘માણસો કેટલીકવાર સરખો જવાબ પણ દેતા નથી. એટલે હું માગતો જ નથી. જેમતેમ કરીને ચલાવી લઉં છું.’

સાધુનો સ્વભાવ મને ઘણો સારો લાગ્યો. તે દિવસે રાતે મેં ત્યાં જઈને જોયું તો એક પાતળું કપડું પાથરીને તે બેઠા હતા, ને પ્રેમના અતિરેકમાં આવીને જોરથી કોઈ સ્તુતિ બોલી રહ્યાં હતાં. બનતા સુધી તે સ્તુતિ શંકરની હતી. તપ્તકુંડ પર તે વખતે ખૂબ શાંતિ હતી. કુંડના ઉકળતા પાણીમાંથી વરાળ નીકળ્યા

કરતી હતી, ને તારાની ટોળી પૃથ્વીની સુંદરતાનું દર્શન કરવા ઉપર આકાશમાં ભેગી મળી હતી. મને ખાતરી થઈ કે સાધુ પ્રમાણિક છે, ને તેમને ઓઢવા પાથરવાની વસ્તુની ખરેખર જરૂર છે.

માણસોનો એક વર્ગ એવો છે જેને બીજાના દુઃખ સ્પર્શી શકતા જ નથી એટલું જ નહીં, કેટલીકવાર તે બીજાને દુઃખી કરવા ને જોવામાં જ આનંદ માને છે. બીજો વર્ગ બીજાના દુઃખ જોઈને હાલી ઊઠે છે, પણ બીજાને મદદ કરવાની શક્તિ વિનાનો છે. ત્રીજો વર્ગ દુઃખીને મદદ કરી તેમના દુઃખનો ભાર હળવો કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, પણ તે મદદ કરવા માંગતો નથી અથવા તેનામાં બીજાને માટે જરા પણ ત્યાગ કરવાની કે ભોગ આપવાની વૃત્તિ નથી. ચોથો વર્ગ પોતાના રહ્યા સહ્યા સાધન ને પોતાની રહી સહી શક્તિનો ઉપયોગ કરી બીજાને મદદરૂપ થવાનો સદાયે પ્રયાસ કર્યા કરે છે. તે સાધુને મદદરૂપ થવાની અમારામાં ખાસ શક્તિ ન હતી. તો પણ ગજા પ્રમાણે તેમને મદદ કરવાનું મન થયું. અમારી પાસે ખાદીની એક જાડી ચાદર હતી. તે પાછલા શિયાળામાં મુંબઈથી લીધી હતી. બીજે દિવસે તે ચાદર સાધુપુરુષને અર્પણ કરી. સાધુપુરુષના આનંદનો પાર ના રહ્યો. બાકીના દિવસોમાં અમે રોજ તખ્તકુંડ પર બેસવા જતા, ત્યારે ત્યારે સાધુના શરીર પર વીંટાયલી તે ચાદર જોઈને અમારા આનંદનો પણ પાર ના રહેતો.

(3)

બદરીનાથમાં એક બીજા સાધુપુરુષનું દર્શન થયું. તે મંદિરની બહાર એક દુકાનની દિવાલ પાસે ચોકમાં રહેતા હતા. તેમનું નામ રામદાસજી. છેલ્લાં કેટલાંક વરસોથી તે શિયાળામાં પણ ત્યાં જ રહેતા હતા. શિયાળાના દિવસોમાં બદરીનાથની ભૂમિ બરફથી છવાઈ જાય છે. તે વખતની ભયંકર ઠંડીની કલ્પના સહેજે કરી શકાય છે. એવી ઠંડીમાં કોઈના પણ સાથ વિના રામદાસજી બદરીનાથમાં રહે છે, એ તેમની નિતાંત એકાંતપ્રિયતા ને તિતિક્ષાની નિશાની હતી.

બદરીનાથમાં બારેમાસ રહેનારા મહાત્માપુરુષો છેલ્લાં પચાસેક વરસોમાં બેત્રણ થઈ ગયા છે. તેમાંના એક સિદ્ધ બાબા સુંદરનાથજી ને બીજા બચ્ચીદાસજી. બચ્ચીદાસજી વિશે કહેવાય છે કે તે શિયાળામાં કેટલીક વાર બદરીનાથ છોડી દેતા. તે ઉપરાંત, વસુધારાની ગુફામાં પણ એક મહાપુરુષ રહેતા. એ ત્રણે મહાત્માઓ હિમાલયની ભૂમિમાં જ શાંત થઈ ગયા છે. સુંદરનાથજી વિશે એમ કહેવાય છે કે તે અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. તે વાતને યાદ કરીને રામદાસજી કહે છે કે મારું પણ એમ જ થવાનું છે. બે-ત્રણ વરસમાં હું પણ મરી જઈશ.

એ વાત સાંભળીને આપણને આશ્ચર્ય થાય છે ને જરા હસવું પણ આવે છે. થાય છે કે એકાંતમાં રહેનારા આ મહાત્મા પુરુષને મૃત્યુનો આવો ભય ક્યાંથી થયો? રામદાસજી ઊંડા જ્ઞાની કે અભ્યાસી નથી. તેમની પાસે સાધનાની કોઈ સ્પષ્ટ માહિતી મેળવવા જનારને બદલામાં નિરાશા જ મળશે. પરંતુ તેમનામાં એક વસ્તુ ઘણી મોટી છે. તે કોઈનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના ને કોઈપણ સમજૂ માણસના દિલમાં પ્રેમ ને સન્માનની લાગણી જગાવ્યા વિના રહી શકતી નથી. તે તેમની વૃત્તિ છે. બદરીનાથમાં સાધુઓ ઘણાં રહે છે ને ઘણાં આવે છે. તેમની દશા ખાસ વખાણવા જેવી નથી હોતી. તેમાંના વધારે ભાગના સાધુ ભિક્ષા માટે દોડાદોડ કરે છે, યાત્રીઓ પાસે જુદા જુદા પદાર્થોની માગણી કરે છે, ને ચંચળ બનીને ફર્યા કરે છે પણ રામદાસજીની વાત જુદી જ છે. તે તો એક જ જગ્યાએ બેસી રહે છે. વરસાદમાં પણ ત્યાંથી હઠતા નથી,

ભિક્ષા માટે કોઈની પાસે યાચના કરતા કે ક્યાંય જતા નથી. ઈશ્વરેચ્છાથી જે સહજ રીતે મળી આવે તેના પર જ પોતાનું જીવન ચલાવે છે. તેમની એ શાંત, સ્થિર, નિસ્પૃહ વૃત્તિ કાંઈ ઓછી આકર્ષક ને પ્રશસ્ય નથી! તેવી વૃત્તિ પણ એક જાતની સાધનાના મહાન ફળરૂપ છે. તે જોઈને આપણા અંતરમાં તેમને માટે અપાર આદર ઉપજે છે. ફક્ત તે શાંત ને નિસ્પૃહ ઈશ્વરપરાયણ વૃત્તિનો મંત્ર મેળવીને આપણે તેમની પાસેથી પાછા ફરીએ, તો આપણો ફેરો ફોગટ નથી ગયો, પણ સફળ થયો છે, એમ નક્કી સમજી લેવું. શાંત વૃત્તિનો મહત્વનો સંદેશ આપનારા એ મહાત્મા પુરુષને આપણાં વારંવાર નમસ્કાર. ખૂબ ખૂબ પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર !

(4)

ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે બદરીનાથમાં સત્તર દિવસ રહીને અમે ઋષિકેશ આવવાની તૈયારી કરી. જે દિવસે અમે બદરીનાથ છોડ્યું, તે દિવસે બદરીનાથના મંદિરમાં સંતસાધુની મંડળી ભેગી મળી હતી. કોઈ દિવસ નહિ, ને ત્યારે મંડળીને એ રીતે ભેગી મળેલી જોઈને અમને નવાઈ લાગી. તપાસ કરતાં વધારે માહિતી મળી કે પાર્લામેન્ટના કોઈ હરિજન સભ્ય બદરીનાથ આવ્યા હતા. તે મંદિરમાં પ્રવેશ ના કરે તે માટે સાધુસમાજમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી. ધર્મના સંરક્ષક જેવા સાધુઓ ધર્મની રક્ષા કરવા ઉત્સુક હતા. પાછળથી જાણવા મળ્યું કે સાધુઓના વલણને માન આપીને તે હરિજન સભ્યે મંદિરમાં આવેલા ગરુડજીના સ્થાન પાસેથી દર્શન કરી લેવાનું યોગ્ય માન્યું હતું. લોકોમાં એ વાત ત્યારે ઉગ્ર ચર્ચાનો વિષય બની હતી. એવા સાધારણ ક્ષુબ્ધ થયેલા વાતાવરણમાં ઈશ્વરની પ્રેરણા પ્રમાણે આનંદ માની અમે બદરીનાથના પરમ પવિત્ર પ્રસિદ્ધ ધામની વિદાય લીધી. આ વરસની એ અમારી મોટી યાદગાર યાત્રા હતી. ઋષિકેશની ભૂમિ અમારા હવે પછીના વસવાટ માટે નક્કી થઈ હતી. દેવપ્રયાગમાં લગભગ છ દિવસ રહીને છેવટે અમે ઋષિકેશ પહોંચ્યા. જેઠ મહિનો પૂરો થવાની તૈયારી હતી.

* * *

૫૮. હનુમાનદાસજીનો મેળાપ

મહેસાણામાં પ્રેમી ભાઈ નારાયણભાઈને ત્યાં લગભગ ૩૪ દિવસનો સુખમય વસવાટ પૂરો થયો. એ અરસામાં માતાજી પણ સરોડાનું કામકાજ પતાવીને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મહુવા જવાનો કાર્યક્રમ નક્કી હતો. તે માટે ઈશ્વરી પ્રેરણા પણ થઈ ચૂકી હતી. તે કાર્યક્રમના અનુસંધાનમાં મહુવા જતાં વચ્ચે સિહોર ઉતરીને શ્રી હનુમાનદાસજીના દર્શન કરવાનો પણ નિર્ણય કરી લીધો.

મહાત્મા શ્રી હનુમાનદાસજી લગભગ વીસેક વરસથી સિહોરમાં ગૌતમકુંડ પર નિવાસ કરતા. તેમને વિશે ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધ થતાં 'દર્શન' માસિકમાં બે લેખ લખવામાં આવેલા. એક લેખમાં કહેવામાં આવેલું કે લોકો શ્રી રમણ મહર્ષિનું દર્શન કરવા દૂર દૂરથી તિરુવણ્ણામલૈમાં એકઠા થતાં, પરંતુ રમણ મહર્ષિ તો ભાવનગરની તદ્દન પાસે સિહોરમાં જ વિરાજે છે. બીજા લેખમાં માતા આનંદમયી ને હરિબાબા બંને શ્રી હનુમાનદાસજીના દર્શને ગયા હતા, તે વિશેનો અહેવાલ હતો. આનંદમયી માતાએ હનુમાનદાસજીને એક બે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. હરિબાબાની સાથે એક બંગાળી ગૃહસ્થ હતા. તે શ્રી હનુમાનદાસજીને જોઈને આનંદમાં આવીને બોલી ઊઠ્યા કે આખા ભારતવર્ષમાં ફર્યો પણ આવા સમર્થ સંતપુરુષ બીજે ક્યાંય જોયા નહિ. હરિબાબાએ પણ હનુમાનદાસજીની પાસે કીર્તન કર્યું ને ભાવનગર આવીને પોતાના ભક્તો ને પ્રસંશકોને કહ્યું કે હનુમાનદાસજી બહુ મોટા ને જૂના જમાનાના જોગી છે. આવા મહાત્માઓ દેશમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. તે પૂર્ણ સિદ્ધપુરુષ છે, ને ત્રિકાળદર્શી છે.

એ બધી રસિક વાતોને વાંચીને મને પણ શ્રી હનુમાનદાસજીની મુલાકાત લેવાનો વિચાર થયો. ખાસ કરીને તો હનુમાનદાસજી ત્રિકાળજ્ઞ છે એ જાણીને મને તેમને મળવાની વધારે પ્રબળ ઈચ્છા થઈ આવી. કેટલાય વખતથી કોઈ ત્રિકાળદર્શી સિદ્ધ મહાપુરુષને મળવાની ઈચ્છા મારા દિલમાં અંકુરિત થઈ ચૂકી હતી. તેવા મહાપુરુષની મુલાકાતથી મારી સાધના ને જીવનસિદ્ધિની કલ્પનાછબીને વધારે સુરેખ, સુંદર, સ્પષ્ટ ને મજબૂત કરવાની મારી ભાવના હતી. તે ભાવનાની પૂર્તિ માટે મેં પ્રયાસ પણ ભારે કર્યા હતા. મને થયું કે હનુમાનદાસજીના દર્શનનો અચાનક અનેરો અવસર આપીને ઈશ્વરે મારા પ્રયાસને યશસ્વી કરવાની કૃપા કરવા માંડી કે શું? જો ખરેખર તેમ હોય તો તો મારી ઘણી ઘણી ચિંતા ઓછી થઈ ગઈ, ઉપવાસના દિવસોની લાંબી અને આકરી યાતના પણ સફળ થઈ ને ધ્યેયસિદ્ધિની મહત્વની આશાકડી મળી ગઈ! ખરેખર, ઈશ્વરના સાચા કૃપાપાત્ર ત્રિકાળજ્ઞ સંતોના દર્શનનો યોગ ઈશ્વરની કૃપા હોય તો જ ને ત્યારે જ મળી શકે છે. મારા પર પણ એ કૃપાના કિરણો વરસવા માંડ્યા કે શું? એ વિચારથી ઉભરાતાં અંતરે એક પ્રભાતે મેં સિહોર સ્ટેશને પગ મૂક્યો. માતાજી પણ સાથે જ હતા. તે દિવસ ૧ જાન્યુઆરીનો હતો.

(૨)

સિહોરનો પ્રદેશ નાના નાના ડુંગરોને લીધે ઘણો રમણીય લાગે છે. સ્ટેશન પાસેની એક ધર્મશાળામાં ઉતરીને અમે ગામમાં જવા વિદાય થયા. ગામ સ્ટેશનથી જરા દૂર છે. ગૌતમકુંડ તેથી વળી માઈલેક દૂર છે. વ્રતની નબળાઈને લીધે ચાલવાની મુશ્કેલી જરૂર હતી પરંતુ એક મહાન સંતપુરુષને મળવાના ઉત્સાહ પાસે બહારની મુશ્કેલી કોઈ વિસાતમાં ન હતી.

ગૌતમકુંડની જગ્યા ઘણી સુંદર છે. નાની સરખી ગુફા, અંદર નાનું સરખું મંદિર ને નાનું સરખું છતાં સ્વચ્છ મકાન છે. બહાર નાની સરખી નદી છે. અંદરના ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં જ મહાત્મા શ્રી હનુમાનદાસજીના દર્શનનો લાભ મળ્યો. એક પાટ પર સાધારણ ગોદડી પાથરીને તે બેઠા હતા. ઓરડામાં એક બાજુ થોડાક વાસણો પડ્યા હતા. બીજી બાજુ દોરી પર થોડાંક વસ્ત્રો લટકતાં હતા. અંદરના ઓરડામાં મંદિર હતું. ત્યાં દર્શન કરીને અમે હનુમાનદાસજી પાસે બેઠા. તેમની ઉંમર ઘણી મોટી દેખાતી હતી. વાળ ઘોળા થઈ ગયા હતા. શરીરે કરચલી પડી ગઈ હતી. આંખે ચશ્મા ચઢાવેલા હતી. ટાટનો ઝલ્લો પહેરીને તે બેઠા હતા, ને કાંસકીથી વાળ સાફ કરી રહ્યા હતા. ચરણમાં વંદન કરીને અમે તેમની પાસે જમીન પર બેસી ગયાં.

થોડીક ઉપલક વાતો કર્યા પછી તેમની વિશેષ શક્તિનો લાભ લેવાની ઈચ્છાથી મેં તેમને જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી પ્રશ્નો પૂછવાનું શરૂ કર્યું. ઓરડામાં એક બાજુ ઘડિયાળ પોતાનું કામ કરી રહ્યું હતું. તેની ઉપેક્ષા કર્યે ચાલે તેમ ન હતું. મને થયું કે આવો મહાન અવસર સાંપડ્યો છે ત્યારે તેનો લેવાય તેટલો લાભ લઈ લેવો એ જ ઉત્તમ છે. નદીકિનારે બે હાથ જોડીને બેસી રહેવું, ને પાણી મળવા છતાં પ્યાસા રહેવું સારું ના કહેવાય. તે વખતે હનુમાનદાસજી પાસે બીજું કોઈ હતું પણ નહિ, એટલે કોઈ પણ પ્રકારની વાતચીત કરવાની અનુકૂળતા હતી.

(3)

કેટલાક માણસો સંતપુરુષોના દર્શને જાય છે પણ કોઈ ખાસ હેતુ વિના. કેટલાક કેવળ દર્શન માટે જાય છે, કેટલાક કોઈ શંકાનું સમાધાન કરવા, તો કોઈ પ્રશ્નાદિ પૂછવા. માણસ કોઈપણ હેતુથી પ્રેરાઈને સંતપુરુષના દર્શન માટે જાય, પરંતુ તે હેતુની પૂર્તિ તરફ તેનું ધ્યાન રહેવું જોઈએ ને તેની પૂર્તિ વહેલામાં વહેલી તકે કરી લઈને સંતની પાસેથી વિદાય લેવા તેણે સદાયે તૈયાર રહેવું જોઈએ. સંતપુરુષનો સમય ઘણો કિંમતી છે, એમ સમજીને કોઈએ પ્રકારના જરૂરી હેતુ વિના, જરૂરથી વધારે વખત તેમની પાસે બેસી રહેવાની વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પણ ખેદની વાત છે કે વધારે ભાગના માણસો એ વાતને વારંવાર વિસરી જાય છે ને સંતોની પાસે કલાકો લગી નકામી ગિરદી કરીને બેસી રહે છે. કેટલાક માણસો તો સંતસમાગમના મહિમાને ભૂલી જઈને, સંતની પાસે જઈને વિના પૂછ્યે પોતાની વ્યાવહારિક વાતો કરવા મંડી જાય છે અને અંદર અંદર વાતોની શરૂઆત કરે છે. ત્યારે વાતાવરણ ઘણું બેહૂંડું લાગે છે. સંતદર્શનની વૈજ્ઞાનિક રીત શીખવાથી પોતાનો ને સંતપુરુષનો ઘણો ઘણો કિંમતી સમય બચાવી શકાશે એમાં સંદેહ નહિ. સમયના મહત્વ ને સદુપયોગનો ખ્યાલ મારા મનમાં કાયમ રખ્યા કરતો હોવાથી ધારેલા વિષય પર વાર્તાલાપ કરવાનું મેં વિના વિલંબ શરૂ કર્યું.

(૪)

પહેલો પ્રશ્ન મેં મારી સાધના સંબંધી જ પૂછ્યો. મેં કહ્યું : 'મને જગદંબાના કાયમના સાક્ષાત દર્શનની ઈચ્છા છે. જગદંબાનું દર્શન તો અનેક વાર થયું છે પણ ઈચ્છાનુસાર નથી થયું. તેથી અસંતોષ અને ઉકળાટ ચાલુ રહે છે. તો મને જગદંબાનું ઈચ્છાનુસાર સાક્ષાત દર્શન ક્યારે થશે? તમે તો ત્રિકાળજ્ઞ સિદ્ધ પુરુષ છો તો આ વાતનો ખુલાસો કરો.'

તેમણે ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો કે, 'પ્રેમ હોય તો દર્શન થાય. દર્શન માટે ઘણી લગની ને બેચેની જોઈએ. તે હોય તો દર્શન જરૂર થઈ શકે છે.'

'પણ મને તેવું દર્શન ક્યારે થશે?' મેં ફરી પૂછ્યું.

તેમણે કહ્યું : 'તેનો કોઈ નક્કી વખત નથી. તે ચાહે તો પળમાં પણ કરાવી દે, ને ના ચાહે તો વરસો ને યુગો પણ એમ ને એમ વહી જાય.'

મેં કહ્યું : 'એ તો હું જાણું છું. એ તો સિક્કાંતની વાત થઈ. પરંતુ હું તો તમારી વિશેષ શક્તિનો લાભ ઉઠાવવા માંગુ છું. તમે ત્રિકાળદર્શી છો એમ જાણીને આ વાત પૂછી રહ્યો છું. માટે મને નિશ્ચયાત્મક રીતે વરસ, માસ ને દિવસ બતાવીને કહો કે મારા પર જગદંબાની પૂરેપૂરી કૃપા ક્યારે થશે?'

હનુમાનદાસજી જરા વિચારમાં પડી ગયા. પછી બોલ્યા કે, 'હજી વાર લાગશે.'

પણ એવા ઉપલક ઉત્તરથી મને ક્યાં સંતોષ વળે તેમ હતું? એટલે મેં પૂછવાનું ચાલુ રાખ્યું કે કેટલી વાર લાગશે, ને જગદંબાની કૃપા ક્યારે થશે, વરસે, છ મહિને, બે વરસે?

તેના ઉત્તરમાં પહેલાં તો તેમણે કહ્યું કે ખૂબ વાર લાગશે, પણ પછી કહ્યું કે એક વરસ પછી થશે.

પણ મને તેમનો ઉત્તર ખાસ સંતોષકારક લાગ્યો નહિ. એક ત્રિકાળદર્શી સિદ્ધ મહાપુરુષ જે દૃઢતા ને ચોક્કસતાથી આવા પ્રશ્નોનો ખુલાસો કરે તેવી દૃઢતા અને ચોક્કસતા મને તેમના શબ્દોમાં લાગી નહિ. મને થયું કે તે કદાચ ત્રિકાળદર્શી મહાત્મા નથી. નાક પર હાથ રાખીને તે વારંવાર બોલતા. તેથી મને વિચાર થયો કે તે સ્વરોદય શાસ્ત્રના અભ્યાસી તો નહિ હોય? તેમના પ્રથમ ઉત્તરથી મને સંતોષ ના થયો છતાં આટલે દૂર આવવાનું થયું છે તો બીજા કોઈ પ્રશ્નની ચર્ચાવિચારણા પણ કરી લઉં એમ વિચારીને મેં ફરી તેમનો સત્સંગ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું.

(૫)

બીજો પ્રશ્ન જરાક જુદો હતો. મારી સાધનાનો ઇતિહાસ જાણનારને નંદપાંચમનો ખ્યાલ હશે જ. નંદપાંચમ શબ્દ કોઈ પ્રચલિત શબ્દ નથી ને મોટા મોટા વિદ્વાનોને પણ તે વિશે બરાબર માહિતી નથી. તે કોઈ પ્રાચીન લુપ્ત શબ્દ હોય એવું લાગે છે. હનુમાનદાસજી ત્રિકાળજ્ઞ છે એમ માનીને તેમની પાસે મેં તે વિશે માહિતી માગી તો તેમણે કહ્યું કે નાગપાંચમને નંદપાંચમ કહેતા હશે. મેં ખુલાસો કર્યો કે નાગપાંચમ તો શ્રાવણ મહિનામાં આવે છે. તેને કોઈ નંદપાંચમ કહેતું હોય એવું ખાસ ખ્યાલમાં નથી. ત્યારે તેમણે વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું કે તો પછી નંદપાંચમ નંદજીના નામ સાથે સંકળાયેલી હશે. નંદજીના નામ પરથી તે પ્રચલિત થઈ હશે.

એ પછી ત્રીજા પ્રશ્નની વાત નીકળી. મેં કહ્યું : 'કેટલાક માણસો એમ માને છે કે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ ને વિવેકાનંદના અવતાર થઈ ચુક્યા છે. તો એ વિશે આપનું શું મંતવ્ય છે? શું તેમના અવતાર થઈ ગયા હશે? એક વિદ્યાર્થી થોડા વખત પહેલાં અમેરિકા અભ્યાસ કરવા ગયો હતો. ત્યાં જઈને તેની ચિત્તવૃત્તિ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં આધ્યાત્મિક માર્ગે વળવા માંડી અને અભ્યાસમાંથી તેનું મન ઉપરામ થવા માંડ્યું. તેણે પ્રાર્થના ને વ્રત કરવાનું શરૂ કર્યું. પૂર્વ સંસ્કારોની પ્રબળતા હોવાથી, તેને અનેક પ્રકારના

અલૌકિક અનુભવો પણ થવા માંડ્યા. એમ પણ જણાયું કે તે સ્વામી વિવેકાનંદનો અવતાર છે. તો શું સ્વામી વિવેકાનંદ ને રામકૃષ્ણદેવ જેવી વિભૂતિઓનો અવતાર થઈ ગયો હશે? એ વિશે આપનો શો અભિપ્રાય છે?'

હનુમાનદાસજીએ માથું હલાવીને કહેવા માંડ્યું કે, 'ના, એવા લોકોત્તર મહાન પુરુષોનો અવતાર થયો છે એ વાત આજની પરિસ્થિતિ જોતાં માની શકાય તેવી નથી. એવી અલૌકિક વિભૂતિઓનો જન્મ થાય તો સંસારમાં સંકટ રહે નહિ, બધે શાંતિ થાય ને બધા સુખી થાય. હાલની પરિસ્થિતિ તો જુદી જ છે. ક્લેશ ને કષ્ટો દિવસે દિવસે વધતાં જ જાય છે. માણસોની મુસીબતોનો પાર નથી. એવે વખતે એવા મહાન પુરુષોનો અવતાર થયો છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય?'

મારા મનમાં હતું કે હનુમાનદાસજી આ વાતનો ખુલાસો પોતાની આર્ષદૃષ્ટિથી કોઈ જુદી જ રીતે કરશે. પરંતુ તેમણે તો સાધારણ તર્કવાદનો જ આધાર લીધો. એટલે વાત સમજવી ને વિચારવી ઘણી સરળ થઈ ગઈ. તેમનો ખુલાસો બહુ તર્કસંગત ના લાગ્યો. સંસારમાં જ્યારે જ્યારે અધર્મ અને અશાંતિ વધે છે ત્યારે ત્યારે ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરે છે એમ કહેવાય છે. અધર્મનો નાશ કરીને તે ધર્મની પ્રતિષ્ઠા ને શાંતિનો પ્રસાર કરે છે. ઈશ્વરના અવતારનું પ્રયોજન જ એ છે. જો સંસારમાં તેમના પ્રકટવા માત્રથી જ શાંતિ થઈ જાય, તો પછી અવતાર ધારણ કરીને તેમને કોઈ વિશેષ કામ કરવાનું રહે જ નહિ. ઈતિહાસ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાય છે કે ઈશ્વરના અવતાર માત્રથી સંસારમાંથી અશાંતિ દૂર થઈ નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ને રામના વખતમાં શું અધર્મ અને અશાંતિનો પ્રસાર ન હતો? શું તેમના જીવનકાળ દરમ્યાન સમાજમાં કષ્ટો ન હતાં? ભગવાન બુદ્ધ ને ઈશુના સમયમાં પણ શું બધે શાંતિ જ હતી? અશાંતિ અને અધર્મનો નાશ કરવા માટે તો ઈશ્વર અને તેમના પ્રતિનિધિ જેવા મહાપુરુષોના અવતાર થાય છે. એટલે અવતાર થવાથી સંસારમાં સઘળો શાંતિ થઈ જાય એ માન્યતા બરાબર નથી. એ માન્યતા પ્રમાણે જ જો અવતારી પુરુષોનું મૂલ્યાંકન અથવા એમની યથાર્થતાનો વિચાર કરવા બેસીએ, તો ભાગ્યે જ કોઈને અવતારની શ્રેણી કે સૂચિમાં મૂકી શકાય.

મારા અંગત વિચારો આ પ્રમાણે હોવા છતાં, હનુમાનદાસજી વયોવૃદ્ધ હોવાથી તેમજ તેમની પાસે હું જિજ્ઞાસુ તરીકે ગયો હોવાથી તેમની સાથે ચર્ચામાં ઉતરવાનું કામ મને સારું લાગ્યું નહિ. તેમની પ્રત્યે મને એક પ્રકારનો આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેથી તેમના વિચારો મેં સાંભળ્યે રાખ્યા. વળી મારી પાસે વખત પણ થોડો હતો, ને તેટલા થોડા વખતમાં મારે બીજા પણ કેટલાક વિષયો છેડવા હતા, એટલે ચર્ચામાં ઉતરવાની વાત મેં બાજુ પર જ રાખી.

(5)

હનુમાનદાસજીને મેં ફરી વાર પૂછ્યું કે, 'ભગવાનના અવતાર વિશે તમારું શું માનવું છે? કોઈ કોઈ માણસો કહે છે કે ભગવાનનો અવતાર થઈ ગયો છે. તો શું તે વાત સાચી છે?'

તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, 'ના, રામજી ! ભગવાનના અવતારને તો હજી વાર છે. ભગવાનનો અવતાર તો ત્યારે થાય જ્યારે બહુ કષ્ટ પડે ને જગત ત્રાહિ ત્રાહિ કરે.'

મેં કહ્યું : 'કષ્ટ તો અત્યારે ઘણું પડી રહ્યું છે. શું હજી પણ વધારે કષ્ટ પડશે?'

'હા.' તેમણે જવાબ દીધો, 'હજી વધારે કષ્ટ પડશે ત્યારે અવતાર થશે. અવતારને હજી ઘણી વાર છે.'

'ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજી વિશે તમારું શું માનવું છે?' મેં વળી પૂછ્યું, 'ગાંધીજી ઈશ્વરના અવતાર હતા એમ કેટલાક વિચારકોનું કહેવું છે. તમને શું લાગે છે?'

'તેમને અવતાર કહેવામાં હરકત નથી.' તેમણે જરાક કચવાતા મને જવાબ આપ્યો, 'પણ તે ઈશ્વરના અવતાર નહિ, પણ કોઈ ભક્તના અવતાર હતા.'

એમ કહીને તેમણે કાલિદાસના મેઘદૂતના યક્ષની વાતને મળતી એક વાત કહી સંભળાવી. ને કહેવા માંડ્યું કે ગાંધીજી પહેલાંના જન્મમાં એક મોટા ભક્ત હતા પણ શાપ મળવાને લીધે તેમનો પુનર્જન્મ થયો હતો.

મેં કહ્યું : 'ગાંધીજીનું પૂર્વજન્મનું ભક્ત તરીકેનું નામ શું હતું તે ખબર છે?'

તેમણે તદ્દન સ્વાભાવિકતાથી જવાબ આપ્યો, 'હા, તે નાસિકા ભક્તના અવતાર હતા.'

'નાસિકા ભક્ત?' અત્યાર સુધી નહિ સાંભળેલા એ નવા નામને સાંભળીને મેં આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતાં પૂછવા માંડ્યું, 'નાસિકા ભક્તનું નામ તો આજે જ સાંભળ્યું. શું કોઈ શાસ્ત્રમાં તેની વાત આવે છે?'

'હા,' તેમણે દૃઢતાપૂર્વક ચાલુ રાખ્યું, 'નાસિકા ભક્તની વાત શાસ્ત્રોમાં આવે છે.'

'ક્યા શાસ્ત્રમાં આવે છે તે કહેવાની કૃપા કરો તો સારું. હું પણ તે પ્રસંગ વાંચીને વધારે નક્કર માહિતી મેળવી શકીશ.'

હનુમાનદાસજી જરાક વિચારમાં પડ્યા. વાતની વિચારણાનું સ્વરૂપ આટલું બધું ઉંડાણવાળું બનશે તેની કદાચ તેમને ખબર નહિ હોય. મેં ફરીવાર તેની તે વાત પૂછી ત્યારે તેમણે કાંઈક સંકોચ સાથે કહેવા માંડ્યું કે, 'હું તો મૂર્ખ છું. શાસ્ત્રોની માહિતી મને ક્યાંથી હોય? મને તો બરાબર લખતાં વાંચતા પણ આવડતું નથી. અહીંથી થોડે દૂર એક બગીચો છે. ત્યાં એક પંડિત રહે છે. તે કોઈવાર પુસ્તક વાંચે છે. તેમની પાસેથી મેં આ વાત સાંભળેલી છે. વાત નક્કી ક્યા પુસ્તકની છે તે મને ખબર નથી પણ કોઈક પુરાણની હશે.'

મને થયું કે આટલા ઉંડાણથી વાત કરી તે સારું થયું. નહિ તો એમના અભિપ્રાયનો મર્મ સાચા અર્થમાં સમજી ના શકાત, ને વધારામાં, કેટલીક ગેરસમજૂતી ઊભી થાત.

મેં કહ્યું : 'ગાંધીજી ફરી જન્મશે ખરા?'

'કામ અધૂરું રહ્યું હોય કે કોઈ વાસના બાકી રહી હોય તો જન્મે.' તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

વાત આગળ ચાલી :

'થોડાક વખત પહેલાં અરવિંદ આશ્રમના માતાજીએ એક પત્રકારને મુલાકાત આપીને કહ્યું છે કે ભારતને સીમાડે રુસો-અમેરિકન યુદ્ધની શક્યતા ઝઝુમે છે, ને ઈ. સ. ૧૯૫૭માં ક્રાંતિ થશે. તેથી ઉલટું, દક્ષિણ ભારતના સુપ્રસિદ્ધ સંત શ્રી રામદાસજીએ હમણાં જ તેમના પરદેશના પ્રવાસ દરમ્યાન જાહેર કરતાં કહ્યું છે કે યુદ્ધ થશે જ નહિ. તો ભારતની આ બંને લોકોત્તર વિભૂતિઓના વિરોધી મંતવ્યો વિશે તમારું શું માનવું છે?'

હનુમાનદાસજી વાળ પર હાથ ફેરવીને જરાક આનંદમાં આવી જઈને ગૌરવપૂર્વક કહેવા માંડ્યા: 'યુદ્ધ નહિ થાય એમ કહે છે પણ પાંચ વરસમાં ભયંકર યુદ્ધ થશે. તેમાં ભારે સંહાર થશે.'

(૭)

હવે મને એક બીજી વાત સુઝી. મને થયું કે પ્રસંગ મળ્યો છે તો તે વાતની રજૂઆત પણ ભલે થઈ જાય. મહાયોગી શ્રી અરવિંદે પાકિસ્તાનની રચના વખતે કહ્યું હતું કે પાકિસ્તાન દસ વરસ ટકશે. એ પ્રમાણે અરવિંદ આશ્રમના માતાજીએ જાહેર કર્યું છે. તે વિશે મેં હનુમાનદાસજીનો અભિપ્રાય માંગ્યો. હનુમાનદાસજીએ બધી વાત શાંતિપૂર્વક સાંભળી ને પછી પોતાના મંતવ્યની રજૂઆત કરતાં કહેવા માંડ્યું કે પાકિસ્તાનનો નાશ નહિ થાય. ઉલટું, દિલ્હીમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય થશે.

'કેટલા વખત સુધી દિલ્હીમાં તેમનું રાજ્ય રહેશે?'

'એક વરસથી જરા ઓછું.' એમણે ઉત્તર આપ્યો.

મેં પૂછ્યું, 'તેમનું રાજ્ય દિલ્હી પર કેટલા વખતમાં થશે?'

તેમણે કહ્યું: 'પાંચ વરસમાં. હજુ તો હિંદુઓને ખૂબ જ ત્રાસ પડશે.'

ચંદ બારોટ જેવા કોઈ કવિ કે ભક્તની પ્રચલિત થઈ ચૂકેલી ભવિષ્યવાણીને યાદ કરીને અથવા એની અસર નીચે આવીને તો હનુમાનદાસજી આ વાત નહિ કરતા હોય એવો વિચાર મને ક્ષણવારને માટે થઈ આવ્યો. પણ તેને મેં મનમાં જ દાબી દીધો. સમય અત્યંત થોડો હતો, ઘડિયાળ પોતાની સાધનાના કામમાં આગળ ને આગળ વધ્યે જતી હતી, એટલે વાર્તાલાપની પૂર્ણાહુતિ કરવાની આવશ્યકતા હતી. છેલ્લે છેલ્લે બીજા બે વિષયોની વાત નીકળી પડી. તે વિશે પણ ઉલ્લેખ કરી લઉં.

મેં કહ્યું: 'હમણાં હમણાં શ્રી સાંઈબાબાનું નામ ઘણું ફેલાતું જાય છે. શરીર તો તેમણે ઈ. સ. ૧૯૧૮માં છોડ્યું છે. છતાં આજે પણ ભક્તોને તે મદદ કરે છે ને દર્શન પણ આપે છે. તો તે પ્રમાણે કોઈ મહાપુરુષ સમાધિ લીધા પછી પણ, બીજાને દર્શન આપી શકે ખરા કે?'

તેમણે જવાબ દીધો, 'યોગીપુરુષ તેવી રીતે દર્શન આપી શકે છે. શરીર છોડે છતાં પણ તે બીજે સ્થળે પ્રકટ થઈ શકે છે.'

હવે ઉઠવાની તૈયારી ચાલતી હતી. લગભગ અડધો કલાક થઈ ગયો. સવારના સાડા દસ વાગવાનો વખત હતો. ત્યાં માતાજીએ અચાનક છેલ્લો પ્રશ્ન પૂછવા માંડ્યો. તેમણે કહ્યું : 'આમના ઉપવાસ ક્યારે છૂટશે તે તો કહો. આ વખતે તો તેમના ઉપવાસ ખૂબ જ લાંબા ચાલ્યા.'

હનુમાનદાસજીએ શાંત ચિત્તે જવાબ દીધો, 'જ્યારે મન કરે ત્યારે ઉપવાસ છૂટી શકે છે. આ વાસણમાં પાણી પડ્યું છે. તે પીવું હોય તો પીવાય ને ના પીવું હોય તો ના પીવાય. એ તો મનની વાત છે.'

હનુમાનદાસજીના આવા અનેરા ખુલાસાથી મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. મેં કહ્યું : 'ઉપવાસ કાંઈ મારી ઈચ્છાથી થતા ને પૂરા થતા નથી. એની પાછળ ઈશ્વરની ઈચ્છા કે પ્રેરણા હોય છે. તો તમે કહો કે ઉપવાસ પૂરા કરવાની ઈશ્વરની - રામની આજ્ઞા હવે ક્યારે થશે ?'

પણ તેમણે તો એ જ ખુલાસો ચાલુ રાખ્યો : 'ઈશ્વરની પ્રેરણા જેવું કાંઈ જ નથી. એ તો મનમાં આવે ત્યારે છૂટી શકે છે. પીવાના પાણી જેવું છે. મરજી પડે ત્યારે પી લો.'

પણ મારાથી એ ખુલાસાને કેવી રીતે માની શકાય ? જે મારા જીવનને જરાક પણ જાણે છે ને પ્રકાશના પંથના આ પ્રવાસના પૃષ્ઠો જેમણે વાંચ્યા છે તે પણ તેને કેવી રીતે માની શકે? 'મા'ની પ્રેરણા પ્રમાણે જ છેલ્લા કેટલાક વખતથી મારે ઉપવાસનો આધાર લેવો પડે છે ને કેટલાક વખત પછી ઉપવાસ છોડવા પણ પડે છે. એ વાત છેક જાણીતી છે. પછીથી એમ કેમ કહી શકાય કે ઉપવાસ મારા મનનો ખેલ છે? મને થયું કે હનુમાનદાસજી હજી ઈશ્વરી પ્રેરણાના અનેરા અનુભવથી વંચિત છે, તેથી તેવી પ્રેરણાની વાત સમજી શકતા નથી. તેને સહાનુભૂતિથી સત્કારી ને સમજાવી શકતા નથી. તેને નિરાધાર કે મિથ્યા માનવા-મનાવવાનું સાહસ પણ કરી નાખે છે. વાત એમ છે કે અંત:પ્રેરણા અથવા તો ઈશ્વરી આજ્ઞાના અનુભવો ભાગ્યે જ કોઈ સાધકોને થતા જોવામાં આવે છે. જે સાધક દશાને વટાવીને સિદ્ધ દશાની પ્રાપ્તિ કરી ચૂક્યા છે, એમ કહેવાય છે, તેમના જીવનમાં પણ એવા અનુભવો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. એટલે જ્યારે એવા વત્તાઓછા અનુભવવાળા કોઈ સાધકના સંપર્કમાં આવવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમને નવાઈ લાગે છે ને તેમના અંતરંગ અનુભવોને તે 'મનની કલ્પના' કે 'મનના ખેલ'માં ખપાવવાનું ઉતાવળિયું પગલું ભરી બેસે છે. પણ જેમને અનુભવના ઊંડાણની ખબર છે, તે તેમની માન્યતા સાથે કેવી રીતે સંમત થઈ શકશે?

(૮)

ગમે તેમ, હનુમાનદાસજીનો સત્સંગ હવે પૂરો થયો. 'દર્શન' માસિકમાં લખાયેલા લેખોને યાદ કરીને મને થયું કે આપણે ત્યાં એવા પણ કેટલાક માણસો છે જે સંતપુરુષોના પૂરતા પરિચય વિના જ તેમના વિશે અતિશયોક્તિભર્યા અભિપ્રાયો આપી બેસે છે. સાધારણ જનસમાજ પર તેની અસર બહુ સારી નથી પડતી. એનો અર્થ એવો નથી કે હનુમાનદાસજી મને બહુ સારા સંત ના લાગ્યા. તે સારા સંત છે એ સાચું છે. ત્રીસેક વરસ જેટલા લાંબા ગાળા સુધી એક એકાંત સ્થાનમાં રહેવામાં કેટલું બધું મનોબળ ને બાહ્ય વિષયો તરફનું સતત વૈરાગ્યથી ભરેલું ઉદાસીન વલણ જોઈએ તેની જેમને સમજ છે, તે તેમની તારીફ કરશે ને તેમના સંતહૃદયનો ખ્યાલ કરીને તેમને માનની નજરે જોશે. સંત તરીકે તે સારા છે. દંભ અને આડંબરથી રહિત, નમ્રતાથી ભરેલા છે. પણ તેટલાથી જ તેમને રમણ મહર્ષિની સાથે સરખાવવાનું બરાબર નથી. વિચારોની ઉચ્ચતા અને અનુભવના ઊંડાણની દૃષ્ટિએ તેમનું સ્થાન વિશેષ, લોકોત્તર અથવા અસાધારણ નથી લાગતું. તે ત્રિકાળજ છે એમ પણ માની શકાતું નથી. ખાસ કરીને ભવિષ્ય દર્શનનો ઉલ્લેખ કરવાનું કામ તે પડતું મૂકે, ને તે વિશે કોઈ માહિતીના આધાર પર કોઈ વસ્તુને માની લઈને બોલવાને બદલે, જેટલા હોય એટલા અનુભવના આધાર પર જ બોલે. નહિ તો મૌન સેવે, તો વધારે સારું એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. બાકી તેમનો માયાળુ સ્વભાવ ને તેમની સાદાઈ ખૂબ જ અનુકરણીય અને પ્રસંશનીય છે.

તે મનોભાવ સાથે તેમને પ્રણામ કરીને અમે વિદાય લીધી. આજે પણ તેમનું સ્મરણ તાજું થયું છે ત્યારે મારા તે સંતપુરુષના ચરણમાં વારંવાર પ્રણામ છે.

બહાર નીકળીને અમે નજીકની નાની છતાં સુંદર સરિતામાં સ્નાન કરીને સ્ટેશન તરફ પ્રયાણ કર્યું. તે સાંજે ભાવનગર પહોંચીને બીજે દિવસે અમારે મહુવા પહોંચવું હતું.

* * *

૫૯. ભગવાન બુદ્ધનું દર્શન

ઋષિકેશની ભૂમિ છે તો સુંદર, આકર્ષક અને આહલાદક પરંતુ ઉનાળામાં એટલી બધી તપી જાય છે કે માણસને અકળાવી નાખે છે. વરસાદ સારા પ્રમાણમાં ના વરસે ત્યાં સુધી એટલી બધી ગરમી પડે છે કે વાત નહિ. ધ્યાનાદિ સાધનામાં સતત રીતે મનને લગાડવાનું કામ કઠિન લાગે છે. એવો અનુભવ હોવા છતાં ઈશ્વરની ઈચ્છાને અનુસરીને અમારે ઋષિકેશમાં રહ્યા સિવાય છૂટકો ન હતો. ગરમી હોવા છતાં કુદરતી સૌંદર્યથી ભરેલા ઋષિકેશના પ્રવિત્ર પ્રદેશમાં અમારા દિવસો શાંતિપૂર્વક પસાર થવા માંડ્યા.

વરસાદ વરસવા માંડે છે પછી તો એ ભૂમિ ખૂબ રસમય, સુંદર બની જાય છે. પર્વતો લીલાંછમ બનીને હસવા માંડે છે, ને ધરતી હરિયાળી થઈ જાય છે. વરસાદને લીધે ગંગામાં અવારનવાર પૂર પણ આવે છે. થોડીવારમાં પૂર શમી જાય છે ત્યારે ક્ષણિક વૈરાગ્યનો ઉભરો શાંત થતાં સામાન્ય માણસની દશા પહેલાંના જેવી થઈ જાય છે, તેવી જ સ્વાભાવિક દશાની તે પ્રાપ્તિ કરે છે. ગંગાની રમણીયતાનું દર્શન કરવાનો આનંદ તે વખતે અનેરો જ હોય છે.

તે આનંદના અનુભવની સાથે સાધનાના અનુભવોનો આનંદ પણ ચાલુ હતો. સાધનાની સરિતા પોતાના પુષ્પશાળી પ્રવાહ સાથે આગળ ને આગળ વહી રહી હતી. તે દિવસોમાં કેટલાક સારા અનુભવો પણ થતા હતા. તેમાંનો એક સુંદર અનુભવ ભગવાન બુદ્ધનો હતો.

જીવનના શરૂઆતનાં વરસોમાં મને બુદ્ધ ભગવાનનું સાક્ષાત્ દર્શન થયું હતું. વડોદરામાં થયેલા દર્શનના એ અનુભવનો ઉલ્લેખ મેં આગળ પર કરી જ દીધો છે. તેવો જ સુંદર અને અનેરો પરંતુ જરા જુદી જાતનો અનુભવ મને ઋષિકેશના નિવાસ દરમ્યાન થયો. તારીખ ૫-૧૦-૧૯૫૫ ને બુધવારની સવારનો સમય હતો. ત્યારે આંતર જગતમાં ધ્યાનમાં ભગવાન બુદ્ધનું દર્શન થયું. તે દર્શન ખરેખર આનંદદાયક હતું. બુદ્ધ ભગવાન જાણે કે બોધિ વૃક્ષની નીચે ધ્યાનમગ્ન દશામાં બેઠા હતા. તેમના શરીર પર સ્વચ્છ અને સફેદ વસ્ત્રો શોભી રહ્યા હતા. તેમની મુખાકૃતિ અત્યંત તેજોમય અને શાંત હતી. તેમને માથે નાની સરખી ને આકર્ષક જટા હતી. વિશેષ વાત તો એ હતી કે તેમના ગળા અને હૃદયની આસપાસ એક ચળકતો સફેદ રંગનો નાગ વીંટળાયેલો હતો.

નાગ કે સાપની કલ્પના વધારે ભાગે શંકર સાથે સંકળાયેલી છે, એટલે બુદ્ધ ભગવાનનું નાગ સાથેનું દર્શન જરા નવાઈ પમાડે તેવું હતું. પણ તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ જ નથી. બુદ્ધ ભગવાનનું અદભૂત દર્શન કરીને મને તરત જ અંતઃપ્રેરણા થઈ કે સાપ અથવા નાગ માયાનું સ્વરૂપ છે. મનની વાસના જે સાધકને પરમ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિના કામમાં નડતરરૂપ થાય છે, તે નાગ જેવી જ વિષમય છે. તેનો સફળતાપૂર્વક સામનો થાય, અને તેને જીતી લેવાય, એટલે પરમ શાંતિ, સિદ્ધિ, નિર્વાણ અથવા બુદ્ધ ભગવાનના શબ્દોમાં કહીએ તો બોધિની પ્રાપ્તિનું ભગીરથ કામ છેક જ સહેલું થઈ જાય છે. અંતરના ઉંડાણમાં સૂતેલી એ વાસનારૂપી નાગણ મહાભયંકર છે. અહંકાર, મમતા, રાગદ્વેષ કે સ્વાર્થબુદ્ધિની એ નાગચૂડમાંથી મુક્ત થવા માટે સાધકે બનતો પ્રયાસ કરવાનો છે. ભગવાન બુદ્ધને પણ બોધિની પ્રાપ્તિ પહેલાં એવો પ્રખર પ્રયાસ કરવો પડ્યો હતો એ વાત જાણીતી છે. બીજાએ તેમાંથી બોધપાઠ લેવાનો છે.

ભગવાન બુદ્ધના લાંબા વખતે થયેલા એ અદભૂત દર્શનથી મને આનંદ થયો. વિતરાગ ને ઈશ્વરમય મહાપુરુષોનું દર્શન સદાયે આનંદરૂપ છે. તેમના દર્શનથી પ્રેરણા મળે છે ને ઉત્સાહ સાંપડે છે.

સવારે આંખ ઉઘડી ત્યારે બુદ્ધ ભગવાનનું એ મંગલ દર્શન મન પર એવું જ તાજું હતું, તેમનું એ અનોખું સ્વરૂપ કાયમ માટે યાદ રહેશે.

* * *

૬૦. સ્વામી નિત્યાનંદનું દર્શન

નવરાત્રિથી દિવાળી સુધીના દિવસો દરમ્યાન 'મા'ના દર્શનનો આનંદ પણ પ્રાપ્ત થયો. આમ તો 'મા'નું દર્શન મને વચ્ચે વચ્ચે થયા કરતું, 'મા'ની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો આનંદ પણ મળતો, પરંતુ 'મા'ના દર્શનની મારી ઈચ્છા જરા જુદી જાતની હતી. તેથી જ મારે સાધનાને આગળ વધારવાની જરૂર હતી.

શિયાળામાં ગુજરાત યાત્રાનો કાર્યક્રમ નક્કી હતો. 'મા'ની પ્રેરણા પ્રમાણે આ વખતે મુંબઈ જવાનું હતું. વચ્ચે ચારપાંચ દિવસ દહેરાદૂન પાસેના કોલાગઢ ગામમાં જવાનું થયું. આ વખતે ત્યાં કોણ જાણે કેમ પણ વધારે ના ફાવ્યું, એટલે ત્યાંના ભાઈઓનો અત્યંત આગ્રહ હોવા છતાં ત્યાંનો નિવાસ ટુંકાવવો પડ્યો. 'મા'ની મારા પર જે સતત કૃપાદૃષ્ટિ છે તેનો ખ્યાલ આપતા બે ટુંકા અનુભવોનો ઉલ્લેખ અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય. વાત એમ બની કે દહેરાદૂનથી મુંબઈ જતાં મારો વિચાર વચ્ચે નાગદા ઉતરીને ઉજ્જૈન જવાનો હતો. માતાજીને પણ ઉજ્જૈન જોવાની ખાસ ઈચ્છા હતી. પરંતુ તે દિવસોમાં 'મા'એ ઉજ્જૈન ના જવાની પ્રેરણા કરીને કહ્યું કે ઉજ્જૈન જવાથી હાલ તકલીફમાં મુકાવું પડશે, તેથી ઉજ્જૈન જવાનો વિચાર બંધ રાખવો પડ્યો. એક બીજી વાત. દહેરાદૂનથી મુંબઈ ત્રીજા વર્ગમાં જવાનો વિચાર હતો. થતું હતું કે ત્રીજા વર્ગના નવા ડબ્બાનો લાભ લઈએ. તે માટે 'મા'ની આજ્ઞા માગી તો કહેવામાં આવ્યું કે ત્રીજા વર્ગમાં જવાની જરૂર નથી. ઉપવાસનું શરીર છે એટલે હેરાન થશો ને મુશ્કેલીમાં મુકાશો. તમારે ત્રીજા વર્ગમાં શા માટે જવું છે? પૈસાની પૂરતી વ્યવસ્થા છે. માટે પહેલા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરો.

વાત ઘણી નાની કહેવાય, છતાં 'મા'ની કૃપાનો ખ્યાલ આપવા માટે જ એનો ઉલ્લેખ કરી રહ્યો છું. મારા જીવનની ઝીણામાં ઝીણી વાત પર પણ 'મા'ની કેવી દૃષ્ટિ છે ને મારું જીવન નાની નાની વાતોમાં પણ 'મા'ની ઈચ્છા ને પ્રેરણા પ્રમાણે કેવી રીતે સંગીનતાથી આગળ વધી રહ્યું છે, તેનો ખ્યાલ લાવવામાં એ પ્રસંગો ઘણી મદદ કરે તેવા મહત્વના છે. મારું જીવન આજે વરસોથી આમ 'મા'ની ઈચ્છા ને પ્રેરણા પ્રમાણે જ ચાલે છે. નાની નાની દેખાતી વાતોમાં પણ મારું જીવન 'મા'ની મરજી મુજબ જ આકાર ધારણ કરે છે, તો પછી મોટી બાબતોમાં તો કહેવું જ શું? ટુંકમાં કહીએ તો મારું સંપૂર્ણ જીવન એક રીતે 'મા'ની અલૌકિક ઈચ્છાનો જ આકાર કે અનુવાદ છે. માટે જ તેનું પ્રત્યેક પાસું મંગલમય છે. મારા જીવનના આજ સુધીના ઇતિહાસનું સમજપૂર્વક અધ્યયન કરનારને એ વાતની સંપૂર્ણપણે ખાતરી થશે.

દહેરાદૂનથી નીકળીને મુંબઈ આવ્યાં તો ખરાં, પરંતુ મુંબઈમાં રહેવાનું સ્થાન બહુ સારું ન હતું. પુષ્કળ પ્રયત્નો છતાં દર વખતની જેમ આ વખતે સેનેટોરિયમમાં જગા ના મળી. તેથી એકાદ માસ માધવબાગની ધર્મશાળામાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. ધર્મશાળા બીજી રીતે સારી હતી, પણ બાજુની હોટેલોના ધુમાડાનો ત્યાં ત્રાસ હતો. આખરે 'મા'એ પહેલેથી જ કરેલી સૂચના પ્રમાણે એક માસ પછી પ્રયાસ સફળ થયો, અને અમને વાલકેશ્વર પરના ખીમજી જીવા સેનેટોરિયમમાં જગા મળી ગઈ. ત્યાંનું વાતાવરણ ઘણું જ અનુકૂળ હતું.

(૨)

થોડા દિવસો વીત્યા પછી અમે વજ્રેશ્વરી જવાનો વિચાર કર્યો. વજ્રેશ્વરીનું સ્થાન ઘણું સુંદર ને પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાંનું કુદરતી સૌંદર્ય ને માતાનું મંદિર હૃદયસ્પર્શી છે. કુંડને લીધે પણ તેની શોભા ઘણી વધી જાય છે. મંદિરનું સ્થાન જરા ઊંચાઈ પર હોવાથી આજુબાજુની પર્વતમાળાના દર્શનનો અનેરો અનુભવ મળી રહે છે.

વજ્રેશ્વરીની બાજુમાં ગણેશપુરી નામે સ્થાન છે. તે ખૂબ એકાંતમાં આવેલું છે. વસતી પણ બહુ જ થોડી છે. ત્યાં કુંડની બાજુમાં સ્વામી નિત્યાનંદ નામે મહાત્મા રહે છે. તેમના દર્શનનો લાભ અમને મળી શક્યો.

અમે તેમના સ્થાનમાં પહોંચ્યા ત્યારે સવારે નવેક વાગ્યાનો વખત હતો. દર્શનની ઈચ્છાવાળા સ્ત્રીપુરુષો બહાર ઓસરીમાં બેસી રહ્યા હતા. સ્વામીજી તેમના ઓરડામાં સફેદ ચાદર ઓઢીને સુતા હતા. લગભગ અડધા કલાકે તે બેઠા થયા. તેમની પાસે જઈને અમે એમના દર્શનનો લાભ લીધો. તેમની આંખ તેજસ્વી હતી. શરીર કાળું અને જરા ભારે હતું. મુખ પર ખાસ આકર્ષણ ન હતું પણ આંખ આકર્ષક જરૂર હતી. થોડીવારે તે બહાર ઓસરીમાં આવીને બેઠા ને પછી આડા પડ્યા.

તેમનું વર્તન ઉદાસીન જેવું હતું. તે કોઈ મસ્ત કે દિવાના માણસની જેમ વ્યવહાર કરતા. કોઈની સાથે વાત કરવાનું પસંદ કરતા નહિ. પણ લોકો તો તેમના દર્શનમાત્રથી ખુશ હતા. તેમના વ્યવહાર પરથી તેમના વિશે કોઈ અભિપ્રાય આપવાનું કામ બરાબર ના કહેવાય. આવા મહાત્માઓની સાધના અને આંતરિક સ્થિતિનો ખ્યાલ પૂરતા કે લાંબા પરિચય વિના આવવો અઘરો છે. એટલે તે કેવા પ્રકારના મહાત્મા છે ને કયી ભૂમિકાએ પહોંચેલા છે તેની ચર્ચા અસ્થાને છે. પરંતુ તેમની અવસ્થા સારી હશે એમ તટસ્થ રીતે જોનારને જણાયા વિના રહેતું નહિ. કહે છે કે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પહેલાં તેમણે ગણેશપુરીમાં વરસો સુધી કઠોર તપશ્ચર્યા કરી છે.

આવા મહાત્મા કાંઈ બોલતા હોય કે વધારે કાંઈ નહિ તો શાંત રીતે બેસીને જે આવે તેમને નિયમ પ્રમાણે દર્શન આપતા હોય તો? આવા વિચાર કેટલાયને ઊઠે છે. પણ તેનો કોઈ ખાસ ખુલાસો નથી મળતો. તેવી રીતે થાય તો ઘણું સારું. લોકોને લાભ પણ વધારે થઈ શકે એમ જરૂર લાગે છે. પરંતુ દરેક મહાત્માની પોતાની ખાસ દૃષ્ટિ ને ખાસિયત હોય છે. તે રીતે તેને સમજીએ તો અન્યાય કે ગેરસમજ થવાનો સંભવ ઓછો રહે છે.

મારે તેમને મારી સાધના વિશે પૂછવાની ઈચ્છા હતી. પણ તે ઈચ્છા પૂરી થઈ ના શકી. પરંતુ મુંબઈ પાછા આવ્યા પછી તેમનો એક અનુભવ મળ્યો હતો. તે દરમ્યાન એક દિવસ સવારે તેમનું દર્શન થયું. તે તેમના ઓરડામાં સ્નાનાદિથી પરવારીને બેઠા હતા. કપાળે ભસ્મ હતી. તે કંઈક સંસ્કૃત પાઠ કરતાં હતા. તેમની પાસે જઈને મેં પ્રણામ કર્યાં. તે પછી તેમની સાથે થોડી અંગત વાતો થઈ.

એ દિવસોમાં એમના એવા કોઈ અનુભવની ઈચ્છા મારા મનમાં રમ્યા કરતી હોવાથી એ અનુભવથી અસાધારણ આનંદ થયો. 'મા'ની કે સ્વામીજીની, ગમે તેની ઈચ્છા કે શક્તિથી આ અનુભવ થયો હોય પરંતુ તે લાભકારક થઈ પડ્યો એમાં શંકા નહિ. આ અનુભવથી મારી આશા વધારે પ્રબળ બની અને મને ઘણો આનંદ મળ્યો.

* * *

૬૧. જલારામ બાપાની કૃપા

ભારત દેશ સંતરૂપી રત્નોની ખાણ જેવો છે. ઈશ્વરની કૃપા પામેલા અને ઈશ્વરતુલ્ય મહાપુરુષો કે સંતો આ દેશમાં જેટલા પ્રમાણમાં થયા છે, તેટલા પ્રમાણમાં બીજે ક્યાંય નથી થયા. એવા મહાન, લોકોત્તર સંતપુરુષોમાં વીરપુરના જલારામ ભગવાનનું સ્થાન અત્યંત અગત્યનું છે.

સંસારમાં એવા લોકકલ્યાણમાં માનનારા કેટલાક સંતો છે જે સુક્ષ્મ રૂપે રહીને પણ, લોકોને દર્શન આપે છે, અને મદદ કરે છે. ઈ. સ. ૧૯૫૬માં મેં વીરપુરની મુલાકાત લીધી, અને જલારામ ભગવાન વિશે માહિતી મેળવી, ત્યારથી મને લાગ્યું કે જલારામ પણ એવા જ એક લોકોત્તર સંત છે અને એમને માટેનો મારો પ્રેમભાવ વધી પડ્યો.

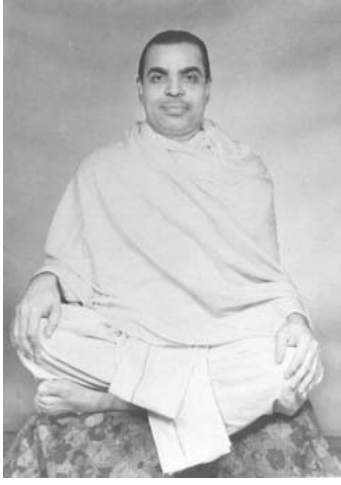
એ પ્રેમભાવ અથવા તો આકર્ષણના પડઘા રૂપે કહો, કે બીજા ગમે તે કારણે કહો, પરંતુ તારીખ ૧૦-૮-૧૯૫૭ને શનિવારે રાત્રે ૧૧-૩૦ વાગ્યે મને એમનું દર્શન થયું. તે વખતે હું ઋષિકેશમાં હતો. તેમનું સ્વરૂપ એકદમ ગૌર, સૌમ્ય, અને અત્યંત તેજોમય હતું. દર્શન આપીને એમણે મારી સાથે કેટલીક અંગત વાતો પણ કરી, જે ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય હોવાથી અહીં પ્રકટ કરી શકું તેમ નથી.

છતાં, ભગવાન શ્રી જલારામની કૃપા મેળવવા માગનાર પ્રેમી ભક્તો આજે પણ એમની કૃપા મેળવી શકે છે, એ વાતની ખાતરી આપવા માટે હું આ પ્રસંગ લખી રહ્યો છું.

શ્રી જલારામ ભગવાનની જય ! એમના શ્રી ચરણોમાં વંદન કરીને હું આ વર્ણન પૂરું કરું છું.

* * *

About the Author

(૧૫ ઓગષ્ટ ૧૯૨૧ - ૧૮ માર્ચ ૧૯૮૪)

ગુજરાતની સાહિત્યરસિક અને અધ્યાત્મપ્રેમી જનતાને શ્રી યોગેશ્વરજીનો પરિચય આપવાનો ન હોય. મા શારદાના ચારુ ચરણે સો કરતાં પણ વધુ ગ્રંથો અર્પણ કરનાર મહાત્મા શ્રી યોગેશ્વરજી વીસમી સદીના ગુજરાતમાં થઈ ગયેલા સમર્થ સંત અને સાહિત્યકાર હતા. સંન્યાસ કે રૂઢિગત ચાલી આવતી ભગવા વસ્ત્રોની પ્રણાલિકાને અનુસર્યા વગર તથા કોઈ દેહધારી ગુરૂની સહાયતા વિના કેવળ મા જગદંબા પર અપ્રતિમ શ્રદ્ધા રાખી, અધ્યાત્મ જગતના સર્વોત્તમ શિખરો સર કરનાર યોગેશ્વરજી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર મહામાનવ હતા.

ઈ.સ. ૧૯૨૧ ની પંદરમી ઓગષ્ટે અમદાવાદના ધોળકા તાલુકાના સરોડા ગામે સાધારણ બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મ લેનાર યોગેશ્વરજીએ માત્ર નવ વર્ષની કુમળી વયે પિતાનું છત્ર ગુમાવ્યું હતું. એમને આગળ અભ્યાસ માટે મુંબઈની લેડી નોર્થકોટ ઓફનેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. મોહમયી મુંબઈ નગરીના એમના નિવાસ દરમ્યાન પૂર્વના પ્રબળ આધ્યાત્મિક સંસ્કારોના સુપરિણામ સ્વરૂપે એમને મા જગદંબાના દર્શનની લગની લાગી. એકાંત શોધીને ધ્યાનસ્થ થવામાં કે પ્રકૃતિના ખોળે કલાકો સુધી 'મા' ના દર્શન માટે વિરહાતુર પોકારો પાડવામાં એમનો સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો. જ્યારે દર્શન અને સંનિધિની ગંખના અતિ પ્રબળ બની ત્યારે એમણે અભ્યાસનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ સાધના માટે હિમાલય જવાનો નિર્ણય લીધો. એ સમયે એમની વય માત્ર વીસ વરસની હતી.

ઋષિમુનિસેવિત અને પુરાણપ્રસિદ્ધ હિમાલયની પુણ્યભૂમિમાં બે દાયકાથી વધુ નિવાસ કરી એમણે એકાંતિક સાધના દ્વારા પરમાત્માની અનુભૂતિ અને સિદ્ધિપ્રાપ્તિ કરી. હિમાલયવાસ દરમ્યાન એમને મળેલા અનેકવિધ આધ્યાત્મિક અનુભવો, સિદ્ધ અને સમર્થ સંતોના દર્શન-સમાગમ તથા શાસ્ત્રાધ્યયને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન છતાં એમની નમ્રતા, નિરભિમાનતા તથા સાદગી જિજ્ઞાસુઓને પ્રથમ નજરે આકર્ષતી.

સત્ય અને અહિંસાના પૂજારી તથા પ્રાર્થના પર અખૂટ વિશ્વાસ ધરાવનાર મહાત્મા ગાંધીજીને આદર્શ માનનાર શ્રી યોગેશ્વરજીમાં દેશપ્રેમ ઠસોઠસ ભરેલો હતો. આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધી દેશ માટે કંઈક કરી

છૂટવાની તેમની મનીષા એમના અનેકવિધ સર્જનોમાં પેખી શકાય છે. આજીવન ખાદીના વસ્ત્રો ધારણ કરી સંસારમાં જળકમળવત્ રહેનાર આ વિરક્ત બ્રહ્મચારી મહાપુરુષે સાધનાકાળ દરમ્યાન અને એ પછી પોતાના જનનીને હંમેશા સાથે રાખ્યા. સાધુ-સંત-સંન્યાસીઓમાં તેઓ માતૃભક્ત મહાત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા.

યોગ, ભક્તિ અને જ્ઞાન - ત્રણેય માર્ગો કુશળતાથી કેડી કંડારનાર શ્રી યોગેશ્વરજીની આમજનતા માટેની સૌથી વિશેષ અને શકવર્તી ઉપલબ્ધિ તેમના વરદ હસ્તે થયેલ વિપુલ સાહિત્યસર્જનને ગણી શકાય. શાળાજીવન દરમ્યાન રોજનીશી લખવાની ટેવથી શરૂ થયેલી તેમની સાહિત્યયાત્રા ક્રમશઃ વિકાસ પામી સોથીયે વધુ ગ્રંથોના સર્જનનું નિમિત્ત બની. એમના બહુપ્રસિદ્ધ સર્જનોમાં તુલસીદાસના રામચરિતમાનસનો સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ; ગાંધીજીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે એમને અંજલિ આપતા લખાયેલ મહાકાવ્ય 'ગાંધીગૌરવ'; ભગવદ્ ગીતા, દસ ઉપનિષદ, ગોપીગીત, શિવમહિમ્નસ્તોત્ર, વિષ્ણુ સહસ્રનામ વિગેરેનો સરળ સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ; અગિયારસો પૃષ્ઠોમાં વિસ્તરેલી એમની સુપ્રસિદ્ધ આત્મકથા 'પ્રકાશના પંથે'; રમણ મહર્ષિના જીવન અને કાર્યો પરનો બેનમુન ગ્રંથ; તથા મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર, યોગસૂત્ર જેવા ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા અનેકવિધ ગ્રંથો પરની ટિપ્પણીનો સમાવેશ કરી શકાય. તેમની સિદ્ધ કલમે ગુજરાતી સાહિત્યને ચિંતનાત્મક લેખો, પ્રેરણાદાયી પત્રો, ભાવભરપૂર ભજનો, કમનીય કવિતાઓ, મધુરા બાળગીતો, અદભૂત ગદ્યકાવ્યો, સાધકોના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરતી આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોત્તરીઓ, સંતપુરુષોના જીવનની પ્રેરણાદાયી વાતો, ઉમદા વાર્તાસંગ્રહો, નવલકથાઓ તથા નવલિકાઓ પણ પ્રદાન કરી છે. એમના સર્જનો વિશે ઊડીને આંખે વળગે એવી વાત એ છે કે એમણે કેવળ લખવા ખાતર નથી લખ્યું. એમની રચનાઓ કોરો કલ્પનાવિલાસ નથી પરંતુ એમના અસાધારણ જીવનની અભિનવ અભિવ્યક્તિ છે. એમના વૈવિધ્યસભર અને માતબર સાહિત્યપ્રદાનને હજુ ગુજરાતના સાહિત્યકારોએ અને સાહિત્યરસિક પ્રજાએ યથાર્થ અને પૂર્ણપણે પિછાણવાનો બાકી છે.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં અસ્ખલિત રીતે વહેતી એમની ઓજસ્વી વાણીમાં થતા જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિના રહસ્યોના ઉદઘાટનનું પાન કરવાનું સૌભાગ્ય ગુજરાતના પ્રમુખ શહેરો ઉપરાંત અમેરિકા, કેનેડા, ઈંગ્લેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા તથા ઝાંબિયાના વિવિધ શહેરના શ્રોતાઓને મળ્યું હતું. શ્રી યોગેશ્વરજી સર્વધર્મ સમભાવમાં માનતા હતા તથા નાત, જાત કે સંપ્રદાયના વાડાઓથી પર હતા. એથી જ એમને રામકૃષ્ણ મિશન, થિયોસોફિકલ સોસાયટી, સત્ય સાંઈ સેન્ટર, ડીવાઈન લાઈફ સેન્ટર વિગેરેમાં તથા જૈન, શીખ કે ખ્રિસ્તી ધર્મના ધર્મસ્થાનો કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મંદિરોમાં એકસમાન આદરથી આમંત્રિત કરવામાં આવતા હતા. ગુજરાત અને ગુજરાત બહારની કોલેજો, સ્કૂલો તથા યુનિવર્સિટીમાં એમણે પોતાના અનુભવાત્મક જ્ઞાનનો પ્રસાદ વહેંચ્યો હતો. આજે વિશ્વભરમાં તેમનો બહોળો પ્રસંશક અનુયાયી વર્ગ છે.

ઈ.સ. ૧૯૮૪ ની ૧૮ માર્ચે તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવત પર પ્રવચન કરતાં સ્થુલ દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમના અનેકવિધ માનવતાવાદી સત્કાર્યો અને તેમના ઝળહળતા આધ્યાત્મિક વારસાને મા સર્વેશ્વરી સર્વોત્તમ રીતે દીપાવી રહ્યા છે. ઈન્ટરનેટ પર swargarohan.org વેબસાઈટ તથા સ્થુળ રીતે અંબાજીમાં દાંતા રોડ સ્થિત સ્વર્ગારોહણ ધામ એમના મહિમાવંત જીવન અને કાર્યોની યશગાથાને ગાઈ રહ્યું છે.

*

શ્રી યોગેશ્વરજીનું સાહિત્યિક પ્રદાન

આત્મકથા	પ્રકાશના પંથે • પ્રકાશના પંથે (સંક્ષિપ્ત) • પ્રકાશ પથ કા યાત્રી • Steps towards Eternity
અનુવાદ	રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં (In days of great peace) • ભારતના આધ્યાત્મિક રહસ્યની ખોજમાં (A search in secret India) • હિમગીરીમાં યોગી (A hermit in the Himalayas)
ગદ્યકાવ્યો	અક્ષત • અનંત સૂર • ફૂલવાડી • પરિમલ • સનાતન સંગીત • Tunes unto the infinite
ગીતો	હિમાલય અમારો • રશ્મિ • બિંદુ • તર્પણ • ધૃતિ
ચિંતન	બ્રહ્મસૂત્ર • ગીતાદર્શન • ગીતાનું સંગીત • ગીતા સંદેશ • ગીતા તત્ત્વ વિચાર • જીવન વિકાસના સોપાન • ઈશાવાસ્યોપનિષદ • ઉપનિષદનું અમૃત • ઉપનિષદનો અમર વારસો • પ્રેમભક્તિની પગદંડી (નારદ ભક્તિસૂત્ર) • શ્રીમદ્ ભાગવત • ગોપીપ્રેમ • યોગદર્શન • પતંજલિના યોગસૂત્રો (સંક્ષિપ્ત સૂત્રાર્થ)
ભજનો	આલાપ • આરતી • અભિપ્સા • પ્રસાદ • સ્વર્ગીય સૂર • તુલસીદલ • સાંઈ સંગીત
મહાકાવ્યો	રામાયણ દર્શન • શ્રીરામ કથામૃત • કૃષ્ણ ડુકમિણી • ગાંધી ગૌરવ •
લેખ	આરાધના • આત્માની અમૃતવાણી • ચિંતામણી • ધ્યાન સાધના • Essence of Geeta • પ્રભુપ્રાપ્તિનો પંથ • પ્રાર્થના સાધના છે • સાધના • યોગમિમાંસા
જીવનચરિત્ર	ભગવાન રમણ મહર્ષિ - જીવન અને કાર્ય • મા સર્વેશ્વરી - એક પરિચય •
પદ્યાનુવાદ	ચંડીપાઠ (દુર્ગાસપ્તશતીસાર) • રામચરિતમાનસ • શિવપાર્વતી પ્રસંગ • સુંદર કાંડ • સરળ ગીતા • શિવમહિમ્નસ્તોત્ર • વૈરાગ્યશતક • વિષ્ણુસહસ્રનામ • ઉપદેશપંચકમ્ • દસ ઉપનિષદ • નારદ ભક્તિસૂત્ર • ચર્પટપંજરિકા સ્તોત્ર • પાતંજલ યોગદર્શન
પ્રવચનો	અમર જીવન • પાતંજલ યોગદર્શન • કર્મયોગ • આત્મસંયમયોગ • પુરુષોત્તમયોગ
પ્રસંગો	ધૂપસુગંધ • કળીમાંથી ફૂલ • મહાભારતના મોતી • પરબનાં પાણી • સંતસમાગમ • સત્સંગ • સંત સૌરભ • દિવ્ય અનુભૂતિઓ • શ્રેય અને સાધના • શ્રેય और साधना
પ્રવાસ	તીર્થયાત્રા • ઉત્તર ભારતનાં તીર્થો • સમંદરને પેલે પાર
પત્રો	હિમાલયનાં પત્રો
પ્રશ્નોત્તરી	અધ્યાત્મનો અર્ક • ધર્મનો મર્મ • ધર્મનો સાક્ષાત્કાર • ઈશ્વર દર્શન
નવલકથા	આગ • અગ્નિપરીક્ષા • કાદવ અને કમળ • કાયાકલ્પ • પરભવની પ્રીત • રક્ષા • સમર્પણ • સ્મૃતિ • પરિક્ષિત • પ્રીતપુરાની • પ્રેમ અને વાસના • રસેશ્વરી • ઉત્તરપથ • યોગાનુયોગ
વાર્તાઓ	રોશની
નાટક	રામનું હૃદય

*

For more information
on
Life and works of
Shri Yogeshwarji

Please visit

www.swargarohan.org